

Universiteit
Leiden

The Netherlands

God houdt niet van vrijzinnigheid

Cliteur, P.B.

Citation

Cliteur, P. B. (2004). *God houdt niet van vrijzinnigheid*.
Amsterdam: Bert Bakker. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/16206>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16206>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

GOD HOUDT NIET VAN VRIJZINNIGHEID

Paul Cliteur

God houdt niet van vrijzinnigheid

Verzamelde columns en krantenartikelen 1993-2004

2004 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

© 2004 Paul Cliteur

Omslagontwerp Marieke Oele

Illustratie omslag Caravaggio, *De ongelovige Thomas*, Bridgeman Art Library

Foto auteur Klaas Koppe

www.uitgeverijbertbakker.nl

ISBN 90 351 2629 7

INHOUD

Woord vooraf 11

BUITENHOF-COLUMNS

Máxima 15

Crackpot Messiah 16

Bolkestein en Berlusconi 18

Beginselpolitiek 19

Sympathie voor fundamentalisme 20

Gerard Reve en zijn vriend 21

Openbaar Ministerie en bouwfraude 22

Een Internationaal Strafhof voor dieren 24

Jezus Christus en Epicurus 25

De Korthals-doctrine 26

Pim Fortuyn en Máxima 27

Reclame voor politieke partijen 28

Weg met de gevestigde politieke partijen 29

Loekie wil niet 31

Jezus Christus als probleem 32

Een land van kleine gebaren 33

Nederland verveelt zich 34

Wat een uitslag 35

Nee mevrouw, ik ben geen terrorist 36

Haatzaaiende imams 37

De LPF zonder PF 39

Nederland, word wakker! 40

Een groot fan van onze minister van Economische Zaken 41

Kabinet gevallen 42

De prins der Nederlanden heeft uit het hart gesproken 43

De afschaffing van artikel 23 van de Grondwet	44
De geboorte van Jezus Christus	45
Europees Hof van Justitie overbelast	46
Tegen respect	47
Cohen behoudt vertrouwen in Amsterdam	49
Krijgt Bin Laden de doodstraf?	50
De gezichtssluier bij wet verbieden graag	51
Ik heb een probleem	52
De Arabisch-Europese Liga nog eens goed gezien	53
Demonstreren voor de vrede	54
Met één voet in Bagdad	56
De Amsterdamse rechtbank over Volkert van der G.	57
Een dag van rouw	58
Een leuk kabinet	59
Stierengevechten	60
Salarissen van topmanagers	61
Lijden aan het leven	62
Rotterdam heeft gelijk	63
De toekomst van de monarchie	64
Het jaar 372 na Spinoza	65
Lof voor Balkenende	66
Genoeg van het anti-Amerikanisme	67
Brown vs. Board of Education in de polder	69
Moet Saddam Hoessein de doodstraf krijgen?	70
De laïcité of de scheiding van kerk en staat	71

CULTUUR

Behoedzaam gemodder	75
Eerlijk zeggen waar je staat	76
De vernieling van de Newman: een mijlpaal?	79
Who is afraid of God?	82
Nationale identiteit	84
Het soevereine ik	86
De rol van de columnist	87
Welluidende gemeenplaatsen	88
De vooruitgang	90
De terugkeer van de ideologie	91

De mensenrechten zijn jarig 93
Universele waarden zijn onmisbaar 95
De academicus moet net zo vrij zijn als de rechter 99

POLITIEK

De wetenschapper van de partij moet weer in zijn hok 105
Een beetje netjes in de krant 109
Een vraag als wanhoopsdaad 111
Neusje om de hoek 112
Amok maken 114
Hoornse taart 116
De happy homo 117
Voor het homohuwelijk 119
Kiezen tussen hetzelfde 121
Voorzitter, effe dimme 122
Het wordt nooit wat met die conservatieven 123
Niets menselijks is mij vreemd 125
Het einde van de politiek 126
Hedendaags republicanisme 128
Anton Constandse 131
De conservatieven hebben een revolutie nodig 136
Jammer dat ie dood is, hè? 139
Nieuwkomers wijzen ons de weg 142
Drie modellen van integratie 146

FILOSOFIE

De bekering van Bolkestein 153
Taslina Nasrin 156
Epicurus 159
Geen kijkje over de schutting 161
Het relativisme van D66 is geen basis voor een gezonde politieke
ideologie 162
Diogenes van Sinope 166
Isaiah Berlin 167
Pythagoras 169

Nietzsche 170
 Een wereld van schijn 172
 Lof en kritiek der wijsbegeerte 173
 Diogenes als patroonheilige 175
 Kwispelstaartend bij de tijd 177
 Hoe men de filosofie een dienst bewijst 178
 Mensenrechten zijn een moreel Esperanto 179
 William James 184
 R.M. Hare 185
 Weg met het cultuurrelativisme 187
 Kalma dacht: hoe komt Scheffer toch weer op het rechte pad? 192
 Niet alle culturen zijn gelijkwaardig 193
 Alleen oecumenisch humanisme brengt licht 197

RECHT

Weed-echtpaar 205
 Een rubberen octopus 206
 Wanneer doet Van Mierlo iets voor Rushdie? 208
 Red de grondwet 209
 Recht op seks 211
 Nederland de spiegel voorgehouden 213
 Gratie door het volk 215
 Is ons parlementair stelsel tot ondergang gedoemd? 216
 In één adem een pleidooi voor en tegen regels 218
 Thomas More 219
 Geen verantwoordelijkheid zonder bevoegdheid 221
 'Arrestaties Eurotop onwettig' 223
 Islamitische universiteit 224
 Generatiediscriminatie 226
 Messenverbod toch proberen 227
 Recht op roes 229
 Met een rijzweep in de hand 230
 Privé en publiek – een frisse kijk 232
 Begrip voor pedofilie 234
 Het recht op rechten is ontspoord 235
 De auto kan niet zomaar een grondrecht worden 237
 Een grondrecht op veiligheid hoort niet in de grondwet 239

Veiligheid als grondrecht sympathiek maar onzinnig 242
God is dood en in Zijn kielzog neemt Hij de koning mee 244
Opzij en de Zwolse rechter hebben gelijk 255
Kwetsen is essentieel voor een democratie 257
De doodstraf mag geen taboe zijn 261
Welk grondrecht is het belangrijkst? 263
Seks met een kind geldt nu eenmaal als pervers 265

RELIGIE

Voor de moraal is het christendom overbodig 271
Goddeloze moraal 275
Een zelfbewust baasje 278
Discriminatie van godsdienstigen 280
Bodar als paus 281
Geloven de Friezen in God? 283
De gedateerde raad van Pascal 285
Geestelijke verzorging die niemand vertegenwoordigt 287
Mediasociologisch paradijs 288
Een natuurkundig wonder 290
De ongelovige Thomas 291
Weer een onderzoek 293
Zielsverhuizing 294
Geloofsdiscriminatie 296
Homoseksuelen en dieven 298
Bisschop Bomers en het Agnostisch-Democratisch Appèl 299
Sssjt 301
Hedendaagse ketters 302
Te scheutig, te zuinig 304
Gesubsidieerd kritiseren 305
Voor het bidden op school is geen apart lokaal nodig 307
Een hoofddoekje past niet bij een neutrale rechter 308
De brandstapel is bij ons passé 311
De onzichtbare religie 313
Was Jezus Caesar? 317

DIERENWELZIJN EN DIERENRECHTEN

Ecce Aap	323
Het dier kan toch lijden?	328
Onze morele blinde vlek	330
Inconsequent	336
Het jaar 200 na Darwin	338
Na-apen	340
Ook een chimpansee kan lijden wanneer hij gefolterd wordt	341
Vrijheid van godsdienst voor de boterbloem	347
Geef productiedieren fundamentele rechten	349
Open brief van een inwoner van Amsterdam aan zijn burgemeester	353
Register	359

WOORD VOORAF

De stukken die in *God houdt niet van vrijzinnigheid* zijn gebundeld, hebben betrekking op de afgelopen tien jaar. Een groot deel daarvan verscheen in *Trouw*. Een ander deel werd als gesproken column uitgezonden in het televisieprogramma *Buitenhof*. De overige stukken verschenen in kranten als *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *de Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en in de tijdschriften *Liberaal Reveil*, *Christen-Democratische Verkenningen* en *Humanist*.

Veel gaat over religie en filosofie. Meer in het bijzonder over de vraag: wat moet onze houding zijn tegenover religie in het publieke domein? Naar mijn idee wordt dit onderwerp door de politiek onderschat. Mensen die zelf niet gelovig zijn, hebben de neiging zich niet in te laten met het onderwerp 'geloof'. Men denkt ongeveer als volgt: Als je zelf niet naar Spanje wilt of je wilt jezelf niet overgeven aan de golfsport, dan ga je toch ook geen boeken lezen over Spanje of proberen uit te leggen waarom je niet aan de golfsport doet? Er is zelfs een impliciete overtuiging dat zoiets ongeleefd zou zijn. Je gaat het onschuldig enthousiasme van anderen toch niet bederven?

Deze houding is een beetje kortzichtig. Sinds Nederland geconfronteerd wordt met allerlei nieuwe godsdienstige overtuigingen (islam) zullen de overheid en de politiek er niet onderuit kunnen daarover na te denken. Men zal een standpunt moeten bepalen over de grenzen van de godsdienstvrijheid, over de vraag of we religie mogen en kunnen gebruiken bij integratie, over de vraag of we hoofddoekjes bij de rechterlijke macht kunnen toestaan, en meer van dat soort kwesties. Dat zijn lastige problemen. Vervelend ook om over te moeten praten, want de gemoeienderen raken snel verhit. Omdat onze bestuurders tot nu toe niet geneigd zijn serieus na te denken over deze onderwerpen, krijgen we van die pappen en nathouden commentaren. Dan horen we dat we een beetje 'respect moeten hebben' voor elkaar, dat we de 'dialoog moeten openhouden', dat we niet onze eigen normen aan anderen 'opdringen' of dat

we elkaar de ‘ruimte moeten geven’. Allemaal heel schattig natuurlijk, maar ook uitdrukkingen die eerder getuigen van verlegenheid met het onderwerp dan dat zij een manifestatie zijn van ruimdenkendheid.

Veel van de stukken heb ik in chronologische volgorde laten staan. Zo krijgt men – hoop ik – ook een soort tijdsbeeld, hoewel: het is natuurlijk de tijd gezien door mijn ogen en dus met mijn preoccupaties. Toch heb ik de chronologie niet helemaal als richtsnoer genomen en enkele rubrieken geïntroduceerd.

Ook zijn in dit boek mijn *Buitenhof*-columns gebundeld tot aan januari 2004. Deze heb ik bij elkaar laten staan, maar om een andere reden dan dat het verwante thematiek betreft. Dit zijn gesproken columns. Die moeten kort zijn. Zij moeten een duidelijk punt hebben (op het ‘ongenuanceerde’ af). Zij moeten syntactisch geen moeilijke constructies bevatten. Kortom, de vorm wijkt enigszins af van die van de andere stukken.

Sommige gebeurtenissen waarnaar verwezen wordt zijn na tien jaar niet meer bekend. In cursieve stukjes tekst heb ik geprobeerd het geheugen van de lezer weer op te frissen. Ook heb ik hier en daar geantwoord op kritiek. Het is erg moeilijk om dan niet pedant over te komen. Wie oud werk bundelt, staat voor een lastig dilemma. Als je niet antwoordt op interessante kritiek ben je arrogant. Als je wel antwoordt wordt dat vaak pedant gevonden. Ik probeer tussen de Scylla en Charybdis door te varen door heel kort soms iets terug te zeggen zonder een al te gelijkhebbende toon aan te slaan. Maar het zou mij verbazen wanneer ik daarin geslaagd was.

Dit project is begonnen bij Pierre Vinken. Hij kwam als eerste met de vraag: ‘Heb je je columns al uitgegeven? En heb je al een uitgever?’ Er waren nog niet eerder korte stukken van mij uitgegeven en over het zoeken van een uitgever heeft Pierre zich ontfemd.

Als tweede ben ik dank verschuldigd aan Jan van Friesland, die mijn loopbaan als columnist een bijzondere wending heeft gegeven door mij aan te nemen bij *Buitenhof*. Jan wilde altijd ‘pittige columns’, columns met een punt. Ze moesten een ‘eye-opener’ zijn. Ik heb mijzelf weinig geweld moeten aandoen door mij aan die wens te conformeren.

Van kijkers heb ik vaak het commentaar gehoord: ‘Ik ben het wel met u eens, maar ik denk over die kwestie toch een stukje genuanceerder.’ Deze bundeling had misschien ook *Tegen de nuance* kunnen heten.

Paul Cliteur
Amsterdam, april 2004

BUITENHOF-COLUMNS

Máxima

Buitenhof, 09-09-2001

Ongeveer een jaar geleden werd ik lid van maar liefst twee republikeinse genootschappen. Ik ben namelijk voor de republiek! Waarom zou het hoogste ambt in ons land alleen maar mogen toebehoren aan één familie? En waarom bestaat in een democratie die zich laat voorstaan op transparantie zo'n groot geheim: het geheim van Noordeinde? Onaanvaardbaar in een moderne tijd! Wanneer morgen Nederland zou vergaan en we kunnen het later opnieuw oprichten, zou niemand kiezen voor het koningschap. Bovendien: koningschappen sterven uit. Als je dan toch ééns tot de republiek moet overgaan, waarom dan niet nu? Is het handhaven van de monarchie geen uitstel van executie (figuurlijk gesproken dan)?

Stad en land heb ik afgereisd om de republikeinse zaak te bepleiten, en met groot succes. Maar nu hangt voor ons republikeinen de vlag op halfstok. Ik zeg het eerlijk: we hebben gewoon verloren. We zijn maximaal verslagen. Máxima in het bootje, Máxima uit het bootje, Máxima zwaait, Máxima bij de trein en Máxima in het gips: Máxima lacht en licht en onze republikeinse beginselen verdampen.

Ik dacht: het koningschap is stervende, ten dode opgeschreven omdat de secularisatie steeds verder voortschrijdt. Vroeger regeerde immers de vorst bij gratie Gods. Met hulp van de almachtige kon de grootste klungel koning zijn. God zij met ons! Kijk maar op het randschrift van de gulden. Maar nu heeft God zich teruggetrokken. De kerken zijn leeggestroomd en de vorst staat er alleen voor. De droom van een republikein. Immers dan móet de koning wel door de mand vallen. Dacht ik! Hoopte ik!

IJdele hoop. Sinds Máxima schittert de monarchie in volle luister. Nederland is in één grote staat van euforie. Ze is al de populairste Oran-

je. We kennen haar niet echt, ze heeft maar even tot ons gesproken, maar haar lach haalt elk verstandelijk argument onderuit.

Nú pas besef ik dat het koningschap op iets heel anders is gebaseerd: op charisma. En wat heeft ze een charisma! De beroemde Duitse socioloog Max Weber sprak in dit verband van een bijna goddelijke gave. Ik vrees: Máxima heeft die bijna goddelijke gave. En wij, republikeinen, nu maar kniezen en hopen dat haar charisma eens weer zal verbleken, dat haar ontwapenende lach verstilt. Voorlopig rest ons niets anders dan het likken van onze wonden, in het verborgene samen te zweren en te wachten op betere tijden.

Crackpot Messiah

Buitenhof, 23-09-2001

De crackpot Messiah – de mesjogge Messias. Dat was een term die Francis Fukuyama ongeveer tien jaar geleden introduceerde voor de religieus fundamentalist. Hij deed dat in een opstel over de wijze waarop ideologisch bijna alle staten naar elkaar toe waren gegroeid. Zelden sloot een politieke beschouwing beter aan bij de historische stand van zaken. De inkt van zijn pen was nog niet droog of de Berlijnse Muur viel. Een ongekend optimisme overspoelde de hele wereld en de oude tegenstellingen tussen Oost en West waren voorbij.

Toch constateerde Fukuyama dat nog één gevaar overbleef: de ‘mesjogge Messias’. Groot was die bedreiging niet, want de bizarre fantasieën in de hoofden van achtergebleven religieuze leiders deden er niet toe. Toen.

Nu weten we: dit is veel te optimistisch geweest. Religieus fundamentalisme is een verzet tegen de moderne wereld. De fundamentalist verwert ons individualisme, onze commerciële cultuur, onze seksuele omgangsvormen, onze scheiding van kerk en staat en onze hoogmoed tegenover een goddelijke scheppingsorde. De westerse wereld wordt door religieus fundamentalisten gezien als Sodom en Gomorra, waar vrouwen schaars gekleed op straat lopen en mannen met elkaar mogen trouwen. Die decadente moderne wereld zou eigenlijk moeten worden vernietigd, maar daartoe heeft men de macht niet. Althans, men kan dat niet doen langs vreedzame weg en ook niet met een conventionele oorlog. Wat overblijft is terrorisme, een hoogst gevaarlijke combinatie van grenzeloze toewijding aan het moordzuchtig doel en de macht van wetenschap en techniek.

Wat de huidige crisis kenmerkt, is een navrante paradox. Namelijk dat terroristen de typisch westerse wetenschap en techniek kunnen aanwenden in een nietsontziende strijd tegen de grondslagen van de westerse cultuur zelf. Denk aan die talloze malen uitgezonden beelden van Bin Laden met een machinegeweer en elektronische apparatuur. Daarin, in die moderne wetenschap en techniek, ligt een overweldigende macht besloten, die voor iedereen met voldoende geld beschikbaar is – ook voor die crackpot Messiah. Zo worden we door onze eigen uitvindingen bedreigd. Die man op die ezel in een spelonk in een ver land blijkt ineens even gevaarlijk als Saddam Hoessein.

We zullen waarschijnlijk in staat zijn déze aanslag op de westerse wereld te pareren. Maar Bin Laden is niet de enige mesjogge Messias in de wereld en er zullen dus nieuwe bedreigingen op ons afkomen. Voorlopig lijkt slechts één oplossing in zicht: *ontglobalisering*, een sterk terugdringen van het globaliseringsproces dat zo sterk verbonden is met de moderne wereld. De techniek maakt een verregaand vrij verkeer van personen en goederen gemakkelijk, maar om culturele en ideologische redenen zijn we gedwongen hieraan beperkingen te stellen. Op verschillende terreinen zullen we daarmee te maken krijgen.

Allereerst: we kunnen niet meer en masse over de wereld vliegen met zo'n open cockpit, zodat we gezellig babbelend met de piloot iets leren over het navigeren van een vliegtuig. Het bedienend personeel zal in de toekomst hermetisch zijn afgesloten van het navigerend personeel. Het is eigenlijk vreemd dat dit pas zo laat tot ons doordringt, zoals we na gerold te zijn ons voor het hoofd slaan omdat we al die tijd onze portefeuille opzichtig in de buitenste zak van ons jasje hebben gedragen.

Maar ook: grenscontroles en loketten – ze zullen allemaal weer terugkeren. Niet alleen wanneer we naar het buitenland willen, maar ook in het binnenland, zelfs bij het boodschappen doen in de grote winkelcentra die als symbool van de moderne commerciële cultuur een gewild doelwit zijn.

Privacy, kortom, is een luxe die we ons steeds minder zullen kunnen veroorloven in een wereld met grote culturele, religieuze en ideologische tegenstellingen. Ik geef toe: daarmee realiseren de fundamentalisten wel een stukje van hun agenda. Maar een beter antwoord hebben we niet. Althans, voorlopig niet.

Bolkestein en Berlusconi

Buitenhof, 07-10-2001

Iedereen is boos op Bolkestein en Berlusconi. Bolkestein heeft gezegd dat een groot deel van de islamitische wereld wrok koestert jegens het Westen. Berlusconi heeft de westerse cultuur superieur genoemd aan de islamitische.

Premier Verhofstadt van België noemde de uitspraken van Berlusconi 'gevaarlijk'. Premier Kok verklaarde zich 'niet thuis te voelen in het superioriteitsdenken'. Nu is dat begrijpelijk, want Kok voelt zich nooit thuis bij welk soort denken dan ook. Als iedereen gezegd heeft dat iets zus of zo in elkaar zit, komt Kok en zegt: 'het zit zus of zo in elkaar.'

Maar als de westerse cultuur dan niet superieur genoemd mag worden, wat zouden de politiek correcte critici van Bolkestein en Berlusconi dan wél willen horen, denk je dan? Dat onze cultuur *inferieur* is aan de islamitische? Of moeten we misschien zeggen: 'Alle culturen zijn gelijkwaardig', en ons dus van elk oordeel onthouden?

Dat laatste, dames en heren, is het politiek correcte standpunt. Het heet: cultuurrelativisme. Prodi, voorzitter van de Europese Commissie, ook een criticus van Berlusconi, verwoordde het cultuurrelativisme toen hij pleitte voor een 'humaan Europa, open voor alle tradities en alle godsdiensten'.

Klinkt leuk, vindt u niet? Maar is het wel zo 'humaan' alle tradities en alle godsdiensten even mooi te vinden? De cultuur van nazi-Duitsland is toch niet gelijkwaardig aan die van het oude Griekenland op het hoogtepunt van zijn beschaving? Een godsdienst die vrouwenbesnijdenis of draconische straffen als het afhakken van een hand bij diefstal aanbeveelt, is toch niet gelijk aan een godsdienst die naastenliefde predikt?

Het cultuurrelativisme is hypocrisie van het zuiverste soort. Kok, Verhofstadt en Prodi zéggen wel dat alle andere culturen gelijkwaardig zijn aan de westerse, maar Kok neemt echt geen buitenhuisje in Afghanistan. Het cultuurrelativisme, dat alle culturen gelijkwaardig verklaart, is vrijblijvend gefilosofeer van politici in vredetijd die nooit échte verantwoordelijkheid hoeven te dragen voor de verdediging van hun cultuur.

Blair en Bush kunnen zich zo'n decadent standpunt niet veroorloven. Zij hebben te maken met Britse en Amerikaanse soldaten die hun leven in de waagschaal stellen voor de verdediging van onze westerse cultuur. Dan kun je niet aankomen met: 'de vijand is gelijkwaardig aan jezelf'. Dat zeiden de Franse en Britse premiers en presidenten ook niet toen de

oorlog tegen de nazi's gevoerd moest worden. Blut und Boden zag men niet als gelijkwaardig aan vrijheid, gelijkheid en broederschap. Een cultuur die zichzelf alleen maar 'gelijk acht' aan een andere is voorbeschikt van het toneel te verdwijnen.

Misschien is dat nog wel wat mij het meest beangstigt: dat islamitische fundamentalisten meer geloven in de kracht van hun cultuur dan Kok en Verhofstadt in de onze.

Beginselfpolitiek

Buitenhof, 21-10-2001

De Griekse filosoof Plato dacht dat aan de politieke malaise een eind zou komen als de filosofen koningen worden of de koningen filosofen. Ook voor deze tijd is zijn inzicht nog geldig. Je kunt nog beter aan een bankier vragen hoe hij denkt over de toekomst dan aan een politicus. Geen Kuiper, Thorbecke of Den Uyl meer, maar Wim Kok of Annemarie Jorritsma. Gezellig, maar nooit bevlogen. Alleen Bolkestein of Marijnissen doen denken aan een tijd dat politiek ergens over ging.

D66 wil ons weer direct betrekken bij de politiek. Dat is mooi, maar dan moet de politiek wel inspireren. Wat we weer moeten horen, zijn grote verhalen, consistente ideologieën. Wij kunnen ons niet allemaal meer direct met de politiek bezighouden, zoals in de tijd van Plato het geval was. Toen deden de slaven het werk en kon de vrije burger zich wijden aan het bestuur van de staat. Dat kan niet meer. We hebben het gewoon te druk. Politiek moeten we overlaten aan een speciale daartoe opgeleide elite. Deze elite moet ons kunnen boeien door de inspirerende vergezichten die zij kan schetsen, de utopieën die zij ons voorhoudt, de dilemma's die zij ons presenteert, zodat we op hoofdlijnen de richting kunnen aangeven.

Wie die hoofdlijnen en beginselen in een consistent programma weet te verwoorden, is de politicus van de toekomst. Ik roep de dominees en imams op in de politiek te gaan, de filosofen, de schrijvers, de hoogleraren en de kunstenaars. Hoogleraar Rick van der Ploeg moet blijven, desnoods als minister.

Om de echte politici in de politiek te krijgen moeten we naar een heel andere selectie toe. Wie zich nu melden als aspirant-Kamerleden zijn carrièrejagers. Wie we moeten hebben zijn de mensen die iets willen met stad en staat. De politiek hoort geen beroep te zijn, maar een roe-

ping. De politicus mag niet gewiekt zijn in het ontwijken, maar ijverig in het etaleren van een wereldbeschouwing.

Om die politici naar voren te halen kunnen wij allemaal iets doen. Stem op uw lijst op die politici die een vergezicht kunnen schetsen, niet op de naam die bovenaan staat omdat uw partij dat nu eenmaal heeft bepaald. Maar ook hebben we nieuwe vrije kandidaten nodig. Mensen als Pim Fortuyn. Fortuyn schrijft boeken. Hij heeft ideeën. Weet hoe hij die kan verwoorden en loopt niet weg voor een debat. Nu moet u niet zo'n vies gezicht trekken, want ik heb het over politieke *stijl*, niet over *inhoud*. Als u het niet met hem eens bent, moet u maar op een linkse Fortuyn stemmen. Marcel van Dam? Een museumstuk, zegt u. Nou, dan maar Fortuyn.

Sympathie voor fundamentalisme

Buitenhof, 04-11-2001

Geachte minister Van Boxtel,

De orthodoxe imam El Moumni vergeleek homoseksualiteit met een ziekte en plotseling dachten we in het land waarin alles mocht en alles kon: Hé, wij kunnen toch geschoffeerd worden. Inmiddels zijn we ook weer boos op imam Haselhof. Hij las in de koran dat onder bepaalde voorwaarden de doodstraf staat op homoseksuele handelingen. In een televisieprogramma met enkele politiek correcte kruisvaarders werd de arme Haselhof zo hard toegeblafd dat hij eergisteren spijt heeft betuigd in een open brief in het dagblad *Trouw*.

‘Eind goed, al goed,’ zult u zeggen. Ik denk het niet. Want in een bepaald opzicht hebben El Moumni, Haselhof en andere fundamentalisten natuurlijk wel gelijk. Hún interpretatie van de Heilige Schrift is namelijk heel wat minder hypocriet dan die van de overgrote meerderheid van de moderne gelovigen. Toen de koran en bijbel geschreven werden, waren vrouwen vanzelfsprekend ondergeschikt aan mannen, kregen homoseksuelen even vanzelfsprekend de doodstraf, was de aarde plat en stamden mensen nog niet af van de apen. Is het dan vreemd dat de helft van de tien geboden regelrecht in strijd is met moderne mensenrechten? Dat was gewoon de geest van die tijd. Wat fundamentalisten nu alleen maar doen, is dat serieus nemen. Als er staat ‘Vrouwen, weest uw mannen onderdanig’, dan vertaalt men dat volkomen oprecht

in een verbod op vrouwelijke bestuursfuncties in een politieke partij. Ongewenst misschien, mijnheer Van Boxtel, maar volledig consistent.

Als u dan ook met de integratie van fundamentalisten ernst wilt maken, zal de Nederlandse overheid het roer volledig moeten omgooien. U zult de strijd moeten aanbinden met religie die zich bemoeit met moraal. Kun je een moreel oordeel rechtvaardigen door te verwijzen naar een passage in de bijbel of in de koran? Ik denk het niet. Maar de meeste mensen vinden dat nog een vreemd idee. Zij denken dat Haselhoeft en El Moumni een *verkeerde interpretatie* geven aan het heilig geschrift. En vervolgens proberen zij aan te tonen dat er ook zulke aardige dingen staan over homo's en vrouwen in Gods Woord. Die staan er wel, maar het is zoeken naar een speld in een hooiberg.

De enige oplossing is dus, dames en heren en u, mijnheer Van Boxtel in het bijzonder, de verwerping van religie als grondslag van de moraal. Misschien dat u dat eens bij een volgend bezoek in de moskee kunt bespreken.

Gerard Reve en zijn vriend

Buitenhof, 18-11-2001

Ik lijd al jaren aan een tot nu toe ongeneeslijk gebleken aandoening: ik ben geheel in de ban van het werk van Gerard Reve. Ik weet dat na hem andere schrijvers zijn opgestaan, en ik heb serieus geprobeerd hun werk te lezen. Maar tevergeefs. Het druipt van mij af als water van een zwanenhals.

Ik sta daarin overigens niet alleen. Geen enkele Nederlandse schrijver heeft zo veel hartstochtelijke aanhangers als Reve. Natuurlijk, er zijn andere belangrijke schrijvers, zoals de salonrevolutionair Harry M. Maar waardering blijft hier toch altijd *uitwendig*, zou ik zeggen. De andere schrijvers raken je nooit tot in het diepst van je ziel. Zij schrijven gewoon een nieuwe mooie roman, zoals er al zovele geschreven zijn. De decadent-romantische wereldbeschouwing van het revisme daarentegen is groter dan de literatuur zelf.

Een ware fan vergeeft zijn idool ook zijn dwalingen. Dat merkwaardige katholicisme van chocolaatjes die je op een graf achterlaat voor Maria. SM-achtige fantasieën met kleine jongetjes en meisjes. Racistische opmerkingen over zwarte mannen die uit zijn op onze roomblanke dochters. Astrologische apekool en nog veel meer.

Wij vergeven dat graag, omdat wij, revisten, weten dat het allemaal geformuleerd wordt door een schrijver met zeer hoge morele standaards. De meester zelf weet fictie en werkelijkheid heel goed uit elkaar te houden. Niet voor niets wilde Reve voor alles *burger* zijn en niet behoren tot het literair geteisem dat onder aanvoering van de liefdesprofeet Simon V. na een of andere kunstzinnige manifestatie proletarisch gaat winkelen in de Bijenkorf.

Maar of ook Reves *levenspartner* zo goed weet hoe fictie en werkelijkheid uit elkaar gehouden moeten worden, daarover ben ik iets minder optimistisch. Diens pogingen tot imitatie van het revisme zijn vaak erg gênant. Het is bovendien voor de revologie zeer bezwaarlijk dat tegenwoordig niemand meer tot Reve komt dan door Joop.

Daarmee heeft de schrijver een risico geschapen waarvan het gevaar zich nu voor het eerst helder aftekent: de Belgische koning en minister willen geen prijs uitreiken wegens rumoer rond de levenspartner van de grote schrijver. Ik vind: dat valt de koning en Belgische regering niet te verwijten. Natuurlijk gaat het om een prijs voor het oeuvre van Reve en niet om een prijs voor het gedrag van diens levensgezel.

Maar het is Reve zelf die zijn levenspartner keer op keer opvoert in situaties waarin dat op z'n zachtst gezegd onnodig is. Het is Reve zelf die zich als symbiotisch verbonden met zijn partner telkens laat interviewen. Dan resteert voor hem nu niets anders dan het aanvaarden van de consequenties van deze riskante opstelling die zovelen al zo lang hebben betreurd.

Openbaar Ministerie en bouwfraude

Buitenhof, 02-12-2001

Ra ra, wat is de meest eigenwijze overheidsdienst die ministers en Kamerleden keer op keer in de problemen brengt en zelf altijd op miraculeuze wijze buiten schot weet te blijven? Antwoord: het Openbaar Ministerie. Want ook dat is duidelijk geworden uit de bouwfraudezaak: het OM is hoofdverantwoordelijk voor alle ellende die uit deze zaak is voortgevloeid. In de krant van afgelopen dinsdag las ik de kop 'Korthals houdt vast aan schikking bouwfraude'. Nee, justitieminister Korthals wist nergens van. De ambtenaren van het OM hebben zonder de arme minister daarin te kennen een dubieuze schikking getroffen met criminele bouwfraudeurs. J. de Wijkerslooth, superprocureur-generaal bij het OM,

heeft dat onlangs op de televisie argeloos bevestigd – alsof er niets aan de hand was. Korthals stond voor gek.

En als een minister het moeilijk heeft, gaan alle politici van zijn clubje om hem heen staan en beweren glashard dat wit zwart is en dat een vierkant ook wel eens rond kan zijn. Dat deed vvd-leider Dijkstal door op een bijeenkomst van zijn partij met Korthals aan zijn zijde te verklaren dat ingrijpen door een minister in individuele strafzaken alleen zou gebeuren in dictatoriale regimes. Maar als dat zo zou zijn, zou het ingrijpen van het kabinet bij de beslissing om indertijd prins Bernhard niet te vervolgen, een dictatoriale maatregel zijn geweest. En – iets recenter – de beslissing om in het individuele geval een oordeel te formuleren over de vervolging van Bouterse, zou wederom typerend zijn voor onze dictatoriale geaardheid. Het toppunt van de dictatuur bereikten we in 1999. Toen is zelfs in de wet expliciet vastgelegd dat een minister wel degelijk kan ingrijpen in een individuele strafzaak.

De Tweede Kamer deed het overigens niet beter dan Dijkstal. Men nam een motie aan die de minister aanspoort bij het gerechtshof in Amsterdam beklag te doen tegen de beslissing van het OM om de fraudeerende bedrijven niet te vervolgen. Maar dat kan natuurlijk niet. De minister is zelf de baas van het OM. Een minister kan niet in beroep gaan tegen zijn eigen beslissingen.

De vraag is nu hoe we het rebellerende OM weer onder democratische controle kunnen krijgen. Dit is keer op keer door achtereenvolgende ministers van Justitie geprobeerd. Tevergeefs. Het ziet ernaar uit dat we draconische middelen moeten aanwenden. De eerste mogelijkheid is ook deze super-PG weer te ontslaan en alle andere procureurs-generaal die de regels niet in acht nemen. Daar gaan we mee door, net zo lang tot er geen enkele opstandige PG in Nederland meer over is.

De tweede mogelijkheid is minder guillotineus, maar misschien wel zo effectief: we stellen het college van procureurs-generaal onder ministeriële curatele. Zij moeten weer vergaderen op de kamer van de minister, zodat hij alles weet en zij geen trucjes kunnen uithalen.

Want, minister, wees op uw hoede, het OM is een kleine Haagse mini-dictatuur.

Een Internationaal Strafhof voor dieren

Buitenhof, 16-12-2001

Wat zijn mensenrechten? Men zou zeggen: fundamentele universele waarden die de basis zijn van elke rechtsorde. Maar dat is allang niet meer zo. Mensenrechten liggen in de uitverkoop. De meest luxe wensen worden tegenwoordig als een nieuw mensenrecht verkocht. Een dieptepunt was een voorstel het recht op automobilititeit te erkennen.

We moeten terug naar kernrechten. Echte mensenrechten moeten weer in ere worden hersteld. Zij moeten worden gered van de politieke demagogen die mensenrechten trivialisieren met hun utopisch geleuter. Weg met die etalage van sociale en economische rechten! Kernrechten zijn het recht om niet gefolterd te worden, het recht om niet te worden uitgeroeid. Dat soort zaken. Alleen wanneer we teruggaan naar kernrechten, kunnen we de pretentie van universaliteit overeind houden. Die universaliteit hebben we nodig om schendingen van mensenrechten overal en altijd en zonder aanzien des persoons te kunnen aanklagen. Gelukkig wordt ook op dit terrein een bescheiden vooruitgang geboekt. Er zijn voorbereidingen gaande voor een Internationaal Strafhof waar de ernstigste schendingen van mensenrechten kunnen worden berecht.

De oriëntatie op kernrechten is ook voor iets anders van belang: we moeten ophouden met onze discriminatie van de dieren. Want dieren verkeren ten aanzien van die kernrechten vaak in een gelijke positie als de mens. Ook dieren hebben het vermogen tot communicatie, bewustzijn, gevoeligheid voor pijn en een besef van heden, verleden en toekomst. Zij zijn dragers van een 'dierlijke waardigheid'. Zet een drillboor op een zeemeeuw en hij voelt echt hetzelfde als u. Waarom kan een kistkalf zich niet op privacy beroepen? En een nerts die van zijn pels wordt beroofd op lichamelijke integriteit?

Dat heeft te maken met brute macht. Het Internationaal Strafhof voor mensen wordt tegengewerkt door de Amerikanen omdat zij machtiger zijn dan wij. En wij, mensen, werken een Internationaal Strafhof voor dieren tegen omdat wij machtiger zijn dan de dieren.

U vindt waarschijnlijk dat dieren 'iets anders' zijn dan mensen. Zo dachten de slavenhandelaren ook over zwarte mensen. En toen een achttiende-eeuwse feministe pleitte voor vrouwenrechten, merkte een criticus hilarisch op: 'dan kunnen we die rechten ook wel aan dieren

gaan geven'. Uiteindelijk hebben we toch rechten aan de vrouwen gegeven, en de dieren krijgen ze ook. Onze eetgewoonten zullen in de toekomst als kannibalistisch worden afgewezen. Hele landen en regeringen zullen zich hebben te verantwoorden voor de volkerenmoord die we bedrijven op biologische soorten.

U lacht? Denk aan Copernicus en Darwin. Er is heel veel gelachen in de wereldsgeschiedenis om zaken die later zeer vanzelfsprekend zijn geworden.

Jezus Christus en Epicurus

Buitenhof, 30-12-2001

Aanstaande dinsdag vieren wij de geboortedag van Jezus Christus, geboren uit de maagd Maria, Zoon van God. Als hij nu nog had geleefd, zou hij 2001 jaar oud zijn geworden. Kennelijk is die Jezus Christus zo belangrijk dat we onze jaartelling naar zijn geboorte hebben vernoemd.

Hoewel, belangrijk? Bijna niemand weet meer wie hij was en wat hij voorstond. Is dat niet vreemd? Stel je voor dat je ieder jaar de verjaardag viert van iemand van wie je niet meer weet wie dat nu ook alweer was. 'Wer saufen will hat immer etwas zu feiern,' zal een cynicus opmerken. Maar een beetje opportunistisch is dat wel.

Jezus had – gemeten naar hedendaagse opvattingen – vreemde ideeën. Hij dacht dat hij het koninkrijk der hemelen op aarde zelf nog zou meemaken. Alleen Jehova's getuigen trekken nog langs de deur met deze boodschap. Omdat onze wereld toch zou vergaan, nam hij ook niet de moeite een serieuze ethiek te ontwikkelen. Hapsnap formuleerde hij inderhaast wat aanbevelingen die op drie centrale geboden neerkomen.

Allereerst: ik ben gewoon de liefste en je kiest onvoorwaardelijk voor mij en mijn Vader. Zijn arme discipelen zouden huis en haard moeten verlaten en alles in dienst moeten stellen van hun geloof. Jezus dreigde met draconische straffen voor iedereen die zijn leringen niet overtuigend vond.

Zijn tweede gebod is: heb je naaste lief. Dat is mooi, maar hij gaf daaraan zo'n radicale draai dat niemand eraan kan voldoen. Je zou de linkervang moeten toekeren als je op de rechter geslagen wordt. Als we dat echt zouden doen, dan hadden de Bin Ladens en Saddam Hoesseins in de wereld natuurlijk allang aan het langste eind getrokken.

Jezus' derde stelling was: als je ergens aan denkt, heb je het al gedaan.

De vrouw van je naaste alleen maar begëren was al voldoende voor grote zondigheid en eeuwig branden in de hel. Ook dit was weer een beetje onpraktisch. Kijken naar RTL- en Veronica-erotiek is dan al overspel. Reclame voor damesondergoed is een kapitale zonde.

De wereldbeschouwing van de bleke Galileeër lijkt dus niet aan te slaan. Zou hij vandaag aanbellen, dan smeed iedereen de deur dicht. Ik presenteer u daarom een *nieuwe Jezus*, een figuur die echt verwoordt wat ons allemaal beweegt. Als u consequent zou zijn, zou u zijn portret boven uw bed moeten hangen. Het is de Atheense filosoof Epicurus. Epicurus werd 341 jaar vóór Jezus Christus geboren.

Volgens Epicurus moeten we ons laten leiden door *geluk*. Zijn ethiek is heel eenvoudig. Doel van ons aardse bestaan is het vermeerderen van *geluk*. Het is de epicurische wereldbeschouwing die ons tegemoet schalt vanaf de reclamebillboards. Het is zijn wereldbeschouwing waarnaar de Amerikanen verwijzen wanneer zij in hun Onafhankelijkheidsverklaring de ‘pursuit of Happiness’ als centraal recht proclameren. Het is Epicurus die ons doen en denken beheerst.

Daarom leven we eigenlijk in het jaar 2441 na Epicurus. En misschien moeten we dus op hém een dronk uitbrengen bij de kerstboom.

De Korthals-doctrine

Buitenhof, 06-01-2002

Onze grondwet zegt: ‘De koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk.’ Dit is het belangrijkste artikel uit onze belangrijkste wet. Het regelt de ministeriële verantwoordelijkheid, het fundament van onze democratie.

Er zijn twee versies van die ministeriële verantwoordelijkheid, een laffe en een trotse. De laffe zegt: de minister is alleen verantwoordelijk voorzover hij wist wat zijn ambtenaren deden. Wist hij het niet en kon hij het dus niet vermijden, dan gaat de minister vrijuit.

De trotse conceptie wil van sorry niet weten. Ook al wist de minister niet wat zijn ambtenaren deden en kon hij dus niet ingrijpen, hij heeft voor zijn ambtenaren te staan. Geen mitsen en maren of sorry. Alleen de trotse conceptie houdt het ambtelijk apparaat en de minister scherp. De ministeriële verantwoordelijkheid is de zweepslag voor de ambtelijke dienst.

De trotse conceptie wordt ook wel de ‘Carrington-doctrine’ genoemd.

De Britse minister lord Carrington stapte op door fouten van zijn ambtenaren, ook al kon hij daar niets aan doen. De Duitse minister Werner Maihofer deed hetzelfde.

In Nederland hebben we niet zo veel voorbeelden van de trotse doctrine, maar wel van de laffe. En hoe de laffe werkt, konden we vorige week in dit programma zien bij de ondervraging van minister Korthals van Justitie. De gewraakte schikkingen gesloten door het OM: de minister wist het niet, betreurde het wel. Daarna kwamen de bolletjesslikkers op Schiphol die vrijuit gingen. De minister wist het niet of te laat en beloofde weer beterschap.

De minister is nu ‘aangeschoten wild’. De oppositie laat hem bungelen en zo strompelt de arme Benk voort naar mei 2002. Toch is er voor Korthals nog hoop. Hij kan zich een plaats verwerven in de vaderlandse geschiedenis als groot pleitbezorger van de democratische idee, zo ongeveer als zijn beroemde partijgenoot J.R. Thorbecke in de negentiende eeuw. Een plaats bovendien die zijn naam zal laten voortleven, lang nadat zijn ministerschap is beëindigd. Er is een Carrington-doctrine, maar er kán ook een Korthals-doctrine komen. Een gat in de markt! Als de minister nu de rug recht houdt en even doorbijt, kan hij door het neerleggen van zijn functie veel groter worden dan door al zijn daden bij elkaar.

Als ik Korthals was, zou ik opstappen.

Pim Fortuyn en Máxima

Buitenhof, 20-01-2002

Wat is de overeenkomst tussen Pim Fortuyn en Máxima? Antwoord: beiden zijn met grote achterstand begonnen, maar zij hebben het Nederlandse volk in een mum van tijd volledig voor zich weten te winnen. De ene 7 miljoen kijkers. De andere 21 zetels in de peilingen.

Van Máxima was dit bekend, maar de geheime kwaliteiten van Pim Fortuyn als charmeur zijn sommigen misschien ontgaan. Want hoe werd niet opgegeven van Fortuyn als ruziemaker, schismaveroorzaker – overall waar Pim kwam, was het ruzie. Zei men.

Maar vorige week las ik in de krant dat hij een grote bijeenkomst met lokale leefbaren moest toespreken en dat bijna iedereen op voorhand tegen Pim was. Tot hij ging spreken. Toen bleek hij diplomatiek, humoristisch en de weerstand tegen hem en zijn plannen smolten als sneeuw

voor de zon. Aardige man. Gevat. Kon luisteren. Nooit gedacht dat... en zo ging het verder bij de lokale leefbaren.

Ik geef het je te doen. Ad Melkert kan een gehoor van louter sympathisanten nog niet tot enige geestdrift bewegen. Maar Pim Fortuyn trekt in één toespraak een hele zaal tégenstemmers over naar zijn kamp. Net zoals Máxima moeiteloos een gehoor van republikeinen in Oranjeklanten omtovert.

Door het Máxima-effect van Pim Fortuyn is natuurlijk grote paniek uitgebroken in Den Haag. Nog een paar weken geleden zag ik op de voorpagina van mijn krant de ministers Jorritsma, Zalm en Hermans – als altijd gierend van de lach – op een rubberband een sneeuwberg afroetsen, maar nog geen week daarna zag ik ze met diepe groeven in het gezicht op het vvd-partijcongres ronddolen. Zelfs Zalm is niet de geinponem die we gewend zijn.

Wat te doen? De situatie ziet er wanhopig uit, maar Dijkstal doet het goed door hard te gaan oefenen voor de spiegel in een Kok-achtige uitstraling van ‘boven de partijen’ staan. Balkenende doet het ook goed: Fortuyn rechts inhalen door de multiculturele samenleving af te schaffen. Rosenmöller doet het ook prima: net terug van de oorlog verklaart hij Fortuyn de oorlog. Alleen de situatie voor D66 lijkt echt hopeloos. De partij die de politiek wilde hervormen, moet na een halve eeuw constateren dat het nu echt gaat gebeuren. Alleen niet door D66.

Reclame voor politieke partijen

Buitenhof, 24-02-2002

Soms denk je wel eens dat de traditionele Haagse politiek niet verder door het ijs kan zakken dan al gebeurd is. Maar dat is niet waar. Het kan altijd nog erger. Dat blijkt uit het feit dat we binnenkort op de televisiereclame tussen de rookworst en wasmiddelen ook de boodschap aangeprezen krijgen van onze politieke partijen. Voor het eerst in de geschiedenis hebben zij massaal zendtijd opgekocht bij de STER en haar commerciële tegenvoeter IP.

Hoe komen ze zo rijk, zult u denken? Er is maar 3 procent van de Nederlandse bevolking lid van een politieke partij, dus aan contributie komt niet genoeg binnen. Maar de rest krijgen ze van de overheid. Politieke partijen worden gesubsidieerd met overheidsgeld. En dat betekent dus dat u en ik straks meebetalen aan de reclamespotjes die bedoeld zijn

om ons te bedriegen. De reclame voor rookworst die ik niet wil kopen, hoef ik niet te betalen. Maar aan de reclame voor politieke partijen betaal ik als staatsburger sowieso mee.

Nu gaat het mij niet om het geld. Het gaat om de verloedering van ons politieke bestel. Een verloedering waaraan álle partijen meewerken. Binnenkort telt nóg minder welke minister en welk kabinet naar tevredenheid van onze volksvertegenwoordiging een bepaald beleid weet uit te zetten. Wat telt, zijn de leukste spotjes. Het zal nóg onbelangrijker worden of een minister een visie heeft, een richting voor beleid weet aan te geven. Wat telt, is wie de meest trendy adviesbureautjes en communicatieadviseurs in dienst weet te nemen. Gouden tijden natuurlijk voor de Dig Isthá's en andere gebakkenluchtverkopers.

De voorzitter van de PvdA, Ruud Koole, is de enige die voor dit gênante verschijnsel aandacht heeft gevraagd. Maar tevergeefs, de meerderheid van de Tweede Kamer wil niet luisteren. Terwijl men in Amerika de voze kanten van de vercommercialisering van de politiek aan het ontdekken is, loopt Nederland met open ogen in de val. Is er nog hoop? Excellentie De Vries! Ik heb mijn hoop op u gevestigd. U betaalt als minister van Binnenlandse Zaken de politieke partijen namens ons. Ik vind dat u alleen geld ter beschikking moet stellen voor het echte politieke werk: voor reflectie over de beginselen, de waarden en normen van een politieke stroming. Dat betekent: subsidieer het werk van de *wetenschappelijke bureaus* van politieke partijen. De geinigste spotjes, die betalen de partijen zelf maar.

Weg met de gevestigde politieke partijen

Buitenhof, 10-03-2002

In Den Haag durft men er nog niet aan te denken, maar het signaal is nu toch overduidelijk: weg met de gevestigde politiek. Of het nu om de gevestigde regeringspartijen gaat of om de gevestigde oppositie (nou ja, wat daarvoor doorgaat, want de oppositie was net zo onzichtbaar als de regering); zij krijgen allemaal een duidelijk advies om maar eens op te krassen.

En dat is ook helemaal niet zo erg. Politiek is een vorm van corvee. Van tijd tot tijd moeten weer eens andere burgers opdraaien voor de klusjes die nu eenmaal moeten worden verricht in het belang van ons allen. Het is heel ongezond dat daar de oude mastodonten rondzeulen die

elke keer weer in de nieuwe baantjes rollen. Een tijdje geleden zag ik in dit programma Bram Peper weer openbaar solliciteren. En Hans van Mierlo wordt voor de zoveelste keer in de gelegenheid gesteld om een potje te filosoferen over Europa binnen de Europese constituanten. De tijd lijkt stil te staan.

De Leidse bestuurskundige Jouke de Vries typeert de hedendaagse politieke malaise in een nieuw boek over Paars heel trefzeker. Hij zegt: 'Het ambt van politicus is een beroep geworden.' En dat hoort niet. Het ambt van de politicus dient te rouleren.

We zijn niet alleen moe van de oude gezichten, maar we verlangen ook naar een andere stijl van politiek. Mooier kon de verlegenheid van de gevestigde politiek niet in beeld komen dan door de spastische omgang met het verschijnsel Fortuyn. Voortdurend werd het sfeertje geschapen dat Fortuyn op een 'tweedeling' in de samenleving zou aanknoeren of dat hij de sociale cohesie zou laten eroderen. De Graaf haalde zelfs met weinig gevoel voor verhoudingen Anne Frank van stal. Een excuus aan de joodse gemeenschap zou gepast zijn geweest.

In een tv-debatje tussen Rob Oudkerk en Fortuyn werd meer dan eens het kale hoofd van Fortuyn van achteren in beeld gebracht (zoals ook al zo vaak in de krant is gebeurd), zodat onmiskenbaar de Mussolini-vergelijking werd opgeroepen. Maar het hielp Oudkerk in zijn debat helemaal niets en het effect is blijkens de jongste uitslagen nul.

Het lukt de gevestigde politici niet de nieuwkomer in de hoek te zetten. Het tegendeel is het geval. Zij krijgen een lesje in omgangsvormen en de Anne Frank-demagogie wordt doorgeprikt. 'Spreek jij eens met twee woorden, krullenbol.' 'En kijk jij me eens aan, snootap.' Bedremmeld zitten de kwajongens onderuitgezakt in de bank.

Eén ding lijkt nu wel duidelijk: vóór 15 mei zullen de vertrouwde Haagse politici een enorme metamorfose moeten ondergaan, of ze krijgen een nog zwaardere dreun dan in Rotterdam. De vraag is welke van de gevestigde partijen zich het eerst weet aan te passen aan de nieuwe situatie. En heeft u het ook gezien? De nacht van Fortuyn was eigenlijk ook een beetje de nacht van Balkenende. Dat wordt nog wel wat tussen die twee.

Loekie wil niet

Buitenhof, 24-03-2002

Wachtlijsten in de zorg, wachten in de file, schikkende bouwfraudeurs, weggestuurde bolletjesslikkers, frauderende hbo-instellingen, een ongecontroleerd Openbaar Ministerie, onveiligheid op straat, geprivatiseerde chaos – dit kabinet strompelt naar de finish. Het heeft weinig gedaan voor wat het orakel uit Diever altijd met zo veel warmte aanduidt als ‘de mensen in het land’. Maar toch, op de valreep, gaat het misschien nog wel iets doen... Voor apen.

In het apencentrum in Rijswijk slijten ruim 1600 apen een dierontrend bestaan. Dagelijks worden dierproeven gedaan om ons te helpen aan middeltjes tegen onze kwalen. Dieren worden ingespoten met dodelijke virussen. Zij leven in stressvolle omstandigheden en onlangs overleed een van de hen: Coen.

Is dat moreel verantwoord? Minister Hermans van Onderwijs en Wetenschap is uiteindelijk politiek verantwoordelijk voor deze praktijken. In het ledenblad van de dierenbescherming *Dier* zien we hem tijdens een interview worstelen met zijn geweten. Hét klassieke argument voor dierproeven geeft ook Hermans: er moet iets worden gevonden tegen ziekten als aids, parkinson en alzheimer. Maar Hermans zegt ook: het is absoluut de laatste keer dat het infecteren van de apen is toegestaan. Komt er een ‘totaalverbod op proeven met apen’, vraagt de dierenbescherming. We moeten er wel naartoe, zegt Hermans ontwijkend. Garanties heeft hij niet.

Ik wil dit probleem niet eenvoudiger maken dan het is. Er zijn zeker morele dilemma's. Mag je die ene onschuldige soldaat uitleveren als het hele regiment daarmee gered kan worden? Of mag je die ene menselijke patiënt met het dodelijk virus injecteren als je weet dat daarmee het middel wordt gevonden dat de mensheid redt? Dat is moeilijk. Maar sommige dingen zijn ook weer niet zó moeilijk. Het verschil tussen de mens en sommige dieren is voor mij niet zo groot. Kijk maar eens naar dit onschuldige koppie. Laten we hem Loekie noemen. Mag je Loekie met een dodelijk virus injecteren om voor ons, mensen, misschien een middeltje te vinden tegen onze kwalen?

Loekie zegt: waarom moeten ik en mijn familie opdraaien voor jullie sores? Als je zo nodig moet, spuit dan je soortgenoten maar in. En als u wilt, kunt u zich dus aanmelden: als proefmens.

Maar Loek, van Loekie moet je afblijven. Hij stelt zich niet beschikbaar.

Jezus Christus als probleem

Buitenhof, 07-04-2002

Binnen het Christen-Democratisch Appèl wordt al druk gespeculeerd over regeermacht met als utopisch visioen de paarse partijen in de oppositiebankjes. Maar Jan Peter Balkenende heeft een groot probleem, al weet hij dat nog niet. Dat probleem heet: Jezus Christus.

Het CDA heeft net als de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging, de Evangelische Omroep, de ChristenUnie en tal van andere organisaties een officiële grondslag en bestaansreden in het christendom. Het is de leer die genoemd is naar een historisch persoon: Jezus Christus.

Nu zijn er talloze manieren waarop men het christendom als organisatieprincipe kan hanteren. Zeer vrijzinnige – dan ontkent men bijvoorbeeld de goddelijkheid van Christus, maar accepteert men hem als morele leraar. Of orthodoxe – dan gelooft men dat Jezus geboren is uit de Maagd Maria, gekruisigd onder Pontius Pilatus, opgestaan uit de dood, ten hemel gevaren om terug te keren als rechter over de levenden en de doden.

Wat daar ook van zij, alle organisaties, partijen, omroepen en wat er nog is dat een C in het vaandel voert, zijn het eens over één ding: Jezus Christus heeft bestaan. Hij was een historisch persoon. Hij was niet, zoals Griekse goden en halfgoden, een menselijk bedenkfel.

Maar wat nu wanneer de wetenschap zou aantonen dat Jezus Christus helemaal niet bestaan heeft? Hebben de partijen van Jan Peter Balkenende en Kars Veling dan nog wel bestaansrecht? Moet de omroep van Andries Knevel dan niet subiet uit de ether?

Over de vraag of Jezus echt geleefd heeft, wordt verschillend gedacht. Grote geleerden als Bruno Bauer en John M. Robertson ontkenden het in de negentiende eeuw. In de laatste dertig jaar is het ontkend door W.B. Smith, John Allegro en G.A. Wells. Inderdaad kan men grote bedenkingen koesteren. Historisch onderzoek heeft aangetoond dat de evangeliën werden opgetekend ongeveer veertig tot tachtig jaar na de vermeende dood van die Jezus. Dat werd gedaan door mensen die alleen van horen zeggen iets wisten en bovendien elkaar naschreven. Het waren verder allemaal partijangers die zich als historicus opwierpen. En er is merkwaardig genoeg geen bewijsmateriaal uit onverdachte hoek dat melding maakt van de figuur Jezus Christus hoewel zijn spectaculaire wonderen daartoe toch wel aanleiding zouden vormen.

De jongste bijdrage aan deze discussie stamt van de geleerde Fran-

cesco Carotta, die onlangs met tal van argumenten en bewijsplaatsen de spectaculaire these uitwerkte dat de religieuze cultus waarvan de evangelieschrijvers vele jaren na dato een reconstructie probeerden te maken, betrekking heeft op de verering van de Romeinse keizer Julius Caesar. Veling is dus eigenlijk fractievoorzitter van de CaesarUnie en Balkenende leidt het Romeins-Democratisch Appèl.

Ja zeker, het gevaar heet niet Pim Fortuyn, maar Francesco Carotta.

Een land van kleine gebaren

Buitenhof, 21-04-2002

Een land van kleine gebaren is Nederland wel genoemd. We hebben nog nooit, zoals de Britten en de Fransen, het hoofd van een koning op het hakblok gelegd. Nog nooit, zoals de Amerikanen, een burgeroorlog gevoerd. Nog nooit hebben we, zoals de Duitsers, in de loopgraven gelegen. En zelfs de Tweede Wereldoorlog, die toch aanleiding gaf tot enige heroïek, tekende onze geschiedenis met de kleur grijs.

We hebben ook een gruwelijke afkeer van wat we noemen zwart-witdenken. We zoeken de nuance. We zijn goed in twee dingen: in handel (de koopman) en in moralisme (de dominee). Deze twee dimensies van onze nationale identiteit houden elkaar als sinds eeuwen in een delicaat evenwicht.

Met veel vertoon van dramatiek maakte het *Journal* het vertrek van onze Vader des Vaderlands, Wim Kok, bekend. Maar meteen daarna kwam het bericht dat door deze moedige daad van de premier geen onrust op de beurs was ontstaan.

Gerustgesteld haalden we adem. Want daarom gaat het natuurlijk. Het nemen van de verantwoordelijkheid voor zeventuizend geliquideerde mensen kan bij ons wel zeven jaar wachten. En ook na zeven lange jaren geschiedt het nemen van die verantwoordelijkheid nog heel zuinigjes. 'Ik heb naar eer en geweten gehandeld,' zei de premier.

Dat is natuurlijk een totaal irrelevante uitspraak. We weten: de weg naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen. Niet Koks tranen zijn van belang, maar zijn regie. In de woorden van Max Weber: niet de gezindheidsethiek, maar de ethiek van de gevolgen en de verantwoordelijkheid daarvoor is doorslaggevend.

Ook die verantwoording was er weer een van kleine gebaren. De *schuld* voor het drama ligt bij de Bosnische Serviërs, zei onze premier in

zijn verklaring. De *verantwoordelijkheid* ligt wel bij ons.

Nee, dat doet geen recht aan het gebeurde. Op straat wordt iemand neergeschoten. Het slachtoffer wordt naar het ziekenhuis gebracht. De chirurg maakt een medische fout. Het slachtoffer overlijdt op de operatietafel. De chirurg zegt: 'Ik ben wel verantwoordelijk, maar ik heb geen schuld aan het overlijden van de patiënt. Schuldig is wie de aanslag pleegde.'

Maar iedereen voelt: ook de chirurg heeft wel degelijk schuld.

Wat dit voor de toekomst betekent, is duidelijk. Wij kennen 'collectieve ministeriële verantwoordelijkheid'. De gehele regering is verantwoordelijk voor de uitzending van Dutchbat, niet alleen de premier. Ten tijde van de uitzending waren Dijkstal en Melkert allebei minister. Premier kunnen zij in een volgend kabinet dus geen van tweeën worden.

Nederland verveelt zich

Buitenhof, 05-05-2002

Het gezaghebbende Britse tijdschrift *The Economist* begrijpt in een speciaal nummer over Nederland niet wat ons bezielt. Nederland is toch zo'n leuk landje. We hebben de kassa op orde. Consensus over waarden en normen. Bedje gespreid. Waar klaagt u eigenlijk over?

Het antwoord is, beste redactie van *The Economist*: we vervelen ons. Toen Frankrijk in mei '68 massaal in opstand kwam tegen De Gaulle begreep men dat ook niet. Totdat filosoof Raymond Aron het antwoord gaf: Frankrijk verveelt zich.

De enorme wereldhervormende kracht van de verveling is door die koele rekenaars van *The Economist* schromelijk onderschat. Ze hadden beter moeten weten. De Duitse filosoof Schopenhauer ziet verveling als een centraal motief in het menselijk bestaan. Dieren kunnen zich niet vervelen. Mensen wel.

En ze vervelen ons, Wim Kok voorop. Even hebben we nog geprobeerd het leuk te maken. Melkert tijdens een wedstrijd op ingezepte skippyballen. Dijkstal die zijn best doet op een karaokefestival. Van Boxtel in een quiz waarin hij moet raden hoe dat nieuwe sterretje bij BNN heet. Maar ze stellen ons schromelijk teleur. Ze zijn beter in het vertellen van saaie verhalen dan in koekhappen en skelteren. Als een Romeinse keizer houden we onze duim omlaag. Mag dat wel?

Ik zou niet weten waarom niet. We hebben een democratisch recht om ons te vervelen. En dat recht gaan we nu we massaal vertalen in een stem op verandering van gezicht. De radicalen onder ons stemmen op die fleurige dandy uit Rotterdam. Die zal het best goed doen op een bordes met Blair of Chirac. Maar je kunt ook een beetje minder wild kiezen, voor Fred Teeven bijvoorbeeld – die overigens een heel radicaal programma heeft.

Nog beter is de vernieuwing te realiseren in uw eigen partij. U moet gebruikmaken van uw democratisch recht op de voorkeursstem. U loopt niet als een schaap aan achter de selectiecommissie van uw partij en kruist nummer één aan, nee, u begint van onderop. Natuurlijk, je moet die figuur dan wel met iets kunnen associëren, maar mijn ervaring is dat het daar vaak beter mogelijk is dan in de top. Wees dus geen schaap, stem op verandering van gezicht!

Ik stem op de vvd-lijst. Maar niet op Hans, niet op Annemarie, niet op Erica en ook niet op Louk. Ik stem op nummer 52, op Anton van Schijndel, die we kennen van stevige stukken in *NRC Handelsblad* en die dualisme in de Kamer voorstaat.

Wat een uitslag

Buitenhof, 19-05-2002

Wat een uitslag, hè? Grote winnaar is natuurlijk de Lijst Fortuyn. Het CDA won veertien zetels, de LPF won er zesentwintig. Zeg nu zelf, wie heeft er dan gewonnen?

Ik vind, net als u kennelijk, Jan Peter Balkenende een heel integere politicus. Maar het CDA is wel een heel vreemde partij. Ik vraag mij af of u zich dat gerealiseerd heeft, toen u woensdag de christen-democraten weer in het zadel hielp.

Christelijke politiek – dat begrijp ik. Maar dan moet je op de ChristenUnie of op de SGP stemmen. Het CDA laat ook joden en moslims toe en het is dus eigenlijk een Religieus-Democratisch Appèl. Een RDA, geen CDA.

Ik wil niet flauw zijn, maar echt verdiend hebben ze die massa-aanhang niet. Het is grote mazzel. Het CDA heeft in vier lange jaren zo goed als niets voor elkaar gekregen tegen dat goddeloze paars. Totdat Pim Fortuyn langskwam in zijn Daimler. Twee keer toeteren en al die multiculti-babbel was helemaal verdwenen. In vijf maanden had Pim al zijn te-

genstanders in de hoek gezet. Of zij citeerden zonder bronvermelding uit zijn boeken. Zelfs vanuit het graf wist hij Melkert naar huis te sturen. En Rosenmöller werden zijn paar extra zeteltjes toch nog ontnomen. Dijkstal werd met zachte hand achter de coulissen gewerkt.

Nu hoor je overal zeggen dat de LPF geen eenheid vormt. Maar vooralsnog hebben ze een veelbelovende ploeg die in sneltreinvaart heel wat crises te boven is gekomen. Een Kaapverdiër als nummer twee, iets wat toch goed staat voor een partij die de multiculturele samenleving ten grave droeg. Een voormalig fotomodel dat, zoals bleek op de verkiezingsavond, nog voor wat theater kan zorgen. En een degelijke tot saaie fractievoorzitter die de boel heel aardig bij elkaar heeft gehouden in deze tumultueuze periode. Ik geef het je te doen; andere partijen waren allang uit elkaar gespat.

Ook de capabele bewindslieden staan al klaar, zoals de gewiekste plaaggeest Gerard Spong. Hij heeft laten zien dat je met de non-discriminatiedreigementen uit het Wetboek van Strafrecht ook linkse politici aardig zenuwachtig kan maken. Succes verzekerd. Lijkt mij.

Zelfs dat Gerrit Zalm is aangewezen als fractieleider van de vvd, zal in het voordeel uitpakken van de LPF. De rechterflank van de vvd ligt nog steeds open, want Zalm is een aanhanger van hetzelfde links-liberalisme dat de vvd zo hopeloos in de versukkeling heeft gebracht. Als de vvd Henk Kamp had benoemd hadden ze beter ingespeeld op wat de burger wil.

Pim was katholiek, dus hij slaat ons van hierboven gade. En hij zag dat het goed was.

Nee mevrouw, ik ben geen terrorist

Buitenhof, 02-06-2002

In een paar weken tijd ben ik van een saaie vreedzame geleerde veranderd in een potentiële terrorist. In 2001 schreef ik het boekje *Darwin, dier en recht*, dat toen nog werd genomineerd voor een filosofieprijs, maar als het nu zou uitkomen zou ik grote kans lopen meteen in de boeien te worden afgevoerd. Staatsvijand nummer 1. Of de BVD, pardon AIVD, mijn telefoonlijn al aftapt? Het zou me niet verbazen.

Mijn centrale stelling was: Darwin heeft de dieren tot onze gelijken gemaakt en we kunnen de dieren dus niet langer de rechten onthouden die passen bij hun nieuwe status. Het recht op bewegingsvrijheid voor

een kistkalf is helemaal niet zo bizar en die krokodil hoeft ook niet lijdzaam te liggen wachten tot hij tot tasje wordt verwerkt.

Twee maanden geleden was je met dit standpunt nog een aandoenlijke dagdromer, nu halen moeders verschrikt hun kinderen binnen wanneer ik fluitend de straat in wandel. Is dat wel redelijk? Het lijkt wel of heel Nederland zich in een staat van permanente opwinding bevindt. Je voelt het in de discussies op straat, in de winkel – overal dat geagiteerde gedoe.

De telefoon rinkelt voortdurend met journalisten die vragen: ‘Maar meneer Cliteur, weet u wel dat Volkert van der G...’

‘Ja mevrouw,’ onderbreek ik hun verhaal, ‘ik weet het.’

‘Maar kunt u zich ook niet *een beetje voorstellen* dat door die radicale ideeën over dierenrechten mensen doordraaien en dan vervolgens...’

En ja, dat kan ik mij natuurlijk wel voorstellen. Maar dan in de zin waarin Dostojevski's *Schuld en boete* mij kan doen beseffen hoe iemand ertoe komt om een moord te plegen. Of Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* een zelfmoord dichterbij kan brengen. Of D.H. Lawrence' *Lady Chatterley's Lover* je de ogen kan openen voor het gespierde lichaam van de tuinman.

Het is waar, elke film over een vliegtuigkaping kán een kaper op het idee brengen. Elk kritisch artikelje in de krant over Israël kán een stimulans zijn voor antisemitisme. Elk pornografisch blaadje kán de fantasie van een psychopathologische moordenaar voeding geven. Maar het punt is, lijkt mij, dat de overgrote meerderheid van de mensen die deze films bekijken, die deze blaadjes, die boeken en die artikeljes lezen, gewone brave huisvaders blijven. Net als ik. En als je daar eens goed over nadenkt dan is dat een heel geruststellend idee.

Haatzaaiende imams

Buitenhof, 16-05-2002

‘De Kamer wil imams die haat zaaien wegsturen,’ schrijft mijn ochtendblad van gisteren. Sommige imams blijken niet alleen de strijd te verheerlijken, zij pleiten ook voor geweld tegen vrouwen. Balkenende vindt het niet langer acceptabel en wil strafvervolgning. Mat Herben spreekt zelfs van uitzetten.

Een van de gewraakte uitspraken stamt van de Syriër J. Fawaz van de Haagse Soennah-moskee. Hij riep zijn volgelingen op hun vrouwen te

slaan, zij het niet op het hoofd en ook niet met botbreuken als gevolg. Maar toch: wel slaan.

Vooropgesteld dit. Elk heilig boek van drieduizend jaar geleden incorporeert het wereldbeeld van drieduizend jaar geleden. Toen werden vrouwen geslagen, homo's gedood, en God was nog een wrede, wraakzuchtige, grillige ja bijna terroristische macht. De Amerikaanse theoloog Jack Miles heeft in zijn biografie van God beschreven hoe God geleidelijk aan een beschaafd baasje is geworden. Lees het Oude Testament er maar op na. De christelijk-joodse God vroeg mensenoffers (Leviticus 27:28). Hij doodde elke eerstgeborene van een Egyptische familie (Exodus 12:29). Hij sanctioneerde slavernij (Exodus 21:2). Hij gedoogde het je dochter te verkopen (Exodus 21:7). Hij had de doodstraf op ketterij gesteld (Exodus 22:20) en hij schreef het doden van heksen voor (Exodus 22:18). Onkuisheid ten tijde van het huwelijk werd bestraft met steniging – althans alleen voor vrouwen (Deuteronomium 22:20).

Wat is nu het verschil tussen imam J. Fawaz en dominee Nico of Carel ter Linden? Dat is dat dominee Ter Linden doodleuk en zonder een spoorje gewetenswroeging de bijbel herschrijft in de vorm die voor ons nu acceptabel is. Als er staat: 'Sla je vrouw', dan zegt hij: 'dat kán zo niet bedoeld zijn.' Staat er: 'Wees lief voor je naaste', dan zegt hij: 'Dat is letterlijk zo bedoeld.'

J. Fawaz en El Moumni vinden dat hypocriet en daar hebben zij nog gelijk in ook. Het is ook hypocriet. Maar het is wel de hypocrisie waarop deze beschaving gebaseerd is.

Nu heb ik u natuurlijk volkomen op het verkeerde been gezet. Ik lijk de fundamentalisten consequent te noemen en de vrijzinnigen hypocriet. Ja, dat doe ik ook, maar ik voeg eraan toe dat ik vind dat dit alleen maar een probleem oplevert als we nog langer de vrijheid van godsdienst als een speciaal grondrecht blijven erkennen. Naar mijn idee moeten we daarmee stoppen. De vrijheid van godsdienst moet opgaan in de vrijheid van meningsuiting. Godsdienstige uitingen moeten bescherming krijgen zo ver als de vrijheid van meningsuiting strekt, maar als zelfstandig grondrecht moet de vrijheid van godsdienst worden afgeschaft. Dat lijkt me een leuk klusje voor het CDA.

De LPF zonder PF

Buitenhof, 13-09-2002

Pim Fortuyn heeft in minister Heinsbroek een waardig opvolger gekregen. Hij draagt niet zulke mooie stropdassen, maar zijn waarden- en normenoffensief mag er zijn. Ik geef toe, hij rijdt precies 18 kilometer te hard om zelf de meetlat van zijn hoge moraal te kunnen halen, maar dat geeft niks. Jean-Jacques Rousseau was een groot pedagoog, ook al kon hij zijn eigen kinderen niet opvoeden.

‘Heinsbroek is niet origineel met zijn waarden en normen,’ zeggen ijverige zoekers naar spijkers op laag water. En dat is waar: Van Agt, Hirsch Ballin, zelfs Bolkestein in een religieuze bui, hebben ook al voor een herstel van waarden en normen gepleit.

Toch is er iets heel specifiek aan het Ethisch Reveil van de fortuynisten. Alle vorige moralisten wilden op de een of andere manier een herstel van christelijke waarden. Zelfs Bolkestein achtte een moraal zonder godsdienstig fundament een zwakke schakel in zijn liberale wereldbeeld.

Maar Heinsbroek, voor het eerst in de Nederlandse politieke geschiedenis, bepleit waarden en normen op een puur seculiere grondslag. Hij keert daarmee óver de christelijke Middeleeuwen terug naar de antieke wortels van de Europese cultuur: de gedachtewereld van het oude Griekenland en het oude Rome. Hij staat daarmee heel sterk, vind ik. De christelijke politici die aan het moraliseren sloegen, smokkelden altijd God met hun waarden mee. Heinsbroek niet, en daardoor is zijn pleidooi waarlijk universeel.

En niet alleen de grondslag van het waarden- en normenoffensief van de fortuynisten is seculier, ook de inhoud van hun waarden is wereldlijk. Christelijke waarden zijn deemoed, nederigheid, bescheidenheid – allemaal van die deugden waarin onze premier uitblinkt. Dat zie je zo. Maar de waarden van de LPF en van hun naamgever zijn: assertiviteit, trots, eer, grootspraak – allemaal typisch Romeinse deugden. Zeg nou zelf, zo’n Jim Janssen van Raay zie je zo in een Romeinse toga. Of achter op een strijddar staan.

Een beetje meer consistentie zou geen kwaad kunnen. Het pleidooi voor herinvoering van de gedoogcultuur op onze snelwegen van minister De Boer van gisteren is geen Romeins beginsel. Maar wanneer ze ook nog consistentie leren zal blijken dat zoals het CDA best zonder C kan, de LPF het kan stellen zonder PF.

Nederland, word wakker!

Buitenhof, 22-09-2002

Toen Pim Fortuyn een paar kritische opmerkingen had gemaakt over de islam, zei Ad Melkert theatraal: ‘Nederland, word wakker.’ Nederland werd wakker en stuurde Melkert met een desastreus verkiezingsresultaat naar huis.

Ook de recente bedreigingen met de dood van Ayaan Hirsi Ali hebben het ongelijk van Melkert nog eens onderstreept. We moeten wakker worden, ja. Maar niet omdat zij die ons waarschuwen voor religieus fanatisme een gevaar vormen. Het gaat om het gevaar van religieus fanatisme zelf.

Hirsi Ali was bezig met een lange missie binnen progressief Nederland, de PvdA in het bijzonder. Die missie is: linkse intellectuelen wakker schudden die een hele multiculturele catechismus tussen de oren hebben zitten die hun het zicht op de werkelijkheid ontnemt. Door de bedreigingen van godsdienstige fanaten zal deze missie nu schipbreuk lijden en moeten anderen de kar gaan trekken.

Dat is een treurige zaak. En gevaarlijk ook. Want dit is niet zomaar een bedreiging waarvan we er al zoveel hebben meegemaakt in Nederland. Wat deze zaak uniek maakt, is dat het een herhaling lijkt van de Rushdie-casus in de Lage Landen. Het is een schande voor de Nederlandse rechtsstaat.

Wat zeg ik? Rechtsstaat? Staat! Wanneer de overheid niet eens veiligheid op het grondgebied van de staat kan handhaven, is geen sprake van een ‘staat’. Hessing, Donner, Remkes en andere politieke ambtsdragers die verantwoordelijk zijn voor justitie en politie moeten de Nederlandse Leeuw redden. Hij worstelt, maar komt hij ook boven? Zij zouden het tot hoogste prioriteit van hun beleid moeten maken de veiligheid te waarborgen aan de Amsterdamse grachten, ook dat deel waar de Wiardi Beckmann Stichting gevestigd is.

En ondertussen zullen wij, autochtone Nederlanders, het werk van de moslimvrijdenkers moeten overnemen. Zij lopen te veel gevaar. Mensenrechten, De Vrije Gedachte, de scheiding van kerk en staat – het zijn universele beginselen die helaas nog steeds moeten worden verwerkt. Ook in Nederland.

Met onze laatste troonrede, waarin Gods zegen weer over onze publieke zaak wordt afgeroepen, heeft ons kabinet een abominabel voorbeeld gegeven. De scheiding van kerk en staat die we aan nieuwkomers

proberen duidelijk te maken, is met dit kabinet weer terug bij af.
Nederland, word wakker!

Een groot fan van onze minister van Economische Zaken

Buitenhof, 06-10-2002

U weet het al: ik ben een groot fan van onze minister van Economische Zaken. Ik ben filosoof en dus kan Heinsbroeks pleidooi voor waarden en normen bij mij niet stuk. Ik ben vader en dus neem ik met belangstelling kennis van zijn creatieve ideeën over de kinderopvang, ook al willen de bejaarden vooralsnog niet meewerken. Ik ben sinds kort – na twintig jaar treinreizen – ook bezitter van een heuse en snelle auto en ken dus de verleiding het gaspedaal iets dieper in te trappen dan de bordjes naast de kant van de weg toestaan. Kortom, Heinsbroek kan bij mij niet stuk.

Maar beste Herman, een vriend kan het zeggen, je bent geneigd nu je hand wat te overspelen. Jouw bereidheid als leider van die turbulente Kamerfractie op te treden, is net iets te veel. Dat is werk voor een sumoworstelaar, niet voor jou. Een leider van de partij die ook in het kabinet zit, is al problematisch in verband met het dualisme. Maar als de partij bovendien nog in zulke grote problemen verkeert als de LPF, is het een recept voor ongelukken.

Je weet, ik heb je hoog zitten als filosoof, maar ik weet niet of je wel tactisch genoeg bent. Zeg nou eerlijk, jouw eis dat minister Bomhoff zich als vice-premier zou moeten terugtrekken ten gunste van jou, is toch ronduit grotesk. Bomhoff is een heel knappe denker. Bovendien heb ik nog niemand gezien die de pers zo vlekkeloos te woord staat als Bomhoff. Zelfs Wouke Scherrenburg – toch niet voor een kleintje vervaard – moest beschaamd inbinden toen Bomhoff, zonder maar een spier te vertrekken, zei: ‘Mevrouw, u stelt een vraag, maar u schijnt het antwoord al te weten.’

Mijn advies is: hou het nou beheersbaar. Ik heb als ambassadeur van Varkens in Nood een varkensboerderij bezocht. Als ze voor het eerst zo’n groepje varkens in één hok stoppen, dan zit het bloed tot aan het plafond. Tot de pikorde is gevestigd, dan is het weer rustig. Jullie, LPF’ers in het kabinet, kunnen daar lering uit trekken. Bomhoff, De Boer, Nawijn en jij – jullie vormen een geweldig team. Jullie beheersen het de-

bat, implementeren de agenda van Pim, die, geloof me, het allemaal van boven met genoeg gadeslaat. Als jullie de rust in het kabinet weten te handhaven, duurt het nog vier lange jaren voordat er verkiezingen zijn, en tegen die tijd is de rust in het hok hersteld. Dan gaan jullie glorieus de verkiezingen in en daarna valt het leiderschap je zo in de schoot. Nu, nu is het nog te vroeg.

Kabinet gevallen

Buitenhof, 20-10-2002

Het kabinet is gevallen. De oude politiek voert vreugdedansjes uit op de tafels van de Tweede Kamer. Ad Melkert kon toch nog afreizen naar de Verenigde Staten met de houding die we van hem gewend zijn: zich wentelend in het eigen gelijk. Maar, zoals de Amerikanen zeggen, de opera is niet voorbij voordat de dikke dame gezongen heeft: de onvrede met het oude Den Haag is niet minder groot dan 87 dagen geleden.

De hamvraag is: waarom hebben Zalm en Verhagen dit kabinet eigenlijk laten vallen? Bomhoff en Heinsbroek kunnen niet door één deur. So what? Je kan toch wel één keer per week vergaderen in een kamer met twee deuren? Heinsbroek en Bomhoff hoeven toch niet samen op survivaltocht door de jungle? Of gebroederlijk samenwerkend de Camel Trophy te winnen? Heinsbroek moet het ministerie van Economische Zaken leiden. En Bomhoff het ministerie van Volksgezondheid.

Waarom denkt Zalm dat regeren en ruziën niet samengaan? Soms gaat dat uitstekend samen. Net als niet-regeren en harmonie trouwens. Neem minister Korthals van Defensie. U hebt waarschijnlijk niet eens gemerkt dat hij ook in dit kabinet zit. Zijn karakter is volledig verenigbaar met elk ander karakter in de ministerraad. Maar van regeren heb ik nooit iets gemerkt.

Weet u, dat beseft Zalm natuurlijk ook wel. Zalm is een slim strateeg. Dat is wel gebleken de afgelopen week. Hij weet dat de vvd niet dieper kan zakken dan gebeurd is op 15 mei, en hij ziet nu kans op een revanche. Het kabinet-Balkenende werd vanwege de invloed van Zalm al het kabinet-Zalm genoemd, en waarom zullen we dat nu niet eventjes formeel regelen? Die arme Maxime Verhagen heeft dat niet doorzien.

Maxime denkt dat hij met mooie peilingen en met een ex-premier glorieus de verkiezingen ingaat. Maar dat zal tegenvallen. Balkenende zal zwaar onder vuur komen te liggen als de kortst zittende minister-pre-

sident in de vaderlandse geschiedenis – als iemand die niet voor zijn examen geslaagd is. Bovendien zal de oude politiek concurrentie krijgen van nieuwkomers die de 1,6 miljoen ontevreden LFP-kiezers van mei 2002 naar zich toe probeert te halen. Jan Nagel wil een nieuwe partij beginnen. En Heinsbroek zou het in een nieuwe rol als opvolger van Fortuyn wel eens heel wat beter kunnen doen dan als minister in de polder. De enige oude partij die misschien kan oogsten, is de vvd. Maar als Bomhoff een paar weken voor de verkiezingen met een boek uitkomt waaruit blijkt dat Zalm het spel niet zuiver heeft gespeeld, zou zelfs dát electoraal succesje kunnen verdampen.

De prins der Nederlanden heeft uit het hart gesproken

Buitenhof, 03-11-2002

Eindelijk is prins Bernhard weer eens in opspraak. Als vermeend verzetsheld had hij op late leeftijd zijn AH-Erlebnis: straf niet de helden, maar pak de vijand! De prins sprak niet alleen naar zijn eigen hart, hij sprak naar het hart van 98 procent van de Nederlandse bevolking. Het probleem is alleen dat die overige 2 procent bij het Openbaar Ministerie werkt of in het kabinet zit.

De hoogste baas van het Openbaar Ministerie, de heer De Wijkerslooth, deed in de krant een vergeefse poging om zijn wereldvreemde beleid van een rechtvaardiging te voorzien. Want wereldvreemd was het: die beslissing tot vervolging. Niets in de wet heeft hem tot die vervolging verplicht. Op gronden aan het algemeen belang ontleend had hij daarvan gemakkelijk kunnen afzien. Daarin is de heer De Wijkerslooth trouwens heel bedreven. Onlangs schrok heel Nederland op toen hij aangaf dat zelfs alle inbrekers niet langer konden worden vervolgd. Het OM heeft het te druk. Of in het jargon: het overschrijdt de capaciteit van het strafrechtelijk apparaat.

Iedereen in Nederland – behalve de heer De Wijkerslooth dan – voelt de toen dat zo'n openbare verklaring van de hoogste staande magistraat met gejuich wordt ontvangen door het boevengilde. En nu, met de twee volkshelden van Albert Heijn, zou de heer De Wijkerslooth ineens wel weer tijd hebben?

Het probleem is kortom dat het OM met enige volharding de verkeerde keuzes maakt. Men snapt gewoon niet wat leeft in de Dapperbuurt in

Amsterdam. Onze prins snapt dat wel. Die leest de krant met gezond verstand.

Inmiddels heeft het OM – zoals altijd: geschrokken van de commotie over de vervolgingsbeslissing – naar buiten gebracht dat een van de AH-helden een minder glorieus verleden heeft. Maar of dat veel uitmaakt, is de vraag. Het lijkt wel of onze justitiële elite, onze minister van Justitie Donner inclusief, het contact met de realiteit heeft verloren. Nou ja, eigenlijk nooit heeft gehad. Justitieel autisme!

Hoe nu verder met ons recht en de vervolging? Waar we naartoe moeten, denk ik, is een systeem waarin we ons kunnen ontdoen van mensen die systematisch de verkeerde keuzes maken of te laat de goede keuzes. Dat wil zeggen: de baas van het OM moet een soort minister voor criminaliteitsbestrijding worden die direct, in de Tweede Kamer, verantwoording aflegt over de door hem geboekte vorderingen of het uitblijven daarvan. Laat deze nationale sheriff zich verdedigen. Dan kan de prins weer puzzelen, en kan ik weer domweg gelukkig door de Dapperstraat.

De afschaffing van artikel 23 van de Grondwet

Buitenhof, 17-11-2002

Oud-vvd-leider Dijkstal heeft het wel eens geprobeerd. De oud-Integratieminister Van Boxtel heeft het nog steeds op zijn agenda. En nu stelt ook de coming man van de PvdA, Wouter Bos, het voorzichtigjes aan de orde. Je zou bijna denken: het gaat er echt van komen.

Ik doel natuurlijk op de afschaffing van artikel 23 van de Grondwet. Sommigen spreken dan met warme stem van de ‘onderwijsvrijheid’. Maar je zou het volgens de critici ook wel het ‘culturele-segregatieartikel’ kunnen noemen. Artikel 23 geeft aan religieuze groeperingen de mogelijkheid om op kosten van ons allen voor de eigen religieuze groep onderwijs te verzorgen.

Vóór de komst van de islam had niemand nog bezwaren tegen het artikel. Want de identiteit van het christelijk onderwijs was volkomen geroodeerd. De bisschoppen maakten zich er onlangs nog grote zorgen over dat in de katholieke scholen overal de popster Shakira aan de muur hangt, terwijl kruisbeelden in geen velden of wegen te bekennen zijn. Ja, en juist daarom was artikel 23 geen probleem: katholiek en protestants onderwijs waren een soort van verkapt openbaar onderwijs geworden.

Met de komst van de islam is artikel 23 in een heel ander licht komen te staan. Het druist natuurlijk helemaal in tegen het integratiebeleid. Enerzijds getroost de overheid zich grote moeite om nieuwkomers universele en specifiek Nederlandse waarden en normen bij te brengen, anderzijds worden die de nieuwkomers even hard weer uit het hoofd gepraat in de moskee en op hun bijzondere scholen.

Dweilen met de kraan open dus. Sommigen bepleiten daarom een moratorium op het instellen van islamitische scholen. Dat is natuurlijk in strijd met het gelijkheidsbeginsel. Anderen, zoals Van Boxtel, bepleiten onvervroren de afschaffing van het gehele bijzonder onderwijs, zowel christelijk als islamitisch. Maar ja, dan vinden we het CDA op onze weg en dus is afschaffing politiek niet haalbaar.

Welke kant zal het opgaan met dat bijzonder onderwijs? Zoals zo vaak in het leven (en vooral in de politiek) komt het neer op: het ene zeggen, het andere doen.

We zullen zéggan: 'Artikel 23 staat ferm overeind.' Wat we dóen is: bijzondere scholen veel beter in de gaten houden. Onderwijsinspectie en AIVD snuffelen ijverig in het onderwijsmateriaal en herschrijven de koran op het terrein van man-vrouwverhoudingen, homoseksualiteit en vele andere punten. We kunnen het niet zeggen, maar artikel 23 is al afgeschaft. De godsdienst staat gewoon onder openbare curatele.

De geboorte van Jezus Christus

Buitenhof, 01-12-2002

Mijn collega Plasterk had het vorige week over sinterklaas. Ik zou eens willen nadenken over Kerstmis. Wat vieren we met eigenlijk met Kerstmis? De geboorte van een Jezus Christus, Zoon van God, maar ook een mens. In tegenstelling tot vele andere godsdiensten onderscheidt het christendom zich door het proclameren van een historisch feit: de geboorte, de kruisiging en wederopstanding van Jezus Christus. Daarmee stelt het christendom zich kwetsbaar op: het heeft zijn overtuigingskracht afhankelijk gemaakt van een historisch feit. Als Jezus Christus niets meer zou zijn dan een mythologische figuur, zou het christendom in het hart worden geraakt.

Nu is dat historisch bestaan van Christus al sinds de negentiende eeuw omstreken. Niet-religieuze bronnen voor zijn leven zijn er eigenlijk niet. Die religieuze bronnen, de vier evangeliën, spreken elkaar te

gen. En die evangeliën gaan waarschijnlijk terug op een oerbron, maar die hebben we nooit gevonden. Die evangeliën werden bovendien pas zeventig tot honderd jaar na de dood van Christus op schrift gesteld, met dus de mogelijkheid van vele fouten, verschrijvingen en misinterpretaties. Sommige geleerden hebben daarom gezegd: 'Christus heeft nooit bestaan. Het evangelie is gebaseerd op verzinsels. De christelijke cultuur heeft een mythologische figuur als grondlegger.'

De kerk heeft deze theorie altijd kunnen bestrijden met een prangen-de vraag: waar komt dan de cultus rond Christus vandaan? Die moet toch een historische basis hebben?

En de kerk had gelijk, zij het op een geheel andere manier dan zij dacht. In dit boek ligt de sleutel van het geheim. De taalkundige Francesco Carotta lanceert een nieuwe stelling over het historische bestaan van Jezus. Jezus heeft bestaan, maar in werkelijkheid was hij Julius Caesar. Zo heeft Julius Caesar na zijn moord aan het kruis gehangen, als was-sen beeld met dolkstoten in de zij. Deze ontdekking gooit de hele cultuurgeschiedenis omver.

De cultus rond Christus is een voortzetting van de cultus die was ontstaan rond Julius Caesar. Caesar werd reeds tijdens zijn leven als god vereerd in het Romeinse Rijk. Na zijn dood werd Caesar onder de goden opgenomen en door een serie verschrijvingen en interpretatiefouten zijn de culten rond Caesar en die van Jezus met elkaar vermengd geraakt.

Even kijken wat er allemaal gaat veranderen. In de troonrede bidt de majesteit om hulp van Caesar, Balkenende leidt voortaan het Caesaristisch-Democratisch Appèl en Rouvoet de CaesarUnie. De Renaissance en Verlichting hebben we niet meer nodig, want de Europese cultuur is nooit iets anders geweest dan Grieks en Romeins. Een feest voor humanisten. Terug naar de Griekse en Romeinse deugden. Prettige kerstdagen!

Europees Hof van Justitie overbelast

Buitenhof, 15-12-2002

Het Europees Hof van Justitie in Luxemburg bestaat vijftig jaar. Maar het is geen gezellige verjaardag die ze in Luxemburg gaan vieren, want het Hof is moe. Het bezwijkt bijna onder de werklust.

Dat te verhelpen is nog niet zo eenvoudig. Meer rechters aanstellen heeft nauwelijks zin, want de hoeveelheid zaken groeit sneller dan men rechters kan aanslepen. De diepere oorzaak van het probleem is een

ziekte binnen ons systeem. Die ziekte is dat de democratische rechtsstaat steeds meer verandert in een rechtersstaat zonder democratie.

Wel houden we nog steeds de fictie hoog dat we leven in een democratie. In dit programma worden Kamerleden en ministers uitgenodigd, kennelijk in de veronderstelling dat zij aan de knoppen zitten. Maar dat gold voor de negentiende eeuw, toen democratie nog een recente uitvinding was. Sindsdien is de politieke besluitvorming verplaatst naar bureaucratische elites, actiegroepen, bestuurskamers van grote bedrijven en last but not least: de raadkamer van een rechterlijk college.

De regels over tabaksreclame, pensioenen van deeltijdwerkers, fusies van grote marktspelers, wegblokkades van boeren, transfers van profvoetballers, medisch shoppen over de grens, stemrecht van allochtonen, en zelfstandig ondernemerschap van Oost-Europese prostituees – het wordt allemaal beslist door het Hof in Luxemburg. Nogal logisch dat het Hof overbelast is geraakt. De centrale beslissingen worden genomen door rechters, niet door volksvertegenwoordigers.

Wie wil weten waar we naartoe gaan, moet maar kijken naar de Verenigde Staten van Amerika. Ook daar heersen de rechters uit het hoogerechtshof majesteitelijk in hun paleis. Een van hen, William Brennan, stelde zijn assistenten eens de volgende vraag: ‘Weet je hoeveel mensen je nodig hebt om een politieke omwenteling in Amerika te bewerkstelligen?’ En dan spreidde hij de vingers van één hand: ‘It takes five.’ Vijf stemmen van de negen rechters uit het Supreme Court heb je nodig en alle activiteiten van de wetgever staan stil.

Nog meer rechters aanstellen zou deze kwaal alleen maar verergeren. Waar we naartoe moeten, is naar minder recht, minder mensenrechten vooral. We moeten nadenken over kernrechten. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens belooft ons in artikel 27 een ‘recht om te genieten van kunst’. Waanzin! Al die rechtenretoriek moet terug in haar hok en politieke beslissingen moeten weer worden genomen door onze gekozen politieke vertegenwoordigers. We moeten de democratie in ere herstellen.

Tegen respect

Buitenhof, 22-12-02

Binnenkort wordt het weer Kerstmis en mogen we luisteren naar toezeggingen van de koningin, de paus, de burgemeester en andere hoog-

waardigheidsbekleders. Ik zie daar wel naar uit. Er is alleen één notie die dan weer tot vervelens toe zal worden aangeroepen en waar ik zo langzamerhand een steeds grotere weerzin tegen krijg. Ik doel op de notie van 'respect'.

Laat ik over één ding duidelijk zijn: respect voor mensen is een groot goed. Maar daartoe moet het dan ook beperkt blijven. Wat alle kerstredenaars ons alleen zullen voorhouden, is dat we respect moeten hebben voor iemands opvattingen: voor zijn religie, voor zijn cultuur, voor zijn 'ik weet niet wat'. En dat is verkeerd.

Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. Stel dat Jan Marijnissen de kersttoespraken werkelijk serieus zou nemen. In de speech op het SP-verkiezingscongres stelt hij dat hij bijvoorbeeld Zalm niet meer wil bekritisieren omdat hij geleerd heeft dat hij respect moet tonen voor het liberalisme en voor de liberalen. 'Anders stoot je gewoon die liberalen af en bereik je niemand meer.' Zou hij ovationeel applaus krijgen?

Natuurlijk niet, we voelen allemaal op onze klompen aan dat Marijnissen zich dan schuldig zou maken aan ernstig plichtsverzuim. Respect voor de VVD, welnee zeg.

Maar neem nu eens een uitspraak van PvdA-Kamerlid Nebahat Albayrak, vierde op de lijst, dus niet de eerste de beste. Zij zegt: 'Ik wil respect tonen voor de islam en de gelovigen, anders stoot je hen af en bereik je niemand meer.'

Ja, en dan begint u ineens te twijfelen. U vindt helemaal niet dat mevrouw Albayrak zich met deze uitspraak als parlementariër diskwalificeert. Integendeel, u denkt dat zij hiermee iets heel moois heeft gezegd. Echt iets wat past bij Kerstmis ook. En burgemeester Cohen en onze majesteit en Marcel van Dam en de paus – die vinden dat ongetwijfeld ook en zij gaan dat straks, in hun kersttoespraken, in allerlei varianten herhalen.

Als je erover nadenkt, is het natuurlijk gevaarlijke quatsch. Als we niet alleen mensen, maar ook hun opvattingen gaan respecteren dan zou de reformatie nooit hebben kunnen plaatsvinden, want die getuigde niet van respect jegens de katholieke kerk. Als de arbeidersklasse maar respect had blijven tonen voor de opvattingen van kapitalisten was er nooit een vakbond gekomen, geen FNV, zelfs geen knalrode PvdA met Wouter Bos.

'Respect.' Zelfs de grote wetenschappelijke revoluties zouden niet hebben kunnen plaatsvinden als er respect was geweest. In het rijk van de geest geldt net als in de natuur een harde strijd, een 'struggle for life'

en 'survival of the fittest'. Niks geen SP-respect voor de mooie praatjes van Gnoe Gerrit, opvreten die man. Niks geen respect voor de islam. Pak ze, die haatzaaiende imams.

Respect voor opvattingen van mensen zou de beschaving helemaal stopzetten. Dat is mijn kerstboodschap voor u in deze donkere dagen. Geloof dus niks van wat ze u allemaal gaan zeggen. Respecteer uw naasten, maar onderwerp al zijn opvattingen aan een gruwelijke en nietsontziende kritiek.

Cohen behoudt vertrouwen in Amsterdam

Buitenhof, 26-12-2002

'Cohen behoudt vertrouwen in Amsterdam', staat boven een artikel in het dagblad *Trouw*. Maar Frits Hufnagel, fractievoorzitter van de Amsterdamse liberalen, zegt dat het gebeurde toch wel een krasje op Cohens belofte is om zes jaar te blijven. Ook de Amsterdamse christen-democraten zijn van mening dat de burgemeester hard aan het werk zal moeten om zijn oude status terug te winnen.

Natuurlijk, de sociaal-democraten trekken een gezicht alsof er helemaal niets aan de hand is. Zo voerde PvdA-senator Joop van den Berg een toneelstukje op in *NRC Handelsblad*. Hij zei dat het misschien toch wel goed was dat de PvdA net niet de grootste was geworden. Eerst die mooie verkiezingsresultaten van de PvdA. En dan ook nog eens de premier leveren. Nee, dat was echt psychologisch te veel gevraagd van het CDA.

Wat nobel van Joop van den Berg! Cohen kan nu – volgens Van den Berg – zijn 'beste krachten blijven geven' aan de hoofdstad. Wij Amsterdammers pinken een traantje weg. Maar de vraag blijft: kan een onafhankelijk burgemeester zich dit soort partijpolitieke avontuurtjes wel veroorloven?

De vraag is ook of het integratiebeleid van Cohen in de Amsterdamse hoofdstad zo'n doorslaand succes is dat we zouden moeten wensen: 'Geprolongeed, maar nu op landelijk niveau'. Cohen heeft het in zijn Cleveringa-lezing heel optimistisch over de 'boel bij elkaar houden'. Maar hij had beter kunnen spreken over 'de boel bij elkaar krijgen'.

En dat proces lijkt mij nog niet bepaald voltooid na twee jaar. Toen Job aan Wouter zijn Cleveringa-lezing ter inzage gaf, had Wouter met name bij twee ideetjes van Job alarm moeten slaan. Allereerst: bij de

stelling van Cohen dat omdat wij de SGP accepteren in ons staatsbestel, hoewel zij geen vrouwelijke leden toelaten, wij ook bepaalde groepen orthodoxe moslims zouden moeten accepteren, die bewust hun vrouwen discrimineren. Is Cohen al gefileerd in *Opzij*? dacht ik toen. Want deze opmerking getuigt toch niet van – hoe zeg ik dit beleefd? – een hoog ambitieniveau voor het integratiebeleid.

Een tweede opmerking van Cohen is dat hij de integratie van migranten ‘via hun geloof’ zou willen laten verlopen. Maar hoe moet ik mij dat voorstellen? Dat een vrijzinnig-joodse burgemeester de islam, een religie waarin hij zelf niet gelooft, als middel wil gebruiken om de integratie te bevorderen?

Ik zie dat nog niet zo voor mij. Maar als Cohen dat in zijn resterende ambtstermijn als burgemeester nog eens duidelijk kan maken, leg ik natuurlijk met een royaal gebaar de rode loper uit voor zijn intocht in Den Haag.

Krijgt Bin Laden de doodstraf?

Buitenhof, 06-01-2003

Iedereen zoekt Bin Laden. Maar het maakt nogal wat uit wie hem vindt. Als het een Amerikaanse soldaat is, dan is het scenario vrij simpel. De terrorist krijgt een proces en wordt ter dood veroordeeld.

Maar stel nu eens dat een Britse soldaat hem vindt! Dan hebben we grote problemen. De Britten kennen de doodstraf niet. Zij hebben, net als wij, het Handvest voor de grondrechten van de Europese Unie ondertekend. Daarin is de doodstraf verboden. Dat betekent dat uitlevering van verdachten die kans maken op de doodstraf niet mogelijk is. De Amerikaanse minister van Justitie, John Ashcroft, heeft al een rondreis langs Europese regeringsleiders gemaakt. De Amerikanen willen namelijk wel hun eigen Adolf Hitler berechten. Maar wij hebben gewetensbezwaren: wij, Europeanen, leveren in beginsel geen verdachten uit aan een land dat de doodstraf kent.

En in het bijzonder Nederlanders doen over die doodstraf nogal moralistisch. We hebben de kapitale straf in 1870 afgeschaft. In 1983 hebben we zelfs een *verbod* op de doodstraf in onze grondwet neergelegd. En sinds die tijd verwachten we van onze minister-president en van onze minister van Buitenlandse Zaken dat zij een beetje moeilijk doen over ‘de mensenrechtensituatie’ als zij op bezoek gaan bij een land waar

die doodstraf bestaat. *Nog bestaat*, zeggen we heel wereldwijd.

Zo heeft onze minister-president nog in 2000 de Chinese minister van Buitenlandse Zaken ernstig over dit onderwerp onderhouden. Dat wij in zo'n gesprek uiterst zwak staan schijnt ons niet te deren. Wij zwaaien wel met het vingertje, maar de Chinezen en Amerikanen kunnen fijntjes opmerken dat in Nederland nog in 1952 veertig mensen zijn geëxecuteerd wegens misdaden die in oorlogstijd waren begaan. Zij kunnen ook aanvoeren dat niemand tegen de doodstraf was voor Adolf Eichmann. Zelfs onze progressieve topauteur Harry Mulisch – onze vanzelfsprekende kandidaat voor de Nobelprijs – was daar niet tegen. Geen spoor protest tegen de doodstraf in zijn Eichmann-boek. Ook vond iedereen het heel gewoon dat de Neurenbergse processen met de gal eindigden. En als we de van aanzienlijk strafbare feiten verdachte Adolf H. in handen zouden hebben gekregen had echt niemand een tienjarige taakstraf met daarna een baantje als loketbeampte voorgesteld.

De vraag is dus: zijn wij nu wel in de morele positie om de Amerikanen de les te lezen over de toepassing van de doodstraf? Ik vind, eerlijk gezegd, van niet.

De gezichtssluier bij wet verbieden graag

Buitenhof, 09-02-2003

Het CDA wil het dragen van gezichtssluiers op scholen verbieden, uiteindelijk zelfs met een wettelijk verbod. Dat is een mooi en loffelijk streven. Politiek-strategisch was het ook een 'gat in de markt', want 92 procent van de bevolking schijnt het hiermee eens te zijn. De reden die men voor het verbod opgeeft, ligt voor de hand. Een gezichtssluier staat communicatie in de weg en vormt daardoor een obstakel voor de kwaliteit van het onderwijs. Begrijpelijk. Het zou de kwaliteit van mijn columns ook niet ten goede komen wanneer ik ze uitsprak met een doos over mijn hoofd met twee kijkgaten erin. Of met een nylonkous over mijn kop.

Nu is er alleen één probleem met het CDA-standpunt. En dat is dat het CDA het verbieden van de gezichtssluier in eerste instantie wil overlaten aan de scholen zelf. Die scholen moeten het verbod op het dragen van de sluier in de schoolvoorschriften opnemen. Dan weten leerlingen en ouders van tevoren welke regels gelden op school. Alleen in allerlaatste instantie zou tot een wettelijk verbod moeten worden overgegaan.

Klinkt mooi. In Amsterdam zijn ze al met zo'n verbod begonnen. Maar die vrees voor een algemene wet is toch koudwatervrees. Allereerst is al gebleken dat die schoolvoorschriften niet goed werken. Op de Haagse Vliegerschool was het in 2001 staande praktijk dat er geen hoofddoekjes werden gedragen. Ondanks die vaste praktijk komt er dan vroeg of laat een vader naar voren die vindt dat het een elementair recht is om zijn dochter toch met zo'n hoofddoekje naar school te sturen. Op de Haagse Vliegerschool kreeg die vader uiteindelijk zijn zin. De wethouder greep niet in. Die liet het conflict gewoon uitvechten op school.

Een dergelijke opstelling van de overheid is mij veel te passief. Het is een manifestatie van wat men genoemd heeft de 'bestuurlijke-arenacultuur'. Je laat groepen het zelf in de arena uitvechten en als het stof is opgetrokken, staat nog één persoon of groep overeind. Als bestuurder zeg je dan: 'Kijk, daar heb je de winnaar. Partijen zijn tot overeenstemming gekomen. Zo gaan we het regelen in het vervolg.' Nee, niks geen overeenstemming. De ene groep ligt dood in de arena en de ander staat nog overeind. Het is helemaal geen uiting van zinloze regelzucht of een miskenning van het maatschappelijk middenveld als je ten aanzien van bepaalde essentiële vraagstukken als overheid het voortouw neemt. Met een wet dus. Dat is ook veel democratischer. Over de gezichtssluiers moeten honderdvijftig democratisch gelegitimeerde volksvertegenwoordigers een debat voeren en het resultaat van dat debat moet worden verheven tot wet. Zo moet dat gaan in een democratie.

Ik heb een probleem

Buitenhof, 23-02-2003

Ik heb een probleem. Eigenlijk zou ik hier vandaag niet mogen staan. Want over de oorlog tegen Irak heb ik eerlijk gezegd geen mening.

Al weken voel ik die klem op m'n kop: ben ik nou vóór of tegen? Maar ik heb mijn standpunt nog niet bepaald of het is weer verdampt in het licht van een nieuw voorval.

Dan zie ik Schröder. 'Wij Duitsers zeggen: nooit meer oorlog.' Mooi, denk ik dan, maar de les uit de Tweede Wereldoorlog had ook kunnen zijn: nooit meer dictators.

Dan zie ik Chirac. Ik kom weer onder de bekoring van die melodieuze Franse volzinnen met wijze woorden. Maar ja, het lijkt ook wel wat op nostalgie naar de tijd toen de zonnekoning nog de eerste viool speelde in het Europees concert.

Dan zie ik Blair en denk: die man gaat regelrecht in tegen de wil van zijn volk. Maar ja, denk ik dan, is dát niet wat leiderschap vergt? Beter Churchill dan Chamberlain.

Dan zie ik Bush met die verbeterde uitdrukking. Een domme cowboy, Texaanse olieboer, denk ik dan. Maar ja, Reagan was ook geen intellectueel. En toch – let op – voor die Reagan wordt nog wel eens een standbeeldje opgericht in het nieuwe Rusland.

Soms denk ik ook: laten we nog even wachten. Waarom moet het allemaal juist nu? Maar ja, zo'n gigantische troepenmacht kan je niet een paar maanden laten klaverjassen in de Sahara voordat ze in actie mogen komen.

Ook denk ik wel eens: volgens deskundigen wordt het een vreselijke bende na de verjaging van Hoessein. Maar ja, wat weten die deskundigen nu eigenlijk? Ze konden de val van het communisme nog niet voorspellen. De korte duur van de Golfoorlog ook niet. Zou de oliemaffia in Washington met al die satellieten en geheime diensten niet veel beter geïnformeerd zijn dan wij?

Soms betrap ik mezelf op wensdromen. Die Hoessein, die krijgt toch ook wel eens een hartaanval? Of er verdwaalt een cyaankalipilletje in zijn koffie? Maar ja, waarom was dat dan niet al eerder gebeurd?

Het is, kortom, een groot getwijfel in dat hoofd van mij. Ik lijd aan mening-nietis. En daar heb ik eigenlijk een godsgruwelijke hekel aan.

De Arabisch-Europese Liga nog eens goed bezien

Buitenhof, 09-03-2003

Ik heb het echt geprobeerd met de Arabisch-Europese Liga. Want u heeft gelijk: niet meteen verketteren, niet op hoge toon de islam afwijzen. Dan gaan de hakken alleen maar verder in het zand; het leidt tot polarisatie van de verhoudingen. Proberen te blijven praten, het goede zien in de ander. En na *Buitenhof* van vorige week, met dat verzoenende gesprek tussen Abou Jahjah en het symbool van onze moderne democratie, Hans van Mierlo, was ik echt hoopvol gestemd.

Oké, de persvoorlichter van de AEL heeft begrip voor 'Hamas, hamas, de joden aan het gas'. Maar dat praten we nog wel uit, dacht ik.

Islamitische feestdagen? Ik ben niet dol op het offerfeest, want dan moeten we vieren dat Abraham (of voor de moslims: Ibrahim) op Gods bevel zijn zoon de keel wilde doorsnijden. Maar misschien moeten we daaroverheen stappen.

Turks en Arabisch als keuzevak op de middelbare school? Waarom niet? Talenkennis verrijkt alleen maar.

Een probleem vond ik wel dat de Arabisch-Europese Liga zegt op te komen voor de belangen van Arabieren. Dat is problematisch in een democratie.

Je kunt wel een moslimpartij zijn, omdat iedereen moslim kan worden. Of een christenpartij, omdat het christendom openstaat voor iedereen.

Maar je kunt geen Arabische partij zijn, omdat niet iedereen Arabier kan worden. Een volksvertegenwoordiger moet het 'gehele Nederlandse volk' vertegenwoordigen staat in onze grondwet. De berbers vallen bij de AEL al uit de boot, om van de rest van het Nederlandse volk maar te zwijgen.

Toch bleef ik optimistisch, omdat de AEL de sharia, de islamitische wetgeving, niet als uitgangspunt leek te nemen voor hun politiek. De wetten van het land leken doorslaggevend te zijn.

Maar dat optimisme is sinds twee dagen niet langer verantwoord. Uit het dagblad *Trouw* van gisteren blijkt dat de AEL 'via de democratie' de sharia wil invoeren. Abou Jahjah zegt geruststellend: 'Als er in een land honger heerst en iemand steelt een brood, hak je hem niet de hand af. Als alle voorzieningen er zijn en hij steelt, dan mag je hakken.'

Lieve hemel: dat heeft mij natuurlijk helemaal niet gerustgesteld. In Afrika is honger. Daar mag dus bij diefstal geen hand worden geamputeerd. Goed nieuws. Maar hier in Europa heerst geen honger, en daar mag dus bij diefstal wel een hand worden afgehakt.

De sharia moeten we gewoon buiten de deur houden. Ook als die langs democratische weg kan worden ingevoerd.

Demonstreren voor de vrede

Buitenhof, 23-03-2003

Gisteren heb ik waarschijnlijk mijn laatste kans laten lopen om te demonstreren tegen de oorlog tegen Irak. Spijt? Niet echt. Nu was het al een beetje vreemd om te gaan demonstreren tegen een oorlog die al begonnen is. Ook demonstreren voor het stopzetten van die oorlog ligt niet voor de hand. Je zou dus hoogstens kunnen protesteren omdat de Amerikanen de 'internationale rechtsorde' hebben geschonden door aan te vallen zonder goedkeuring van de Veiligheidsraad.

Dat kan. Maar dat is een simplistische interpretatie van het begrip ‘internationale rechtsorde’. Natuurlijk, ik ben ook voor een internationale rechtsorde. Volgens artikel 90 van onze Grondwet moeten we die actief bevorderen. Maar het probleem is: recht zonder zwaardmacht is niets. Je kunt het vergelijken met de nationale rechtsorde. Vrouwe Justitia draagt een blinddoek en een zwaard. Die blinddoek symboliseert het ideële aspect van de rechtsorde: gelijke behandeling voor de wet, de hoge waarden van het recht. Maar dat zwaard draagt zij ook niet tevergeefs, want die hoge waarden blijven impotent geleuter als Vrouwe Justitia niet af en toe een tik uitdeelt aan diegenen die wet en recht met de voeten treden.

De vraag is nu: wie kan internationaal het zwaard dragen? Aan blinddoeken geen gebrek, kan men zeggen. Die zijn erg licht en iedereen kan er een opzetten. Het wemelt van de goede bedoelingen in de wereld. Maar er zijn er maar heel weinig die je kunnen vertellen hoe die internationale rechtsorde echt effectief kan worden afgedwongen.

Er zijn twee kandidaten voor de internationale zwaardmacht. De ene zijn de Verenigde Naties. De andere zijn de Verenigde Staten. Allebei zijn ze volgens hun naam ‘verenigd’. Maar in het geval van de Verenigde Naties is die term ‘verenigd’ ketelmuziek. De ‘v’ staat hier voor ‘verdeeld’, voor eindeloos verder uitstellen en je zou ze dus net zo goed de ‘Verdeelde Naties’ kunnen noemen.

Dat maakt de VN voorlopig ongeloofwaardig voor de zware en verantwoordelijke taak van internationale politieagent. Je kunt wel willen dat de VN de internationale rechtsorde beschermt, maar zij *kán* het gewoon niet. Het is een hard politiek feit dat alleen de Verenigde Staten de internationale rechtsorde van een realistische basis kunnen voorzien.

Als je daartegen bent, moet je gaan demonstreren voor een Verenigd Europa, voor verhoging van onze defensiebudgetten en voor daadkrachtig Europees leiderschap. Maar zolang *díe* demonstraties nog geen effect hebben gesorteerd, zit er niets anders op dan ons aansluiten bij de coalitie dit allemaal al op orde heeft.

Met één voet in Bagdad

Buitenhof, 06-04-2003

De Amerikanen staan al met één voet in Bagdad, maar de strijd is nog niet gestreden. Vanaf nu telt niet meer een overwicht van wapens, maar een overwicht van argumenten. Bush zal de Irakezen moeten overtuigen van het gerechtvaardigde karakter van de oorlog. Verliest hij de strijd om de publieke opinie, dan staat hij met al zijn technologie toch nog met lege handen.

Het grootste gevaar dat de Amerikanen daarbij lopen is dat Hoessein (of zijn dubbelganger) erin zal slagen de strijd voor Bagdad te verkopen als een strijd voor de bescherming van de heiligdommen van de islam.

Hoessein zal zichzelf vergelijken met Saladin en Nebukadnezar en hij zal proberen Bush en Blair neer te zetten als moderne kruisvaarders. Als die ideologische oorlog succesvol is, kan Hoessein moeiteloos zelfmoordcommando's ronselen voor een taaie stadsguerrilla. En dan zullen de moslims in het Westen alsnog partij kiezen voor wat zij zien als agressie tegen geloofsgenoten. Om het conflict in deze religieuze sleutel te plaatsen wil de heiden Saddam natuurlijk wel voor het oog van de camera's op zijn knieën op het matje gaan liggen.

Nu zou je verwachten dat Bush en zijn adviseurs die pretentie dat het om een religieus conflict gaat effectief zouden doorprikken. Maar nee, Bush laat geen gelegenheid voorbijgaan of hij verwijst naar Gods hand in de geschiedenis. Hij staat openlijk te bidden voor een goede afloop van de strijd. Hij zegt dat America een *nation of prayer* is. Hij haalt Jeremia en Jesaja aan en strooit Gods zegeningen uit over kijkers en luisteraars die daar helemaal niet van gediend zijn.

Daardoor krijgt het optreden van de Amerikanen, ondanks alle nuchtere uitleg van generaal Franks en van Colin Powell, toch iets van de christelijke jihad tegen de 'As van het Kwaad' (ook alweer van dat apocalyptisch gereutel trouwens). Kortom, Bush lijkt met open ogen te vallen in de publicitaire hinderlaag die voor hem is uitgezet.

Ik hoop dat het nog niet te laat is, maar wat Bush natuurlijk moet doen is zijn misleidende oorlogsretoriek stoppen. Hij moet ophouden met het methodistisch gebazel en zich weer gaan gedragen als een kind van de secularist Thomas Jefferson. In de oorlog gaat het om mensenrechten, om volkerenmoord, om onderdrukking. Pas als de Amerikaanse president dat duidelijk kan maken, zullen de jihad-strijders hun gekromde zwaarden omsmeden tot ploegscharen.

De Amsterdamse rechtbank over Volkert van der G.

Buitenhof, 20-04-2003

Het meest verbijsterende aan het vonnis van de Amsterdamse rechtbank over Volkert van der G. vond ik dat de rechtbank met geen woord rept over de aard van deze moord. En bijzonder was die moord toch zeker. Want het was een *politieke liquidatie*. 'Geweld is soms nodig,' zei Volkert in zijn slotwoord. Geen woord van spijt of van berouw. Fortuyn moest gestopt worden. Moord was voor Volkert een voortzetting van de politiek met andere middelen. Het is dan ook raadselachtig dat de rechtbank de kans op herhaling niet aannemelijk acht.

De psychiater en psycholoog van het Pieter Baan Centrum achten Volkert volledig toerekeningsvatbaar. Zij doen ook geen uitspraak over de kans op herhaling. De rechtbank geeft aan die woorden een hele rare draai. Omdat het Pieter Baan Centrum niet voorspelt dat Volkert opnieuw een moord zal plegen zal hij het wel niet doen, concludeert de rechtbank. Maar dat is natuurlijk veel te optimistisch. De psycholoog en psychiater bedoelen niet meer dan dat hij niet door een ziekelijke afwijking *ertoe is voorbeschikt* in herhaling te vervallen. Je moet Volkert beschouwen als een normaal mens. En een normaal mens beoordeel je op wat hij zegt. En hij zegt: 'Geweld is soms nodig.' Als hij daar over twaalf jaar nog steeds zo over denkt, zijn ook de dan levende politici weer een wandelende schietschijf.

De rechtbank gaat met haar onverantwoordelijke vonnis helemaal voor het anker liggen van de 'humaniteit'. In ons land wordt tot nu toe de grootst mogelijke terughoudendheid betracht bij het opleggen van een levenslange gevangenisstraf, zegt de rechtbank. Ja zeker, maar in ons land werd tot nu toe ook de grootst mogelijke terughoudendheid betracht bij het liquideren van politieke tegenstanders. En het is van belang dat dat zo blijft. Maar met het optreden van mensen als Volkert van der G. is een nieuwe situatie ontstaan en dat nieuwe lijkt tot de rechtbank niet door te dringen.

Naar het oordeel van de rechtbank heeft de aanslag geen gevaar opgeleverd voor het voortbestaan van de democratie. Onbegrijpelijk! Laten we hopen dat de rechters in hoger beroep zich wel realiseren dat het liquideren van politieke tegenstanders niet te verenigen is met het voortbestaan van een democratie. Dan kan het vonnis van de rechtbank van Amsterdam de geschiedenis ingaan als een zwarte bladzijde uit de Nederlandse jurisprudentie.

Een dag van rouw

Buitenhof, 04-05-2003

Overmorgen is het één jaar geleden dat Pim Fortuyn werd vermoord. En natuurlijk: overal wordt getheoretiseerd over zijn betekenis. Fortuyn als emancipator van de moslims. Fortuyn als heraut van het vrije woord. Fortuyn als onze bevrijder van de politiek correcte denkpolitie, die dit land lange tijd in een toestand van zelfcensuur gegijzeld hield. Fortuyn als voleinder van de emancipatie van homoseksuelen. En ten slotte Fortuyn als de apostel van een 'nieuwe politiek' die moeiteloos het naoorlogs verzet van een hele generatie als vrijblijvend geleuter in de hoek zette.

In al die theorieën zit wel een kern van waarheid. Maar het meest in overeenstemming met de feiten is toch voor mij het volgende. *Fortuyn deed wat een democratisch politicus moet doen*. Niets meer, niets minder.

In een democratie dient een politicus een burger te zijn. Een burger met een verhaal. Hij moet een notie hebben van wat verkeerd gaat in de stad en in de staat. En in heldere taal moet hij een paar oplossingen kunnen aandragen. Liefst moet hij ook een paar boeken schrijven. Die kun je dan lezen en dan weet je wat iemands denkbeelden zijn. Dan weet je ook zeker dat iemand zijn eigen ideeën vertolkt en niet napapegaait wat hem door communicatieadviseurs en andere windhandelaren is ingefluisterd.

Dit type politicus en dit type politiek was eens heel gewoon. Domela Nieuwenhuis was zo'n democratisch politicus, net als Abraham Kuyper of Frits Bolkestein.

Fortuyn was dus gewoon een degelijke democraat.

Deze conceptie van politiek is tegenwoordig zo in de vergetelheid geraakt dat we Fortuyn zijn gaan ervaren als iets bijzonders. Hoe vaak hoor je niet dat hij een charismatisch leider was of zelfs een Messias? Maar met zulke grote woorden wordt de gewone democratische politiek in de hoek geplaatst van halvegare Raspoetins, Bin Ladens of Mussolini's.

Niet Fortuyn was het atypische, het abnormale, maar de papieren politici die hem een jaar geleden omringden.

Om te weten hoe die papieren politiek eruitziet hoeven we helaas niet ver te zoeken. Op dit moment wordt een derde paars kabinet met gedoogsteun van het CDA in elkaar geknutseld dat als twee druppels water lijkt op de politiek die Fortuyn ruim een jaar geleden aantrof.

Daarom is het dinsdag een dag van diepe rouw. Niet alleen voor de na-

bestaanden en vrienden van Nederlands beroemdste professor, maar ook voor de Nederlandse democratie.

Een leuk kabinet

Buitenhof, 11-05-2003

De belangrijkste politieke strijd speelt zich in ons systeem vaak helemaal niet af tussen regering en parlement, maar tussen de leden van de regering zelf. Die leden van de regering bestaan straks uit confessionelen en liberalen. De ervijanden uit de negentiende eeuw zitten daarmee in één kabinet. Over het geld zullen ze geen ruzie krijgen want het CDA is voldoende rechts geworden, maar er blijft gelukkig nog genoeg conflictstof over. De confessionelen zullen proberen de bekostiging van het bijzonder onderwijs uit algemene middelen te handhaven, hoezeer dit ook onder druk staat van de liberalen.

Precies honderd jaar geleden werd deze strijd door de liberalen verloren, maar nu staan zij veel sterker dan toen. De VVD is versterkt met D66. En het ideologieloze D66 is op één punt betrekkelijk principieel, namelijk in het anticonfessionalisme dat die partij van oudsher doordringt. Roger van Boxtel wilde zelfs in zijn nadagen het hele bijzonder onderwijs afschaffen. Dat komt nu van pas. En nu zou die oude strijd van confessionelen en liberalen wel eens in het voordeel van de liberalen kunnen uitpakken. Daarvoor zijn dan wel twee dingen nodig.

Eén: principieel staatsrechtelijk dualisme. De Kamer moet zijn handen vrij hebben om de regering te kritiseren en niet genuitkorfd worden door regeerakkoorden en loyaliteit jegens de coalitiepartner. Daarom moet Gerrit Zalm kiezen tussen vice-premier of partijleider. Beide opties openhouden degradeert de volksvertegenwoordiging tot applausmachine voor de liberaal-confessionele regering.

Een tweede voorwaarde voor de liberale zege over de confessionelen is de aanwezigheid van voldoende liberalen met een anticonfessionele signatuur in het kabinet.

Clemens Cornielje kan dus geen minister van Onderwijs worden. Die is katholiek en zegt altijd dat religieus onderwijs op staatskosten bij de liberalen in goede handen is. Een soort CDA-infiltrant in een liberale partij dus. Frank de Grave valt natuurlijk ook af – wederom vanwege paapse sympathieën. Voor Gert Jan Oplaat, hervormd en dus potentieel gevaarlijk, hoeven we gelukkig niet bang te zijn, want die is niet minis-

terabel. En de doopsgezinde Jorritsma zit al veilig in Delfzijl.

In tegenstelling tot de eeuwwisseling van honderd jaar geleden kunnen we dus nu de liberale zege over de confessionelen met vertrouwen tegemoet zien.

Leve de strijd, ik zeg hierbij vast de liberale wapenen.

Stierengevechten

Buitenhof, 25-05-2003

Ligt het aan mij of is de laatste tijd toch sprake van een zekere teruggang van onze gevoeligheid voor het lijden van dieren? Na de ellende met de koeien en varkens leek dierenwelzijn even op de agenda te komen, maar we zijn weer helemaal teruggesleden in gelatenheid en onverschilligheid. Hobbydieren worden 'geruimd', maar wat ons werkelijk interesseert is wat het nieuwe kabinet gaat betekenen voor onze 'portemonnee'.

NRC Handelsblad had laatst een berichtje dat ik typerend vind voor deze lijn. Het ging over de Spaanse stierengevechten. Dan mag zo'n parmantig aangekleed ventje met samengeknepen biljetjes op sierlijke wijze metalen pijltjes in een stier gooien. Als de stier volledig is uitgeput wordt een lang zwaard in zijn rug geboord, zijn staart afgesneden en neemt de toreador een ovatie in ontvangst van een doorgaans uitzinnig enthousiast publiek.

Nu weet ik ook wel dat in het Romeinse colosseum in de tijd van Nero de christenen als kaarsen werden aangestoken tot vermaak van de massa. Maar dat was toen. Sindsdien hebben de Italianen een beschavingsproces doorgemaakt dat kennelijk aan de Spanjaarden voorbij is gegaan.

Nu spreek ik over de Spanjaarden. Maar uit het bericht in de krant blijkt dat een Amsterdamse grachtengordelyup ook een lovend boekje heeft geschreven over die stierengevechten. Hij wordt in *NRC Handelsblad* zonder een spoor van kritiek van de journalist uitgebreid aan het woord gelaten over zijn perverse belangstelling. En het mooiste is: in een klein kadertje geeft de krant als een soort vakantietip aan waar u straks allemaal die stierengevechten kunt bijwonen. Gaat u naar Ali-cante? U kunt terecht in FERIA de San Juan op 21 en 26 juni.

Eigenlijk vind ik dat nog het ergste. Niet die man die dat boekje schrijft. Gekken heb je en blijf je houden. Maar het is een signaal als een kwaliteitskrant doodleuk zo'n kadertje met morbide vakantietips publiceert. Ik heb nog een tip voor *NRC Handelsblad*. In Nigeria wordt binnenkort Amina Lawal gestenigd.

Zou het niet leuk zijn voor wie op vakantie wil naar Afrika als *NRC Handelsblad* een lijstje aanlegt waar we zo'n steniging kunnen bijwonen? Daar moet je niet te moralistisch over doen. Zo'n steniging is in overeenstemming met de daar plaatselijke zeden en gewoonten en wij kunnen nu wel met opgeheven vingertje dat afkeuren, maar de ruimdenkende wereldburger, de lezer van *NRC Handelsblad*, weet dat zoiets geen pas geeft. Bovendien geeft zo'n steniging een echte kick. Dus wat je er ook van vindt, daar moet je gewoon bij zijn geweest om erover te kunnen oordelen.

Salarissen van topmanagers

Buitenhof, 08-06-2003

Nou zeg, dat was een onthutsend gestuntel van de Nederlandse topmanagers toen zij voor de televisie kwamen uitleggen waarom zij zoveel verdienden. Wat was het antwoord van Anthony Burgmans, baas van Unilever, goed voor zo'n slordige vier miljoen euro per jaar? Zijn antwoord was: 'Dit is nu eenmaal gebruikelijk in het buitenland.'

Kan best wezen, maar ze doen in het buitenland wel meer gekke dingen. 'Dan lopen we weg,' zei Burgmans. 'Nee hoor, u blijft,' zei de interviewer. En inderdaad, gaf Burgmans toe, hij zou blijven. Hij was nu te oud om weg te gaan. Maar de jongeren – die zouden gaan. Nee hoor, die blijven ook en als ze gaan, is dat nog geen probleem. Dat zit zo.

Als je iets van schoonheid wilt ervaren moet je de Sixtijnse Kapel, in Rome, gaan bekijken – die is beschilderd door Michelangelo. En als je iets van wijsheid wilt vergaren, dan moet je *De wereld als wil en voorstelling* lezen van Arthur Schopenhauer. Wat Michelangelo en Schopenhauer gemeen hebben is dat zij (a) iets geschapen hebben wat van onschatbare waarde is voor de mensheid en (b) dat zij als scheppers volstrekt onvervangbaar zijn.

Gemeten aan deze criteria slaan onze topondernemers een armetierig figuur. Meneer Burgmans van Unilever verkoopt pakjes soep. Meneer Scheepbouwer van KPN zorgt dat mijn telefoon het doet. En meneer Van der Veer van Shell zorgt dat ik niet al te duur van A naar B rijd met mijn auto. Dat is heel verdienstelijk, maar het blijven bescheiden verdiensten vergeleken bij die van Michelangelo en Schopenhauer.

Ook wegens hun vervangbaarheid staan de managers zwak. Geen Michelangelo, geen Sixtijnse Kapel. Maar zonder Burgmans bestaat

nog steeds een overvloed aan pakjes soep. Op de een of andere manier wringt het dat de meest grootse en unieke prestaties zo schamel worden beloond en dat wat Schopenhauer de ‘fabriekswaaren van de natuur’ noemde zo overvloedig worden opgehemeld.

Laat meneer Burgmans daarom vanavond eens voor de spiegel gaan staan en zich dan de goede vraag stellen. En die is niet: ‘Kan ik in de Verenigde Staten nog een miljoentje meer verdienen?’ maar: ‘Ben ik een Schopenhauer?’ Of: ‘Ben ik een Michelangelo?’

En als hij dan naar eer en geweten moet antwoorden ‘Nee, Anthony, dat ben je niet,’ laat hij dan op blote voeten naar Rome gaan om de Sixtijnse Kapel met eigen ogen te bekijken en daarmee nederigheid te leren.

Lijden aan het leven

Buitenhof, 22-06-2003

Binnenkort moet de Hoge Raad van Nederland oordelen over een bijzondere claim die door de ouders is ingesteld namens een zwaar gehandicapt meisje uit Leiden. Kelly heet dat meisje en alles wat over haar geschreven en gezegd wordt zal zij nooit begrijpen. Zij is zwakzinnig. Zij heeft enorm veel pijn. Zij kan nauwelijks horen of zien. Zij heeft klompvoetjes en ze heeft ook al vele hartoperaties ondergaan.

Volgens haar ouders had Kelly niet geboren moeten zijn. Maar dat is zij wel. Door nalatigheid van het Leids Universitair Medisch Centrum is geen prenataal onderzoek verricht en kon de erfelijke afwijking van Kelly dus niet tijdig worden vastgesteld. En zo kwam zij zwaar gehandicapt op de wereld.

Kan zij nu schadevergoeding krijgen voor het feit dat zij bestaat? Ja, zegt het gerechtshof van Den Haag. Nee, zegt een gezelschap van moraaltheologen en juristen dat deze week aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen confereerde. D66 wil zelfs een wettelijk verbod op die claims.

Volgens mij ten onrechte. Een *wrongful life claim* (schadevergoeding voor onterecht bestaan) is niet absurd, want het is niet absurd om uit te spreken dat je er beter niet had kunnen zijn. Wie zelfmoord pleegt, doet dat vanuit eenzelfde oordeel.

‘Goed, maar je kan toch geen juridische verplichting hebben tegenover iemand die niet bestaat?’ wordt dan gezegd. Maar waarom niet?

Een fabrikant die een verkeerd middeltje op de markt brengt voor zwangere vrouwen dat handicaps bij kinderen veroorzaakt kan worden aangesproken op onzorgvuldigheid tegenover een nog niet geboren leven.

Hoe moeten we de schade van Kelly vaststellen, vragen anderen? Je kunt toch geen vergelijking maken tussen het leven van Kelly mét handicaps en het leven zónder handicaps? Immers de keuze was: leven met handicaps of abortus. Tussen 'zijn' en 'niet-zijn'. En die grootheden zijn niet vergelijkbaar.

Maar ook dat lijkt mij geen steekhoudend bezwaar. Het is heel goed voorstelbaar dat iemand zegt: 'Mijn leven is zo miserabel, ik had er liever niet willen zijn.' Dat zei Job ook, in het Oude Testament. En het is ook de stelling van de oude Indiërs en van boeddhisten. Leven is niet onder alle omstandigheden te prefereren boven niet-leven. Een leven dat zo zwaar gehandicapt is, kan beter niet bestaan.

De hele discussie over abortus en euthanasie van de afgelopen jaren heeft naar voren gebracht dat niet het *leven zonder meer* heilig is, maar alleen het *leven met een zekere kwaliteit*. En erkenning van de claim van Kelly lijkt mij in het verlengde daarvan te liggen. Dat de katholieke juristen uit Nijmegen dat niet begrijpen, is gezien hun achtergrond logisch. Maar dat D66 dat niet begrijpt, is vreemd.

Rotterdam heeft gelijk

Buithof, 14-09-2003

Laat ik het als rechtgeaarde Amsterdammer maar gewoon toegeven: de meest creatieve plannen voor de bestrijding van grootstedelijke problematiek komen tegenwoordig uit Rotterdam.

Ja natuurlijk, zoals met elk creatief plan het geval is blijkt niet alles te kunnen worden gerealiseerd. Zo is de verplichte spreiding van allochtonen, kansarmen of kansarme allochtonen praktisch onmogelijk en principieel niet goed te verdedigen. Verplichte spreiding van personen die niets anders op hun kerfstok hebben dan dat ze tot een bepaalde bevolkingsgroep behoren, een bepaalde huidskleur hebben of uit een bepaald land komen – nee, dat kan echt niet. Dat vind ik ook.

Maar dat betekent nog niet dat al het andere wat uit Rotjeknor komt onbezonnen, populistisch of racistisch is. Dat denken wij, politiek correcte Amsterdammers, wel graag. Maar dat is niet zo. Bijvoorbeeld het plan van de Rotterdamse burgemeester om criminele Antillianen uit

Nederland te weren: waarom zou dat niet kunnen?

In strijd met mensenrechten of met grondrechten wordt dan geroepen. Zo zo, met welk grondrecht dan wel? De bewegingsvrijheid? Maar dan is elke gevangenisstraf óók in strijd met de mensenrechten.

Het is een heel gezond strafrechtelijk beginsel dat men bepaalde rechten kan verbeuren. Wie handelt in strijd met de strafwet krijgt van de samenleving bepaalde beperkingen opgelegd. Dat kan zijn dat je in de gevangenis moet zitten, maar ook dat je een verbod krijgt opgelegd je op bepaalde plaatsen te begeven. Een verkrachter bijvoorbeeld krijgt soms een straatverbod voor een bepaalde buurt. Of wie in beschonken toestand in de auto rijdt, mag een tijdje niet meer autorijden. Ja, dat beperkt je bewegingsvrijheid. Maar dat is toch vanzelfsprekend?

Het cruciale onderscheid, is dat tussen schuld en onschuld. Wie tot een bepaalde bevolkingsgroep behoort, heeft daaraan geen 'schuld'. Dan is het onredelijk als je ergens niet mag wonen. Maar wie een strafbaar feit begaat, heeft daaraan wel degelijk 'schuld'. En dan is het volkomen redelijk dat je ergens niet meer mag komen.

Het principiële punt is duidelijk: burgerlijke vrijheden gelden in beginsel voor vrije burgers. Wie de strafwet overtreedt verliest een deel van zijn burgerlijke vrijheden. Als je dat 'discriminatie' wilt noemen, ga je gang. Maar dan is het wel een vorm van discriminatie die volkomen in overeenstemming is met onze grondwet en met de uitgangspunten van een gezonde visie op het openbaar bestuur.

De toekomst van de monarchie

Buitenhof, 12-10-2003

Ik weet wel, D66 wil niet dat we discussies over de monarchie voeren naar aanleiding van 'incidenten'. Ik heb het Boris Dittrich nog vanuit Parijs horen vertellen. Maar ja, zo werkt de menselijke geest nu eenmaal. Je ziet zo'n drama met Mabel voor je ogen zich voltrekken en dan vragen die hersens van mij, zonder dat ik daar invloed op heb: 'Heeft de monarchie wel toekomst?'

Een beetje vreemd systeem is het wel. De Fransen zagen dat als eerste en dus lag de koning onder de guillotine.

Wij vonden dat een beetje te cru. Wij hebben geprobeerd om de moderne tijd en democratie met een traditioneel instituut als het koningschap te verzoenen. En daarvoor deden wij een ingenieuze uitvinding:

de ministeriële verantwoordelijkheid. ‘De koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk’, zegt de grondwet. Zo werd de minister verantwoordelijk voor al het doen en laten van het ambtelijk apparaat en voor de leden van het Koninklijk Huis.

Ook met die ambtenaren heb je soms lastige problemen. Politiecommissarissen, secretarissen-generaal, opstandige procureurs – je moet al die ego’s maar hun plaats wijzen als minister. Dat is lastig, maar het is niet onmogelijk, want één ding staat vast: de minister is de baas over het ambtelijk apparaat.

Maar is een minister ook de baas over de koning? Misschien wordt die minister dat eens wel, maar we torsen nu nog de last van het verleden met ons mee. En in het verleden waren die ministers eigenlijk de dienaars van de koning. Minister – het betekent letterlijk dienaar. Menig minister trilt als een espenblad bij de eerste visite op het paleis. En dan dring je niet aan op diepgaand onderzoek naar een meisje waarop magesteit kennelijk haar oog al heeft laten vallen.

De vraag is nu of zo’n systeem werkbaar is. En dan komen die incidenten toch weer om de hoek kijken. Sorry, Boris. Kan voor het hele reilen en vooral *zeilen* van zo’n familie een minister verantwoordelijk zijn? En daarover de baas spelen?

Het is eigenlijk een heel raar model: zo’n koning onder ministeriële verantwoordelijkheid. Het zou een wonder zijn als het zou lukken. Met enig kunst en vliegwerk bestaat het nu zo’n 150 jaar. Maar het is zeer de vraag hoe lang dat nog gaat duren.

Het jaar 372 na Spinoza

Buitenhof, 26-10-2003

Aan het begin van deze maand werd in Rome de discussie over de Europese grondwet geopend. De belangrijkste vraag is daarbij: wat zijn de morele waarden waarvoor Europa moet gaan staan?

Volgens premier Balkenende zijn dat – net als volgens het Vaticaan – de waarden van de joods-christelijke traditie. Op de Intergouvernementele Conferentie in Rome heeft Balkenende dan ook gepleit voor een verwijzing naar het christendom in de preambule van de Europese grondwet. Een beetje stiekem eigenlijk. Want het was hem ontraden door twee kamermoties.

Het is ook een onzalig plan, zo’n verwijzing naar het christendom.

Want als iets Europa verdeeld houdt, dan is het wel religie. Denk aan de lange strijd tussen christendom en islam. Denk aan het antisemitisme dat kenmerkend is voor een aanzienlijk deel van de christelijke traditie. Denk aan het conflict op de Balkan, dat toch eigenlijk een soort godsdienstoorlog was. Het verwijzen naar de christelijke traditie in de Europese grondwet is een brutale manifestatie van CDA-politiek en een provocatie aan het adres van moslims, humanisten, ongelovigen en wat er niet allemaal meer op Europese bodem tot ontwikkeling is gekomen. Eigenlijk onwaardig voor een premier die álle Nederlanders in Rome had moeten vertegenwoordigen.

Het zou veel beter zijn om in die Europese grondwet een verwijzing op te nemen naar de beginselen die het vreedzaam verkeer tussen al die Europese tradities en levensbeschouwingen mogelijk maken. Dat wil zeggen: een verwijzing naar de beginselen van vrijheid, gelijkheid, respect voor elkaar, democratie en mensenrechten.

Heeft die traditie een naam? Jazeker, onlangs schreef de Britse historicus Jonathan Israel daarover een monumentaal werk: *Radical Enlightenment*, radicale Verlichting. Die beginselen stammen namelijk uit de Verlichting. Europa is pas een eenheid geworden rond 1650. Toen waren de belangrijke verlichtingsbeginselen geformuleerd. Men kan het ook zo zeggen: Europa is gemaakt door de Verlichting.

Het aardige is dat – net als bij het christendom het geval is – die Verlichting volgens Israel teruggaat op het werk van één centrale figuur. Namelijk: de Nederlandse filosoof Spinoza, geboren in 1632. De sleutel voor de eenheid van Europa ligt dus bij een Nederlandse filosoof. De Europese tijdrekening staat niet op ‘2004 na Christus’, maar op (even rekenen...) ‘372 na Spinoza’. Balkenende, breng dat nou eens in, in de Europese discussie.

Lof voor Balkenende

Buitenhof, 09-11-2003

De minister van Onderwijs, Maria van der Hoeven, vindt het geen taak van de rijksoverheid de etnische segregatie in het onderwijs tegen te gaan. Ook de toename van het aantal mono-etnische scholen, scholen met bijvoorbeeld alleen maar Turkse kinderen, brengt de minister niet in beweging. Wie is zij om dat te verbieden, vroeg zij?

Nou, dit soort zonnige ruimdenkendheid verontrust mij toch wel. Stel

je voor dat de rechter zegt: wie ben ik om een vonnis uit te spreken? Of de politie: wie ben ik om een bekeuring uit te delen?

Dat is geen bescheidenheid, dat is vaandelvlucht. Berusten in een etnisch gesegregeerde maatschappij is hetzelfde als van overheidswege gesanctioneerd racisme gedogen.

Helaas wordt dat te weinig onderkend. Eigen scholen voor Turken, Marokkanen, Kaapverdiërs – voor sommige multiculturele dromers is dat een wenkend perspectief. Er is vrijheid van vereniging, zeker, maar niet op de meest triviale en verkeerde gronden. En dat zijn: ras, huidskleur, etnische afkomst en eigenlijk ook godsdienst.

Met name het CDA en GroenLinks zijn voor die multiculturele verleiding vatbaar. CDA'ers doen net alsof het onderwijsartikel uit de Grondwet, artikel 23, geen andere interpretatie toelaat dan dat je dat multicultureel racisme maar moet gedogen. Zo ook weer de minister van Onderwijs. 'Moet ik dingen gaan voorschrijven die in strijd zijn met de vrijheid van onderwijs?' vraagt zij retorisch. Artikel 23 weer. En dan staat Heel Het Denken stil.

Een impasse dus. Toch is er één persoon op wie ik mijn hoop heb gevestigd. Nee, dat is niet Hirsi Ali – dat zou te gemakkelijk zijn. En nee, het is ook niet Jozias van Aartsen, hoe voortreffelijk hij ook de buitendienst van het CDA in zijn eigen partij, Clemens Cornielje, heeft weggeparkeerd.

Mijn hoop is gevestigd op: premier Balkenende. Na alle kritiek die Balkenende van mij en van mijn collega-stuurman aan wal, de heer Plasterk, over zich heen heeft gekregen, is het ook wel eens tijd onze premier te prijzen. Gelukkig is daarvoor nu alle aanleiding. Want op een partijcongres van het CDA, in het hol van de leeuw dus, heeft de premier gezegd dat eigen islamitische scholen en organisaties in de huidige omstandigheden – we leven tenslotte niet meer in 1917 – 'een gevangenis van achterstand' zijn. Met die visie, geventileerd op zijn eigen partijcongres, torent Balkenende ver uit boven de geborneerde partijpolitiek van de artikel 23-fundamentalisten. Hij betoont zich de ware staatsman.

Genoeg van het anti-Amerikanisme

Buitenhof, 23-11-2003

Ben ik de enige of is er nog iemand anders in Nederland die ook genoeg begint te krijgen van die vloedgolf van anti-Amerikanisme die we over ons heen krijgen?

In de Amsterdamse boekhandels liggen torenhoge stapels met titels als: *Après l'empire*, geschreven door een Fransman, dus dan weet je het wel. Of *The End of the American Era*. Of *Afgedwongen vrijheid, hoe America de democratie oplegt*. Enzovoorts, enzovoorts. Als ik een boek van de neoconservatief Donald Kagan wil lezen die vóór de oorlog is, dan moet ik het bestellen. Over drie weken afhalen. Maar overal struikel je over de boeken van dat smoezelige mannetje, de filmregisseur Michael Moore, die 'Shame on you' tegen Bush schreeuwde bij een oscar-uitreiking.

Ook de redacteurs van de opiniepagina's van onze landelijke dagbladen, waarom zeggen die niet eens: 'Genoeg van al die variaties op de mededeling dat er geen massavernietigingswapens zijn gevonden.' Ik ken welgeteld één columnist die het wel eens voor de cowboys opneemt. En dan spreken we van een 'pluriforme pers'.

Dat moest ik even kwijt.

Mijn reden om toch achter die oorlog te blijven staan heeft niet zoveel te maken met die massavernietigingswapens.

Dat zit zo. Saddam Hoessein was een verschrikkelijke dictator. Hij overgoot politieke tegenstanders met zwavelzuur en pleegde genocide op zijn eigen volk. Nu is er een leerstuk dat heet: 'humanitaire interventie'. Dat wil zeggen: je mag gewapenderhand ingrijpen in een land waar op grove schaal de mensenrechten worden geschonden. Ja, dat is een heikele zaak, zeker. En het schendt de nationale soevereiniteit. En het is in strijd met het Handvest van de Verenigde Naties. Ook heb je altijd de vraag naar de motieven van de interveniërende staat. En het is een zware verantwoordelijkheid om tot een ingreep te besluiten zonder expliciete toestemming van de VN.

Maar alles welbeschouwd: in dit geval was het geoorloofd. Of zelfs: nee, het was een ethische plicht. Een plicht tegenover al die Irakezen die na de val van Bagdad met hun schoen tegen afbeeldingen van Hoessein stonden te kloppen. Zoals George Bush afgelopen donderdag in Londen aangaf: ook in Bagdad kunnen ze nu John Locke lezen. Er zijn 150 kranten die de regering kunnen kritiseren. En ze hebben daar nu ook het recht om – net als die heldhaftige Londense burgemeester – de Amerikaanse president uit te schelden. Nou, dat moet toch een heerlijk idee zijn voor onze culturele elite.

Brown vs. Board of Education in de polder

Buitenhof, 07-12-2003

In *NRC Handelsblad* verklaarde oud-staatssecretaris en vvd-lid mevrouw Ginjaar-Maas het succes van Ayaan Hirsi Ali met de volgende woorden: ‘Om te beginnen is het natuurlijk een hele mooie vrouw.’ Die verklaring vond ik een beetje onder het niveau van een voormalig staatssecretaris. vvd-kopstukken als Van Aartsen en Zalm lopen niet blindelings achter alle mooie vrouwen in de fractie aan, mag je aannemen. En bovendien: de verklaring van Ginjaar-Maas zou betekenen dat we het standpunt van Hirsi Ali’s tegenstrever, Clemens Cornielje (een ‘vent’, volgens Ginjaar-Maas) moeten verklaren uit zijn niet-ontvankelijkheid voor de verlokkingen van het vrouwelijk geslacht.

Niet waarschijnlijk dus.

De reden waarom nu ineens stemmen opgaan om het compromis uit 1917 over de publieke bekostiging van religieus gefundeerd onderwijs ter discussie te stellen, is gewoon dat hier alles veel later geschiedt. U kent die uitspraak die aan Heinrich Heine wordt toegeschreven: als de wereld vergaat zou hij naar Nederland gaan, want daar gebeurt alles vijftig jaar later.

Wel, in de Verenigde Staten werd op 17 mei 1954, om acht minuten voor één, de rassensegregatie op scholen afgewezen die in Nederland – zoals bekend – door artikel 23 wordt gestimuleerd. Die segregatie was in strijd met de Amerikaanse grondwet, zei het Amerikaanse Hoogerechtshof in het oordeel *Brown vs. Board of Education*. Het laten bestaan van witte en zwarte scholen is eigenlijk hetzelfde als het scheiden van kinderen op grond van het ras waartoe zij behoren. En dat is ‘inherent ongelijk’, meende de rechter. Het zou een gevoel van minderwaardigheid stimuleren en de educatieve en mentale ontwikkeling van kinderen frustreren.

Het is nu vijftig jaar later en eindelijk zijn wij ook in Nederland toe aan dat verlichte inzicht.

Natuurlijk werd in Amerika moord en brand geroepen door alle organisaties die al decennialang steun hadden verleend aan de segregatie. Datzelfde zien wij nu ook in Nederland. De onderwijskoepels, de onderwijsspecialisten, de gevestigde belangen zijn legio. Natuurlijk ook de academische arabisten die – op een enkele uitzondering na – hun discipline hebben laten verslonzen tot maatschappelijk werk voor de groep die zij als zielig beschouwen, de moslims.

Dat was in de Verenigde Staten niet anders, maar men ging toch door. En precies datzelfde moeten wij ook doen. Het bestaan van witte en zwarte scholen is in strijd met de grondwet. Niet alleen met de Amerikaanse, maar ook met de Nederlandse.

Moet Saddam Hoessein de doodstraf krijgen?

Buitenhof, 19-12-2003

Wie had dát gedacht? Je zou toch nog eerder een schuur met massavernietigingswapens verwachten dan Saddam Hoessein *himself*. Maar dit kerstcadeau is dan toch nog werkelijkheid geworden: hij is opgepakt.

Daarmee rijst wel een nieuw probleem: wat doen we met hem? De Amerikanen kunnen hem zelf berechten. Dan kan hij de doodstraf krijgen. Zij kunnen het aan de Verenigde Naties overlaten. Dan zal dat zeker niet gebeuren. En hij kan worden berecht door een lokaal tribunaal. Dan ligt de doodstraf weer voor de hand.

Mowaffak al-Roebaje, een lid van de regeringsraad, oud-mensenrechtenactivist, zegt: 'Op 1 juli wordt hij misschien al geëxecuteerd.' Zijn collega's in de regeringsraad zijn iets minder voortvarend, maar 'de optie van de doodstraf lijkt unaniem aanvaard', schrijft het dagblad *Trouw*.

Voor westerse oren zijn dat politiek incorrecte uitspraken, maar dat is een beetje hypocriet. Met oorlogsmisdadigers is ook hier het leven toch altijd sterker geweest dan de leer. Ondanks alle ketelmuziek over onze voortgeschreden beschaving: na de oorlog hebben we zelf tientallen mensen geliquideerd. Ondanks de breed gedragen beschavingsnormen van de Verenigde Naties: bij de Neurenbergse processen werd de nazi-top gewoon opgehangen. Ondanks de progressieve jaren zestig en zeventig: Adolf Eichmann kreeg de doodstraf, en niemand die protesteerde. Ook de zeer progressieve Harry Mulisch niet, die tijdens het proces als verslaggever voor *Elsevier* optrad.

Toch zou het een kolossale fout zijn Hoessein de doodstraf te geven. Verdenk mij alstublieft niet van humanitaire overwegingen; dit is pure strategie. Saddam was en is nog steeds een held voor sommige slecht geïnformeerde mensen in Irak en daarbuiten. Zijn positie is dus heel anders dan die van de nazi-top na de Tweede Wereldoorlog. Voor een aanzienlijke groep mensen staat Hoessein op het netvlies als de grote, almachtige, onoverwinnelijke leider. Als die man ter dood wordt gebracht zal hij alleen maar groeien. Voor je het weet wordt hij als icoon door de

Arabisch-Europese Liga geadopteerd. Of verschijnen posters in de kinderkamers of afbeeldingen op T-shirts, zoals bij Che Guevara het geval is. Als dode martelaar kon hij wel eens gevaarlijker zijn dan als levende dictator.

Hoessein moet worden teruggebracht tot menselijke proporties. En dat betekent: veelvuldige luizencontrole. En net als de Daltons in Lucky Luke, vaak op de foto in zo'n zwart-geel streepjespak, met een houeeltje hakkend in stukken steen.

De *laïcité* of de scheiding van kerk en staat

Buitenhof, 28-12-03

Op 21 december werd in Frankrijk massaal gedemonstreerd door moslima's die weigeren hun hoofddoek af te doen op school. En dat moet want op school mogen geen 'opzichtige religieuze symbolen' meer worden gedragen. Geen keppeltje. Geen kruis op het décolleté. Maar ook geen hoofddoek.

Dit systeem van de *laïcité* heeft diepe wortels in de Franse geschiedenis. Toen de Franse koning onder de guillotine ging, was het einde monarchie. Maar het was ook einde altaar als steun voor de troon.

Een Franse president zal ook nooit, zoals koningin Beatrix, in een kerstboodschap verwijzen naar Jezus Christus. Hij zal nooit voor het oog van de camera hosties eten tijdens een kerkelijke huwelijksceremonie, zoals onze koninklijke familie deed. En hij zal nooit aandringen op verwijzing naar religie in een preambule van een Europese of nationale grondwet, zoals onze premier gedaan heeft.

Onderdeel van die republiek is ook een systeem van louter openbaar onderwijs dat uit algemene middelen gefinancierd wordt. Alle religieuze credo's mogen zich laten horen in de Franse maatschappij, maar de staat betaalt er niet één.

Onlangs is dit systeem opnieuw verdedigd door een commissie onder voorzitterschap van Bernard Stasi. Op z'n Hollands Stási. Ik geef toe: hij heeft zijn naam niet mee, maar het rapport van die commissie is subliem.

W.F. Hermans heeft wel eens opgemerkt dat je in Frankrijk alleen ruitjespapier kan krijgen. Dat klopt. Alles in dat rapport is logica. Cartesiaanse helderheid. De commissie gaat recht op haar doel af. Populair of niet: dit is wat Europa nu nodig heeft.

Vaak wordt gedacht: de secularisatie zet niet door. Er is een herleving van religieus gedachtegoed. Juist – precies dáárom moet de staat neutraal zijn. De neutrale staat moet bemiddelen tussen al die religieuze stromingen op het grondgebied van de staat.

Vaak wordt gezegd: we leven toch in een multiculti-samenleving? Juist – en precies dáárom moet de staat neutraal zijn, om gezaghebbend het verkeer tussen al die culturen te kunnen regelen.

Nog even wachten en dan gaan Duitsland, Nederland en al die andere landen die voortmodderen in halfslachtige compromissen ook wel door de bocht. Frankrijk wijst de weg. Leve de laïcité.

CULTUUR

Behoedzaam gemodder

Trouw, 24-12-1996

Minister Van Mierlo is onlangs in opspraak geraakt met zijn mensenrechtenbeleid, of liever de afwezigheid daarvan. In eerste instantie had Van Mierlo een ingenieus antwoord: dat beleid is niet zichtbaar, omdat het 'stille diplomatie' betreft. Het is dus per definitie onzichtbaar beleid. Dat zou men de droom van iedere politicus kunnen noemen: onzichtbaar beleid dat zich krachtens die onzichtbaarheid ook altijd aan kritiek van de zijde van het parlement, de media en de burgers zou kunnen onttrekken. 'Niets gedaan, minister!' 'Niets gedaan? U moest eens weten wat ik allemaal aan onzichtbare activiteiten heb ontplooid, activiteiten waarvan ik u helaas geen deelgenoot kan maken, want dat werkt contra-productief voor de betrokken gevangene of het terreurregime, dat ontsemd raakt over onze protesten.'

Toch zat het Van Mierlo kennelijk niet helemaal lekker. Voor een Leidse studentenvereniging gaf hij een nadere toelichting op zijn beleid. In *Trouw* van 12 december is de rede verkort afgedrukt. Het wordt er na lezing van die rede allemaal niet beter op. Het is de verdediging van een behoedzaam gemodder, nu eens in deze, dan weer in gene richting. Dit gemodder wordt tot overmaat van ramp ook nog voorzien van de – toch niet bepaald onbelaste – kwalificatie van realpolitik (heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken geen afdeling publiciteit?).

In zijn rede verdedigt Van Mierlo met veel omhaal van woorden het sluiten van compromissen tussen andere culturen (die waarin mensenrechten geschonden worden) en onze eigen cultuur, die mede is gebaseerd op de overtuiging dat er onvervreembare mensenrechten zijn voor elk mens in alle culturen. Dat een vertegenwoordiger van D66 erkent dat er universele waarden zijn, is overigens hoogst opmerkelijk. Van Mierlo kritiseert daarmee het cultuurrelativisme en de postmoder-

ne relativering in het algemeen die in zijn partij zo'n grote vlucht heeft genomen. De founding father van de democraten neemt een van de vaste overtuigingen van de ideologie van D66 onder vuur, een punt dat telkens in discussies weer terugkomt. Maar die kritiek op het cultuurrelativisme blijkt snel weer vergeten, want Van Mierlo spreekt in het vervolg van zijn rede weer vol begrip over de kritiek op de 'westerse bemoeizucht'.

Men kan na lezing van wat bedoeld was als een rechtvaardiging van het beleid eigenlijk niet tot een andere conclusie komen dan dat een voortvarend mensenrechtenbeleid niet in goede handen is bij D66. Dat is ook niet zo verbazingwekkend. Tot de essentie van het intellectueel erfgoed dat de mensenrechtentraditie schraagt, behoort de overtuiging dat er enkele (niet te veel) universele waarden moeten worden hooggehouden en dat die nergens mogen worden geschonden. Gebeurt dat wel, dan dient er krachtig aan de bel te worden getrokken. Dan past geen 'onzichtbaar' en voorzichtig gelobby, maar het 'klaroengeschal' waarvan Van Mierlo de effectiviteit betwist en dat hij ook niet wil laten horen. Een voortvarend mensenrechtenbeleid bedelt niet met de pet in de hand voor deze of gene gewetensgevangene, maar proclameert de norm van de universele rechten voor alle burgers van de wereldgemeenschap. Wie met zijn hoofd vol twijfels zit of hij dat wel mag zeggen zal nooit een overtuigend pleitbezorger worden van de mensenrechten.

Eerlijk zeggen waar je staat

Trouw, 08-07-1997

Het Sociaal en Cultureel Planbureau krijgt billenkoek. Al twee keer eerder heeft het SCP grote commotie veroorzaakt met onderzoeken naar de secularisatie in Nederland. Met name het eerste onderzoek, uit 1994, veroorzaakte een lawine van commentaren. Ongeveer 50 procent van de ondervraagden stelde niet in God te geloven. Maar het lijkt erop dat de randgelovigen nu een tegenoffensief hebben ingesteld. In *Trouw* van 25 juni komt een keur aan auralezers, hypnotherapeuten en kabbalisten aan het woord, evenals enkele christenen die het niet zo zeker meer weten.

De kritiek op het SCP is van tweeërlei aard. Allereerst is er de kritiek van de Leidse politicoloog en jurist Gerard Visscher op de non-respons.

Visscher is de schrik van de Nederlandse politicologie. Heeft men net zijn kiezersonderzoek keurig in kaart gebracht, dan komt Visscher langs, die vertelt dat er allemaal niets van deugt. Is de visie van de niet-respondenten wel verwerkt? Nee, want die hebben niet gerespondeerd. Onderzoek waardeloos.

De andere kritiek stamt van wat ik maar de randgelovigen noem. Zij 'kunnen niets' (Kuitert) met het soort vragen dat het SCP stelt. En inderdaad, dat zijn vragen die verwijzen naar tamelijk duidelijk omliggende geloofsposities, zoals die overigens wel duizenden jaren zijn hooggehouden. God, hemel, hel, vagevuur, bidden – allemaal betrekkelijk duidelijke zaken. Maar kennelijk niet voor Kuitert. Hij zegt: 'Voor wie geen fundamentalist is, maar de bijbel van grote waarde voor kerk, cultuur en eigen leven acht, is er geen ruimte.' Een zin die te denken geeft. Moeten we hieruit begrijpen dat wie wel onbevangen 'iets kan' met begrippen als god, hemel, hel, vagevuur en bidden een 'fundamentalist' is? Ik vrees het wel. Mevrouw Matze van de Meeberg 'kan op verschillende vragen duidelijk antwoord geven', schrijft zij in een ingezonden brief in *Trouw* (2 juli 1997). Gelooft zij in het leven na de dood? Ja. De hemel? Ja. De hel? De duivel? Ja. Hebben Adam en Eva bestaan? Ja. Is de bijbel het woord van God? Ja. Heeft het zin om te bidden? Ja. Zij schrijft zelfs dit allemaal 'zeker te weten'.

Helemaal fout volgens het perspectief van onze randgelovigen! Zij is een fundamentalist. Zij acht die bijbel niet alleen van 'grote waarde', maar zij gelooft er ook in. Hoewel ik zelf op bovengenoemde vragen allemaal 'nee' antwoord, sta ik aan de kant van mevrouw Matze van de Meeberg tegenover die gelovige en halfgelovige critici van het SCP. Al die protesten tegen de vragen van het SCP die christenen duizenden jaren gewoon hebben begrepen, die mevrouw Matze van de Meeberg begrijpt en die ik ook begrijp, komen niet zo authentiek over.

Het is prima dat de Haagse geestelijke J.F. Goud de agnostische positie onderschrijft, omdat hij van God 'geen toetsbaar weten' mogelijk acht. Maar hij moet dan ook accepteren dat het SCP hem bij de secularisatie turft. Het mooiste vond ik nog Wolf van den Hoek, die op een vraag over bidden antwoordt: 'Wat is bidden? Ook een atheïst kan een schietgebedje doen, omdat het ontspant.'

Ten slotte Kuitert. Wie de bijbel van grote waarde voor kerk, cultuur en eigen leven acht, is geen gelovige en al helemaal geen christen, maar iemand die niet heeft zitten slapen tijdens de geschiedenisles. Voor de mensen die de bijbel deze waarde toekennen, is dan ook 'alle ruimte',

maar hun aantal is volkomen irrelevant voor een enquête over secularisatie. Zo'n vraag is interessant in een onderzoek naar de hoeveelheid ongetletterden die in Nederland rondloopt. Kuitert zal dit allemaal wel 'fundamentalistisch' noemen. Ik noem het gewoon je verstand gebruiken en eerlijk zeggen waar je staat.

Het doen van uitspraken over de aard van het christelijk geloof door iemand die zelf geen christen is, roept altijd veel reacties op in de trant van: 'En wie ben jij dan wel dat je meent te kunnen vertellen wat ik zou moeten geloven?' Vaak wordt dan ook de 'hooggeleerdheid' van de criticus aangevoerd om zijn betweterigheid te beklemtonen. Zo schrijft H. Zanting uit Leiden: 'De hooggeleerde heer Paul Cliteur kent namelijk de kenmerken waaraan je een echte gelovige christen kunt herkennen: Die horen "ja" te zeggen op het soort vragen dat het Sociaal en Cultureel Planbureau stelde.' De heer Zanting was daar niet toe in staat en ook niet toe bereid. Ook wordt mij verweten dat ik mij niet heb verdiept in zo'n complex fenomeen als geloof. Wat ik erover zeg is 'arrogant' en zelfs 'beledigend'. Het is ook 'typisch de taal van fundamentalisten' (Trouw, 17 juli 1997).

Dit verwijt zal nog heel veel gemaakt worden. Als je meent dat een geloofspositie door middel van bepaalde kenmerken valt af te bakenen van een andere geloofspositie ben je een fundamentalist. Als alternatief wordt vaak voorgesteld 'Je bent wat je zelf vindt dat je bent'. Dus als je jezelf christen wilt noemen, welaan, dan ben je christen. Als je jezelf als moslim wilt beschouwen, welaan, dan ben je moslim. Ik vind dat grote onzin. Stel dat iemand zegt: 'Ik geloof niet in het bestaan van God en een Zoon heeft hij ook niet. De figuur die bekend staat als 'Jezus Christus' heeft nooit bestaan. Ik verafschuw bovendien de christelijke zedelijke voorschriften. Maar ik ben wel een christen, want ik beschouw mijzelf als zodanig.' Dat is naar mijn idee manifeste onzin. Er zijn bepaalde criteria om uit te maken of iemand een Amerikaan is of een socialist of een beoefenaar van de golfsport. En zo zijn er ook criteria om uit te maken of iemand een christen is of een moslim. Natuurlijk, je kunt van mening verschillen over de aard van die criteria, maar ze moeten wel bestaan. Als die criteria niet bestaan en alles wordt overgelaten aan de persoonlijke beleving van mensen is elke vorm van communicatie over geloofsposities onzin geworden. Als ik met deze positie een 'fundamentalist' ben geworden dan ben ik graag een fundamentalist. Volgens mij is dan trouwens elke wetenschapper een fundamentalist.

De vernieling van de Newman: een mijlpaal?

NRC Handelsblad, 25-11-1997

Het schilderij Cathedra van Barnett Newman uit het Stedelijk Museum in Amsterdam werd in november 1997 met een stanleymes bewerkt. In de media ontstond een discussie over de motieven van de dader.

Is Cathedra van Barnett Newman door de bewerking met het stanleymes inderdaad ‘vernield’, zoals museumdirecteur Fuchs voorbarig aanneemt? Of is de waarde ervan juist gestegen? Vóór de bewerking was het een tikje saai. Een groot blauw oppervlak met een verticale witte en een lichtblauwe streep. In Cathedra zoals nu afgebeeld in de krant zit heel wat meer ‘spanning’. Rechts een fikse deuk. Middendoor een lange snee, alsof het schilderij opengebarsten is. Onwillekeurig wordt de fantasie geprikkeld: wat zou eruit komen? Wat ligt er achter dat monochrome blauwe vlak? Ook de verticale witte lijn is op verrassende wijze onderbroken geraakt door de bewerking van de iconoclast G.J. van B.

Toch is deze ‘esthetische verbetering’ niet de voornaamste reden waarom men serieus de vraag moet stellen of het nieuw ontstane schilderij geen kunstwerk in zijn eigen recht is, in zekere zin superieur aan het vroegere. Fuchs levert zelf de bouwstenen voor een veel belangrijker argumentatie. Hij zegt dat het voor ‘kwetsbare twintigste-eeuwse kunst’ steeds ‘gevaarlijker’ wordt omdat ze vernielzucht oproept. ‘Het is niet alleen een aanslag op een schilderij en een museum, maar ook op een cultuur waarin musea dit soort schilderijen ophangen, en mensen die ze graag bekijken.’

Als Fuchs hiermee gelijk heeft – en daarvoor lijkt veel te zeggen – dan doen we de actie volstrekt tekort door deze te kwalificeren als de zinloze daad van een gek. Het is minstens ook een daad van verzet. Verzet tegen het soort abstracte kunst als dat van Newman, verzet tegen de musea die het ophangen, verzet tegen mensen die dit soort schilderijen komen bekijken. Dat dit zo is, blijkt ook uit het feit dat Van B. in 1986 een aanslag pleegde op een ander schilderij van Newman nadat hij een essay van Carel Willink had gelezen waarin deze de abstracte schilderkunst aanviel.

Niet alleen *Cathedra*, maar ook het verzet daartegen krijgt zo een artistieke betekenis. Ja, dat verzet zou wel eens een omslagpunt kunnen markeren in de geschiedenis van de moderne kunst. Waarschijnlijk zal dit omslagpunt pas later worden gezien, maar het is zeer waarschijnlijk

dat 21 november 1997 dan als een belangrijk moment zal worden beschouwd.

Zou het daarom niet verstandig zijn het met een stanleymes bewerkte schilderij in zijn huidige staat te handhaven? Een tekst met daarop de geschiedenis van de bewerking evenals de cultuurfilosofische bespiegeling van Fuchs naar aanleiding van de bewerking, zou ernaast kunnen komen. Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat het schilderij zo in de toekomst veel meer aandacht van toeristen trekt dan in de vorm waarin het door Newman werd afgeleverd. Natuurlijk, dat zal wat tijd vergen. Maar dan zal erover geschreven worden in reisgidsen. Sommigen zullen het handhaven van het schilderij in zijn bewerkte vorm zien als een platte grap. Anderen als een briljant idee. Weer anderen zullen het zien als een goed idee, maar wel moreel verwerpelijk. Over de beslissing om het schilderij in deze vorm te handhaven zal in elk geval een pittige maatschappelijke discussie worden gevoerd. Maar – en daarom gaat het – dat zal de artistieke betekenis, en daarmee de waarde van het nieuwe kunststuk, alleen maar verhogen.

U voelt zich ongemakkelijk bij mijn suggestie. Men kan de waarde van de *Nachtwacht* toch ook niet verhogen door deze met een kwast witte verf te bewerken? Dat klopt, maar de klassieke kunst van Rembrandt is onvergelijkbaar met het soort kunst zoals door Newman wordt gemaakt. Bij Newman gaat het niet om het esthetisch appèl dat van zijn kunstwerk uitgaat. Wie dat zegt, denkt nog in de oude categorieën. *Cathedra* was niet mooier of minder mooi geweest als het vlak door Newman groen was afgeleverd of de verticale lijn een horizontale lijn was geweest. Het gaat om iets anders, om een idee. Ook zal men zeggen dat het immoreel is dat de waarde van een schilderij groter wordt als resultaat van een handeling die in strijd is met het Wetboek van Strafrecht. Dat mag juist zijn, maar de artistieke waarde is niet afhankelijk van een moreel oordeel. De moraal heeft ook geen invloed op de beursberichten.

Verder zal men tegenwerpen dat het unfair is tegenover Newman om zijn kunstwerk verder te laten ontwikkelen door iemand die daartoe noch door hem, noch door het museum expliciet is uitgenodigd. Ook dat is juist. Maar, opnieuw, de waarde van een kunstwerk is geen functie van wat fair of unfair is.

Fuchs heeft drie Newman-kenners uitgenodigd om een voorstel te doen over de te volgen procedure. Het lijkt mij verstandiger een commissie van juristen te benoemen die moet uitzoeken of het juridisch mo-

gelijk is het schilderij in de huidige toestand te handhaven. Zolang daarover geen uitsluitel bestaat, moet worden vermeden dat het nieuw ontstane werk door restaurateurs wordt ‘vernield’. Uiteindelijk, zo is mijn verwachting, zal het zijn weg vinden naar de ‘geschiedenissen van de kunst’ van Janson, Gombrich en anderen. Hoe het daarin terecht zal komen, is natuurlijk nog niet te voorspellen. Als een manifestatie van – door Willink geïnspireerd – verzet tegen de abstracte kunst? Als een product van samenwerking tussen de kunstenaar en een nieuw assertief revolterend publiek? Hoe het ook zij, wel als een *milestone in the history of modern art*.

De discussie over het vernielde schilderij maakte – zoals men kan verwachten – heel wat los. Harmen Eijzenga (NRC Handelsblad 29 november 1997) schreef: ‘Als men verzet tegen een bepaalde kunstvorm mag uiten door het verbeteren van een werk, zijn niet alleen alle bestaande kunstwerken vogelvrij, maar ook alle “verbeterde” werken. En dan is restauratie van het “verbeterde” werk ook als een “daad van verzet” te beschouwen. Cliteur maakt één fundamentele fout: discussie over – of verzet tegen – kunstvormen kan nooit inhouden de vernieling of “verbetering” van kunstwerken.’ Maar er was ook bijval voor de ‘besnijding’. Ir. W. Wissing meende, ‘rigouzeur dan Cliteur’, dat het schilderij zo snel mogelijk moest worden opgeborgen in de kelders van het Stedelijk Museum (NRC Handelsblad, 29 november 1997). Antoine Bodar, zelf kunsthistoricus en oud-docent esthetica, gaf aan door de discussie over de vernieling ‘geamuseerd’ te zijn: ‘Cliteur trekt slechts de uiterste consequentie uit de zogenoemde receptie-esthetica, een recente mode in de literatuur- en kunstwetenschap, volgens welke pas de lezer en de kijker het kunstwerk afmaken.’ (Trouw, 2 december 1997.) Ook Chris Rutenfrans kritiseerde in Trouw ‘de eredienst van de kunst’ (19 december 1997). Hij zag alleen één schaduwzijde aan mijn voorstel het beschadigde schilderij in deze toestand te handhaven, namelijk dat het de indruk zou wekken dat daarmee het misdrijf wordt vergoelijkt.’ Natuurlijk kreeg ook Rudi Fuchs de vraag voorgelegd wat hij vond van de suggestie van Cliteur. Hij vond de reacties ‘nogal eng’. ‘Er ontstond een rare, populistische backlash tegen de moderne kunst, die volgens mij grotendeels was gebaseerd op onwetendheid.’ (NRC Handelsblad, 19 december 1997.)

Who is afraid of God?

Trouw, 30-12-1997

Wat maakt het affiche van het aartsbisdom Utrecht 'Who is afraid of God' zo leuk? Toen ik het zag, dat rode vlak met in het midden de sneden in de vorm van een kruis, schoot ik meteen in de lach. En dat komt echt niet omdat ik uitzonderlijk positief ben over de katholieke kerk. Vanwaar dan die spontane lach? Misschien is het volgende een verklaring.

Sinds de jaren zestig is het grieven en gegriefd worden volgens een vast patroon – en dus bepaald niet verrassend – verlopen. De verlichte intelligentsia die sinds de jaren zestig het in de kunst, literatuur en politiek voor het zeggen heeft gekregen, zijn de grievers. De burgerlijke, behoudender en vaak ook christelijke mensen, de 'gewone mensen' kan men ook zeggen, zijn de gegriefden. De voorbeelden liggen voor het oprapen. Denk aan de incidenten van de afgelopen jaren. Een schrijver die christenen uitmaakt voor 'christenhonden' en daarvoor een proces wegens belediging aangespannen krijgt. De commotie over het affiche voor de film *The People versus Larry Flint* waarop de pornograaf Larry Flint als de gekruisigde in de schoot van een blote vrouw wordt afgebeeld. De reclame van Hij. De Bond tegen het Vloeken die klaagt over een filmpje van het Stedelijk Museum. Telkens zijn de gewone burgers, christelijk vaak, het slachtoffer. Af en toe probeert men zich te verdedigen tegen de spotgeest van de moderne cultuur, maar dat pakt bijna altijd verkeerd uit.

Nu naar de kunst. Moderne kunst is niet politiek en ideologisch neutraal, maar innig verbonden met het choqueren van de burger. Veel moderne kunst geeft uiting aan een 'aversiecultuur'. Antiburgerlijk. Antinetjes. Antistaat-als-zedenmeester. Het overgrote deel van de moderne kunst is een onophoudelijk *épater le bourgeois*. Twee blote dames worden met verf ingesmeerd en trekken elkaar over een stuk wit papier op de vloer: een performance. Verfspetters op een doek. Het insmeren van een vloer met pindakaas. Een dik touw op de vloer in een verder lege ruimte, enzovoorts, enzovoorts.

Wat heeft dat alles te betekenen? Wim Beeren, Rudi Fuchs en andere hogepriesters van de moderne kunst geven voor ons dat uit te leggen. Ik herinner mij een programma op de televisie waarin een extatisch enthousiaste Fuchs te zien was die voor een verguld of verzilverd emmertje stond. Om dat emmertje 'hier te krijgen' had hij uren aan de telefoon

gehangen met de kunstenaar Jeff Koons uit New York, deelt de museumdirecteur ons mede. En...tatataa! Het was hem gelukt! Koons had het goedgevonden! De modale televisiekijker zal naar het emmertje hebben gekeken, maar in gedachten ook de dure telefoontikken hebben gehoord. Dat zal die Fuchs toch niet uit eigen zak hebben betaald. Heel kinderachtig natuurlijk van die modale televisiekijker, en ongetwijfeld typisch Hollands.

Maar wat is er gebeurd in het kielzog van de beschadiging door G.J. van B. van het schilderij *Cathedra*? Nu zijn er ineens mensen naar voren getreden die ook moeilijke woorden kunnen gebruiken en die ook drs. in de kunstgeschiedenis zijn. En zij noemen het gefilosofeer van Fuchs cum suis ineens ook onbegrijpelijk. Sommigen formuleren het wat forser, anderen wat voorzichtiger, maar duidelijk is dat er een trend is gezet. En dat is opmerkelijk. Plotseling lijkt de keizer geen kleren meer aan te hebben. Het valt op dit moment niet te voorspellen hoe het zal uitpakken, maar dat het best eens spannend zou kunnen worden, lijkt mij duidelijk.

Op dat moment verschijnt het affiche van het aartsbisdom Utrecht. En ineens zijn de rollen omgedraaid. Het is *épater l'intellectuel*. Geschokte reacties bij de intelligentsia. De katholieke kerk, de tempel der beledigden van de afgelopen jaren, is er ineens in geslaagd de moderne cultuur te provoceren. 'Dit is niet leuk,' verklaart de woordvoerder van het Stedelijk Museum. De braveriken blijken de geest van de moderne cultuur te kunnen provoceren. Eerst het bekladden van het geklieder en dan nu ook nog geintjes maken over deze infame daad. Het is letterlijk burgerlijke ongehoorzaamheid.

Roept de gewone man met zijn politiek incorrecte humor en lankmoedigheid tegenover kunstvernieling nu op tot een grootscheepse beeldenstorm? Ach welnee, het voelt alleen zo lekker aan, eens een keertje stout te zijn. De jongens van de jaren zestig weten hoe dat voelt. Mogen de anderen dat nu ook eens ervaren?

Van mij wel.

Jan-Willem P. Wits, perschef van het aartsbisdom schreef wat de bedoelingen waren achter de poster. 'De poster wil een gesprek over God ondersteunen. Dat de kunstwereld wat beteuterd reageerde, is door Paul Cliteur in deze krant al fijnzinnig becommentarieerd. Bovendien is de verontwaardiging nogal selectief. Verschillende cartoonisten veroorloofden zich eenzelfde knipoo. Een parodie op Who's Afraid of Red, Yellow and

Blue? maakt deel uit van de nu lopende expositie Kunst met een knipoog. En het Nationale Toneel gebruikte in 1993 een reproductie van het vernielde schilderij van Newman als decor voor een toneelstuk.’ (Trouw, 10 januari 1998) De Stichting Beeldrecht eiste overigens in een kort geding een schadevergoeding van 15.000 gulden van het aartsbisdom Utrecht naar aanleiding van de poster ‘Who’s afraid of God?’. De advocaat van het bisdom verwees naar de column van Cliteur ter ondersteuning van zijn stelling dat de poster een grap was. Het was een persiflage, maar de Stichting Beeldrecht had kennelijk weinig gevoel voor humor (Trouw, 19 maart 1998).

Nationale identiteit

Trouw, 06-01-1998

‘Een wereldlijke tempel’. Zo zou men misschien het Parijse Panthéon nog het beste kunnen aanduiden. Mijn reisgids schrijft over dit opmerkelijke gebouw het volgende. Als necropolis voor de atheïstische burgers van Frankrijk herbergt het Panthéon verlichte geesten als Voltaire, Rousseau, Victor Hugo, Zola, Louis Braille (inderdaad, de uitvinder van het blindenschrift), Jean Jaurès, de verzetsheld Jean Moulin en een schrijn met het hart van de linkse held Gambetta. Cruciaal moment in de geschiedenis van het Panthéon was 1791, twee jaar na de revolutie. Toen werden de ramen dichtgemetseld en veranderde het Panthéon van kerk in eregalerij. Kruis, alle sculpturen en schilderijen met christelijke motieven werden verwijderd.

Binnen in het Panthéon vinden we muurschilderingen van Pierre-Cécile Puvis de Chavannes en Jean-Paul Laurens die te maken hebben met de roemrijke geschiedenis van Parijs en van Frankrijk. Hoogtepunt voor mij was een blik op het graf van Voltaire. Zijn lichaam werd op 11 juli 1791 onder grote luister bijgezet. Hij ligt tegenover zijn tegenvoeter Rousseau. Dat zou geen van beiden hebben bevallen (zij liggen letterlijk met hun voeten tegenover elkaar), maar daarmee hebben de Fransen kennelijk geen rekening willen houden. Misschien is het Panthéon wel het karakteristiekste gebouw van Parijs. Opvallend is dat Frankrijk met deze eregalerij van grote denkers de identiteit van de Franse cultuur aanwijst in een aantal ideeën. Vrijheid, gelijkheid en broederschap vindt men overal terug, evenals de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger. Op de rand van het nieuwe millennium zijn deze

ideeën nog steeds richtinggevend. Fransen hebben daarom ook geen moeite met hun nationale identiteit.

Voor Nederlanders is het veel moeilijker om aan te wijzen wat ons bindt. Vandaar ons geworstel bij officiële aangelegenheden wanneer die nationale identiteit verwoord moet worden. 'In belangrijke mate vormt het publieke geweten het bindmiddel dat de nationale gemeenschap bijeenhoudt,' zei koningin Beatrix in haar kerstrede (*Trouw*, 27 december 1997). 'Dit begint met belangstelling voor de publieke zaak: de wil tot mede-weten.' Maar wat dat geweten van ons vergt of waaruit het algemeen belang bestaat, komen we niet te weten. Koningin Beatrix zegt: 'In de komst van het Kerstkind ervaren we Gods erbarmen met de mensheid. In het leven van Jezus is sprake van een voortdurende aandacht voor armen: behoeftigen, uitgestotenen, mensen die zijn vastgelopen, figuren aan de rand van de samenleving. Hij leert ons anders naar mensen en dingen kijken en de hand te reiken aan wie mededogen behoeft.'

Een probleem met deze voorstelling van zaken lijkt mij dat het een standpunt formuleert dat slechts voor een deel van de Nederlandse burgers richtinggevend is. Het is misschien wat de koningin als belangrijk ervaart, en misschien ook haar gezin. Maar voor joden, islamieten, humanisten, vrijdenkers en agnosten betekent de komst van het kerstkind weinig of niets. Met alle respect, maar als 'bindmiddel dat de nationale gemeenschap bijeenhoudt' zijn de punten die de koningin opvoert dan ook niet geslaagd. Men kan natuurlijk stellen dat we met de platte lol van cabaretiers als Youp van 't Hek of met het Oranjegevoel tijdens voetbalwedstrijden of met de Elfstedenkoorts wel voldoende sociaal bindmiddel hebben, maar dat lijkt mij toch een gebrekkige basis.

Het is een interessante opdracht om ons in 1998 te gaan bezinnen op de vraag of we andere aanknopingspunten van nationale identiteit kunnen vinden die niet zo platvloers zijn als de lolbroekerij van cabaretiers en die bovendien passen in een multiculturele samenleving waarin één specifieke religie zijn monopoliepositie heeft verloren. In een jaar waarin we de tweehonderdste verjaardag vieren van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, de honderdvijftigste verjaardag van de Grondwet van 1848 en de vijftigste verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens moet het mogelijk zijn iets te vinden wat vergelijkbaar is met wat de Fransen hebben gevonden aan het eind van de achttiende eeuw. We moeten bouwen aan een eigen Panthéon.

Het soevereine ik

Trouw, 16-06-1998

Een pluriforme samenleving is een maatschappij waarin verschillende groepen mensen op basis van een gemeenschappelijke ideologie of levensbeschouwing zich aaneensluiten en hun 'eigen geluid' kenbaar maken. Moslims, christenen, joden, humanisten, katholieken, protestanten, liberalen, socialisten, conservatieven enzovoorts – het zijn allemaal groepen mensen die zich op basis van een idee verenigen. Op die manier ontstaat een samenleving met 'kleur'.

Dat ideaal van een pluriforme samenleving wordt echter bedreigd. Het wordt bedreigd door het idee van het 'soevereine ik', de menselijke persoonlijkheid die zich op levensbeschouwelijk terrein aan niets en niemand wenst aan te passen.

Of het nu gaat om een eenvoudige dominee, een willekeurige programmamaker bij een confessionele omroep of om een geestelijk verzorger namens een levensbeschouwelijk genootschap – men heeft allemaal een 'eigen' levensbeschouwing, een visie die de hoogstpersoonlijke expressie is van een hoogstpersoonlijke emotie. Dit brengt met zich mee dat binnen die groepen en instituties een waaier van opvattingen wordt aangetroffen – evenveel als er mensen zijn. De organisatie als geheel heeft geen eigen profiel of identiteit meer. Slechts de individuele mensen die daar werken hebben profiel. En dat betekent natuurlijk ook dat al die organisaties op elkaar gaan lijken.

Daarom is het katholicisme binnen de KRO volstrekt niet herkenbaar, het vrijzinnig protestantisme binnen de VPRO evenmin. Het CDA is een vaag amalgaam van meningen waarin alleen expliciet atheïsme is uitgesloten, en binnen de PvdA geloven velen in de zegeningen van de markt. Relatief jonge stromingen lijken nog enigszins 'zuiver op de graad'. GroenLinks is nog 'groen' en ook nog 'links'. Maar als het 'soevereine ik' doorzet, steken daar straks ook wel de eerste kapitalistjes hun vinger op.

Toch is er ook een tegenbeweging. Er zijn mensen die vinden dat zoals je op een tennisbaan geen voetbal mag spelen, je toch echt in God moet geloven om aan het seminarie te mogen onderwijzen. Een wederopleving van het ideaal van maatschappelijke pluriformiteit vind je ook in de kritiek van de Nederlands Hervormde Kerk op de kleurloze programma's van de IKON. Meer expliciet christelijke programma's wil de kerk.

IKON-directeur L. Schenk wil hiervan niet weten. In *Trouw* van 12 juni wordt hij aan het woord gelaten. De IKON wil geen 'spreekbuis' zijn. Referentiepunt voor Schenk is de 'christelijke traditie', niet geloofsleer in enge zin. Hij ziet het als een 'erezaak' om niet-christelijke godsdiensten aan het woord te laten. Het interview heeft kennelijk wat stof doen opwaaien en uit *Trouw* van de volgende dag blijkt dat Schenk zijn excuses heeft aangeboden voor zijn 'te hoge toon'. Maar hij heeft zich nog niet verontschuldigd voor zijn programma's.

De relevante vraag lijkt mij deze: als Schenk geen spreekbuis wil zijn voor een groep, als hij zijn strikt eigen programma's wil maken die niet representatief zijn voor de gevoelens van een achterban, waarom gaat hij dan niet gewoon bij Veronica werken? Daar kan hij helemaal zichzelf zijn, ongehinderd door confessionele ballast.

De rol van de columnist

Trouw, 06-10-1998

Wat is de rol van de columnist? In *The Penguin Book of Columnists* (1997), geredigeerd door Christopher Silvester, treft men honderden verschillende soorten van columns en columnisten aan. Sommigen presenteren persoonlijke filosofietjes, anderen leveren kritisch commentaar op wat in de krant staat. Ik doe het beide. Zo volg ik sinds 1994 alles wat in de krant staat over het Openbaar Ministerie. Men vraagt mij wel eens: 'Wat heb jij toch tegen dat OM?' Mijn antwoord is steeds: 'Ik heb niets tegen het OM. Ik zie het alleen als mijn taak en zo langzamerhand ook mijn specialisme om het OM kritisch te volgen. Het is een van de machtigste overheidsinstanties. Het beslist over de vraag of de strafwet wel of niet zal worden ingezet tegen burgers (Leen van Dijke, Gerry van der List). In deze organisatie dienen integere mensen te werken (zonder bijbaantjes). De organisatie dient ook volledig onder democratische controle te staan (onder de ministeriële verantwoordelijkheid dus). En elk streven tot het verwerven van een status aparte van deze instelling dient hard, maar rechtvaardig te worden afgestraft.'

Een uitvloeisel van de gedachte dat het OM een gewone overheidsdienst is die onder controle staat van minister en volksvertegenwoordiging, is dat de leden van het OM zich niet in het openbaar mogen profileren met beleidsuitspraken. Daartoe is slechts één persoon geroepen: de minister van Justitie. Waarom? Omdat alleen de minister van Justitie

door de Kamer (en dus door ons, burgers) tot de orde kan worden geroepen. Wanneer een officier of een procureur niet kan leven met de wetten die zijn vastgesteld of het beleid dat democratisch is afgesproken, dan dient hij ontslag te nemen.

Nu stelt de heer Ficq, waarnemend voorzitter van het college van procureurs-generaal, zich terughoudend op met het doen van beleidsuitspraken. Dat is verstandig. Maar dat hij het op dit punt nog opneemt voor de aangeschoten procureur-generaal D. Steenhuis, geeft werkelijk te denken (*Trouw*, 'Podium', 30 september).

In plaats van ruiterlijk te erkennen dat ik met bovengenoemd standpunt de zuivere staatsrechtelijke beginselen in ere herstel, schrijft Ficq dat ik aan Steenhuis opvattingen toeschrijf die hij niet huldigt. Ieder die de krant leest, kan echter constateren dat deze aantijging onterecht is. Ik beperk mij tot één voorbeeld van Steenhuis' omstreden uitspraken: zijn opvatting dat de maximumsnelheidsgrens zou mogen worden verhoogd. *De Telegraaf* schreef: 'Steenhuis weer in opspraak, PG op het matje na uitspraken over verhogen van maximumsnelheid'. *Reformatorisch Dagblad*: 'Steenhuis pleit voor vrijer snelheidsbeleid'. *NRC Handelsblad*: 'Steenhuis slaat borrelpraat uit over maximumsnelheid', 'Steenhuis op matje geroepen'. De heer Ficq schrijft over mij: 'Hij dicht Steenhuis toe dat deze met borrelpraat poogt zijn gezag te herstellen.' De term 'borrelpraat' komt in mijn columns niet voor. Wel in de krantenberichten, zoals we kunnen zien. Als dat allemaal niet klopt wat in de kranten staat, waarom eist het OM dan geen rectificatie?

De kern van mijn kritiek betreft echter niet de inhoud van wat Steenhuis of welk ander lid van het OM naar buiten brengt. Ik ben er tegen dat zij überhaupt iets zeggen. Slechts één persoon is geroepen tot het doen van politieke uitspraken over het vervolgingsbeleid: de minister van Justitie. Zeer vrij naar Voltaire is mijn houding tegenover het OM: 'Ook al ben ik het in alles wat u zegt met u eens, ik zal ervoor blijven strijden dat u het niet in het openbaar mag zeggen.'

Welluidende gemeenplaatsen

Trouw, 03-11-1998

De Britse filosoof sir Isaiah Berlin heeft de Europese cultuur verrijkt met een aantal welluidende gemeenplaatsen. Zo zei hij dat de doelen die mensen zich voor ogen stellen veelvuldig zijn en dat deze vaak niet

kunnen worden verenigd. Het aardige van gemeenplaatsen is dat zij twee kanten hebben. Enerzijds zijn het inzichten die zó vanzelfsprekend zijn dat zij het niet verdienen in herinnering te worden geroepen; anderzijds zijn het behartigenswaardige waarheden die men voor miskenning moet behoeden door ze herhaaldelijk onder de aandacht te brengen.

Dat niet alle doelen met elkaar in overeenstemming zijn te brengen lijkt mij een gemeenplaats die best nog eens naar voren kan worden gehaald. Dat bleek ook weer uit het interessante interview met Hans-Martien ten Napel over de koers van het CDA (*Trouw*, 24 oktober 1998). Ten Napel stelt het dilemma helder aan de orde. Het CDA kan mikken op een groeiende groep mensen die zich door een 'postmaterialistische' levensbeschouwing aangesproken voelt. Dat gaat ook goed samen met een oriëntatie op de betekenis van 'gemeenschap' (gemeenschapsdenkers) en de afwijzing van het egoïstisch individualisme en hedonisme in de hedendaagse samenleving. Maar voor de traditionele aanhang van het CDA in orthodox-protestantse kring heeft men daarmee nog maar half werk geleverd; men dient ook aan te geven welke gemeenschap en welke waarden men voor ogen heeft. En dat zijn dan voor de traditionele aanhang specifiek christelijke waarden.

Men wil dus de C in het CDA nu eindelijk eens profiel geven. Maar – en dat is het probleem – dat is die postmaterialistische jonge generatie nu weer een stap te ver. Waarop moet het CDA inzetten? Op gemeenschap of specifiek christelijke gemeenschap? Ten Napel ziet dat dilemma ook. Alleen: hij weet zelf niet te kiezen. Terecht zegt hij dat sommige katholieken nog minder geloof hechten aan een leven na de dood dan mensen die buiten elke kerkgemeenschap staan. 'Ze zijn zó ver aan het schuiven geraakt dat hun identiteit is vervaagd.' De in vrijzinnigheid verdampte katholieke kerk van Nederland kan toch nauwelijks als voorbeeld dienen voor het CDA, zo lijkt de boodschap van Ten Napel te zijn.

Des te verbazingwekkender mag het dan ook heten dat uiteindelijk ook Ten Napel lijkt uit te komen bij het doormodderen met de middenkoers, waarbij geen keuzes worden gemaakt. Hij formuleert het alleen wat ingewikkelder. Ten Napel wil een partij waarin christenen als 'zoutend zout' de kern vormen, met daaromheen buitenkerkelijken die zich aangesproken voelen door de normen en waarden die uit het christendom stammen: cultuurchristenen.

Daarmee miskent Ten Napel het dilemma dat hij aan het begin van zijn interview zo scherp had neergezet: die twee lijnen laten zich niet

verenigen. De cultuurchristenen ervaren het principieel zuiver opereren van de ‘zoutend zout’-christenen als ‘fundamentalistisch’ en ‘niet meer van deze tijd’. Terwijl de ‘zoutend zout’-christenen die cultuurchristenen een stelletje huichelaars vinden die willen parasiteren op een traditie waarin zij zelf niet meer geloven. Ik vrees dus dat er voor het CDA niets anders meer op zit dan de gemeenplaats van Berlin dat niet alle doelen verenigbaar zijn serieus nemen: kies. Of... kies niet, maar dat is eigenlijk ook kiezen. Voor het rampenscenario namelijk, dat het CDA zo’n kleurloze aanblik heeft gegeven de laatste jaren.

De vooruitgang

Trouw, 10-11-1998

Sommige waarden zijn al oud. Dat je niet mag moorden en stelen, dat je de waarheid moet spreken en dat men een ander niet mag aandoen waarvan men zou willen dat het ook jezelf niet aangedaan wordt, zijn van alle tijden en plaatsen. Maar andere waarden die we tegenwoordig koesteren, zijn betrekkelijk nieuw. Tolerantie is daarvan een voorbeeld. Het idee dat je een ander niet mag vervloeken omdat deze er nu toevallig andere denkbelden op na houdt, is een zeer recent ontwikkelde norm. Jezus zei nog aan het begin van onze jaartelling: ‘Wee u, Schriftgeleerden en Farizeeën, gij geveinsden, want gij zijt de witgepleisterde graven gelijk, die van buiten wel schoon schijnen, maar van binnen zijn zij vol doodsbeenderen en alle onreinigheid [...] Gij slangen, gij adderegebroedsels! hoe zoudt gij de helse verdoemenis ontvlieden?’

Naar hedendaagse maatstaven bemeten is dit onbetamelijk taalgebruik te noemen. Misschien valt daarvoor een verontschuldiging aan te voeren, maar in het algemeen vinden we het tegenwoordig ongepast om andersdenkenden zo te bejegenen. Liever horen we Voltaire met zijn hartstochtelijke strijd voor de vrijheid van meningsuiting. Dat was in de achttiende eeuw. De vraag is nu: hoe is het mogelijk dat Voltaire zo’n verheven moraal hooghoudt in vergelijking met Jezus? Is dat een kwestie van beschaving? Gaan we dan moreel toch vooruit?

Ik heb de indruk dat het ‘vooruitgangsgeloof’ tegenwoordig niet erg populair is. Het is een ‘mythe’, een moderne mythe, zegt men. Het idee dat de tolerantie van Voltaire een morele vooruitgang zou betekenen ten opzichte van de intolerantie van Jezus zullen velen als naïef verwerpen. Maar als men die afzwering van het ‘vooruitgangsgeloof’ echt seri-

eus zou nemen, zou dat een zeer pessimistisch perspectief zijn. Niets zou dan meer 'zin' hebben. Waarom je nog inzetten voor de rechten van vrouwen, dieren, democratie en rechtsstaat als het realiseren van die idealen geen 'vooruitgang' betekent? Waarom je verzetten tegen slavernij als het allemaal maar hetzelfde is, een maatschappij met en een maatschappij zonder slavernij? Waarom zou je nog politiek hebben en beleid? Waarom je nog inzetten voor het milieu als het toch niets uitmaakt, een wereld met een goed dijende flora en fauna en een wereld waarin het een armoedige smeerboel is? Is bij de afzwering van het vooruitgangsgeloof niet elk engagement volslagen zinloos?

Het klinkt allemaal wel mooi om te zeggen dat men niet 'gelooft in de vooruitgang', zoals trendy filosofen sinds Horkheimer en Adorno (zie het portret van deze filosofen op de kerkpagina van *Trouw* van 31 augustus) ons willen laten geloven, maar ik denk dat niemand dat echt serieus kan nemen.

Anders zou je 's morgens net zo goed in je bed kunnen blijven liggen. Of de hand aan jezelf slaan.

De terugkeer van de ideologie

Trouw, 01-12-1998

'De partij van de samenleving' zou het CDA moeten worden volgens Jaap de Hoop Scheffer in *CD Verkenningen*. Mooie woorden, maar welke partij wil geen partij 'van de samenleving' zijn? Interessanter is dat De Hoop Scheffer een nieuwe bijdrage levert aan het geworstel van de christen-democraten met hun C: die zou niet staan voor exclusief 'christelijk', maar voor 'christelijk-joods-humanistisch'. Andermaal prachtig, maar waarom de islamieten er niet bij genomen? Was dat niet heel wat consistenter dan humanisten? Alleen slordig denkende mensen met weinig kennis van de traditie kunnen over het hoofd zien dat 'humanistisch' en 'christelijk' elkaar uitsluiten. Maar waarschijnlijk bekommert de partijleider zich ook niet echt om een consistente grondslag, zijn streven was juist om daarvan afstand te nemen.

De Hoop Scheffer flirt met het beginselloze pragmatisme dat ook de oprichters van D66 heeft bezielde. En ironie der geschiedenis: precies de omgekeerde beweging maken de opgeschudde Democraten van '66! De jongeren hebben eindelijk afstand genomen van de inconsistente principeloosheid van de oudere generatie en zelfs zijn vijanden moeten

toch enig medelijden hebben gevoeld bij de aanblik van Van Mierlo, die als een geslagen hond niets anders restte dan ons te vertellen dat er toch eigenlijk niets veranderd was. Want dat geloofde natuurlijk niemand. Er was véél veranderd: de jongere generatie heeft met de adoptie van 'sociaal-liberaal' D66 getypeerd met een verwijzing naar de traditionele ideologieën waarvan de generatie oprichters zich in haar overmoed meende te hebben bevrijd. Het mag een wonder heten dat het nog geduurd heeft, want alle retoriek ten spijt kan een ideologieloze partij nooit democratisch zijn. Ik leg uit wat ik bedoel.

De Duitse socioloog Max Weber publiceerde in 1919 een verhandeling die niet meer tot de verplichte literatuur behoort voor politicologen en bestuurskundigen (wat ook te merken is aan de kwaliteit van het publieke debat, maar dit terzijde). Weber onderscheidde drie manieren waarop men heerschappij kan rechtvaardigen. Allereerst door verwijzing naar traditie. Ten tweede door een verwijzing naar charisma. Ten derde door legaal-rationele heerschappij. De tweede en derde manier zijn voor ons van belang. Een leider die charismatisch regeert, pretendeert dat zijn invallen 'openbaringen' zijn; het is het leiderschap van de profeet, van de grote demagoog. De moderne vorm van gezag en leiderschap is 'legaal-rationeel', namelijk krachtens regels die het gedrag van de leiders voorspelbaar en beheersbaar maken. Bij een democratie past de legaal-rationele benadering. Programma's met uitgangspunten binden de politici en maken hun gedrag voor de burgers voorspelbaar en begrijpelijk. Toen D66 in de jaren zestig met uitgangspunten en programma's wilde breken, was dat een terugval naar het charismatisch leiderschap. Gelukkig hadden zij een ideale kandidaat: Hans van Mierlo, die deze rol gedurende de gehele geschiedenis van de partij met succes vervulde.

In een andere cultuur dan de Nederlandse zou de terugval naar een premoderne vorm van leiderschap een sinistere rol kunnen hebben gespeeld; in ons gezellige polderlandschap met zijn eeuwenoude democratische traditie kon best een partij worden gedoogd met géén ander richtsnoer dan de grillen van een charismatisch leider. Nu dat charismatische leiderschap inmiddels verbleekt is geraakt en zich geen nieuwe kandidaten daarvoor aandienen, moet D66 ofwel zichzelf opheffen, ofwel een echt democratische partij worden. En dat laatste betekent dat men, net als andere democratische partijen, uitgangspunten en regels moet formuleren waar de partij voor staat. Als men ergens voor staat tenminste. Dat zal nu blijken.

Jan Glastra van Loon schreef naar aanleiding van deze column in Trouw (4 december 1998): 'Paul Cliteur is een scherp denker. Zo scherp dat de werkelijkheid, die meer mogelijkheden biedt dan de wetten van de logica toestaan, er bij hem bekaaid afkomt.' Glastra van Loon vroeg zich ook af of ik niet uit was op partijpolitiek effect. Politieke vooringenomenheid wordt mij altijd verweten door collega's die zelf ook verbonden zijn aan een politieke partij, waarover ik dan een kritische opmerking maak. Zo denkt Alis Koekkoek, hoogleraar staatsrecht aan de Katholieke Universiteit Brabant, dat als ik een kritische opmerking maak over het CDA, dit wordt ingegeven door een partijpolitiek motief: ik stem tenslotte op de VVD. Als ik een kritische opmerking maak over D66 zegt Glastra van Loon, zelf coryfee van D66, dat mijn vooringenomenheid jegens D66 te verklaren valt uit mijn binding aan de VVD. Dat Koekkoek en Glastra van Loon dan de wedervraag kunnen verwachten op grond van welk motief zij een weerwoord schrijven, komt volgens mij nooit bij hen op. Bovendien berust deze kritiek op een denkfout. Hoe gaat men te werk? Men constateert een overeenkomst tussen wat een schrijver beweert, en het programma van zijn politieke partij. Vervolgens zegt men: 'Die schrijver zegt zus of zo omdat hij lid is van die politieke partij.' Maar volgens mij zit het precies omgekeerd. Je vindt niet iets omdat je op een politieke partij stemt, je stemt op een politieke partij omdat je iets vindt.

De mensenrechten zijn jarig

Trouw, 08-12-1998

Stel je voor, meneer Pietersen werkt vijftig jaar bij de zaak. Op het feest dat is georganiseerd ter ere van zijn jubileum, staat een spreker op die vraagt: 'Stel dat Pietersen vandaag bij onze zaak zou hebben gesolliciteerd, zouden we hem dan hebben aangenomen?' En dan volgt een uitvoerig exposé van de feilen van de heer Pietersen en de veranderde omstandigheden op de markt die ertoe nopen tegenwoordig heel andere werknemers aan te stellen dan de jubilaris.

Dat zou niet aardig zijn.

Een soortgelijk probleem hebben we met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Over twee dagen zijn de mensenrechten jarig. Zij zijn dan vijftig jaar oud, want in 1948 werd de Universele Verklaring door de Verenigde Naties aangenomen. Verschillende feestredenaars laten in de krant van zich horen, en de een spreekt nog mooier

dan de ander. Heel mooi sprak bijvoorbeeld Max van der Stoep in *Trouw* van 1 december (die grote bril, daarachter dat kleine hoofd met daarin die wereldveranderende gedachten, zoals W.F. Hermans eens over hem schreef).

Net als bij andere jubilea wil men van geen kwaad horen over de jubilaris. Als er iets mis is, ligt het aan de dictators die niet willen luisteren, nooit aan de verklaring zelf. Nu zit daar natuurlijk veel in. Het is ook niet mijn bedoeling om de feestvreugde te bederven. Toch kan men bij de firma Mensenrechten & co. wel een paar kanttekeningen maken, al was het alleen maar omdat bedrijven, en een bedrijf is de zorg voor de mensenrechten toch wel geworden, alleen kunnen floreren wanneer zij 'bij de tijd' blijven.

Is de UVRM nog bij de tijd? Je hoort wel dat de verklaring te 'individualistisch' is. Vrouwen, homo's, gehandicapten, volkeren – ze hebben geen eigen rechten. Slechts individuele personen krijgen 'rechten' op basis van de UVRM. Naar mijn idee moet dat zo blijven, want het verlaten van de individualistische inslag van mensenrechten is in feite een terugkeer naar de standenmaatschappij. Je hoort ook wel dat de UVRM een universalistische pretentie heeft: de rechten gelden voor alle mensen in alle tijden op alle plaatsen. Daartegen heeft dat malle postmodernisme bezwaren. Maar die bezwaren zijn zo zwak dat men ze niet erg serieus hoeft te nemen. Het postmodernisme is bovendien weer uit de mode. Je hoort ook wel dat het denken in 'rechten' een narcistische mentaliteit stimuleert: het versterkt de neiging alleen te denken in eigen belangen en eigen preoccupaties. Naast rechten zouden ook plichten centraal moeten staan.

Hoewel de gehele traditionele mensenrechtenlobby te hoop loopt tegen de onlangs voorgestelde 'plichtenverklaring', zit daar toch wel iets in, zoals Carla Zoethout opmerkte in haar wijze artikel in 'Letter & Geest' (*Trouw*, 5 december). Voorzover het de westerse wereld betreft, zijn 'rechten' tegenwoordig inderdaad in het defensief gedrongen door 'plichten'.

De sterkste kritiek op de UVRM en andere mensenrechtenverklaringen lijkt mij echter dat het slechts verklaringen zijn voor mensen, en dus dieren worden uitgesloten. Daarover heb ik nog geen enkele hoogleraar in de mensenrechten schande horen spreken. En dat is een goed teken, want dan weet je zeker dat dit het thema zal zijn dat de toekomst zal bepalen.

Universele waarden zijn onmisbaar

NRC Handelsblad, 08-06-2000

Met name progressieve intellectuelen zijn in de ban van het relativisme. Dat kan twee vormen aannemen. Allereerst dat meningen slechts worden gezien als een uiting van gevoelens: 'Dat denk jij.' Maar vooral populair is wat bekendstaat als het cultuurrelativisme. Niet alleen individuen, maar ook culturen zouden hun eigen waarheid hebben. Het geeft geen pas met de waarden van de ene cultuur een andere cultuur de maat te nemen. Alle culturen zijn immers gelijkwaardig.

Ook Siep Stuurman is blijkens zijn bijdrage over de Verlichting in de ban van dat cultuurrelativisme. 'Het cultureel relativisme houdt in dat geen enkele cultuur intrinsiek superieur is aan andere culturen, het vloeit rechtstreeks voort uit het basisprincipe van de gelijkwaardigheid van alle mensen' (*NRC Handelsblad*, 27 mei).

Dit is een vreemd standpunt, zelfs in de omschrijving die daarvan door Stuurman wordt gegeven. Een cultuur als die van het Derde Rijk is toch niet intrinsiek gelijkwaardig aan die van de democratische rechtsstaat? Een cultuur die is gebaseerd op discriminatie van vrouwen, gekleurde mensen en homoseksuelen, kan men toch zonder gewetensbezwaren inferieur noemen aan een cultuur waarin vrijheid en gelijkheid van alle mensen het uitgangspunt vormt? Het door Stuurman geadopteerde cultuurrelativisme heeft ook niets te maken met de gelijkwaardigheid van mensen. Integendeel, wie werkelijk van mening is dat mensen gelijkwaardig zijn, zal een cultuur waarin van het tegendeel wordt uitgegaan als minderwaardig moeten verwerpen.

Hoe is het dan toch mogelijk dat Stuurman en met hem vele andere progressieve intellectuelen, zoals de cultureel-antropologe Ruth Benedict, het cultuurrelativisme verdedigen? Het zou in het geval van Stuurman voor de hand liggen te wijzen op een marxistisch restant in zijn wereldbeschouwing. Want Marx leerde dat alles wat mensen denken, ook de morele waarden die zij huldigen, bepaald wordt door de sociaal-economische structuur van de maatschappij waarin zij leven en de klasse waartoe zij behoren. Weliswaar ging Marx niet uit van de gelijkwaardigheid van culturen, maar hij meende wel dat het onmogelijk was een soort bovencultureel moreel perspectief in te nemen. Tegenwoordig is het cultuurrelativisme echter populair om redenen die eveneens uit het stuk van Stuurman naar voren komen. Men associeert het met tolerantie, ruimenkendenheid, anti-imperialisme, multiculturalisme, een

kritische houding tegenover de eigen cultuur en een niet-bevoogdende opstelling naar de medemens.

Toen Amerikaanse cultureel-antropologen (onder wie Benedict) gevraagd werd hoe zij dachten over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die in 1948 tot stand was gekomen, gaven zij een ontluisterend antwoord. Zij verwierpen de lijst van mensenrechten als westerse producten. Het argument zou daarna nog talloze keren herhaald worden: omdat de verklaring door overwegend westerse landen is opgesteld, zou ze in haar gelding een tot de westerse cultuurkring beperkte verklaring zijn. Men ziet alleen al het opstellen van een dergelijke verklaring als een vorm van geestelijk imperialisme.

Hier wordt echter een elementaire denkfout gemaakt. Het feit dat een Brit voor het eerst de wet op de zwaartekracht formuleerde, maakt deze nog niet tot een typisch Britse wetmatigheid. Kan men natuurkunde niet met ethiek vergelijken? Wel degelijk: ook ethische normen pretenderen universele gelding te hebben. Natuurlijk is het om praktische redenen raadzaam om lokale gewoonten en voorschriften van etiquette op te volgen. Ook wanneer zij niet geheel met de eigen overtuiging stroken. Maar men moet dat beslist niet doen wanneer het om echt belangrijke zaken gaat.

Het is absurd om vrouwenbesnijdenis in Nederland te tolereren omdat het een Somalische praktijk betreft. Het zou tot onaanvaardbare inbreuken op de Nederlandse rechtsorde leiden als bloedwraak werd geaccepteerd als strafuitsluitingsgrond omdat het in Turkije onder bepaalde omstandigheden als verzachtende omstandigheid wordt erkend. Herodotus was reeds onder de indruk van de verschillen in begrafenisrituelen, maar tegenover dat soort culturele praktijken kan men onverschillig staan. Gaat het echter om grote belangen, zoals beschermd door mensenrechten, dan kan men niet anders dan een ferm (en dus niet-relativistisch) standpunt innemen.

De beste manier om dit duidelijk te maken is misschien het cultuurrelativisme in zijn uiterste consequenties te doordenken. Het opvallende is dan dat het weliswaar met de mond wordt beleden, maar in het gedrag nauwelijks wordt gehonoreerd. Ook niet in het gedrag van mensen die het cultuurrelativistisch standpunt expliciet verdedigen.

Het cultuurrelativisme heeft diepe wortels in de Europese cultuurgeschiedenis. Stuurman voert een citaat van Herodotus op, dat elk volk ervan overtuigd is dat de eigen zeden en gewoonten niet te overtreffen zijn. Hoewel Herodotus vaak als vader van het cultuurrelativisme wordt

opgevoerd, valt daar een kanttekening bij te maken. Men zou het citaat van Herodotus als een opstapje voor cultuurrelativisme kunnen zien. Het typeert letterlijk slechts een psychologische eigenaardigheid en nog geen ethisch standpunt. Van een cultuurrelativisme kan pas gesproken worden wanneer aan de waarneming van culturele verscheidenheid nadrukkelijk de consequentie wordt gekoppeld dat het ene volk het morele recht ontbeert de mores van een ander volk af te keuren.

In die zin werd het voorgestaan door de Griekse filosoof Protagoras. Hij zag de mens als maat van alle dingen. Elk moreel oordeel is dus de expressie van een hoogstpersoonlijke zienswijze. Zou men dan nog wel aan waarden en normen gebonden zijn? Toch wel, meende Protagoras, want men zou er verstandig aan doen te leven volgens de waarden en normen van de cultuur waarin men leeft. Wat voor de Nederlander moreel slecht kan zijn, kan voor de Somaliër goed zijn. En geen van tweeën heeft ongelijk. Moraal is immers verschillend van cultuur tot cultuur. Pascal formuleerde het treffend toen hij schreef: 'Drie breedtegraden naar het noorden gooien de hele jurisprudentie omver, een meridiaan verandert de geldende rechtswaarheid; na enkele jaren veranderen de meest fundamentele wetten.' Pascal onderschreef overigens zelf het cultuurrelativisme niet, want, zoals een goed christen betaamt, was hij natuurlijk universalist.

Als men het cultuurrelativisme van Protagoras zou onderschrijven, zou men dus nooit meer een vreemde cultuur kunnen verwerpen. Dat is ook wat Stuurman zo aanspreekt. Hij citeert John Stuart Mill, die meende dat bepaalde culturen minderjarig waren en dus door verlichte naties dienden te worden opgevoed. Sla nu het Westen zijn universalistisch-arrogante houding uit handen, en we hebben het imperialisme om zeep gebracht, denkt de cultuurrelativist in zijn naïveteit. Wat hij vergeet, is dat hij met de verwerping van de idee van universele en absolute waarden ook elke mogelijkheid is kwijtgeraakt om kwaadaardige culturen te veroordelen.

Ruth Benedict dacht dat als men elke notie van universele waarden had afgezworen, geen enkele cultuur meer de pretentie kon hooghouden een andere cultuur de maat te nemen. Maar het probleem is dat we in onze beoordeling van culturen nooit *from scratch* kunnen beginnen. We leven in een wereld waarin nu eenmaal ongelijkheid, onrecht en overheersing bestaan. Om die overheersing en dat onrecht aan de kaak te stellen heeft men een standaard nodig. Die standaard kan niet anders dan als universeel geldig worden verondersteld. De imperialisten die

uitgaan van Kiplings ‘white man’s burden’ kunnen aan de cultuurrelativist antwoorden: ‘Waarom zouden wij onze dominantie opgeven? Wij zijn nu eenmaal exponenten van een agressieve cultuur. Wij hebben geen boodschap aan de mededeling dat de Dajaks, Hopi’s, Fijiërs en Jakoeten vreedzaam naast elkaar leven. Wij zijn anders.’ Op dat moment heeft dus ook de cultuurrelativist weer transculturele normen nodig om de morele waarde van culturen tegen elkaar af te wegen.

Het zou de cultuurrelativist ook te denken moeten geven dat het kolonialisme en imperialisme vooral onder vuur kwamen te liggen na de Tweede Wereldoorlog, toen universele waarden over betamelijkheid werden geformuleerd, zoals onder meer neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Alleen op basis van die waarden kon ook Martin Luther King zijn droom formuleren over een wereld waarin zwarten en blanken op basis van gelijkheid naast elkaar zouden leven. Als het cultuurrelativisme ons richtsnoer vormt, kan de Ku Klux Klan zeggen: ‘Wij hebben onze cultuur en zij de hunne. Geen cultuur is intrinsiek superieur aan de andere en onze cultuur van *white supremacy* is dus intrinsiek gelijkwaardig aan die van vrijheid en gelijkheid.’

Met name in een situatie waarin mensen met een verschillende culturele achtergrond naast elkaar moeten leven, is de verwerping van het cultuurrelativisme van essentieel belang. De multiculturele samenleving is dus niet – zoals vaak wordt gedacht – gebaat bij de acceptatie van het cultuurrelativisme, maar juist bij de verwerping daarvan. Als mensen met verschillende mores vreedzaam naast elkaar moeten leven, moeten in elk geval de verkeersregels universele gelding hebben. En dan heb ik het niet over links of rechts rijden, maar over fundamentele waarden als vrijheid van meningsuiting, ook dus voor meningen die ons niet bevallen. Vaak wordt gezegd dat allochtonen iets moeten leren over de Nederlandse geschiedenis, over Willem van Oranje en over de Tachtigjarige Oorlog. Dat lijkt mij niet nodig. Veel belangrijker is dat alle culturen enig gevoel ontwikkelen voor wat bindt, voor wat essentieel is voor het ‘menszijn’ in plaats van hun culturele eigenaardigheden. Het is *Die Erziehung des Menschengeslechts* op basis van universele waarden die centraal moet staan, niet het cultiveren van folkloristisch verschil. Over dat punt hadden de verlichters belangrijker dingen te melden dan hendaagse cultuurrelativisten.

De academicus moet net zo vrij zijn als de rechter

NRC Handelsblad, 21-09-2000

Over de vraag waartoe een academische studie zou moeten opleiden, zijn zeer geleerde werken geschreven, zoals Newmans magistrale *The Idea of a University* (1852) of *Academic Duty* (1997) van de Amerikaanse hoogleraar Donald Kennedy. Maar zeker zo relevant over dit onderwerp lijkt mij het sprookje van Hans Christian Andersen over de keizer die geen kleren aanheeft.

Het sprookje is bekend. Bedriegers spiegelde de keizer voor dat zij kleren konden maken die alleen zichtbaar zouden zijn voor degenen die terecht een plaats aan het hof bekleedden. De keizer liet de kleren maken, trok ze aan en zowaar iedereen meende dat hij kleding aanhad, terwijl hij in werkelijkheid spiernaakt was. Alleen één klein jongetje zei: 'Maar de koning heeft geen kleren aan.'

Op het aanleren van een dergelijke houding zou de academische opvoeding gericht moeten zijn. Maar hoe word je zo'n jongetje? Dat is niet eenvoudig. Het vergt eigen oordeelsvermogen. Het vraagt om lef. Het vereist een bereidheid om niet de gebaande paden te begaan. En het betekent dat je soms je reputatie op het spel moet zetten, omdat je met Luther moet zeggen: 'Hier sta ik, ik kan niet anders', of met Galilei: 'En toch beweegt zij.' Zo'n houding is eigenlijk slecht voor alles: voor je baan, voor je vriendenkring, voor je maatschappelijk aanzien. Elke politicus weet dat je een idee pas moet lanceren wanneer daarvoor 'draagvlak' bestaat. Het is een oer-Hollands spreekwoord dat je niet voor de muziek uit moet lopen. De houding van het jongetje is eigenlijk maar voor één ding goed: voor je zelfrespect.

En toch wordt de wereldgeschiedenis voortgestuwd door dit soort 'jongetjes'. Ook de wetenschap wordt door hen gemaakt. De wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn heeft in 1962 een tegenwoordig welbekend begrippenpaar geïntroduceerd. Hij sprak van normale wetenschap en van revolutionaire wetenschap. De normale wetenschap is de wetenschap die binnen een reeds bestaand kader, een bekend 'paradigma', blijft. Maar grote wetenschappers, zij die revolutionaire wetenschap forceren, kunnen het kader zelf veranderen. Luther, Copernicus, Darwin, Descartes en Einstein hebben dat op hun terrein gedaan. Zij durfden als enkelingen een hele hofhouding tegen te spreken, inclusief de vorst zelf.

De grote vraag die de universiteit zich zou moeten stellen is: 'Kunnen we van die kleine jongetjes – en meisjes – voortbrengen?' Zo nee, dan is

die opleiding niet veel waard. Zo ja, dan zou de universiteit van onschatbare betekenis zijn voor de cultuur. Ik ben het natuurlijk groten-deels eens met het essay van Arjo Klamer in deze krant van 4 september. Met name zijn impliciet kritische woorden over de problematische kanten van tweede- (via NWO) en derdegeldstroomonderzoek (via het bedrijfsleven) zal echte wetenschappers uit het hart gegrepen zijn. Maar hij doet het academisch ideaal enigszins onrecht door de universiteiten als 'kloosters van deze tijd' te kenschetsen. Daaruit rijst gemakkelijk het beeld op (onbedoeld, ongetwijfeld) van een nutteloos instituut. En dat is de academie allerm minst. De paradox is juist daarin gelegen dat diegenen die zich in de academie hebben opgesloten om te speculeren over vragen die ogenschijnlijk van geen enkel praktisch belang leken, een enorme invloed hebben uitgeoefend op de manier waarop wij leven, terwijl de schijnbaar praktische denkers, reagerend op een 'maatschappelijke vraag', op zijn best slechts inzichten van voorbijgaande aard hebben gepresenteerd.

Klamer benadrukt ook te veel dat bepaalde studies te praktisch zijn om aan de universiteit te worden gedoceed. Rechten en 'andere praktische vakken' zijn bij hem taboe. Maar rechten is een van de oudste academische disciplines waarvan Plato, Aristoteles en andere grootheden bepaald een hogere dunk hadden dan Klamer. In de rechtswetenschap gaat het om fundamentele vragen. Het privaatrecht is onder meer gericht op een voor onze cultuur belangrijk instituut als eigendom. Het publiekrecht omlijnt concepten als rechtsstaat, democratie, mensenrechten en de leer van de scheiding en het evenwicht van staatsmachten. In de rechtsgeschiedenis gaat het om de invloed van het Romeinse recht op de Europese cultuur. Rechtsgeleerden als Hugo de Groot, F.C. von Savigny, Hans Kelsen en Rudolph von Jhering hielden zich echt niet bezig met fondsenwerving en contractonderzoek. Friedrich Hayek en Max Weber, geleerden die ook voor het vak dat Klamer doceert, grote namen zijn, hebben een groot deel van hun inspanningen gewijd aan de rechtswetenschap.

Het probleem is dus niet de wetenschap op zichzelf (deze wetenschap is wel 'wetenschappelijk', die niet), maar het feit dat bijna alle wetenschappen tegenwoordig de corrumperende invloed ondergaan van de vraag van de markt. Het jongetje uit het sprookje van Andersen kon zich losmaken van de cultuur, van wat 'men' zei en dacht, van wat hij geacht werd te denken om mee te tellen bij de *Sprachherrschaftsklasse*. Maar wetenschappers die hun geld moeten verdienen op de markt, de fond-

senwerwers en netwerkers, kunnen het zich niet veroorloven buiten de geijkte paradigma's te treden. Doen ze dat wel, dan worden ze door beoordelingscommissies en geldschieters eenvoudigweg niet begrepen. Alleen de eerste geldstroom faciliteert het werk van Descartes, Galilei en Einstein. Stel je voor: 'En wat bent u van plan de komende drie jaar te gaan ontdekken, mijnheer Einstein? Gelieve even in te vullen op dit formulier hoe u uw onderzoek wenst te structureren van maand tot maand.'

Een academisch geleerde zou een positie moeten hebben die te vergelijken is met die van een rechter: een vast salaris en een onafhankelijke status om eigen vragen te bedenken en heersende paradigma's volledig op zijn kop te zetten. Maar bij de tweede geldstroom moet de wetenschapper een vraag formuleren die binnen het kader valt van een voor hem onbekende beoordelingscommissie. Daarbij bestaat bij nwo bovendien het merkwaardige systeem dat men op naam een aanvraag doet, die vervolgens anoniem kan worden afgewezen. In een wetenschappelijke procedure behoort het precies omgekeerd te zijn: men zendt anoniem in om te worden beoordeeld door een persoon die durft in te staan voor zijn beoordeling (ondertekend met de naam van de beoordelaar, die zich dus niet verschuilt achter een 'commissie'). Zo gaat het ook bij Amerikaanse wetenschappelijke tijdschriften. Een dergelijke procedure houdt een beoordelende instantie wakker en scherp. Men kan zich tenslotte als beoordelende instantie te kijk zetten door een onderzoeksvoorstel af te wijzen van een zeer gerenommeerd wetenschapper.

In een goed doordacht systeem zou een beoordelende commissie dan ook in zo'n geval dienen af te treden, zoals een minister die een grote fout heeft gemaakt of een bestuurder die van grove nalatigheid blijk heeft gegeven. Maar daar is geen sprake van. De samenstelling van die commissies blijft eeuwig hetzelfde en verandert pas wanneer de beoordelaars zelf in de gaten beginnen te krijgen dat zij geen tijd meer overhouden voor serieus werk.

In elke wetenschappelijke discipline waarin werkelijk iets gebeurt, moeten aanhangers van verschillende benaderingen, visies en onderzoeksmethodieken in de volle openbaarheid met elkaar in debat gaan. *Du choc des opinions jaillit la vérité*. Die openbare strijd is onder vigeur van het heersende systeem voor een aanzienlijk deel vervangen door een achterkamertjespolitiek, waarbij men de onderzoeksvoorstellen waarin een verwante stamtaal wordt gesproken gehonoreerd probeert te

krijgen en de onderzoeksvoorstellen die in methodiek, opzet en wetenschappelijke traditie verschillen, worden afgekeurd.

Fnuikend voor de wetenschappelijke vooruitgang is ook dat men die onderzoeksvoorstellen – althans wil men succes hebben – moet herformuleren in trendgevoelige taal. Men moet naar literatuur verwijzen die courant is op het moment. Men moet geen literatuur aanhalen die wordt gezien als ouderwets. En ook al vindt men dat de keizer geen kleren aanheeft, dan is het verstandig dat niet te zeggen, want men moet verder aan het hof.

Derdegeldstroomonderzoek heeft het voordeel dat men minder te maken heeft met intellectuele modes, maar zoveel te meer met modes van een ander soort: trends in het maatschappelijk debat, modieuze vraagstukken die na een paar jaar vergeten zijn. De universiteit op de markt heeft ook een nieuw soort menstype doen ontstaan: de netwerker en fondsenwerver. Het is een hybride figuur tussen de wetenschapper pur sang en technisch en onderwijsondersteunend personeel. Bij sollicitatieprocedures voor hoogleraren in vakken die sterk van derdegeldstroomonderzoek afhankelijk zijn, zoals bestuurskunde, wordt al onbeschaamd gevraagd naar de bruidsschat van de kandidaat. De vraag of het in de wetenschap niet om de intellectuele rijkdom van de kandidaat zou moeten gaan, wordt weggelachen: nostalgisch gemijmer van een romanticus die niet met zijn tijd is meegegaan.

Het is waar: ‘There is a disposition in men to complain of the viciousness and corruption of the age in which they live’, zoals Joseph Butler schrijft in *Fifteen Sermons: Preached at the Rolls Chapel* (1726). Ook dit sermoen lijkt op basis van het voorgaande pessimistisch gestemd. Ik ben echter optimistischer over de toekomst dan Klamer. Ik geloof dat de wal het schip wel keert. De verelendungstheorie zal ertoe leiden dat al dat ‘maatschappelijke vraaggestuurde’ onderzoek zich na verloop van tijd vanzelf zal verraden als van inferieure kwaliteit. Er zal migratie van wetenschappers plaatsvinden van het praktisch onderzoek naar het vrije onderzoek. De wetenschap heeft in de loop der eeuwen al heel wat pogingen overleefd om haar te breidelen, evenals – nog erger – ongelukkige maatregelen om haar te stimuleren. Dat zal ook nu het geval zijn. Maar het kost tijd en we raken achter op schema.

POLITIEK

De wetenschapper van de partij moet weer in zijn hok

de Volkskrant, 05-03-1996

Over het plan van minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken om politieke partijen zelf te laten uitmaken hoe zij hun subsidies besteden, is enige commotie ontstaan. Vooral de wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen maken zich zorgen over deze plannen. Het geldt dat tot nu toe altijd 'geoomerkt' werd gegeven, zou in het vervolg afhankelijk worden gesteld van de wensen van de partijen zelf. Een partij die niet veel voor zijn wetenschappelijk instituut of bureau wil betalen, zou het geld kunnen uitgeven aan andere doeleinden; aan verkiezingscampagnes bijvoorbeeld, zo houdt Ruud Koole ons als schrikbeeld voor (*de Volkskrant*, 'Forum', 2 maart).

Koole schrijft dat het werk van de wetenschappelijke bureaus het beste in onafhankelijkheid kan worden verricht. Hij voert daar twee redenen voor aan. Allereerst: de resultaten van de arbeid van de bureaus dienen niet slechts het interne debat binnen de partij, maar ook het algemene publieke debat. Ten tweede: de bureaus kunnen hun wetenschappelijke status alleen maar waarmaken wanneer zij een grote mate van zelfstandigheid ten opzichte van de verwante partij hebben. Wat de wetenschappelijke activiteiten betreft zou een van overheidswege speciaal daartoe bestemde subsidie gewenst zijn.

Om te beoordelen of het betoog van Koole overtuigt, zouden we ons eerst moeten afvragen waarom subsidiëring van politieke partijen überhaupt gerechtvaardigd zou zijn. Het antwoord op die vraag zet ons vervolgens vanzelf op het spoor van de vraag of 'oormerking' van het geld voor wetenschappelijke doeleinden nodig is. Het lijkt verantwoord te stellen dat er een publiek belang mee gemoeid is, dat de democratie de nodige maatregelen treft ter bescherming van haar eigen grondslagen. In een parlementaire democratie strijden verschillende politieke partij-

en om de gunst van de kiezers. Die partijen bieden verschillende concepties aan van een wenselijke politieke ordening.

Vroeger waren er drie duidelijk te onderkennen ideologieën: socialisme, conservatisme en liberalisme. Deze drie ideologieën vormen echter allang niet meer de scheidslijnen in partijpolitieke zin en hebben dat ook nooit volledig gedaan. De christen-democratie put uit de bronnen van socialisme en conservatisme. De sociaal-democratie put uit liberalisme en socialisme. Het liberalisme heeft nu eens een sociaal gezicht en helt dan weer over naar conservatieve gezichtspunten.

Toch blijft het de taak van een politieke partij om zoveel mogelijk een min of meer coherente politieke visie te ontwikkelen op de publieke zaak. Burgers kunnen dan uit die verschillende perspectieven kiezen. Een parlementaire democratie heeft een publiek belang bij verschillende coherente politieke visies, niet bij gefragmenteerde groepen die zich met sterk wisselende issues op de politieke markt begeven. In een democratie moeten we proberen overeind te houden dat er verschillende politieke partijen bestaan die verschillende min of meer coherente visies ontwikkelen op de publieke zaak. Kiezen heeft alleen maar zin als er iets te kiezen valt. Dat wil zeggen: partijen dienen zich op principiële gronden van elkaar te onderscheiden.

Het is tegen deze achtergrond dat ik de centrale vraag wil beantwoorden: is het oormerken van het geld voor wetenschappelijke bureaus dienstbaar aan dat streven tot het ontwikkelen van coherente visies op de publieke orde? Men kan daaraan twijfelen. De specifieke taak van een wetenschappelijk bureau zou men kunnen zien als het doordenken, systematiseren en verdiepen van de ideeën die hun neerslag hebben gekregen in een partijprogramma of, algemener, het reflecteren op het ideologisch gedachtegoed van een politieke partij. Daardoor wordt het mogelijk dat men niet alleen maar kiest voor het gezicht van politicus A of voor die ene uitspraak over onderwerp x van politicus A, maar ook dat men kiest voor een geheel van uitgangspunten. Kortom, wetenschappelijke bureaus zouden dienstbaar moeten zijn aan het hoofddoel van een politieke partij: het ontwikkelen van een coherente visie op de politieke orde. Dat is dus niet primair het stimuleren van een algemeen publiek debat en ook niet het doen van wetenschappelijk onderzoek. Daarvoor bestaan andere instituten, subsidieregelingen en middelen.

Hoe gedragen de wetenschappelijke bureaus zich tegenwoordig? Is het werk van de wetenschappelijke bureaus dienstbaar aan de lijn die binnen een politieke partij wordt gevolgd? Het is moeilijk daarover uit-

spraken te doen die gelden voor alle bureaus, maar duidelijk is dat het althans voor bepaalde bureaus totaal niet opgaat. Neem de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. Er zijn hier twee punten die opvallen, en beide staan op gespannen voet met het door mij geformuleerde ideaal.

Allereerst is het werk van de Wiardi Beckman Stichting nauwelijks representatief voor de lijn van de partij. Integendeel, het lijkt erop dat wanneer de partij naar links gaat, de stichting naar rechts trekt. Wanneer de partij naar rechts gaat, dan trekt de stichting naar links. Toen de PvdA nog links was, zette de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Paul Kalma, het socialisme op sterkwater. Nu het op sterkwater staat, komt hij weer met een pleidooi voor solidariteit. Ik vind de boeken van Kalma hoogwaardige, interessante en nuttige geschriften. Zij zijn een ware bijdrage aan onafhankelijke kritiek van het partijbeleid. Maar het is zeer de vraag of zij voldoen aan wat men van een wetenschappelijk bureau van een politieke partij mag verwachten. En kiest een partij ervoor zichzelf voortdurend te laten kritiseren, dan moet die partij dat wel geheel voor eigen rekening kunnen beslissen. Anders gezegd: de overheid mag politieke partijen niet via een subsidiebeleid dwingen om hun beleid voortdurend onder kritiek te stellen van dissidenten uit de eigen partij. Zou de overheid politieke partijen daartoe wél willen dwingen, dan zou dat betekenen dat fragmentatie, individualisering, vervluchtiging van politieke identiteit enzovoorts niet een onwrikbare maatschappelijke tendens zijn, maar een proces dat we van overheidswege subsidiëren en stimuleren.

Een tweede bedenking die men kan hebben bij het oormerken van het geld, is dat men stimuleert dat het werk van wetenschappelijke bureaus steeds verder 'professionaliseert'. Dat is een eufemisme voor een uit democratisch oogpunt bedenkelijke tendens, namelijk dat de producten van die bureaus niet langer representatief zijn voor een politieke achterban die bij het werk van het bureau van die politieke partij betrokken is. Vanuit democratisch perspectief zou men moeten stimuleren dat wetenschappelijke bureaus werken met liefst zo groot mogelijke netwerken van deskundigen uit het vrijwilligerscircuit. Een rapport van een wetenschappelijk bureau zou iets moeten zeggen over de reflectie die heeft plaatsgevonden binnen die achterban of bij bepaalde personen uit die achterban. Daardoor is een rapport van een wetenschappelijk bureau ergens representatief voor. Maar tegenwoordig is dat steeds minder het geval. Vaak is een rapport voor weinig anders representatief dan voor

de persoonlijke smaak van een medewerker bij dat wetenschappelijk bureau. Er is niets tegen op persoonlijke meningen, maar het is niet iets wat zo'n groot maatschappelijk belang vertegenwoordigt dat het uit publieke middelen moet worden bekostigd. Als medewerker x bij bureau y zijn partij wil bekritisieren, laat hij zijn gang gaan, maar waarom zouden wij hem daarvoor gaan betalen uit de overheidskas?

Nu hoor ik al welke kritiek op mijn verhaal geformuleerd wordt. Ik wil van onafhankelijke, kritische intellectuelen lakeien van de heersende macht maken. Nee, dat is niet de pointe van mijn betoog. Wat ik wil, is dat we door een doordacht subsidiebeleid stimuleren dat de Nederlandse politiek ons iets te kiezen geeft op het terrein van verschillende consistent doordachte politieke opties die met medewerking van een brede achterban worden voorbereid.

Daarvoor is noodzakelijk dat de medewerkers van de wetenschappelijke bureaus zelf wat op de achtergrond treden. Partijen en bureaus moeten zich weer gaan toeleggen op het faciliteren van een breed netwerk van deskundigen uit de politieke achterban. Dat netwerk kan zich vervolgens toeleggen op het expliciteren van de idealen van bepaalde onderdelen van een politieke ideologie. Inderdaad worden daarmee de wetenschappelijke bureaus dienstbaarder aan hun partij, maar ook dienstbaarder aan een revitalisering van de Nederlandse politiek. Wanneer de subsidieregeling van minister Dijkstal daartoe mocht leiden, is deze zo gek nog niet.

Ik was curator van de Teldersstichting, het wetenschappelijke bureau van de VVD. Ik ben ook altijd geïnteresseerd geweest in bezinning op het goed functioneren van wetenschappelijke bureaus. Toen ik dit stuk had geschreven, kreeg ik een korzelige reactie van de helaas veel te vroeg overleden Klaas Groenveld, directeur van de Teldersstichting. Zijn argumentatie was dat mijn stuk 'koren op de molen' zou zijn van degenen die verder wilden bezuinigen op het werk van de wetenschappelijke bureaus, zodat er meer geld vrij zou komen voor campagnedoelinden. Ik denk nu dat Klaas wel gelijk had. Wat wel blijft staan, is dat de aard van een wetenschappelijk bureau altijd enigszins ambigu is. Staat het onafhankelijk van de partij? Hoe is de relatie tot de fractie? J.P. Balkenende, toen wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, schreef: 'Cliteur heeft gelijk als hij stelt dat politiek-wetenschappelijke bureaus dienstbaar moeten zijn aan revitalisering van de Nederlandse politiek. Met Ruud Koole moet echter worden gevreesd dat de plannen van minister Dijkstal

daar afbreuk aan doen. Aan de orde zijn het waarborgen van onafhankelijkheid en kritische distantie – maar uiteraard wel met verbondenheid met de uitgangspunten van de betrokken politieke partij -, het voorkomen dat creativiteit wordt gesmoord en het niet opofferen van wezenlijke taken aan zaken die de partijleiding vanwege kortetermijnbelangen wellicht van hogere orde acht.’ (‘Partijwetenschappers moeten onafhankelijk blijven’, de Volkskrant, 7 maart 1996) Sommigen zullen misschien denken dat Balkenende deze taal heeft ‘geleerd’ in de politiek. Fout, hij kon het altijd al.

Een beetje netjes in de krant

Trouw, 04-02-1997

Donderdag doet de rechter uitspraak in het Hakkelaar-proces. Het is een voorlopig eind, want de gevolgen van het proces met zijn karakteristieke stijl van procederen zullen nog lang besproken worden.

Een van de nieuwe fenomenen in dit strafproces is het inhuren van een public-relationsadviseur door het Openbaar Ministerie. Het gaat om Dig Isha, directeur van Berenschot-communicatie. In *NRC Handelsblad* wordt hij sprekend opgevoerd met een mapje met krantenknipsels op zijn schoot. Volgens een kop in *Tubantia* staat de Hakkelaar ‘op punten achter’, signaleert Isha tevreden. ‘Dat artikel staat in alle regionale kranten en bereikt dus de meeste lezers.’

De adviseur van het OM omschrijft zijn taak als ‘adviseren hoe we de media moeten aanpakken’. Want alles moet ‘een beetje netjes in de krant’ komen. Het voor de periode van deze zaak inhuren van de speciale adviseur kostte het Amsterdamse OM 48.750 gulden. Het verschijnsel schijnt opgang te maken. Marcel Haenen, de schrijver van het artikel waaraan ik deze informatie ontleen, spreekt van een ‘Istharisering van de media’.

Wat moeten we daarvan denken? Er zitten twee dingen scheef. Het eerste is dat het in een goed functionerende rechtsstaat niet mogelijk is de pers zodanig te manipuleren dat zaken ‘een beetje netjes in de krant’ komen. Iedereen die daarover even nadenkt, ziet dat het niet lukt en ook in dit proces niet gelukt is. Isha heeft de kop in *Tubantia* niet gedicteerd. Een kop in een krant kan zelfs door de schrijver van het artikel nog niet gedicteerd worden, laat staan door een volslagen buitenstaander. Dat heeft te maken met het feit dat wij in een rechtsstaat leven. Dat is een staat met persvrijheid, beschermd door de grondwet. Er is verder

een pluriform aanbod van kranten. Onder dergelijke omstandigheden is de informatiestroom per definitie onvoorspelbaar én onbeheersbaar.

Nog een voorbeeld. Tijdens het proces van de Hakkelaar meldde zich een Belgische wethouder met belastende informatie over een van de getuigen die door justitie was opgeroepen. Dat was een ‘toevallig’ feit, dat voor Isha even onbeheersbaar is als voor u of voor mij. De halve ton overheidsgeld als honorarium voor adviezen hoe ‘dingen een beetje netjes in de krant’ komen, is dus weggegooid geld.

De enige overheid die erin slaagt om de pers te manipuleren, is een overheid die over de pers censuur kan uitoefenen. Saddam Hoessein kan zorgen dat dingen ‘een beetje netjes in de krant’ komen, Dig Isha niet. Wie de media wil beheersen, moet een ‘saddamisering van de pers’ voltrekken, en voor dat klusje is Berenschot niet beschikbaar.

Dat brengt ons dan bij het tweede bezwaar tegen het inhuren van public-relationsadviseurs door de overheid. Uit het voorgaande blijkt: verspilling van overheidsgeld is niet eens het belangrijkste bezwaar tegen het inhuren van de communicatiedeskundigen. Wij leven immers niet alleen in een rechtsstaat, maar ook in een democratie. In een democratie worden overheidsorganen gecontroleerd door het volk, dat doorgaans vertegenwoordigd wordt door speciale beroepscontroleurs. In Nederland zijn dat de Kamerleden in Den Haag. Het is de bedoeling dat die Kamerleden zich een zo getrouw mogelijk beeld kunnen vormen van de handel en wandel van overheidsorganen. Het zou een beetje vreemd zijn wanneer wij zouden instemmen met het inhuren van communicatiedeskundigen die zich toeleggen op foefjes om onze controleurs zand in de ogen te strooien. Welk publiek belang zou daarmee gediend zijn?

Aangezien het om hiërarchisch ondergeschikt is aan de minister van Justitie is het misschien een goed idee dat een van onze volksvertegenwoordigers informeert naar het oordeel van mevrouw Sorgdrager over de – gelukkig vergeefse – pogingen van het Amsterdams OM om het democratisch controlerecht te frustreren.

Een vraag als wanhoopsdaad

Trouw, 16-09-1997

Zou het kunnen, politicus zijn en toch een heel klein beetje consequent? Al was het maar éven, of per ongeluk? Niet vandaag weer doodleuk terugnemen wat gisteren als hoogste waarheid verkondigd is? Het kan wel, want ik ken een politicus die ik nog nooit heb zien draaien, maar hij is dan ook wel een uitzondering. De gemeenplaats dat politici omzwaaien al naar gelang de politieke opportuniteit dit vergt, kan helaas met heel wat meer voorbeelden worden toegelicht.

Eerste voorbeeld. Toen kanttekeningen werden geplaatst bij de voorgenomen vervolging van Bouterse, zei minister Van Mierlo dat de vervolging 'een zaak was van het OM'. En verder: 'Daar blijf ik buiten.' Op 21 augustus werd echter bekend dat hij daar helemaal niet buiten was gebleven. Hij had namelijk op 18 juli zijn collega Sorgdrager nadrukkelijk ontraden om aan Brazilië arrestatie en uitlevering van Bouterse te verzoeken. Na dit uitgelekte nieuwtje had Van Mierlo ineens een heel andere visie op de verhouding tussen politiek en OM: 'De suggestie dat ik achterwege zou moeten blijven bij dit soort afwegingen, is zelfs in strijd met de wet.'

Tweede voorbeeld. In een televisieprogramma van RTL zei Van Thijn over de zaak-Gümüş: 'Ik verwacht van mijn partij dat ze hier buitengewoon kritisch naar kijkt, anders weet ik niet meer wat ik in die partij te zoeken heb.' Maar ook nu de opstelling van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer door Van Thijn als 'formalistisch' wordt getypeerd en hij zelfs manhaftig stelt: 'Dat accepteer ik niet', blijft de sociaal-democratische coryfee gewoon lid van zijn partij. Nu is het ineens 'nooit zijn bedoeling' geweest om uit de partij te stappen. 'De vraag wat ik nog bij de PvdA te zoeken had als die zich niet voor Gümüş zou inspannen, was een wanhoopsdaad.' Een interessante constructie: niet het stellen van een daad uit wanhoop, nee, het stellen van een vraag.

Derde voorbeeld. Met grote letters wordt op de voorpagina van *de Volkskrant* van 10 september aangekondigd: 'Staatssecretaris Schmitz uit forse kritiek op kerkasiel'. Misleid door deze veelbelovende woorden die mij vanuit het krantenrekje toeschreeuwen, koop ik de krant. 'Als een overheid een beslissing heeft genomen en de beslissing is bij herhaling getoetst door de rechter, dan moet de kerk geen staat in de staat zijn,' gaat het bericht verder. Dat belooft wat. Maar leest men dan het interview dat in het tweede katern is opgenomen integraal door, dan blijkt

het weer het soort van flinke taal te zijn à la Van Thijn. Het enige verschil is dat staatssecretaris Schmitz al in een en hetzelfde interview aangeeft dat we haar opvattingen met een korreltje zout mogen nemen. Immers, ondanks haar forse uitspraken op de voorpagina wordt ons in het interview toevertrouwd: 'Ik zal ook nooit toestaan dat mensen door de sterke arm uit een kerk worden gehaald. Dat beeld zou ik nauwelijks kunnen verdragen.' Bedremmeld kijk ik op uit de krant. Dit is waarschijnlijk het gevoel dat je overvalt wanneer je de *Story of Privé* hebt gekocht, omdat op de buitenkant een moord, scheiding, echtbreuk, incest of iets anders van een van onze bekende Nederlanders in het vooruitzicht is gesteld en in het vervolg van het bericht blijkt het om een dubbelganger te gaan. 'Gaat Wim Kok vreemd met Sonja?' Ja, maar het blijkt een naamgenoot te zijn van onze premier of iemand die zo op hem lijkt dat hij door zijn vrienden 'Wim Kok' wordt genoemd.

Laat ik nu ook eens in een ultieme poging om onze politici te begrijpen een vraag stellen, een vraag als wanhoopsdaad: als je van tevoren als verantwoordelijk politicus al aangeeft dat je nooit een kerk zult ontruimen, is dat dan niet exact gelijk aan het erkennen van kerkasiel?

Neusje om de hoek

Trouw, 23-09-1997

Op 12 september 1997 organiseerde de Nationale Raad van Verzet Iran een demonstratie in Den Haag. Doel: protesteren tegen het uitzettingsbeleid van de Nederlandse regering. Als spreker voor deze manifestatie stond de D66-politicus Boris Dittrich op het programma. Doel van Dittrich: het (uitzettings)beleid van het kabinet 'nader toelichten'.

Waarom het niet van het begin af aan duidelijk was dat de doelen van de Nationale Raad en die van Dittrich niet spoorden, blijft in het vage. Maar wat daar ook van zij, later kwam dat wel naar voren. Volgens de lezing van het incident door Dittrich faxte hij zijn toespraak aan het organiserend comité, dat aangaf het niet eens te zijn met de inhoud. Men wilde dat hij zijn toespraak veranderde. Reactie van Dittrich: 'Maar daar begin ik natuurlijk niet aan.' (*Trouw*, 13 september) Gelijk heeft hij. Maar even gelijk heeft de organisatie dat men bij een demonstratie tegen het uitzettingsbeleid geen mensen op het programma duldt die het uitzettingsbeleid verdedigen.

Er is verschil van mening tussen de Nationale Raad en Dittrich of hij

zichzelf heeft teruggetrokken, dan wel dat de eerste te kennen heeft gegeven hem niet als spreker te accepteren. Maar dat is een ondergeschikt punt. Interessant is de reactie van de gewraakte gastspreker. 'Het is raar dat een organisatie die pretendeert democratisch te zijn zulke dingen van mij verlangt,' zegt Dittrich als reactie op het verzoek om zijn toespraak in overeenstemming te brengen met het doel van de demonstratie. Maar veel verbazingwekkender is dat Dittrich in alle ernst schijnt te denken dat het iets met democratie te maken heeft dat tijdens een demonstratie voor kwestie A ook een contrademonstratie, tegen zaak A dus, zou moeten worden geduld.

Stel je voor dat de Centruumpartij bij een demonstratie Hedy d'Ancona op de sprekerslijst zou moeten zetten. Of stel je voor dat het organiserend comité van een bijeenkomst waar de zegeningen van het multiculturalisme worden bezongen, het 'tegelengeluid' van Janmaat zou moeten accepteren. Dat zou een volkomen ondermijning van een effectief gebruik van het recht op vrijheid van meningsuiting (artikel 7 van de Grondwet) en de vrijheid van betoging (artikel 9 van de Grondwet) betekenen. Immers, elke demonstratie zou in de kiem worden gesmoord, omdat men op dezelfde plaats en op dezelfde tijd een contrademonstratie moet dulden. Dat zou nog eens 'raar' zijn.

En wat ook raar is, is dat een partij die zich 'Democraten '66' noemt, geen benul blijkt te hebben van de grondslagen van deze democratische rechtsstaat. Veel redelijker was de reactie van de CDA'er Van der Camp. 'Ik heb ook een verzoek gehad om te spreken, maar ons standpunt is niet erg afwijkend van het regeringsbeleid. We zijn ook van mening dat de veiligverklaring van Iran juist is. Ik heb dan ook van een toespraak afgezien.' Lof en hulde, mijnheer Van der Camp.

Wat hier waarschijnlijk een rol speelt, is dat sommige politici net een tikje te gretig zijn om werkelijk overal hun neusje om de hoek te steken.

Boris Dittrich reageerde in Trouw van 26 september 1997 met het commentaar dat hij het anders gezegd had dan het in de krant terecht is gekomen. Maar mijn uitsmijter dat sommige politici te gretig zouden zijn om overal hun neusje om te hoek te steken deed voor hem 'de deur dicht'. 'Tegen Cliteur zou ik willen zeggen: ik wil me niet schuilhouden in de vergaderzaal van de Tweede Kamer. Ik wil contact, ook met diegenen die een andere mening hebben. Niet alleen mijn neus wil ik om de hoek steken, maar de rest ook. En dat blijf ik doen, ook al zal ik daarbij mijn neus nog wel eens stoten.' Met dat laatste heeft Dittrich wel gelijk, denk ik. Al blijft

de vraag: kun je spreektijd verlangen bij een demonstratie waarvan je de uitgangspunten niet onderschrijft?

Amok maken

Trouw, 30-09-1997

Meindert Tjoelker en Joes Kloppenburg zijn uitgegroeid tot nationale symbolen. Maar waarvan of waarvoor, dat is nog niet helemaal duidelijk. Staan zij symbool voor de zin en noodzaak om je te keren tegen het stomme geweld dat veel van onze grote steden onveilig maakt? Of vormt wat hun is overkomen een waarschuwing om je maar nergens mee te bemoeien wanneer onze medeburgers of publieke eigendommen worden bedreigd? Men kan de vraag stellen wat de vanden bezielt en wat daartegen kan worden gedaan. Verkeerde vraag, zeggen sommigen. Het was de drank. Maar er wordt heel wat gedronken, en dat leidt niet altijd tot doodschoppen.

Vroeger hadden we voor dit soort vragen de ‘criminologie’ of misdaadkunde. Daarin waren – toen ik studeerde – twee benaderingen courant. De eerste was de relativistische theorie die criminaliteit weschamperde als een ‘etiket’ (iets is niet crimineel, maar wij noemen het zo). De tweede benadering was die van professor Buikhuisen. Hij zocht naar een biologische verklaring in de persoon van de dader. Het eerste was links, het tweede rechts. Buikhuisen (rechts) werd door de grootinquisiteur van het politiek correcte denken, Hugo Brandt Corstius (links), een jaar lang geestelijk belaagd en zijn collega’s keken, net als zovelen van ons op straat, de andere kant uit. Hij heeft nu een antiekwinkeltje. Brandt Corstius runt nog steeds hetzelfde bedrijfje. Criminaliteit is vervelend, maar er zijn wel meer dingen vervelend die we nu eenmaal hebben te accepteren, zei hij nog onlangs als ‘zomergast’ bij de VPRO.

Maar met of zonder Buikhuisen, we blijven natuurlijk speculeren: hoe kan dit nu toch, het doodschoppen van jongens die gewelddoos interveniëren ten gunste van hun medeburgers? Burgemeester Patijn maakte tijdens een herdenking van de dood van Kloppenburg de opmerking dat het ‘on-Amsterdams’ was wat er was gebeurd in de Amsterdamse Voetboogsteeg. Mooi gevonden. Maar ik ga, in tegenstelling tot Patijn, al vijftientig jaar uit in Amsterdam en ik weet dat het juist bij uitstek Amsterdams is, wat daar is gebeurd. Toch ben ik niet pessimis-

tisch. Ik geloof best dat men iets kan doen. En als het aan mij zou liggen, zou de politie of de (uit haar as opgerezen) criminologie of de EHBO of wie dan ook (misschien wel Brandt Corstius) zich moeten toeleggen op het analyseren van de rampen. Op basis van die analyse kan dan een scenario worden ontwikkeld voor het vermijden daarvan.

Voor twee groepen mensen is dit scenario oninteressant. De eerste groep bestaat uit karatespecialisten die telkens wanneer iemand wordt afgetuigd, met enkele goedgekozen klappen de belager uitschakelen, hun jasje afkloppen (zoals 007 dat doet) en hun tocht vervolgen. Een kleine groep, helaas. De tweede groep bestaat uit mensen die geen enkel risico willen lopen, die geen kwartje aan de telefoon willen uitgeven en die er de voorkeur aan geven slechts licht hoofdschuddend (niet te veel, dat geeft aanstoot bij de vanden) de voltrekking van de ramp gade slaan. Een grote groep, helaas.

Maar daarnaast is er een derde categorie, waar het mij nu om gaat. Het zijn degenen die wel iets willen doen, maar zich niet tot de eerste groep rekenen. Wat kun je dan doen? Volgens mij: meer dan je denkt. Je kunt bijvoorbeeld heel hard schreeuwen, amok maken, aanbellen bij mensen met het verzoek om de politie te bellen, kortom een scène maken, en dat alles zonder dat men de confrontatie zoekt met de agressor. Toegegeven, dat is erg gênant. Maar het is een gêne die beperkt blijft tot het moment van de confrontatie en die niet opweegt tegen het zeurende gevoel van gêne dat zich later van je meester maakt wanneer je je realiseert dat je jezelf bij de groep van 'inactieven' hebt ingedeeld. Wat men ook kan doen – maar dat vergt al iets meer engagement – is iemand die een ander aan het schoppen is een harde duw geven en het vervolgens op een lopen zetten. Volgens mij helpt dat. De trance waarin de gebeurtenis plaatsvond wordt doorbroken en het is niet waarschijnlijk dat een belager na deze hinderlijke onderbreking zijn klusje zal afmaken.

Natuurlijk valt er veel en veel meer over dit onderwerp te vertellen. Maar laten we de gevallen die zich hebben voorgedaan maar eens gaan analyseren om voor slachtoffers en omstanders de mogelijkheden te overwegen om aan het onheil te ontsnappen of het onheil te keren. Misschien moet Hugo Brandt Corstius maar eens voor straf tien columns over dit onderwerp schrijven.

Tjoelker en Kloppenburg werden doodgeslagen nadat zij anderen op straat op hun wangedrag hadden gewezen. Helaas zijn aan dit tweetal nieuwe namen toe te voegen van personen die sindsdien hetzelfde is overkomen.

Hoornse taart

Trouw, 07-10-1997

Het Hof in Amsterdam heeft een tweeëntwintigjarige man veroordeeld tot acht jaar wegens het doodschoppen van Joes Kloppenburg. De moordenaars van Meindert Tjoelker zijn nog niet veroordeeld. Ik spreek van ‘moordenaars’. Strikt genomen is dat om twee redenen niet juist. Allereerst zijn de belagers van Tjoelker nog niet veroordeeld en hun juridische status is dus die van ‘verdachten’. Ten tweede is niet duidelijk hoe hun daden moeten worden gekwalificeerd. Voor moord zijn twee dingen vereist: opzet en voorbedachte rade (kalm en rustig overleg). Voor doodslag nemen we genoegen met opzet: het willens en wetens handelen. Bij dood door schuld is ‘slechts’ sprake van schuld, van ‘nalatigheid’. Het eerste wordt het zwaarste gestraft, het tweede lichter, het derde nog lichter.

We gaan er kennelijk van uit dat niet alleen het resultaat (de dood van het slachtoffer) een rol speelt, maar ook de bedoelingen van de dader. Wat dat betreft, zit het recht niet anders in elkaar dan het alledaagse leven. Het maakt verschil voor onze zedelijke beoordeling of iemand ‘met opzet’ in de trein zijn koffiebekertje leegt boven de jas van een medepassagier, of dat het ‘per ongeluk’ gebeurde. En het maakt ook verschil, of we tijdens een verhitte discussie in een impuls iemand koffie over zijn jas gooien of dat we de avond tevoren de actie rustig hebben ‘gepland’.

Toch zijn we er met de hier gemaakte onderscheidingen nog niet helemaal uit. Dat bleek duidelijk aan een klassiek geworden geval uit de rechtspraak van de Hoge Raad, uit 1911. Het is het geval van de Hoornse taart. Het lag als volgt. Een winkelier had zo’n grote hekel aan de marktmeester van Hoorn dat hij besloot hem te vermoorden. Hij reisde naar Amsterdam en kocht daar een taart. Die stopte hij vol met rattenkruid en verstuurde hem vervolgens via Van Gend & Loos naar het adres van de marktmeester in Hoorn. Er werd inderdaad van de taart gegeten. Maar niet door de marktmeester zelf. Het was zijn vrouw die van de taart at. Zij overleed.

De vraag die zich nu voordeed was: kan de winkelier worden veroordeeld wegens moord? We hebben gezien dat daarvoor vereist is dat de verzender van de taart onder andere de opzet had tot het doden van de vrouw van de marktmeester. Had hij dat? Nee, zei de winkelier. Ik wilde de marktmeester zelf doden, niet zijn vrouw. Die is dus hoogstens ‘door mijn schuld’ overleden. Geen moord, geen doodslag, hoogstens dood

door schuld. Maar dood door schuld achtte de officier van justitie een te geringe tenlastelegging voor het delict dat hier begaan was. Er was volgens de officier meer aan de hand. Reeds het Hof had uitgemaakt dat de verdachte wist dat de marktmeester gehuwd was. Ook was vast komen te staan dat nadat de taart verstuurd was, de verdachte aan de vrouw van de marktmeester gedacht had. Toch had hij niets gedaan om te voorkomen dat zij van de taart zou eten. De Hoge Raad ging op dit spoor verder en zei dat de verdachte bewust aanvaard had dat ook anderen van de taart zouden eten dan de marktmeester zelf. Deze houding, die men noch opzet, noch schuld kan noemen, heeft men later getypeerd als ‘voorwaardelijke opzet’: wanneer men zich willens en wetens blootstelt aan de geenszins denkbeeldige kans dat een bepaald gevolg zal intreden, dan is dat ook een vorm van opzet, namelijk voorwaardelijke opzet.

Dit geval geeft mij ook te denken in verband met Tjoelker en Kloppenburg. De dader in het geval van Kloppenburg is gestraft met acht jaar. Een terecht zware straf. Maar hoe zit het met al die jongens in Amsterdam en in andere grote steden die iemand tegen de vlakte slaan en doorschoppen terwijl het slachtoffer op de grond ligt? Vaak gaat het slachtoffer naar het ziekenhuis zonder dat hij daar overlijdt. En dat levert voor de dader waarschijnlijk dan slechts een veroordeling op wegens mishandeling. Toch had ook hier de dood kunnen intreden. Misschien zou het een bijdrage leveren aan de problemen wanneer we iets minder zouden letten op die gevallen waarin de dood is ingetreden, maar meer op die veel grotere hoeveelheid gevallen waarbij onverleten zichzelf en anderen blootstellen aan de ‘geenszins als denkbeeldig te verwaarlozen kans’ dat het slachtoffer niet zal opstaan. Kort en goed: wie zo gemakkelijk klappen en schoppen uitdeelt, accepteert lichtvaardig dat het wel eens heel verkeerd kan uitpakken, ook al was dat niet zo bedoeld. Dat mag best meeklinken in onze morele beoordeling daarvan en in de strafmaat.

De happy homo

Trouw, 13-01-1998

Nee, dat gaf nu niet bepaald een indrukwekkend beeld van de geportretteerde groep, het interview in *HP/De Tijd* over ‘De happy homo’ (2 januari). Strijd moeten leveren, gediscrimineerd worden, moeilijk ‘uit de kast komen’ – de homojongeren van tegenwoordig weten niet wat het is.

Ze kunnen er ook met hun oma over praten, zeggen de homoseksuele twintigers over hun geaardheid. Als heteroseksuele ijveraar voor gelijke berechting van homo- en heteroseksueel was dat even slikken.

Ik loop nog met het beeld van de historicus A.L. Rowse in het hoofd, gevoed door lezing van zijn prachtige boek *Homoseksuelen in de geschiedenis. Over ambivalentie in maatschappij, literatuur en beeldende kunst* (1977, Nederlandse vertaling 1984). Rowse presenteert ons een imposante galerij homoseksuelen en schetst de moeizame strijd voor maatschappelijke acceptatie. Hoeft niet meer, lijken de twintigers ons voor te houden. De emancipatie is al voltooid. Toch vind ik dat merkwaardig, want een van de elementaire rechten van de burger, namelijk dat hij de bevestiging van zijn liefdesrelatie erkend krijgt door de staat zonder dat er gediscrimineerd wordt naar de vraag of het hier liefde tussen gelikendan wel verschillend geslachtelijke partners betreft, is nog niet voor alle burgers bereikbaar. Het geregistreerd partnerschap wel. Maar dat is eigenlijk een belediging aan het adres van de betrokkenen, al lijken de gelukkige twintigers daar geen moeite mee te hebben.

Laten we zien wat staatssecretaris Schmitz gaat doen deze maand. Dan moet zij hierover beslissen. En laten we hopen dat zij dan zelfstandig een beslissing neemt en de zaak niet weer terugstuurt naar een commissie, de Tweede Kamer, de rechter of (nog erger) een adviesbureau (politici zijn net als ambtenaren nog steeds verslaafd aan betaald, zelfs peperduur advies). Ik hoop op een ferm standpunt van een politica die met opgeheven hoofd eerst het kabinet en vervolgens de Kamer binnen stapt en zegt: 'Hier sta ik, ik kan niet anders.' Waar zijn de politici gebleven die zich niet voor elke beslissing laten souffleren?

Moeilijk kan dat in deze kwestie toch niet zijn. Om twee redenen kunnen we hoopvol gestemd zijn. Ten eerste: mevrouw Schmitz heeft geen ambities voor een verlenging van haar politieke loopbaan en zij kan zich dus een principiële opstelling permitteren. Als tweede: over de openstelling van het huwelijk is de laatste tijd veel geschreven en de tegenstanders van het 'homohuwelijk' (verkeerde term eigenlijk) hebben ons daarbij een enorme dienst bewezen. Het is voor iedereen duidelijk geworden hoe zwak de zaak is die zij verdedigen. Moge mevrouw Schmitz een ferme beslissing nemen. Dan geven we haar absolutie voor het gemodder in de zaak-Gümüş.

Voor het homohuwelijk

Trouw, 20-01-1998

‘Dat waren geen argumenten voor het homohuwelijk in jouw column, dat was het poneren van een stelling,’ zegt iemand mij in de trein. Ik geef het toe. Maar de vraag is bij wie de bewijslast ligt. De Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin heeft verdedigd dat deze samenleving gebaseerd is op een recht dat ieder mens zou toekomen: een recht op gelijk respect. Als dat waar is, dan rust de bewijslast bij de tegenstanders. De voorstanders kunnen rustig achteroverleunen en afwachten wat wordt aangedragen. De notaris M.J.A. van Mourik, vermaard tegenstander van het homohuwelijk, meent daartegen maar liefst tien argumenten te kunnen aanvoeren (*NRC Handelsblad*, 19 november 1997).

- 1 Een zo gewichtige traditie als het huwelijk in de klassieke zin moeten we niet zomaar op een achternamiddag afschaffen, schrijft hij. Inderdaad, maar we doen het ook niet op een ‘achternamiddag’, we doen het na duizenden jaren van discriminatie.
- 2 Het Europees verdrag ter bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (1950) geeft iedere man en vrouw het recht om te huwen en heeft daarbij het oog op het huwelijk in de klassieke betekenis van het woord. Maar waarom zou het verdrag zoals het werd geïnterpreteerd vijftig jaar geleden voor ons nog maatgevend zijn, denk je dan.
- 3 Openstelling van het huwelijk dient in wetgevend opzicht slechts aan de orde te worden gesteld in een breed internationaal verband, schrijft Van Mourik. Openstelling van het huwelijk in Nederland is daartoe een geschikte bijdrage, zou ik zeggen.
- 4 De affectieve relatie tussen een man en een vrouw verschilt wezenlijk van die tussen twee personen van gelijk geslacht, schrijft Van Mourik verder. En dan maakt hij een vergelijking tussen de liefde tussen gelijkgeslachtelijke partners en de liefde tussen broer en zus.
Als ik het goed begrijp, zou voorstanders van het homohuwelijk ook sympathie voor incest aan te wrijven zijn. Deze vergelijking behoeft weinig commentaar.
- 5 Als vijfde voert hij aan dat het homohuwelijk niet nodig is, aangezien geregistreerd partnerschap alle zakelijk-juridische voordelen biedt van het huwelijk. Jawel, maar het gaat de voorstanders van

het homohuwelijk nu juist om de niet-zakelijk-juridische voordelen. Homoseksuelen willen een consecratie van hun liefdesband, waarschijnlijk om dezelfde redenen als enthousiastelingen van het traditionele, naar geslacht discriminerende huwelijk dat willen. Wie zakelijkheid wil, zou helemaal niet hoeven te trouwen.

- 6 Een zesde argument van Van Mourik is dat kinderen bij voorkeur moeten worden verzorgd en opgevoed door hun biologische vader en moeder. Dat mag zo zijn, maar ook dat lijkt geen argument tegen een homohuwelijk. Het is een argument tegen iets heel anders: adoptie door gelijkgeslachtelijke partners. Waarom wordt het dan niet expliciet op die manier opgevoerd?
- 7 Verder wil Van Mourik dat kinderen maar één vader en één moeder hebben, een argument dat dus neerkomt op punt 6.
- 8 Met het achtste argument probeert Van Mourik de huwelijksdriftige homo's weer te paaien door erop te wijzen dat ook personen die geen vader of moeder zijn van een kind, door echt recht in een zorgrelatie tot dat kind kunnen worden geplaatst, die materieel volledig overeenkomt met die van een ouder tot zijn kind. Maar het gaat niet om een zorgrelatie, het gaat om hu-wel-ijk. Overigens is deze tegemoetkoming aan de belangen en gerechtvaardigde wensen van homoseksuelen significant. Als het geen onrecht werd aangedaan, waarom dan deze remedie voorstellen? De laatste twee punten (de in het vooruitzicht gestelde argumenten 9 en 10 tegen het homohuwelijk) bevatten bij Van Mourik geen nieuwe argumenten meer, maar conclusies op basis van het voorgaande.

Dit alles overwegende, geloof ik dat de onlangs overleden zanger (later politicus) Sonny Bono zijn weerstand tegen het homohuwelijk onbevange maar op de keper beschouwd beter formuleerde: 'Ik ben er nog niet aan toe.' Misschien geldt dat ook voor velen in Nederland. Maar dat is dan een psychologische eigenaardigheid die eveneens geen goede reden oplevert tegen openstelling van het huwelijk. Het zou begrijpelijk zijn wanneer de homo's zich niet laten afschepen met de spiegeltjes en kralen van het geregistreerd partnerschap. Zoals het COC terecht zegt: 'Openstelling van het burgerlijk huwelijk betekent daadwerkelijke gelijkheid voor iedereen.'

Kiezen tussen hetzelfde

Trouw, 24-03-1998

We mogen binnenkort weer kiezen. Maar valt er iets te kiezen? Het is al vaak gezegd: alle politieke partijen kruipen naar het centrum. Een piet-sie naar links, een pietsie naar rechts – smalle marges voor een keuze. Natuurlijk proberen de partijen ons voor te spiegelen dat het om groots-zaken gaat. Maar dat is imagologie.

In augustus vorig jaar vond in deze krant een discussie plaats naar aanleiding van de vraag of beginselen en ideologie in de politiek nog een rol spelen. Nee, zei hoogleraar staatsrecht S.W. Couwenberg (*Trouw*, 8 augustus 1997). Ideologen hebben hun tijd gehad. Pragmatisme bepaalt de tijdgeest. De enige ideologie die nog redelijk overeind staat is het liberalisme, aldus Couwenberg, maar voor de rest regeert het pragmatisme. Soms openlijk: D66. Soms iets verhuider: CDA en PvdA. Couwenberg werd bekritiseerd door Roel Kuiper van het wetenschappelijk studiecencentrum van de RPF. Volgens Kuiper kan er zonder beginselen niet bestuurd worden (*Trouw*, 15 augustus 1997).

Met het oog op de naderende verkiezingen is die discussie weer actueel. Naar mijn idee hebben beide schrijvers gelijk. Couwenberg heeft gelijk voorzover hij beschrijft hoe veel partijen zich tegenwoordig gedragen. Kuiper heeft gelijk voorzover hij de norm aangeeft hoe partijen zich eigenlijk zouden moeten gedragen. Want dat is essentieel: als de parlementaire democratie op de lange duur wil overleven, is een terugkeer naar beginselen en ideologieën broodnodig. In tegenstelling tot wat doorgaans wordt gezegd, is ideologie niet een zaak van het verleden. Integendeel, de betekenis daarvan kan alleen maar toenemen naarmate het moderniseringsproces verder voortschrijdt.

Misschien kan ik die stelling nog het best toelichten aan de hand van een onderscheid van de politieke filosoof Benjamin Constant (1767-1830). Constant hield in 1819 een lezing waarin hij twee soorten vrijheid introduceerde. De eerste was vrijheid zoals die te vinden was in de stadstaten van het oude Griekenland. Vrijheid was hier: de mogelijkheid tot participatie aan de politieke besluitvorming. In de tijd van Socrates konden vrije burgers (een status die, zoals bekend, voor slaven en vrouwen was uitgesloten) de volksvergadering binnen wandelen en deelnemen aan het politieke debat en de besluitvorming. Dat was de antieke vrijheid. In de moderne samenleving is een dergelijke vrijheid niet meer mogelijk, althans, slechts in beperkte mate. Slaven zijn er niet meer. We

moeten zelf het werk doen. Daarom resteert ook minder tijd voor politiek. We kunnen maar in zeer beperkte mate zelf aan politieke besluitslagen deelnemen. We moeten gebruikmaken van vertegenwoordigers. Zo ontstaat een representatieve democratie. Ook in die representatieve democratie speelt vrijheid een belangrijke rol, maar het gaat nu om een heel ander vrijheidsbegrip. Moderne vrijheid is het genieten van een staatsvrije sfeer.

Wanneer Constant gelijk heeft – en ik denk dat hij dat heeft – dan impliceert dat iets voor de betrokkenheid van de burgers bij de politiek. Burgers kunnen niet langer alle details waarop de politieke besluitvorming betrekking heeft, nauwkeurig bestuderen. Zij moeten kiezen op hoofdlijnen, uitgangspunten en beginselen. De keerzijde daarvan is dat politieke partijen dat ook mogelijk moeten maken. Zij hebben de dure plicht om dat soort uitgangspunten aan de kiezers voor te leggen. Politici moeten niet praten over uitvoeringsperikelen, maar over de grote ideologische lijnen.

Dat vergt veel. Het vergt een ander soort politici. Politici zouden geen specialisten moeten zijn op details, maar zij zouden de ideologie van hun partij moeten kunnen verwoorden. De fractiespecialist zou plaats moeten maken voor de politieke filosoof. Het betekent ook dat de taak van de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen aanzienlijker zou moeten zijn dan nu het geval is. En, dat spreekt voor zich, alle communicatiemedewerkers, handelaren in schijn en imagologie, zouden eruit gegooid moeten worden.

Klopt, dit is niet bepaald de trend. Maar zijn trends niet om te buigen? Is elke menselijke sturing op maatschappelijke processen een illusie?

Voorzitter, effe dimme

Trouw, 14-04-1998

Gaat het taalgebruik achteruit? Soms denk je van wel. *Trouw* schreef over schuttingtaal bij het toneel. Het zal naïef klinken, maar ik wist niet dat het zo erg was. Toch is het moeilijk uit te leggen wát je er tegen hebt.

Het is niet moreel slecht, taal van de straat. Waarom heb ik er dan een afkeer van? Misschien nog het meest omdat het niet verrassend is. Wat verrast, is wat je niet overal om je heen hoort. Daarom lezen mensen Wilde of – als u dat te elitair vindt – Reve. Onbegrijpelijk is voor mij het succes van al die kinderbijbels voor volwassenen, die het evangelie zo-

genaamd ‘dichterbij’ brengen. Het moet niet dichterbij komen. Als ik de taal van de straat wil horen, ga ik toch de straat op? Waarom een verminkte bijbel lezen?

Het mooie van het onversneden woord van God en van stukken van Shakespeare en Sophocles, die niet in de taal van de straat zijn herschreven, is dat deze ons een standaard voorhouden waaraan we ons kunnen optrekken. Standaards zijn meer dan ooit nodig. Ooit – de anderen herinneren zich het – had zelfs de tv een beschavende invloed op het alledaagse taalgebruik. Die meneer van het *Journal*, op dat ene net, sprak netjes en duidelijk. Met de wildgroei van zendkanalen behoort dit tot het verleden. Ook de politiek levert geen taal meer waaraan men zich kan optrekken. Nu is er verschil tussen politici, zeker, Dittrich en Rouvoet spreken verzorgd. Maar overheersend lijkt het taalgebruik van Marijnissen en Kalsbeek: de taal van ‘effe dimme’ (Marijnissen tegen de Kamervoorzitter). Kalsbeek gaat verder. In een Kamerdebat had ze het over de ‘pleuris die uitbrak’ op het ministerie van Justitie. De vraag is wat je daaraan kunt doen – niet aan die pleuris (borstvliesontsteking), daar kan tegenwoordig iets aan gedaan worden, maar aan het taalgebruik. Had de Kamervoorzitter moeten zeggen: ‘Pardon, mevrouw Kalsbeek, wilt u even de mond gaan spoelen?’ Maar wat was daarvan het resultaat geweest? Misschien denken de mensen dan wel dat die Kamervoorzitter niet meer van deze tijd is en ook hij moet nog even mee. Bovendien, de pleuris brak toch uit! Waar heeft de man het over? Als de Kamervoorzitter hier gepoogd had corrigerend op te treden, was er vast wel een Kamerlid voor Kalsbeek in de bres gesprongen: ‘Voorzitter, effe dimme.’

Het wordt nooit wat met die conservatieven

Trouw, 09-06-1998

‘Mr. Conservative’ werd hij genoemd, de onlangs overleden politicus Barry M. Goldwater, bekend van uitspraken als: ‘Extremisme ter verdediging van vrijheid is geen zonde... gematigdheid bij het nastreven van rechtvaardigheid is geen deugd.’ In alle beschaafde naties bestaat een gezonde conservatieve tegenstroming tegenover het progressieve denken, dat zich baseert op de beginselen van Verlichting en Franse Revolutie. Groot-Brittannië kan zich laten voorstaan op de aartsvader van het conservatisme, Edmund Burke. Zelfs de Verenigde Staten kunnen bogen op een neoconservatisme met William F. Buckley en Irving Kristol.

Alleen Nederland heeft zichzelf aangepaard dat het geen conservatisme kent. Dat is een ernstig misverstand, want conservatisme is er wel maar wordt hier alleen niet als zodanig benoemd.

De eerste in Nederland die aandacht vroeg voor het conservatisme is S.W. Couwenberg. De Rotterdamse staatsrechtsgeleerde schreef in 1959 *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*. De miskenning van het conservatisme als stroming stimuleerde mij om in 1989 een dissertatie aan die stroming te wijden. Ik was met name gefascineerd door de vraag wat ze inhoudt. De conservatief is in eerste instantie gematigd pessimistisch. Hij keert zich tegen het rationalisme van de Verlichting en de Franse Revolutie en hij legt de nadruk op traditie en geleidelijke groei. In het algemeen vertrouwt de conservatief meer op wat zich heeft bewezen dan op het nieuw uitgedachte. Burke formuleerde het zo: 'Het individu is dom, maar de soort is wijs.' Althans: wanneer die soort 'de tijd heeft gekregen' om zich te bewijzen.

Hoewel in een land dat prat gaat op zijn poldermodel, doormodderen en niet-polariseren, het woord 'conservatisme' als veel te provocerend wordt ervaren, hebben toch enkelingen daarvoor aandacht gevraagd. J.L. Heldring kreeg op basis van columns in *NRC Handelsblad* een gemakkelijk verdiende reputatie als 'kenner van het conservatisme'. Belangrijker is wellicht dat de progressieve *Volkskrant* een columnist heeft met onversneden conservatieve opvattingen: G.A. van der List.

Opvallend is dat de partij die in haar traditie nog de meeste aanknopingspunten biedt voor conservatief gedachtegoed, daarvan tegenwoordig niets wil weten. Christen-democraten hebben rijke conservatieve bronnen in het werk van A. Kuyper en G. Groen van Prinsterer. Maar het CDA weet daar niet goed raad mee. H.E.S. Woldring heeft in zijn overigens voortreffelijke boek *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (1996) de wortels van het christen-democratisch denken omgeduid in progressieve richting en hetzelfde doet J.W. Sap in zijn niet minder fraaie *Decency versus Justice – The Call for Morality in the Netherlands* (1997). Het blijft dus een beetje modderen met het Nederlands conservatisme. Zelf ben ik tien jaar na mijn dissertatie met pleidooien voor het homohuwelijk misschien ook wel een beetje een afvallige.

In *Trouw* van 30 mei lees ik echter dat ik mij hiermee in het goede gezelschap bevind van 'Mr. Conservative', Barry Goldwater, dus waarom zou ik mij zorgen maken? Naarmate Goldwater ouder werd, stond hij op de bres voor het recht op abortus, gelijkberechtiging van homo's en

zelfs het recht van homo's en lesbiennes om in het leger te dienen: het maakt geen flikker uit of je een homo bent of niet, als je maar goed kan vechten.

Het wordt nooit wat met die conservatieven. Misschien moeten zij eens wat beginselvaster worden. Maar ja, beginselvastheid, kom daar maar eens om in een land van hostiesnoepende protestanten en dominees die wel in de wederopstanding geloven, maar niet in het lege graf.

Gerry van der List werkt nu bij Elsevier. Verschillende conservatieven als Bart-Jan Spruyt, Michiel Visser en Andreas Kinneging hebben zich verenigd rond de Edmund Burke Stichting.

Niets menselijks is mij vreemd

Trouw, 24-11-1998

'Ik ben een mens en niets menselijks is mij vreemd.' Met deze uitspraak van Terentius moet een humanist toch iets kunnen beginnen. Tot dat 'menselijke' behoort ook een aantal weinig verheven gevoelens, zoals... eh, een beetje leedvermaak. Vorige week discussieerde ik met bestuurskundigen en economen over de vraag of de minister hiërarchisch bovengeschied is aan het ambtenarenapparaat (volgens mij wel) en welke consequenties we daaraan moeten verbinden (voor ambtenaren: doen wat de minister beveelt; geen politiek geïntreger; spreekverbod over politieke aangelegenheden). Maar dat is in weldenkende kringen volstrekt onbespreekbaar. Ik heb heel wat geleerd uit de discussie met mijn vakgenoten. Zoals dat de 'bevelshuishouding' heeft plaatsgemaakt voor een 'onderhandelingshuishouding'. Ook heb ik gehoord dat hiërarchisch denken en een topdownbenadering niet meer werken. Verder leerde ik dat we sinds de jaren zestig allemaal mondig zijn, ook de ambtenaren en dat een minister niet meer krachten zijn positie op gehoorzaamheid mag rekenen; hij moet 'overtuigen'.

Geleidelijk aan zagen we de laatste dagen weer eens waartoe deze nieuwe visie op het openbaar bestuur geleid heeft, namelijk een democratisch niet meer te beheersen bureaucratie. Vorige week moest minister Korthals van Justitie in de Kamer bekennen dat tijdens zijn vakantie zonder zijn medeweten een criminele infiltrant was ingezet. En dat terwijl de Kamer in 1996 had uitgesproken deze opsporingsmethode niet langer te wensen dan alleen met toestemming van de minister. De Ka-

mer reageerde ontzet. 'Wij hebben uiteindelijk niets onder controle,' zei Rabbae (GroenLinks). Dittrich (D66) verklaarde dat hij 'niet begreep' dat ambtenaren hun minister niet hadden geïnformeerd. Kalsbeek (PvdA): 'De Tweede Kamer is tegen het inzetten van criminele burgerinfiltranten en de ambtenaren op Justitie weten dat toch ook.' Een beetje naïef is dat wel, want ieder die de zaak in perspectief bekijkt, begrijpt dat we oogsten wat we eerder zaaiden: anarchistische theorieën leiden vroeg of laat tot een anarchistische praktijk.

Wat moeten we doen? Het hoofdredactioneel commentaar van *Trouw* (21 november) spreekt ferme woorden: 'De Tweede Kamer zal over de gehele linie de touwtjes van de ministeriële verantwoordelijkheid stevig moeten aanhalen. Het kan niet zo zijn dat in een democratie beslissingen van dit kaliber buiten ministers en de volksvertegenwoordiging genomen worden.' Driewerf bravo. Maar men moet niet de cultuurverandering onderschatten die nodig is om deze aanbeveling van *Trouw* tot reële optie te maken. Er zou gebroken moeten worden met een cultuur die een stevige basis heeft in het openbaar bestuur, en aan de Nederlandse universiteiten. Naïevelingen denken dat wanneer een minister door zijn ambtenaren om de tuin wordt geleid, de minister moet opstappen omdat dit een 'zweepslag voor de ambtelijke dienst' zou betekenen. De ambtenaren zouden van een opstappende minister zo schrikken dat zij bij de nieuwe minister oppassen. Mij lijkt het opstappen van de minister eerder een ambtelijke premie op hun ongehoorzaamheid dan een zweepslag. Korthals heeft al moeten ervaren dat het verhaal van de zweepslag een sprookje is.

NRC Handelsblad (21 november) meldt dat volgens bronnen op het ministerie de secretaris-generaal Borghouts persoonlijk toestemming heeft gegeven tot inzetten van de infiltrant. Het lijkt mij goed wanneer onze parlementariërs in plaats van ontzet te zijn dát nu eens uitzoeken en daaraan een consequentie verbinden. Maar ik vrees dat Rabbae zich er al lang mee verzoend heeft dat hij uiteindelijk niets onder controle heeft.

Het einde van de politiek

Trouw, 29-12-1998

De Amerikaanse politieke filosoof Francis Fukuyama lanceerde tien jaar geleden een these over het einde van politieke ideologieën en het

einde van de geschiedenis. Zijn idee was dit. De grote ideologische strijd zou zijn gestreden. Eén ideologie, het liberalisme, was overgebleven en werd niet langer uitgedaagd door serieuze rivalen. Onder 'liberalisme' verstond Fukuyama de beginselen van de 'liberale democratie' (de democratische rechtsstaat) en de volgens kapitalistische uitgangspunten georganiseerde economie.

Een van de punten waaruit blijkt dat Fukuyama wel eens gelijk zou kunnen hebben, is het gewicht dat tegenwoordig wordt gehecht aan het oordeel van 'marktonderzoekers'.

Tot welke absurde consequenties een oriëntatie op de markt leidt in bijvoorbeeld de politiek, bleek weer eens uit het onthullend artikel van Marcel ten Hooven en Maaïke van Houten over de zoektocht van het CDA naar een geloofwaardige identiteit (*Trouw*, 19 december). Na de dramatisch verlopen verkiezingen in 1994 vroeg het CDA aan het bureau Trendbox om de 'kiezersmarkt' door te lichten (let op dat woord 'markt'). Als resultaat van dat onderzoekje onderscheidde Trendbox de zorgzame 'postmaterialisten' van de 'no-nonsense'-mensen, die zich op een 'beschaafd hedonisme' zouden oriënteren.

Het probleem voor het CDA zou nu zijn dat men niet wist te kiezen tussen deze twee segmenten op de kiezersmarkt. Wat opvalt, is dat politici kennelijk niet meer begrijpen dat wanneer een politieke partij een kiezersmarkt laat doorlichten, dit in feite aangeeft dat het bestaansrecht van de politieke partij hoogst twijfelachtig is geworden.

Wat Karl Marx, Mahatma Gandhi, Winston Churchill, Pericles, Roosevelt en De Gaulle gemeen hadden, is dat zij niet eerst aan Trendbox behoefden te vragen waarom zij deden wat zij deden. De oude politici waren visionairs, mensen die iets in de aanbieding hadden: een bezielend ideaal. Natuurlijk probeerden zij aanhang te mobiliseren. Maar dat vormde niet de essentie van hun streven.

Hoe anders de moderne politicus! Net zoals ten dode opgeschreven mensen zich tot kwakzalvers wenden, zo zien we dat politici zonder ideeën zich wenden tot de marktonderzoekers met de vraag: 'Zeg mij, wat wil de kiezer?' Als een modern orakel van Delphi haalt zo'n bureau met doctorandussen dan het rapportje uit de la dat zij ook al aan talloze andere met hun identiteit sukkelende zielenpieten hebben verkocht, en zegt: 'U kunt zus doen en zo.'

Departementen, het Amsterdams Openbaar Ministerie, bedrijven en politieke partijen, ze waren of zijn allemaal in de greep van deze exploiters van wankelmoedigen. Heeft Fukuyama dan toch gelijk? Is 'po-

litiek' in de zin van een oriëntatie op grote politieke idealen ten einde en rest slechts gekibbel om het mooiste imago? Misschien wel, maar ik ben nog steeds niet bereid mij daarbij neer te leggen. Ik heb het tot mijn motto gemaakt om niet op een partij te stemmen die marktonderzoekers inschakelt, communicatieadviseurs in dienst heeft of imago-oppoetsers raadpleegt. Ik zal ook nooit geld overmaken naar een instelling waarvan ik hoor dat voorgenoemde lieden daar de dienst uitmaken. Als zo'n instelling zelf niet weet waarom zij bestaansrecht hebben, waarom zou ik daaraan dan geld spenderen?

Maar nu genoeg, geachte lezer. Dit is voorlopig mijn laatste – zoals altijd onpraktische en vooral onwelkome – advies. Ik heb twee jaar lang voor u geschreven. Het was mij een eer, een grote eer, en ook een genoegen. Ik ga nu mijn dochter een schoon broekje geven.

Dit was mijn laatste reguliere column voor Trouw. Ik zou mij gaan wijden aan mijn huishoudelijke taken. Daar wordt in het laatste zinnetje naar verwezen.

Hedendaags republicanisme

NRC Handelsblad, 09-02-1999

Sommige onderwerpen leiden een hardnekkig bestaan in het maatschappelijk debat, maar dan voornamelijk omdat er op een essentieel punt geen afspraken worden gemaakt over de gehanteerde termen. Dat geldt bijvoorbeeld voor discussies over godsdienst en religie. De theoloog Paul Tillich geloofde in de permanentie van een goddelijke dimensie van het leven. Atheïsme zou nooit een reële optie zijn. Waarom niet? Omdat zo zei hij: 'The fundamental symbol or our ultimate concern is God.' En men mag dan van mening verschillen over de aard van die 'god', maar dat iedereen wel een ultiem engagement ('ultimate concern') aan iets heeft, is duidelijk. Zo wordt dus het atheïsme 'kaltgestellt' door een semantische kunstgreep.

Iets dergelijks vindt men ook in de discussie over de vraag of we nog in een 'christelijke cultuur' leven. Wie Christus is, is voor vele jongeren onduidelijk, laat staan dat men een specifiek voorschrift van de grondlegger van het christendom zou kunnen formuleren of daarnaar handelen. De evangeliën worden niet gelezen. Weinigen weten wat er met kerst en Pasen gevierd wordt. Allerlei waarden van islamitische, Arabi-

sche, Indische, Griekse en Romeinse herkomst bepalen de Europese cultuur. Toch zijn er mensen die met enige volharding blijven beweren dat we in een specifiek 'christelijke' cultuur leven. Zo niet expliciet, dan leven we onder de vigueur van een 'cultuurchristendom'. De dichter T.S. Eliot was die mening toegedaan.

Wat men moet doen om een zinvolle gedachtewisseling over dit soort kwesties mogelijk te maken, is het stellen van de vraag: 'Onder welke voorwaarden kunnen we met enig recht spreken van een geloof in God?' En: 'Wanneer kan men een cultuur christelijk noemen?'

Voor de discussie over monarchie en republiek geldt hetzelfde. In een belangwekkend artikel onder de titel 'De republiek is in Nederland kansloos' (*NRC Handelsblad* 30 januari 1999) kritiseert de historicus P.F.M. Fontaine de stelling van hedendaagse republikeinen dat de republiek voor Nederland een reële optie is. Aan deze voortvarende stellingname zou echter iets vooraf moeten gaan: het stellen van de vraag onder welke voorwaarden men een politiek systeem met enig recht een 'monarchie' kan noemen. Natuurlijk is het juist dat in Nederland een vorst de troonrede voorleest. Op prinsjesdag wordt de gouden koets van stal gehaald. Ook kan men zich met verzoeken richten tot Hare Majesteit de Koningin. Maar is dat doorslaggevend voor de vraag of we leven in een 'monarchie'?

Een monarchie betekent letterlijk een heerschappij door één persoon. Als etymologie bepalend zou zijn, zouden we dus allang niet meer in een monarchie leven. Ook het zwaartepunt van de politieke macht ligt niet meer bij een erfelijk vorst, maar bij een vlottend collectief van functionarissen die vroeger de koning dienden en tegenwoordig het volk: de ministers. In oude boeken over het staatsrecht wordt Nederland wel aangeduid als een 'constitutionele monarchie'. Dat is tegenwoordig achterhaald. Al aan het begin van deze eeuw stelde de staatsrechtgeleerde H. Krabbe dat deze aanduiding niet meer de constitutionele realiteit van het Nederlandse systeem dekte.

Tegenwoordig wordt Nederland doorgaans aangeduid als een 'democratische rechtsstaat'. Een rechtsstaat aangezien overheidsmacht beperkt wordt door het recht (art. 16 van de Grondwet) en door grondrechten (art. 1 tot en met 23 van de Grondwet). Een democratie aangezien de koning 'onschendbaar' wordt geacht en de ministers 'verantwoordelijk' (art. 42, lid 1 van de Grondwet). Die laatste bepaling betekende in feite de doodssteek voor de monarchie in de zin van een (echte) regering door een erfelijk vorst. Tussen 1848 en 1866-1868 is de

politieke macht van de koning verschoven naar die van de ministers. Aangezien ministers tegenwoordig democratisch gelegitimeerde functionarissen zijn, verschoof daarmee de macht van monarchie naar democratie.

Zowel het republikeins genootschap als de bestrijders ervan zijn dus grotendeels gewikkeld in een schijngevecht, veroorzaakt door het optische bedrog dat we nog in een monarchie leven. Zij spreken in feite over een kroon, een koets, het voorlezen van een troonrede, maar helemaal niet over de vraag wat de reële staatsvorm van Nederland is.

Is de discussie over monarchie en republiek dan geheel zinloos? Misschien niet, maar wil deze betekenis krijgen, dan zouden republikeinen zich moeten afvragen of de niet-democratisch gecontroleerde macht die vroeger in handen van een vorst lag, tegenwoordig ergens anders ligt. Is dat het geval? En daarmee komen wij bij des Pudels Kern. Als men zich vanuit democratisch oogpunt druk wil maken over de politieke invloed van democratisch niet of moeilijk te controleren personen en instituties, dan zou men aandacht moeten geven aan de 'historische opvolger(s)' van de koning. Dat zijn niet de ministers, maar de ambtenaren. De niet-democratisch gecontroleerde uitvoerende macht die vroeger in handen lag van de vorst, berust nu bij 's konings voormalige dienaren: de ambtenaren. En hedendaags republicanisme zou zich dan ook niet druk moeten maken over dat kleine restje macht in handen van de vorst (het aanwijzen van een kabinetsformateur), maar het enorme potentieel dat gevestigd is in wat men met enig optimisme 'het uitvoerend apparaat' pleegt te noemen. De tegenstelling democratie/monarchie is niet meer van deze tijd. De tegenstelling democratie/bureaucratie wel.

Dit probleem is waarschijnlijk zo groot omdat het enige denkkraacht vergt om door de schijn heen te kijken naar de reële verhoudingen. Niemand zal in Nederland betogen dat de koningin met een beroep op 'vrijheid van meningsuiting' in een kerstrede de troonrede mag kritiseren. Maar velen vinden het heel gewoon, ja zelfs getuigen van een progressieve gezindheid, dat secretarissen-generaal met een beroep op vrijheid van meningsuiting het regeerakkoord mogen kritiseren. Uit een artikel van J.J. Stam in deze krant (21 oktober 1998) valt zelfs op te maken dat dit decadente inzicht ('decadent' omdat het een democratie 'in verval' typeert) zelfs in de Memorie van Toelichting op de Grondwetswijziging van 1983 te vinden is: ook ambtenaren (en dus niet alleen burgers) zouden aanspraak kunnen maken op grondrechten. Gelukkig is de tekst van de grondwet zelf nog niet bezwaken voor deze antidemocratische tendensen.

Hedendaags republicanisme zou zich naar mijn idee niet moeten concentreren op de laatste restjes macht in handen van een erfelijk vorst. Wat het wel zou moeten doen, is twee dingen. Eén: helder inventariseren waar politieke macht wordt uitgeoefend door democratisch gelegitimeerde functionarissen en waar door niet-democratisch gelegitimeerde functionarissen. Twee: het versterken van de macht van democratisch gelegitimeerde functionarissen en het verminderen van die van niet-gelegitimeerde functionarissen. Dat een republiek in de hier omlinjnde zin uiteindelijk zal zegevieren over de bureaucratie, is minder zeker dan dat de democratie het koningschap zal weten te beteugelen.

Paars I heeft op dit punt enkele successen geboekt. Daartoe behoren de democratische controle over het Openbaar Ministerie die onlangs versterkt is. Daartoe behoort ook enige beteugeling (nog niet genoeg) van de freischwebende Intelligenz die tegenwoordig in het ambtenarenapparaat te vinden is. Als het versterken van de republikeinse dimensie van ons staatsbestel in de hier omlinjnde zin zou slagen, is er niets op tegen *in naam* een monarchie te handhaven. Dat wil zeggen alle symbolen en rituelen van het koningschap zonder de reële politieke macht die daar vroeger bij hoorde.

Dat die nominale monarchie gehandhaafd blijft, daarover kan men overigens minder optimistisch zijn dan Fontaine. Een monarchie kan immers binnen een democratie alleen maar gehandhaafd blijven wanneer de vorst en de koninklijke familie door het kabinet worden behoed voor compromitterende situaties. De benoeming van de kroonprins in het IOC-bestuur is uit dit oogpunt het grootste cadeau dat het kabinet-Kok aan het Republikeins Genootschap had kunnen geven.

Anton Constandse

Trouw, 18-09-1999

Anton Constandse was een vrijdenker van het zuiverste water, voor wie de anarchistische staat van vrije burgers een utopie was. Bij zijn honderdste geboortedag constateert men dat de anarchistische staat inmiddels gevestigd is, al liggen de burgers nog steeds in de ketenen. 'De anarchist weet dat de vrijheid van de overheid en de vrijheid van de burger communicerende vaten zijn.'

Ik had een vriend die onder de indruk was van het werk en de per-

soonlijkheid van Jan Cremer. Als hij in een moeilijke situatie verzeild raakte – een dreigende vechtpartij, het neerbuigend afgewezen worden door een meisje – stelde hij zich de vraag: hoe zou Jan Cremer dit oplossen? De verwachtingen van mijn vriend ten aanzien van het probleemoplossend vermogen van Jan Cremer leken mij wat hooggespannen, maar het speculeren over de vraag hoe een bewonderd figuur zou denken over een heikel onderwerp is waarschijnlijk iedereen wel bekend.

Wij hebben allemaal behoefte aan voorbeelden, aan *role models*, zoals de Amerikanen zeggen. Ik had mijn eigen held – de anarchist, atheïst, humanist, vrijdenker en republikein Anton Constandse. Hoe kwam ik bij Constandse? Wij hadden thuis de *ENSIE* staan: de *Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie*. Ik ben van huis uit ongelovig en ging daarin op zoek naar een levensbeschouwelijk perspectief. Ik trof toen een artikel aan over ‘De Vrije Gedachte’, geschreven door dr. O. Noordenbos. De Vrije Gedachte zou ik nu – overigens duidelijker dan Noordenbos – willen omschrijven als een voorkeur voor de waarde van vrijheid, in het bijzonder vrijheid van meningsuiting en een kritische houding ten aanzien van alle machten die deze vrijheid breiden. Eén factor figureert dan prominent in de demonologie van de vrijdenker: God en dienst aan Hem. ‘God is het kwaad,’ formuleerde Constandse het wellicht ietsje kort door de bocht.

Pas later leerde ik dat vrijdenkers nog bestonden. Weliswaar beleefde het vrijdenken zijn bloeiperiode aan het eind van de negentiende eeuw en tussen de twee wereldoorlogen in deze eeuw, maar er bestonden nog altijd aanhangers. Anton Constandse was zo iemand. Via boeken als *Bevrijding door verachting*, *Het soevereine ik*, *Grondslagen van atheïsme*, *Het anarchisme van de daad en vele pamfletten*, artikelen, radiolezingen en bijdragen aan debatten kon men kennismaken van de altijd eigenzinnige mening van een man die leefde van en voor het intellectuele debat. Hoe zou Constandse gedacht hebben over onze tijd? Bijvoorbeeld over de Nederlandse politiek, die hij in zijn hoogtijdagen zo ijverig commentarieerd had?

Zoals zo vaak in de wereldgeschiedenis heeft het lot een ironische loop gehad. Constandse was anarchist en, terwijl de anarchie voor hem als een onbereikbare utopie gold, is deze op het ogenblik in ons openbaar bestuur bijna volledig gerealiseerd. Ambtenaren bankieren zonder dat hun politieke superieuren daar weet van hebben. Secretarissen-generaal spreken hun minister openlijk tegen. Een stroom van berichten

over processen in het openbaar bestuur bereikt ons via de krant, zonder dat iemand een idee heeft hoe de bureaucratie nog onder controle te houden valt.

Minister Bram Peper heeft in het kabinet een cultuurfilosofisch essay gepresenteerd over vervagende grenzen, internet, mondige ambtenaren, onderhandelend besturen en meer van dat soort zaken, zonder dat er ook maar één idee in staat dat dienstig kan zijn voor de beteugeling van de vrijbuitende bureaucratie. In een nota die op prinsjesdag wordt gepubliceerd (nu nog geheim en dus al openbaar) wil Peper 'een breed maatschappelijk debat openen' (is het reeds jaren gevoerde debat de minister ontgaan?) over de ministeriële verantwoordelijkheid die, ook bij hem, weer wordt gerelativeerd. 'Ich habe meine Sache auf nichts gestellt' (ik heb mijn zaak op niks gesteld), gaf Max Stirner zijn boek als motto mee. Peper moet daar niet ver van af zitten, want hij stelt zijn hoop op een symposium waar deskundigen maar eens moeten aangeven in hoeverre de ministeriële verantwoordelijkheid (en dus de democratie) op sterkwater kan worden gezet in onze internetsamenleving.

De anarchie is dus volledig gerealiseerd. Alleen via een andere weg dan Constandse had gedacht. En in een andere vorm dan door hem bepleit werd. Het wereldbeeld van Constandse is in geen van zijn boeken systematisch uitgewerkt. Zijn illustratiefste publicatie vind ik nog altijd een boekje uit de jaren twintig: *De zelfvernietiging van het protestantisme*. Hier vindt men de stelling dat het protestantisme in zijn verwerping van het roomse leergezag vanzelf zou moeten leiden tot humanisme. Daarin heeft hij gelijk gekregen. Het rationalisme van het protestantisme (de individuele mens maakt zelf uit welke onderdelen van de Schrift voor hem gezaghebbend zijn) heeft inderdaad geleid tot de autonomie van de mens, zoals geproclameerd door theologen als H.M. Kuitert. Constandse vond die striptease van God en de godsdienstige traditie een vernederende vertoning. Hij hekelde de wijze waarop Jezus van een goddelijke figuur steeds meer tot een gewone wijsheidsleraar werd gemaakt, terwijl de pretentie werd hooggehouden dat daarmee de essentie van het christendom niet werd prijsgegeven.

Maar of men dat nu wil toegeven of niet, de theologie heeft in grote lijnen de weg bewandeld die Constandse voorspelde. Religieuze orthodoxie is inderdaad verdampt tot een 'je bent wat je voelt'. De sociale effecten daarvan heeft Constandse echter niet goed getaxeerd. Constandse verwachtte dat met de onttroning van God – symbool voor het gezag par excellence – de mens en de burger werkelijk centraal zouden komen te

staan. Het atheïsme zou een voorstadium zijn van het humanisme en anarchisme in de zin van een suprematie van de mens en de burger.

Hoe is het mogelijk dat de vrijheid van de burger, die het resultaat had moeten zijn van Constandses liefde voor de vrijheid, is uitgebleven? Het antwoord op die vraag luidt: de vrijheid van de burger die hij zich ten doel gesteld had tot gelding te brengen tegenover de overheid, is door diezelfde overheid opgeëist tegenover de burger. En daarmee werd in een verbluffende dialectiek, een ontkenning van de ontkenning, de emancipatie van de mens uit de machten die hem bedrukten weer gefrustreerd. De mens is vrij geboren en overal ligt hij in de ketenen, zegt Rousseau. Vrij naar Rousseau zouden we kunnen zeggen: de ontwikkeling van de Nederlandse democratie had de mens op vrijheid aangelegd, maar hij heeft zich door verleidelijke misvattingen weer in de ketenen laten leggen.

De vrijheid van de burger heeft wel een papieren basis: de grondwet. Voorzover het gaat om de beperking van overheidsmacht door het recht vinden we die basis in de grondrechten. Voorzover het gaat om de mogelijkheid het overheidsbeleid te sturen vinden we die vrijheid neergelegd in een cryptische bepaling: artikel 42, lid 2 van de Grondwet. Daar staat dat de koning onschendbaar is en de ministers verantwoordelijk zijn. Dat artikel heeft in de vorige eeuw instrumenteel gewerkt bij het ontfutselen van macht aan het koningshuis om deze in handen te leggen van functionarissen die voor burgers beheersbaar zijn: de ministers. Constandse heeft aan die strijd een bijdrage geleverd met zijn *Oranje zonder mythe*, waarin de monarchie even scherp werd bekritiseerd als Thomas Paine had gedaan in *The Rights of Man*. Maar waar Constandse geen oog voor heeft gehad, is dat in zijn tijd het koningshuis allang geen politieke macht meer had. Die macht was overgegaan op 's konings voormalige dienaren: de bureaucratie. De bureaucratie regeert nu soeverein.

Hoe valt het te verklaren dat de soevereiniteit die vroeger aan de vorst toekwam, is overgegaan op de ambtenaren? Dat heeft weer te maken met een verkeerd denken. Men heeft de rechten die zijn gemaakt voor de burger tegenover de overheid, toegekend aan de overheidsdienaren om geldend te maken tegenover de burger of tegenover dienaren van de burgerij (de ministers). Dat proces heeft in de jaren zestig en zeventig zijn beslag gekregen. De anarchist weet dat de vrijheid van de overheid en de vrijheid van de burger communicerende vaten zijn. Hoe groter de vrijheid van de burger, hoe kleiner die van de overheid. Hoe groter die

van de overheid, hoe kleiner die van de burger. Men moet de overheid daarom binden aan wet en regel. De bureaucratie hoort een uitvoerende macht te zijn. Uitvoerend in de zin dat de wet moet worden uitgevoerd en in de zin dat de wensen van de politieke gezagsdragers (onze vertegenwoordigers) dienen te worden uitgevoerd. In de internetsamenleving van Peper wordt dat onmogelijk geacht. Dat zou maar getuigen van een illusionaire beheersingsdrang. Van centralistisch denken. Van de wens om de klok terug te zetten. Processen zijn niet langer centraal aan te sturen. Ambtenaren hebben bovendien vrijheid van meningsuiting. Wat kun je als minister dan nog? Antwoord: cultuurfilosofisch bespiegelen. Bedelen om uitvoering van een maatregel. Jo Ritzen, zelf een voortvarend minister, citeert in zijn memoires een uitspraak van Hanja Maij-Weggen uit haar ministersperiode: 'Daar kan ik bij mijn ambtenaren niet mee aankomen.' Dat is zo ongeveer de teneur geworden. Dat is het type minister die weet door wie men gecontroleerd wordt.

Valt de overheveling van politieke macht vanuit voor burgers beheersbare organen naar aangestelde ambtelijke elites nog te keren? Zou Nederland de democratische aanzetten die in de vorige eeuw onder leiding van Thorbecke zijn gevestigd weer nieuw leven kunnen inblazen? Dat vergt moedige en bovendien intelligente politici. Men moet het hoofd bieden aan de cultuurfilosofie van wegvallende grenzen, onderhandelend besturen, bestuurlijk fatalisme en postmodern onbeheersbaarheidsethos. Dat vergt een cultuuromslag die alleen politici kunnen voltrekken die hun oren niet laten hangen naar de tijdgeest. We zouden eigenlijk een nieuwe Bolkestein in de landspolitiek moeten hebben, maar die is in geen velden of wegen te bekennen.

In *Trouw* van 26 juni zei Bolkestein dat hij in 1977 de overstap naar de politiek maakte omdat Nederland 'het contact met de werkelijkheid kwijtgeraakt' was. 'Afscheid van het liberalisme' heette het interview. Dat heeft waarschijnlijk betrekking op de passage dat de vvd naar het oordeel van de liberale voorman een 'libertijnse vleugel' kent, die 'grenst aan het anarchisme'. Bolkestein gaf aan zich verwanter te voelen met de conservatieve vleugel van zijn partij, die een hang heeft naar traditie.

Onze nieuwe politici zouden de moed moeten hebben om over de geest van de jaren zestig heen terug te grijpen op klassieke uitgangspunten van onze parlementaire democratie. Zoals met alle revoluties, heeft ook de revolutie van de jaren zestig, waarvan Constandse een intellectueel vertolker en voorvader is geweest, haar goede kanten. Het streven

was mooi. Maar het is verkeerd gegaan toen men de ware vrijheidsver-nietigende krachten niet meer juist wist te lokaliseren. Constandse had ongelijk om het koningshuis zo aan te vallen en de – veel machtiger – bureaucratie buiten schot te laten. Een ware republikein is tegenwoordig een antibureaucraat.

Wat nodig is, is een intellectuele contrarevolutie tegen de geest van de jaren zestig om het vrijheidsethos van diezelfde jaren zestig voor de burgers veilig te stellen. Voor dat ideaal zijn nog geen vertegenwoordigers opgestaan. Sterker: het wordt niet als een ideaal herkend.

De conservatieven hebben een revolutie nodig

NRC Handelsblad, 05-05-2001

Weinig stellingen hebben zoveel losgemaakt als Joshua Livestro's bewering dat het 'conservatieve moment' gekomen is. Toch is één ding wel duidelijk geworden: geen van de participanten aan het debat wil zichzelf expliciet als conservatief beschouwen. De enige uitzondering is J.L. Heldring, die zijn – door niemand betwiste – diepe wijsheid dat het conservatisme een pessimistisch mensbeeld heeft, nog eens herhaalde. In die zin is en blijft het conservatisme in de Lage Landen nog steeds taboe. Hoewel in andere landen, zoals Groot-Brittannië, maar ook, zij het in mindere mate, de Verenigde Staten, een bloeiende conservatieve beweging en soms zelfs conservatieve partij te onderkennen zijn, blijft dat voor Nederland een afgesloten weg. Ongetwijfeld heeft dat te maken met de specifieke eigenaardigheden van de Nederlandse cultuur, maar het heeft ook iets van doen met de proteïsche aard van het verschijnsel conservatisme.

Ogenscheinlijk leent het conservatisme zich voor weinig dwingend gefilosofeer over de mens, de tijd waarin wij leven en de politiek, maar bij nadere inspectie blijkt dat toch iets ingewikkelder te liggen. Vele grote geesten hebben reeds op het onderwerp intellectueel schipbreuk geleden. Is het conservatisme een houding of een cultuurhistorisch fenomeen? Valt het in alle tijden en plaatsen te onderkennen of komt het naar voren als reactie op een specifieke fase in de Europese geschiedenis (de Franse Revolutie)? Is het iets waaraan men weerstand moet bieden als een menselijke zwakheid of gaat het om een deugd die we zouden moeten cultiveren? Historici als Von der Dunk, Kossmann en Romein, sociologen als Mannheim en Krygier, filosofen als H.B. Acton

en Ted Honderich – zij allen hebben hun licht over deze vragen laten schijnen.

Ik verkeer niet in de optimistische veronderstelling hiermee het laatste woord te hebben gesproken, maar misschien helpt het te onderscheiden tussen twee soorten conservatisme. De relatie tussen die twee geeft naar mijn idee aanleiding tot veel misverstanden.

Het eerste zou men het procedurele conservatisme kunnen noemen. Het is de houding die voor het eerst helder naar voren komt als reactie op de Franse Revolutie. De hoofdtrekken van die houding zijn op beslissende wijze geformuleerd door Edmund Burke in diens *Reflections on the Revolution in France* (1790), een boek dat de revolutiegeest probeert te begrijpen en tevens te kritiseren. Hoewel het woord bij hem niet voorkomt, typeren we sinds Burke het conservatisme als een voorliefde voor geleidelijke veranderingen boven een abrupt breken met verleden en traditie. Het conservatisme gelooft verder dat we meer hebben te winnen bij een oriëntatie op instituties en beginselen die hun waarde hebben bewezen, dan bij volstrekt nieuw uitgedachte constructies van het koel-mathematisch verstand. Sleutelwoorden zijn: *piecemeal engineering*, trial and error, incrementalisme en organisch denken.

Het tweede zou men het inhoudelijk conservatisme kunnen noemen. Hierbij gaat het om de poging om een permanente codex van inhoudelijke waarden te omlijnen die in de moderne tijd ten onrechte zou worden miskend. Zo zou men kunnen wijzen op de betekenis van natuurrecht, gezag, orde, *law and order*, veiligheid, kerk, gezin en andere elementen als essentialia van een tijdloze codificatie van waarden.

Elke moderne conservatieve beweging zal haar positie moeten bepalen tegenover deze twee vormen van conservatisme. Maar helaas zijn zij niet zonder meer verenigbaar. Enerzijds lijkt inderdaad het conservatieve moment gekomen, zoals Livestro met kracht van argumenten beoogt. Wat men wel de waarden van de lawaaigeneratie, protestgeneratie of de babyboomers noemt, staan allerwegen aan kritiek bloot. Dat geldt niet alleen voor Duitsland, waar figuren als Fischer onder vuur zijn komen te liggen vanwege het radicale verleden, maar het geldt ook voor Nederland. Alom wordt het opportunisme van de voormalige revolutionairen aan een kritisch oordeel onderworpen.

Verder wordt hun kameleontische houding gekritiseerd. En bovenal: zij gaan maar niet weg. De babyboomers zijn groot in aantal en zij maken geen plaats voor de volgende generatie. 'Leeftijdscriminatie' is het laatste foefje om de ontplooiingskansen van latere generaties te blok-

keren achter een schijn van legitieme argumenten.

Nu is deze kritiek nog niet zo indrukwekkend als zij niet doorstoot tot een kritiek op de ideeën die de revolutionairen van weleer tot de nieuwe status-quo hebben kunnen verheffen. Wat zijn die ideeën? Vormen deze een coherent geheel? En is daarop valide kritiek mogelijk? Het lijkt mij wel. De doorwerking van deze ideeën in wetgeving, de grondwet, de cultuur en het openbaar bestuur is bovendien groot. Om mij even tot mijn eigen metier, de rechtswetenschap, te beperken: vertegenwoordigers van de protestgeneratie denken allemaal dat een bevelshuishouding terecht heeft plaatsgemaakt voor wat zij een onderhandelingshuishouding noemen. Centrale sturing wordt met veel aplomb van de hand gewezen.

‘De politiek’ of – nog erger – ‘partijpolitiek’ wordt met groot wantrouwen gezien. Pratende ambtenaren, een onafhankelijk Openbaar Ministerie, zelfstandige bestuursorganen en ander zand in de staatsmachinerie wordt over het algemeen met groot enthousiasme begroet. De verplaatsing van politieke besluitvorming van het parlement naar fora als de rechterlijke macht, intermediaire structuren of zelfs actiegroepen wordt kritiekloos als een vorm van democratisering beschouwd in plaats van als een te betreuren teloorgang van het primaat van de politiek. De jaren zestig hebben dus wel degelijk een min of meer coherent systeem van staatsrechtelijke misvattingen opgeleverd, die met de Grondwet van 1983 zelfs constitutionele verankering hebben gekregen.

Wie moet deze erfenis ter discussie stellen? Eén ding staat vast: niet de lawaaigneratie zelf. Die zit nu, zoals uitvoerig is uiteengezet in de media de laatste maanden, op het pluche. Zij heeft alles te winnen – zie hier de paradox – bij het procedureel conservatisme: zachtjesaan, geen revolutionaire wisseling van de wacht, geen agressieve toon tegenover de status-quo van het moment. Men houdt zich stil in de hoop met rust te worden gelaten. Men heeft er alle belang bij de toevallige preoccupaties en dwalingen van een generatie te verpakken als eeuwige waarheden waarover brede consensus bestaat onder het weldenkend deel der natie.

Dit alles is begrijpelijk en menselijk, al te menselijk. Veel moeilijker te begrijpen is het gedrag van de generatie die de lawaaigneratie is opgevolgd. De ‘verloren generatie’ van daarna, de cohorten die rond 1955 geboren zijn, zoals H.A. Becker schrijft in zijn *Generaties en hun kansen*, dankt haar naam aan het feit dat velen van haar leden bij het betreden van de arbeidsmarkt verloren raakten. Dit lijkt mij een te beperkte

voorstelling van zaken. De verloren generatie is niet verloren geraakt door haar kansen op de arbeidsmarkt, maar door haar onderdanige houding tegenover de protestgeneratie. Aanpassing lijkt de prijs te zijn die zij hebben betaald om mee te mogen doen.

Men zou de verloren generatie beter aan kunnen duiden als de ‘brave generatie’. Want dat is het geval. Zij heeft braaf de ideologische agenda van de babyboomers aanvaard en deze verder geïmplementeerd. En zij heeft onderdanig afgewacht wanneer zij ook een plaatsje mocht bekleden in de fora van de macht. Ik ben zelf van 1955 en heb met stijgende verbazing kennisgenomen van de proefschriften en nu ook oraties van mijn generatiegenoten. Ze zijn een verdere uitwerking, becommentariëring en implementatie van de preoccupaties van de lawaaigeneratie, maar nergens vormen ze een radicale breuk met de misvattingen van de krentenuitdelers. Wij zijn epigonen gebleven.

Wat nu het initiatief van Livestro en andere leden van de Edmund Burke Stichting interessant maakt, is dat het lijkt alsof zij – over de verloren generatie heen – de preoccupaties van de lawaaigeneratie werkelijk ter discussie zullen stellen. Het probleem is alleen dat zij daarvoor een inhoudelijk conservatisme nodig hebben.

Zij moeten een eigen moraalcodex plaatsen tegenover die van de babyboomers. Hun positie is ook wezenlijk verschillend van die van Burke zelf. Burke waarschuwde voor een revolutie die in zijn eigen land nog niet had plaatsgevonden. De conservatieven van de Edmund Burke Stichting stellen een moraalcodex ter discussie van voormalige revolutionairen die in hun revolutie volledig geslaagd zijn. Wie de waarden van de babyboomers wil ontmaskeren heeft niets minder dan een revolutie nodig. Maar het lijkt erop dat die er wel komt.

Jammer dat ie dood is, hè?

Algemeen Dagblad, 04-12-2002

Ik was laatst voor een conferentie in kasteel Oud-Poelgeest in Oegstgeest. Tijdens de pauze maakte ik een wandelingetje door het park toen een man op zijn brommer voorbijkwam met aan het stuur een paar plastic zakken met oude kranten. Kennelijk haalde hij die op om wat bij te verdienen. Hij stopte, knikte mij vriendelijk toe, keek me indringend aan, en zei: ‘Ja, ik ken u wel, van de tv, he?’ Ik knikte. Hij zette zijn brommer af en maakte zich gereed voor een praatje. ‘Jammer dat ie dood dood is,

hè?’ zei de man. Natuurlijk wist ik onmiddellijk wie hij bedoelde.

Een paar dagen later gaf ik een lezing voor het studium generale in Leiden over mijn boek *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturalle samenleving*. Na afloop van mijn lezing vroeg een vrouwelijke bezoeker of ik mijn boek wilde signeren. Dat wilde ik wel. Enigszins onwennig schreef ik: ‘Voor Dolly, 11 november 2002’. Toen ik het boek teruggaf, keek zij mij aan en vroeg: ‘Wat vond u van Pim Fortuyn?’ Altijd een delicaat onderwerp natuurlijk, maar ik zei: ‘Ik vond dat hij een paar interessante opvattingen had.’ Dat was duidelijk het gewenste antwoord. Ook deze mevrouw vond het ‘jammer dat ie dood is’. Maar zij vertelde mij nog iets nieuws. Na afloop van een lezing van Pim Fortuyn had zij gevraagd wat hij van Paul Cliteur vond. Pim had gezegd: ‘Nou nee, dát is zo’n conservatieve man.’

De reden waarom ik deze anekdotes vertel, is dat het ons duidelijk maakt hoe slecht de reputatie van conservatisme is in dit land. Zelfs voor Pim Fortuyn, wiens wereldbeeld toch onmiskenbaar conservatieve trekken heeft, was de term ‘conservatisme’ kennelijk taboe. Nederland is in dit opzicht uitzonderlijk. In Engeland heeft men een ‘Conservative Party’. De uitspraak ‘Thatcher, nou nee, dat is zo’n conservatieve vrouw’ zou bij een Britse gesprekspartner niet de indruk oproepen dat een argument tegen Thatcher geformuleerd was. Ook in de Verenigde Staten bestaat een beweging van ‘Neoconservatives’, zeer invloedrijk zelfs. Achter het presidentschap van Ronald Reagan zaten een paar aanzienlijk conservatieve denkers, en hetzelfde is het geval met George Bush. Alleen in Nederland kun je beter van diefstal worden beschuldigd dan van conservatisme, zoals een katholiek politicus een halve eeuw geleden eens heeft opgemerkt.

We leven in een tijd van globalisering. Dat betekent: specifiek Nederlandse folklore moet plaatsmaken voor een internationale oriëntatie. Dan ligt het in de verwachting dat er ook in Nederland vroeg of laat zo’n conservatieve beweging zal ontstaan. Een begin van de omslag is dat een deel van de LPF verder wil onder de naam Conservatieven.nl, maar ook dat in Den Haag een conservatieve denktank actief is onder de naam Edmund Burke Stichting. Edmund Burke is de schrijver van *Reflections on the Revolution in France* (1790), de bijbel van het conservatisme.

Vooral die stichting lijkt mij belangrijk. Ik verwacht dat ook in Nederland het conservatisme een factor van betekenis zal worden. Daar is ook alle reden toe. Men kan eigenlijk wel zeggen dat de Europese cultuur

op dit moment meer te winnen heeft bij een terugkeer naar haar zuivere grondslagen dan bij een verdere ontwikkeling in de richting waarin het sinds de jaren zestig gegaan is. Heel in het algemeen kan men zeggen dat het huis van de democratische rechtsstaat in verval verkeert. De belangrijkste vraag is of we een volkomen decadentie nog kunnen keren. De West-Europese cultuur heeft veel gemeen met de nadagen van het Romeinse Rijk.

- 1 In het parlement zetelt een autistische elite die weinig contact heeft met de samenleving die zij zegt te vertegenwoordigen. Immers, als blijkt onderzoek 40 procent van de bevolking aangeeft te willen nadenken over de doodstraf, schreeuwt de politieke elite moord en brand dat daarvan geen sprake mag zijn. Duidelijk een verval van de democratische gedachte.
- 2 De vierde macht, het ambtenarenapparaat, heeft zo veel invloed op het beleidsproces dat ‘onze vertegenwoordigers’, de ministers, worden gezien als een ‘incident in het leven van een ambtenaar’. Opnieuw een groot democratisch gat.
- 3 Als aan de Europese Unie zelf de eisen zouden worden gesteld die worden gehanteerd voor lidmaatschap van lidstaten, zou deze zaken met een vette onvoldoende.
- 4 De doorwerking van het verdragsrecht in de nationale rechtsorde maakt democratische besluitvorming in nationaal verband bijna onmogelijk. Rechters hebben de beleidsvorming bijna helemaal overgenomen van democratisch gekozen volksvertegenwoordigers. De vraag is niet: hoe moeten we verder, maar: kunnen we nog terug? Daarmee wil ik niet zeggen dat vroeger alles beter was, maar wel dat onze centrale instellingen als democratie en rechtsstaat zich in een geperverteerde richting hebben ontwikkeld. En dan geldt: terug naar de bronnen. Volgens mij is dát conservatisme. Ik geloof niet dat een karakter als dat van Fortuyn het lang zou hebben uitgehouden in de Nederlandse politiek, maar een cultuuromslag heeft hij wel bereikt. Daarom hebben Dolly en die man op de brommer gelijk: het is jammer dat ie dood is. En dat van dat conservatisme zou ik hem wel eens hebben uitgelegd. Als hij nu meeleest, dan snapt hij het ook.

Nieuwkomers wijzen ons de weg

NRC Handelsblad, 17-12-2002

Het type mens dat als het ware naadloos in zijn tijd past – wie kent hem niet? Of het nu gaat om een opvatting over de ministeriële verantwoordelijkheid of de vrijheid van onderwijs uit artikel 23 van de Grondwet, dit type mens is altijd tevreden met de consensus zoals deze bij de meeste mensen, op het moment waarop gepeild wordt, bestaat. Deze min of meer onbewuste houding zou je wellicht ‘conservatisme’ kunnen noemen. De conservatief in de hier omliggende zin is eenvoudigweg tevreden met het bestaande.

Het is iets heel anders dan een tweede vorm van conservatisme dat bij het grote publiek zo goed als onbekend is: conservatisme als de houding of politieke wereldbeschouwing die in reactie op de Franse Revolutie en het verlichtingserfgoed voor het eerst in min of meer systematische vorm uiteen is gezet door Edmund Burke. Zijn *Reflections on the Revolution in France*, verscheen één jaar na de Franse Revolutie, initieerde een werkelijk zelfbewuste conservatieve beweging van verwante denkers als Adam Müller, Joseph de Maistre, Chateaubriand en Louis de Bonald in de negentiende eeuw en Friedrich Hayek, Irving Kristol, Norman Podhoretz en David Willets in de twintigste eeuw.

Het burkiaanse conservatisme is zelfbewust. Het is niet het product van conformisme of geestelijke luiheid, maar een overdachte stellingname tegenover de politieke wereld. De burkiaanse conservatief is voor geleidelijke veranderingen, voor wat Popper noemde piecemeal engineering. ‘De conservatief is niet tegen verandering, hij is tegen radicale en abrupte verandering,’ zei J.L. Heldring terecht tegen Marcel ten Hooven in een interview in *Trouw* van 14 december 2002. Het conservatisme heeft vertrouwen in tradities waarin een wijsheid geïncorporeerd ligt die we niet te gemakkelijk moeten veronachtzamen. En het is doorgaans verbonden met een antropologie ‘based upon a low opinion of man’s wisdom and capacities.’

Burke schreef dit in 1790. Hij leefde in een tijd waarin de burgerlijke vrijheden van wat we nu de democratische rechtsstaat noemen, reeds in essentie waren gerealiseerd. Hij waarschuwde voor de gevaren die zich zouden manifesteren wanneer men de aanhangers van het gedachtegoed van de Franse revolutionairen in Engeland zou volgen.

Friedrich Hayek schreef in 1960. Toen moest de revolutie of het ‘revolutietje’ van mei ‘68 nog plaatsvinden. Ik noem deze data met opzet om-

dat zij mij van betekenis lijken voor de overtuigingskracht van het burkiaanse conservatisme. Burkiaans gedachtegoed is het overtuigendst wanneer men naderend onheil nog kan afwenden.

Dat ligt heel anders wanneer men schrijft en denkt in een postrevolutionaire fase waarbij de revolutie dingen heeft gebracht die niet als een verbetering zijn te beschouwen. Dan betekent conservatisme dat men over de revolutie heen terug moet naar een voorbije fase toen de ontwaarding van wat het waard was om te behouden nog niet had plaatsgevonden – terug naar de zuivere grondslagen van de democratische rechtsstaat. Dit conservatisme, gezien als ‘sensitiviteit voor decadentie’ gaat ervan uit dat in wat wij zien als ons beschavingsproces misschien wel een paar essentiële dingen verloren zijn gegaan.

Wat valt er op basis van de hierboven weergegeven typologie van vormen van conservatisme mogelijk te zeggen over het conservatisme van J.L. Heldring? Of moet ik zeggen ‘het vermeende conservatisme van J.L. Heldring’, want het is vooralsnog de vraag of hij wel tot deze traditie gerekend kan worden. Nergens in zijn artikelen bekent Heldring zich eenduidig tot het conservatisme. Hij is wel geïntrigeerd door conservatisme. De indruk die ik heb, is dat hij voortdurend hardop aan het denken is: ben ik het nu wel of ben ik het niet?

E.H. van der Beugel schreef in 1992, bij de vijfenzeventigste verjaardag van Heldring: ‘Hij is slechts conservatief als het gaat om het behouden van wat de moeite waard is.’ Maar in die zin zijn we natuurlijk allemaal conservatief, want wie wil er nu niet bewaren wat de moeite waard is? In zijn *Lof van het conservatisme* uit 1974 schijnt Heldring zich wel iets voortvarender tot het conservatisme te hebben bekend; maar ook hier: Heldring blijft toch altijd een buitenstaander. Veel van zijn denkoefeningen over het onderwerp zijn gewijd aan een poging om tot een definitie te komen of in elk geval het conservatisme conceptueel te onderscheiden van het liberalisme.

De historicus Ankersmit heeft gelijk dat Heldring veel invloed heeft gehad op de wijze waarop wij conservatisme zijn gaan zien. Door regelmatig in de krant te schrijven dat iets zo is, wordt het waar. Wie regelmatig schrijft dat het conservatisme wordt gekenmerkt door een pessimistisch mensbeeld, doet een voorstel voor een definitie die – mits deze wordt aangenomen – ertoe leidt dat auteurs die géén pessimistisch mensbeeld hebben worden uitgesloten uit de conservatieve gelederen.

Aan dit criterium gemeten, valt trouwens Heldring zelf ook buiten de boot. In het voornoemde interview in *Trouw* zegt hij: ‘De mens is niet

noodzakelijkerwijs een wolf. In de individuele mens zit veel goeds, veel naastenliefde en opofferingsgezindheid. Daarin wijk ik een beetje af van de Heidelbergse catechismus.’ Heldring vervolgt dan met de stelling dat het de collectiviteit van mensen is die gevaarlijk kan zijn. In het bijzonder wanneer die collectiviteit zich identificeert met een groter ideaal.

De interviewer becommentarieert die passage met de stelling dat het idee dat de mens onder omstandigheden een gevaar kan zijn voor zijn medemens essentieel is voor ‘zijn’ conservatisme – dat van Heldring dus. Mijn vraag is: is het niet eerder omgekeerd? Moet men niet zeggen dat het conservatisme juist de individuele mens veel slechtheid toeschrijft, terwijl de mens als soort volgens de conservatief tot grote prestaties kan komen. ‘The individual is foolish, the species is wise.’ Althans, ‘when time is given to it’.

Ook aan verschillende andere criteria gemeten vind ik het moeilijk om Heldring tot de conservatieve traditie te rekenen. Is bijvoorbeeld Heldrings voornemen om moraal en analyse van elkaar te scheiden een kenmerk van conservatisme? Misschien. Hoewel er ook velen zullen zijn die het conservatisme juist een overmaat van moralisme toeschrijven. Of zijn Heldrings kritische opmerkingen over het schuldgevoel over kolonialisme typisch conservatief? Misschien. Maar dan zou de liberaal Bolkestein met zijn uitspraak dat hij nooit een slaaf heeft gehad, wel bij uitstek conservatief genoemd kunnen worden.

Hoe moeten we – ten slotte – denken over de relatie conservatisme en religie? Is de conservatief noodzakelijkerwijs vóór religie? Heldring zei er in *Trouw* dit over: ‘Veel mensen zijn losgeslagen. Ze hebben geen ankerplaatsen meer. Met de ontzuiling en de emancipatie is sedert de jaren zestig gaandeweg de stabiliteit uit de samenleving verdwenen. Grote delen van de bevolking zijn losgeraakt van de kerken. Zonder zelf religieus te zijn, waardeer ik godsdienst wel als een stabiliserende factor in de samenleving. Zonder de bindende kracht van religie zijn mensen in een tijd van crisis, zoals nu door de komst van grote stromen buitenlanders, vatbaar voor de boodschap van een heiland als Pim Fortuyn.’

Het uiteindelijke resultaat van Heldrings belangstelling voor het conservatisme vind ik niet gemakkelijk te duiden. Ik ben geneigd te denken dat weinig ervoor pleit hem bij het conservatisme in te delen. Maar iemand die zelf geen conservatief is, kan wel grote verdiensten hebben voor het conservatisme omdat hij dat niet als vanzelfsprekend heeft afgewezen.

Die verdiensten zijn des te groter omdat Heldring zijn belangstelling heeft geformuleerd in een bij uitstek liberale krant, die zich steeds meer ontwikkelt tot een liberaal-progressieve krant, waarvan vele commentatoren dezelfde cultuurrelativistische wereldbeschouwing lijken te onderschrijven. En dat brengt mij weer bij mijn drie vormen van conservatisme.

De eerste, het stationair conservatisme, is eigenlijk niet veel anders dan geestelijke luiheid. Dat kan nooit onze inspiratie zijn. Het schijnt dat onze minister van Defensie zich door *Oblomov* geïnspireerd wist, maar die is dan ook inmiddels afgetreden.

De tweede vorm, het burkiaanse conservatisme, is intellectueel respectabel, maar alleen onder bepaalde omstandigheden opportuun. Het is alleen gepast wanneer het schip grofweg op de goede koers ligt, maar als dat niet het geval is betekent het burkiaanse conservatisme voortmodderen in de verkeerde richting.

Als we op de verkeerde koers zitten, kan alleen een derde vorm van conservatisme gepast zijn. Ik weet niet goed hoe ik het moet noemen, maar voorlopig noem ik het maar ‘conservatisme als sensitiviteit voor decadentie’. Friedrich Hayek formuleerde de kwintessens van deze derde vorm van conservatisme toen hij in 1960 waarschuwde dat ‘for almost a century the basic principles on which this civilization was built have been falling into increasing disregard and oblivion. Men have sought for alternative social orders more often than they have tried to improve their understanding or use of the underlying principles of our civilization.’

De vraag is overigens wel of wijzelf – ik bedoel de leden van de autocratische intelligentsia – nog voldoende levenskrachtig zijn om de beginselen waarop deze beschaving gebaseerd is te revitaliseren. Ik heb daarover mijn twijfels. Maar gelukkig wordt ons de laatste jaren de weg gewezen door nieuwkomers die uit eigen ervaring weten wat het betekent wanneer de waarden van de democratische rechtsstaat niet over-eind staan.

Ik denk aan de Syriër Ammar Abdulhamid, die met zijn kleine uitgeverij filosofische klassieken als Kant, Rousseau, Locke en Descartes in het Arabisch beschikbaar wil maken. Of aan Afshin Ellian, die nadrukkelijk stelt dat El Moumni de koran thuis moet laten omdat hier de grondwet geldt. Of aan Ayaan Hirsi Ali, die, niet belast door multiculturele politieke correctheid, gewoon voor de feministische gelijkheid durft te kiezen, ook wanneer religieuze minderheden en hun woordvoerders daardoor in de gordijnen klimmen. Of aan Sylvain Ephimenco of aan Hafid Bouazza.

Het zou niet de eerste keer zijn dat de Arabische beschaving de klassieke ideeën van de westerse cultuur heeft bewaard in een periode dat deze daar zelf niet toe in staat was.

Drie modellen van integratie

In: Liesbeth Levy, red., *De opstand der burgers*, Rotterdamse Kunststichting, Rotterdam 2003, p. 23-29.

‘When in Rome, do as the Romans do.’ Deze Britse wijsheid gaat uiteindelijk terug op een uitspraak van de heilige Ambrosius (340?-397). Het verwijst naar het eenvoudigste model van integratie: *integratie als assimilatie*. Ben je ergens te gast, als toerist of als nieuwkomer, dan is aanpassen het parool.

Gaat het om betrekkelijk triviale zaken, dan is aanpassing ook niet ‘te veel gevraagd’. Toch zijn er ook zaken te bedenken waarop aanpassing in alle redelijkheid niet gevergd kan worden, althans niet in een samenleving die individuele vrijheid als een belangrijk ideaal ziet.

Ambrosius was bisschop van Milaan. Maar als hij naar Rome ging, moest hij zich aanpassen aan de lokale gewoonten van de Romeinen, vond hij. Dat gold zelfs voor zijn gewoonten op het terrein van het vasten, een religieus gebruik dus.

Tegenwoordig zullen we ‘integratie als assimilatie’ niet snel meer omarmen. We zien het individu als beschermd door fundamentele grondrechten, zoals vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, een vorm van privacy en andere ‘niet-onderhandelbare’ rechten. ‘When in Rome...’ geldt dus bepaald niet ongekwalficeerd.

Het zou ook tot immoreel gedrag kunnen leiden. Zou je de gladiatorenvechten maar moeten goedkeuren, omdat je als nieuwkomer, toerist of gast geen recht van kritiek hebt? Maar dan zouden we als vakantiegangers ook de stierenvechten in Spanje niet kunnen veroordelen. En zodra we ons lijfelijk binnen de grenzen van het Derde Rijk begeven, zouden we een Eichmann-achtige *Befehl ist Befehl*-attitude moeten aannemen omdat dít nu eenmaal de cultuur is van het land waaraan we ons hebben aan te passen.

Door de morele grenzen van het integratie-als-assimilatieperspectief kwam een ander idee naar voren: je hoeft op geen enkel punt je gedrag aan te passen. Je kunt je als Milanees in Rome gewoon gedragen zoals je in Milaan zou doen. Of in het rechtenvocabulaire: ‘Je hebt recht op

je eigen identiteit.’ Artikel 27 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten formuleert het als volgt: ‘In Staten waar zich etnische, godsdienstige of linguïstische minderheden bevinden, mag aan personen die tot die minderheden behoren niet het recht worden ontzegd in gemeenschap met de andere leden van hun groep hun eigen cultuur te beleven, hun eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen, of zich van hun eigen taal te bedienen.’

Dat leidt tot een tweede model van integratie: *integratie met behoud van eigen identiteit*. Dit was het model dat door multiculturalisten als ideaal werd gezien, en dat in Nederland een gunstige voedingsbodem vond in de verzuiling en de ‘soevereiniteit in eigen kring’. Wanneer die eigen identiteit maar genoeg geaccentueerd wordt komt dit neer op: integratie hoeft eigenlijk helemaal niet, het cultiveren van de groepsidentiteit krijgt prioriteit.

In de hoogtijdagen van de verzuiling werd Nederland nog niet geconfronteerd met culturele minderheden uit premoderne samenlevingen. Daarom sprongen de gevaren van de verzuiling nog niet zo in het oog. Maar dat is nu wel veranderd. Omdat ‘cultuur’ in grote delen van de wereld nog bepaald wordt door etnische en religieuze verschillen, betekent het volgen van het tweede model van integratie een versplintering van de maatschappij in een veelheid van etnisch-religieuze deelculturen. In zijn meest radicale variant betekent dit dat, zelfs als men zich blijvend in Rome wil vestigen, men geen Italiaans (of in de tijd van Ambrosius: Latijn) hoeft te leren. Want betekent een recht op eigen cultuur niet in de eerste plaats een recht op een eigen taal?

Het is nog niet zo heel lang geleden dat ik een collega hoorde zeggen dat wij Nederlanders helemaal niet zo tolerant en gastvrij waren als we wel dachten. Immers, wie van ons gaat Turks of Marokkaans leren, een taal die door een groot deel van onze culturele minderheden gesproken wordt?

Dit soort opmerkingen zul je tegenwoordig niet veel meer horen. Zelfs voor multiculturalistisch georiënteerde partijen als GroenLinks is dit een brug te ver.

Maar de taal leren alleen is natuurlijk niet voldoende. Een vreedzaam naast elkaar leven van mensen van verschillende culturele oriëntatie en achtergrond, is alleen maar mogelijk bij een gemeenschappelijke erkenning van bepaalde kernwaarden. Welke dat precies zijn en hoe je het respect daarvoor kunt bevorderen, daarover gaat nu de discussie.

Naar mijn smaak kan het antwoord op die vraag niet moeilijk zijn. Het

zijn de waarden van *liberal democracy* of in het Nederlands: de democratische rechtsstaat. Dat is een combinatie van rechtsstaat en democratie. Rechtsstaat, dat wil zeggen: legaliteitsbeginsel (overheid onder het recht gesteld), grondrechten (subjectieve rechten van de burger tegenover de staat), rechterlijke toetsing van overheidshandelen (de rechter die ook tegenover de staat zelf het recht kan afdwingen). Democratie, dat wil zeggen: regeringen komen en gaan al naar gelang de wensen van de bevolking (tegenwoordig meestal: de vertegenwoordigers daarvan). Dit zijn geen Nederlandse, noch Europese, zelfs geen westerse waarden – het zijn universele beginselen, ook al zijn ze voor het eerst in het westen tot ontwikkeling gekomen.

Daarmee komt een derde model van integratie in zicht: *integratie als universeel burgerschap*. Deze opvatting ziet een oriëntatie op de waarden van de democratische rechtsstaat als de beste garantie voor een succesvolle integratie van nieuwkomers in de maatschappij. Een samenleving van mensen van verschillende culturele achtergronden is niet mogelijk zonder de bindende waarden van de democratische rechtsstaat en het ethos dat daaraan ten grondslag ligt.

De idealen van integratie als universeel burgerschap verwijzen natuurlijk naar de moderniteit en de uitgangspunten van de Verlichting zoals deze sinds de achttiende eeuw met vallen en opstaan universele geldigheid hebben gekregen.

Een aanzienlijk deel van de politieke discussie van het moment gaat over deze drie benaderingen van integratie. Het eerste model van integratie vindt aanhang in kringen van de LPF. Sociaal-democraten zien veel in het tweede model. VVD en SP oriënteren zich op integratie als universeel burgerschap. Het CDA twijfelt tussen model twee en drie.

Integratie als universeel burgerschap heeft de beste papieren in handen. Het combineert de goede kanten van de twee andere modellen en vermijdt de kwalijke kanten daarvan. Het sluit bovendien aan bij de nieuwe situatie waarin we zijn komen te verkeren: een veelheid van deelculturen, waarvan sommige een bedreiging vormen voor de sociale cohesie van de samenleving.

Jacques Wallage spreekt in *Trouw* van 6 december in warme bewoordingen over de onderwijsvrijheid van artikel 23 van de Grondwet. Maar hij houdt helemaal geen rekening met de nieuwe maatschappelijke verhoudingen. Zijn betoog is nostalgisch gemijmer over een tijd waarin de bevolkingssamenstelling heel anders was dan tegenwoordig, een tijd waarin het gemeenschappelijk gedeelde corpus aan waarden ferm over-

eind stond, en dit zelfs als enigszins beklemmend kon worden ervaren.

Een andere sociaal-democraat, Job Cohen, bepleit ten aanzien van de integratie van nieuwkomers om de 'religie erbij te halen'. Maar het is onduidelijk hoe hij zich dit voorstelt. Zou een joodse burgemeester met een imam moeten gaan praten over wat de islam zegt over vrouwen-emancipatie? Maar hoe kan een niet-islamitische burgemeester dat op integere wijze doen? Voltaire zei: 'Als God niet bestaat, zouden we hem moeten uitvinden.' Dat God en godsdienst politiek nuttig kunnen zijn, was anderen dus ook al opgevallen. Maar het doet onrecht aan de integriteit van God, de godsdienst en de gelovigen om te denken dat we God voor politieke doeleinden, in dit geval de integratie, kunnen gebruiken. Het speelt bovendien fundamentalisten in de kaart. Godsdienst is een belangrijk obstakel voor integratie, geen hulpmiddel. Cohen is dus bezig met het uitbroeden van een slangenei.

Omdat de benadering van Wallage en Cohen nog steeds enige aanhang heeft, komt het derde model van integratie nog te weinig van de grond. Maar er is ook hoop. Wanneer de fractievoorzitter van het CDA, Verhagen, stelt dat de onderwijsinspectie de godsdienstlessen op bijzondere scholen moet kunnen doorlichten op de vraag of een school wel de 'kernwaarden van de Nederlandse rechtsgemeenschap' uitdraagt, is dat een reusachtige stap voorwaarts. Wel ondervindt deze moedige stap nog tegenkating in eigen kring, zoals van CDA-ideoloog Oostlander, die natuurlijk vindt dat de godsdienst daarmee in de 'verdachtenbank' wordt geplaatst, en van onderwijsminister Van der Hoeven.

Het meest hoopvolle voor het derde model van integratie is misschien nog dat Nederland de laatste jaren verrijkt is met nieuwkomers als Afshin Ellian, Ayaan Hirsi Ali, Hafid Bouazza en anderen die de strijd aanbinden met de politieke elite van de jaren tachtig (overigens nog steeds op het pluche), die maar geen afscheid kan nemen van 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Ellian bepleit in *NRC Handelsblad* van 1 december een oriëntatie op de waarden van de Nederlandse grondwet en daarmee op die van de democratische rechtsstaat. Wat daaruit oprijst, is een universeel burgerschap. Dus niet een aanpassing aan specifiek Nederlandse folklore, maar het zich eigen maken van universele verlichtingsbeginselen die nodig zijn voor het goed functioneren van een vrije samenlevingsorde. Hirsi Ali heeft net als de Amerikaanse politieke filosoof Moller Okin laten zien dat feminisme een zwakke basis heeft in de islamitische cultuur. Bouazza voltrekt een Nederlandse beschavingsmissie, omdat hij in verschillende romans en essays heeft ge-

pleit voor een bevrijding van de seksuele onderdrukking die dominant is binnen de islam.

Zoals bekend, roept hun optreden verzet op. Dat heeft met name daarmee te maken dat zij niet door een vorm van begripsgoochelaarij in de koran een soort Universele Verklaring van de Rechten van de Mens proberen te lezen. Zij leggen openlijk de strijdigheid bloot van de idealen van de moderniteit met die van premoderne samenlevingen. Dat brengt niet alleen fundamentalisten tot razernij, maar ook de cultuurrelativistische elite die denkt dat alle culturen gelijk zijn. Ook de multiculturele reflex dat religie niet bekritiseerd mag worden speelt op en heeft in het geval van Hirsi Ali al aanleiding gegeven tot de onverkwikkelijkste processen. Daarbij doel ik niet eens op de bedreigingen zelf, maar ook op de lauwe reacties of het commentaar in de trant van 'tja, wie extreme dingen zegt, moet rekening houden met extreme reacties'.

Is het 'extreem' dat je op beleefde wijze en met een zorgvuldige woordkeus kritiek ventileert op een wereldgodsdienst? Helaas, vanuit een bepaald denkkader wordt dat wel zo ervaren.

FILOSOFIE

De bekering van Bolkestein

Liberaal Reveil, 1994, p. 43-44

Liberalen binnen de vvd doen nog wel eens voorkomen dat hun liberalisme van een superieur soort is, ver verheven boven dat van de aanhangers van D66. De vvd komt immers eerlijk uit voor de liberale beginzelen; vvd'ers beschouwen het liberalisme als een volwaardige ideologie. D66 meent dat ideologieën passé zijn en dat het pragmatisme ons enige oriëntatiepunt kan vormen.

Dat de vvd zo duidelijk ideologisch stelling neemt, heeft mij altijd enorm aangesproken. Niets is voor een politiek filosoof mooier dan zich te oriënteren op de grote traditie van Locke, Hume, Kant, Nozick en Rawls, en wat wordt de politiek saai wanneer men zich uitsluitend oriënteert op de praktische detailkwesties! Maar in het licht van recente uitspraken van de liberale voorman Bolkestein en de reacties daarop van de liberale fractie, begin ik wat te twijfelen aan de beginselvastheid van de vvd. Zoals bekend is, vormden Bolkesteins uitspraken twee keer aanleiding voor enige commotie. De laatste keer ging het om reacties op een op zichzelf niet eens zo gek zespuntenplan over de asielzoekers. Deze waren, zoals altijd bij dit onderwerp, uitermate verdeeld en disproporzioneel heftig. Onder de buitenstaanders (niet-vvd-leden) tekende zich al snel het volgende beeld af. De ene groep haastte zich te verklaren dat wat Bolkestein voorstelt al lang kabinetsbeleid is (niets bijzonders dus), de andere groep deed voorkomen dat het eigenlijk te schandelijk was om überhaupt in overweging te nemen (heel bijzonder dus). De eerste groep hoopt daarmee ook een graantje mee te pikken van de electorale winst die dit Bolkestein ongetwijfeld zal opleveren; de tweede groep hoopt het taboe te herstellen dat decennialang op dit soort uitingen heeft bestaan. Interessanter waren de reacties vanuit de vvd-Kamerfractie op de plannen van Bolkestein. Erg gelukkig leken zij daarmee niet te zijn,

maar hoe zegt men dit? Openlijke distantie is niet mogelijk en daarom zat er voor de ‘overvallen’ fractieleden niets anders op dan hun opinie over Bolkesteins uitingen te laten doorklinken in de *interpretatie* die zij aan zijn bewoordingen gaven. En uit het feit dat men dan uit de bewoordingen van Bolkestein oppikt dat de vvd niet de deur zou moeten sluiten voor mensen die elders geen opvang hebben (bepaald niet de kern van zijn boodschap) mag men dan afleiden dat de fractieleden eigenlijk onaangenaam verrast waren door Bolkesteins uitlatingen.

Wat daaraan verbazingwekkend is – en dan kom ik nu terug op het begin van mijn verhaal – is dat de fractieleden het nodig vinden op een ideologisch betrekkelijk ondergeschikt punt van het beleid van de vvd veel ongerust gepruttel te produceren. De vvd-fractie maakt zich blijkbaar ernstig zorgen over de asielzoekers (of vindt het in elk geval nodig *voor te wenden* dat men zich daar zorgen over maakt). Hoe anders was dat bij de tweede kwestie, die ik nu wil introduceren en die, in tegenstelling tot de asielzoekerskwestie, de ideologische grondslagen van het liberalisme direct raakt. Toen Bolkestein in het beruchte interview met *NRC Handelsblad* (5 maart 1994) een grote ideologische uitverkoop hield, hoorde je helemaal niets van de vvd-fractie. Wanneer de vvd-leider zegt dat hij mensenrechten een belangrijk uitgangspunt vindt bij het voeren van buitenlandse politiek en doet voorkomen dat hij daarmee voor een liberaal iets heel gewaagds zegt, staat geen Kamerlid op om te zeggen: ‘Maar mijnheer Bolkestein, natúúrlijk zijn mensenrechten heel belangrijk voor het liberalisme. Dat is altijd al zo geweest in de liberale traditie.’ En wanneer Bolkestein, het liberalisme kritiserend, te kennen geeft dat hij betwijfelt of een politieke filosofie die zich beperkt tot procedures wel genoeg is (‘Je hebt niet genoeg aan een louter formele ideologie’), dan is er geen Kamerlid die hem corrigeert met de woorden: ‘Maar mijnheer Bolkestein, het liberalisme is toch geen ideologie die zich beperkt tot procedures? Het is een ideologie die uitgaat van een geheel van waarden als vrijheid, individualisme, mensenrechten – dat is toch niet niks?’ De meest vergaande misstap van Bolkestein, die niettemin geen rimpeling in de liberale wateren heeft veroorzaakt, is zijn flirt met het christendom. Bolkestein denkt in alle ernst dat voor een maatschappij die op drift is geraakt, een herleving van christelijke waarden uitkomst zou kunnen bieden. Nu is dat uit pragmatisch oogpunt al een niet te verdedigen standpunt, maar het is ook, zoals Bolkestein goed blijkt te beseffen, een faux pas ‘voor wie zuiver denkt in de liberale traditie’.

Waarom is het niet te verdedigen uit pragmatisch oogpunt? In een tijd waarin volgens de jongste peilingen geldt dat de helft van de bevolking niet meer in God gelooft, kan men moeilijk het christendom als sociaal cement gaan aanprijzen. Wat veel meer voor de hand zou liggen, is het versterken van de morele kaders die inherent zijn aan de hedendaagse liberale samenleving en die in de naaste toekomst naar alle waarschijnlijkheid in betekenis zullen winnen in plaats van afnemen.

Wie nu de tien geboden doorleest zal constateren dat deze volkomen onbruikbaar zijn als het normatief fundament van de moderne maatschappij. Weliswaar geldt dat 'Gij zult niet doodslaan' (Deut. 5:17) niet gedateerd aandoet, maar 'Gij zult niet echtbreken' is in krasse tegenspraak met de huwelijkswetgeving van alle moderne Europese landen. Weliswaar geldt nog steeds dat men geen valse getuigenis mag spreken tegen de naaste (Deut. 5:20), maar 'Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben' is regelrecht in strijd met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, die in alle Europese landen in grondwetten en verdragsteksten wordt erkend. Weliswaar geldt nog steeds dat art. 310 van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht (het verbod van diefstal) in overeenstemming is met het diefstalverbod uit Deut. 5:19, maar het gebod dat op de sabbatdag geen werk wordt gedaan, zoals in Deut. 5:14 wordt voorgeschreven, wordt in geen enkel Europees land meer als normerend gezien. Het afwijzen van echtscheiding, het verbod om vreemde goden te aanbidden of de vrouw van de naaste te begeren, het pleidooi om het verbod op de doodstraf uit de grondwet te halen omdat de overheid de zwaarmacht heeft – het zijn allemaal even christelijke als onaanvaardbare normen voor een hedendaagse, geseculariseerde samenleving.

Weliswaar heeft Bolkestein gelijk wanneer hij de noodzaak van een morele inbedding van de wetten bepleit, maar hij moet naar een heel andere normatieve grondslag zoeken van recht en staat dan verouderde godsdienstige voorschriften. Is die er? Natuurlijk, en met de liberale traditie zit hij helemaal niet slecht. Bezieet men wat zich aan het ontwikkelen is op het terrein van mensenrechten of welke waarden te vinden zijn in en achter de Nederlandse grondwet, dan worden we geconfronteerd met een eigentijds en levensvatbaar zingevingkader. Wat Bolkestein miskent, is dat deze samenleving niet op zand is gebouwd. Principes als gelijke behandeling, respect voor de ander, zelfbeschikking, vrijheid van meningsuiting zijn geen lege hulzen die we nu moeten gaan invullen voor de warme beginselen van het CDA, maar ze vormen een zelf-

standige seculiere grondslag, waarmee we uitstekend verder kunnen gaan. Bolkestein laat zich kortom veel te veel in het defensief dringen door het ethisch reveil van Hirsch Ballin. Hij denkt dat hij met lege handen staat, maar het is veeleer Hirsch Ballin die met zijn verouderd zingevingkader beducht zou moeten zijn voor de aanvallen van Bolkestein. Lees eens wat er in het CDA-rapport 'Publieke gerechtigheid' over de christelijke staatsleer wordt gezegd. Ieder die dat leest zal het opvallen dat het hierbij gaat om bij uitstek liberale beginselen, en van een christen-democratische staatsleer is dan ook helemaal geen sprake. Dat is een variant op de burgerlijk-liberale opvattingen over recht en staat, zoals reeds verschillende keren door de Rotterdamse staatsrechtsgeleerde Couwenberg is betoogd.

Wat voor de toekomst van het liberalisme binnen de VVD pas echt zorgwekkend is, is dat Bolkestein zo snel knikkende knieën krijgt wanneer het liberalisme op onjuiste gronden wordt aangevallen. Hij staat als ideoloog te sidderen voor iemand met een waterpistooltje, terwijl hijzelf een mitrailleur in handen heeft.

Wat de komende tijd zou moeten gebeuren, is dat de VVD-fractie en haar leider Bolkestein zich verdiepen in het liberaal erfgoed. Daarover zijn enkele mooie boeken verschenen. Wanneer zij die goed hebben gelezen, zal hun blijken dat zij tegenover CDA en PvdA uitermate sterk staan, omdat zij zich kunnen beroepen op een geheel van typisch liberale, seculiere waarden en normen die een betere normatieve grondslag zijn dan de verouderde normen van het christendom.

Taslima Nasrin

Liberaal Reveil, 1994, p. 127-128

De fatwa die is uitgeroepen over de Bengaalse schrijfster Taslima Nasrin, confronteert ons weer eens op harde wijze met het feit dat mensenrechten in de zin van wat daaronder in de westerse wereld wordt verstaan, niet over de gehele wereld gemeengoed zijn. Het door de regering van Bangladesh tegen haar uitgevaardigde arrestatiebevel is een gotspe, in het bijzonder wanneer organisaties en groeperingen die beloningen hebben uitgelooft voor het doden van de schrijfster niet worden vervolgd.

Nu is het een ingewikkelde zaak, en we moeten dus een paar onderscheidingen maken. Allereerst is er het probleem van de strafbaarheid

van godslastering. In Bangladesh is dat kennelijk het geval. Dat is een twijfelachtige zaak, want ware vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zou met zich mee moeten brengen dat men ook het recht heeft zich in negatieve zin uit te laten over een bepaalde godsdienst. Het een is zelfs niet goed denkbaar zonder het ander. De vrijheid van godsdienst brengt met zich mee dat een christen mag zeggen dat de koran een verwerpelijk boek is. Diezelfde vrijheid van godsdienst brengt met zich mee dat een moslim moet kunnen zeggen dat de bijbel een verwerpelijk boek is. En een overtuigd atheïst moet op basis van diezelfde vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (art. 6 van de Grondwet; art. 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens) kunnen zeggen dat zowel de koran alsook de bijbel voor hem geen nastrevenswaardige normen bevat. Dat dergelijke uitingen door gelovigen als ‘lasterlijk’ worden ervaren en als strafwaardig worden gezien, kan men in het licht van de intolerantie die met name de monotheïstische godsdiensten aan de dag hebben gelegd begrijpen, maar dat is niet langer relevant voor een moderne pluralistische samenleving.

Ten tweede is er de beknutting van de vrijheid van meningsuiting. Vrijheid van meningsuiting is een principe dat juist betekenis heeft voor impopulaire opvattingen. Er zijn natuurlijk grenzen aan. Iemand die ten onrechte ‘Brand!’ roept in een volle schouwburg, kan zich niet vrijwaren van vervolging met een beroep op de vrijheid van meningsuiting. Maar juist om het mogelijk te maken dat de bijbel, de koran, de grondwet en allerlei andere min of meer heilige teksten worden bekritiseerd, is het principe van de vrijheid van meningsuiting gemeengoed geworden. Vrijheid van meningsuiting heeft namelijk voorál betekenis wanneer het om heikele zaken gaat – wanneer heilige principes in het geding zijn. De vrijheid om te zeggen waar iedereen het toch wel mee eens is, is in feite overbodig. Voltaire zou gezegd hebben: ‘Ik ben het in alles wat u schrijft met u oneens, maar ik zal ervoor blijven strijden dat u het mag zeggen.’ Dat is de ware tolerantie die het recht op vrijheid van meningsuiting van ons vraagt.

Nergens ter wereld bestaat een volledige – in de zin van onbeperkte – vrijheid van godsdienst en levensuiting, en nergens bestaat een volledige vrijheid van meningsuiting. Ten aanzien van de vrijheid van godsdienst past Nederland bijvoorbeeld enige bescheidenheid, omdat wij nog steeds een verbod van godslastering kennen (art. 247 van het Wetboek van Strafrecht). Op basis hiervan wordt weliswaar zelden een vervolging in gang gezet (het laatste beroemde proces is het Ezel-proces te

gen Gerard Reve uit 1966) en de mogelijkheid tot veroordeling bestaat alleen onder zeer stringente voorwaarden (het moet gaan om opzettelijk kwetsende uitingen), maar het is er nog wel, en alleen dat al zou ons tot terughoudendheid in ons commentaar moeten brengen. Heel anders ligt dat met het laatste aspect van de kwestie-Nasrin dat ik aan zou willen snijden.

Ten derde is er namelijk de kwestie dat de overheid in landen die worden gekenmerkt door de grote invloed van fundamentalisme geen effectieve actie wordt ondernomen tegen fanatici die oproepen tot de dood van schrijvers als Nasrin en Rushdie. Hier dient onze lankmoedigheid en welwillende houding tegenover andere culturen halt te houden. We stuiten hier op de grenzen van zowel het cultuurrelativisme als het utilisme.

Het *cultuurrelativisme* is het standpunt dat ervan uitgaat dat elke cultuur zijn eigen waarden en normen heeft en dat het geen pas geeft voor buitenstaanders van die cultuur om daarover een afwijzend oordeel te formuleren. 's Lands wijs, 's lands eer. Wie zijn wij om hún normen af te wijzen? Tot op zekere hoogte is dat een te respecteren standpunt. In allerlei zaken als begrafenisrituelen, kleding, godsdienstige rituelen is het een verstandig liberale houding uit te gaan van het 's lands wijs, 's lands eer'. Aan die houding zijn echter grenzen te stellen, namelijk wanneer er in een bepaald land ernstige inbreuken worden gepleegd op een minimale kern van universele fundamentele waarden. Het is niet eenvoudig om in abstracto aan te geven wat tot die minimale kern behoort. Ik neig ertoe vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, het principe van gelijke behandeling daartoe te rekenen, evenals respect voor lichamelijke integriteit (en op grond daarvan een afwijzing van het toebrengen van verminkingen zoals vrouwenbesnijdenis) en het menselijk leven (en op grond daarvan een afwijzing van het oproepen tot moord op individuen). Men heeft deze rechten in allerlei naoorlogse codificaties en mensenrechtenverklaringen wel in verband gebracht met een respect voor de menselijke waardigheid. Wanneer deze in het geding is, dient onze welwillende houding tegenover pluralisme en het cultuurrelativisme dus een grens te vinden.

Maar niet alleen het cultuurrelativisme vindt hier een halt, ook het wijsgerig *utilisme*. Het utilisme is een bepaalde benadering in de ethiek die uitgaat van de algemene regel dat we het grootste geluk voor het grootste aantal moeten realiseren. In het algemeen is dat een zinnige theorie die overeenkomt met de common sense. Het zou echter tot on-

aanvaardbare resultaten kunnen voeren wanneer we het toepassen op de gevallen van Nasrin en Rushdie. Een utilist zou kunnen zeggen: 'Wat maakt die ene schrijver nu uit op het grote geheel? Er staan handelsbelangen op het spel, het welbevinden van grote groepen mensen. Waarom dat in gevaar brengen met principie-reiteren in zulke individuele en uitzonderlijke gevallen?' Een typisch utilistische houding zou ook de volgende zijn: 'Waarom zouden we ons druk moeten maken over twee individuen als er zo veel ander onrecht op de wereld bestaat dat kwantitatief veel vaker voorkomt en zeker zo erg is (denk aan vrouwen-mishandeling)?' Daarop luidt het antwoord dat een minimale kern van waarden en normen niet mag worden geschonden en dat wanneer die in het geding is een calculerende houding niet meer zo voor de hand ligt. Utilisme kan, net als cultuurrelativisme, voor een hoop zaken een betrouwbaar richtsnoer vormen, maar het heeft een grens. Die grens is in gevallen als die van Nasrin bereikt.

Het voorgaande heeft een belangrijke praktische consequentie: dat ook de Nederlandse overheid zich niet terughoudend mag opstellen in het veroordelen van fundamentalistische praktijken als waarvan hier sprake is. In het diplomatieke verkeer moet een krachtige verwerping plaatsvinden van de abjecte praktijken van het islamitisch en ander fundamentalisme, zelfs wanneer dat onze handelsbelangen of andere belangen zou schaden.

Epicurus

Trouw, 07-01-1997

Bij het aanbreken van het nieuwe jaar mijmer ik nog even door over de kersttoespraak van de koningin. Een mooie toespraak. Bewonderenswaardig om iets te kunnen zeggen waarin zestien miljoen mensen althans iets herkennen. Het zou mij nog niet lukken een goedgevulde huiskamer tot instemming te bewegen. Deze prestatie is nog indrukwekkender wanneer men bedenkt dat er tegenwoordig geen enkele consensus meer bestaat over levensbeschouwelijke zaken. Wat bindt ons nog? Is er niet sprake van een enorme versplintering, vergeleken waarbij de reformatie een binnenhuisbrandje was? De koningin benadert dit probleem heel verstandig door alle godsdiensten even te noemen en vervolgens te vertellen dat zij ons allemaal kunnen helpen bij het verwerken van rouw. Het hindoeïsme, christendom, boeddhisme – hoe

verschillend ook, zij geven allemaal steun bij het verlies van een dierbare.

Het is verleidelijk om dat toe te geven. Maar of het verantwoord is, is de vraag. Wat de meeste mensen in hun gedrag tot uitdrukking brengen, is iets heel anders dan het geijkte rijtje van godsdienstige inspiratie waarvan de koningin vermoedt dat deze steun geven.

Wat tegenwoordig echt maatgevend is, is het perspectief van de Atheense filosoof Epicurus (341-270 v.Chr.). Want hoewel zijn naam maar vaag bekend is en de meeste mensen het epicurisme zullen associëren met platte 'genotzucht' (waar ieder zich, althans in woorden, hoog boven verheven acht), is het toch Epicurus die het perspectief heeft verwoord waarnaar de meeste mensen handelen.

Zijn school stond bekend als 'de tuin'. De benaming verwees naar de plaats waar men filosofeerde. Epicurus was zeer vriendelijk, hij leidde een leven van zelfbeheersing en hij cultiveerde vriendschap als grote deugd. Hij verwoordde een levensbeschouwelijk perspectief dat voor het religieus afgestemde gemoed altijd een gruwel is geweest: het idee dat mensen hier op aarde hun geluk moeten vinden, want elke andere oriëntatie is slechts misleidend of roept onheil over ons af. Epicurus geloofde niet in enige goddelijke bemoeienis met de wereld of een leven aan gene zijde van dit bestaan, en hij probeerde de gedachte daaraan iedereen uit het hoofd te praten. Hij was wel zo voorzichtig om niet het bestaan van de goden te ontkennen. Hij leerde iets veel subtielers: zij zouden zich niet met ons bemoeien, want daar zijn goden te goddelijk voor.

Hij oriënteerde zich op het geluk in deze wereld. Dat is overigens geen pleidooi voor plat genot. 'Elk genot is goed in zichzelf, maar niet elk genot is ook verkieslijk,' zei de filosoof. We zouden goed moeten onderscheiden welke genietingen slechts kortstondig en welke duurzaam geluk geven. Duurzaam geluk zou in elk geval niet te bereiken zijn door ons in te laten met het idee van een wereld achter deze wereld. Twee dingen maken de mens onrustig en verstoren zijn mentale evenwicht. Allereerst de angst voor de goden. Deze angst werd door Epicurus op de genoemde manier binnen de perken gehouden. Maar als tweede was er de angst voor de dood. De dood is echter dood. Dat wil zeggen: het is niets. Als we leven hebben we ervaringen, wanneer we dood zijn is er niets. En waar niets is, is ook geen reden voor angst.

Een groot deel van de Nederlandse bevolking kijkt eigenlijk zo tegen het leven aan. In reclames, in glossy magazines, in de levenswijsheid

van de sigarenman op de hoek ('Als je maar gezond bent, daar gaat het toch om?') – de Atheense filosoof schalt je tegemoet. Niet Boeddha, niet Jezus, niet Mohammed, maar Epicurus heeft de wereld veroverd.

Geen kijkje over de schutting

Trouw, 21-01-1997

In *NRC Handelsblad* staat – aanhakend bij de kersttoespraak van de koningin – een interessante discussie over het humanisme. Fons Elders, werkzaam aan de Universiteit voor Humanistiek, meent op basis van deze kersttoespraak in onze vorstin een aanhangster van het 'agnostisch-religieus humanisme' te mogen begroeten. Het is Elders namelijk opgevallen dat de koningin 'met respect over de verschillende religieuze en culturele tradities rond dood en rouw' spreekt. De meeste algemeen erkende levensbeschouwelijke tradities werden in die toespraak genoemd: boeddhisme, hindoeïsme, christendom en islam, alleen het humanisme niet. Maar dat is niet erg, vindt Elders. Want het humanisme schuilt in het feit dat men deze tradities met respect bejegt.

Het was een hoogst originele visie, zowel op onze koningin als op het humanisme – dat kan men niet ontkennen. Maar komt het humanisme er zo niet iets te bekaaid af? De humanist G. den Besten meent blijkens een reactie op Elders van wel. De koningin is lid van de Nederlandse Hervormde Kerk. Als men haar levensbeschouwing 'humanistisch' wil noemen, dan is het in elk geval niet het verlichtingshumanisme dat de moderne tijd heeft bepaald.

Het lijkt mij dat Den Besten een punt heeft. Wat Elders in zijn stukje doet is 'semantisch smokkelen'. Wat hij als kenmerkend voor het humanisme poneert, is tolerantie, de scheiding van kerk en staat, het respect voor andere wereldbeschouwingen dan de eigen wereldbeschouwing. Dat is allemaal heel sympathiek, maar specifiek humanistisch is het niet. Elke levensbeschouwing stelt zich tegenwoordig op het standpunt van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (art. 6 van de Grondwet). Dat principe is van tijd tot tijd door verschillende levensbeschouwelijke tradities verwoord in de Europese cultuurgeschiedenis. Inderdaad, door humanisten in de periode van de Renaissance en reformatie. Maar ook door christenen, bijvoorbeeld door de bekeerde keizer Constantijn, toen hij in 313 met het edict van Milaan vrijheid van godsdienst mogelijk maakte.

Ook tegenwoordig zal geen christen, boeddhist, hindoe of humanist één staatsgodsdienst willen voorschrijven. Als dus het respect voor ieders levensbeschouwelijke overtuiging hét merkteken van het humanisme zou zijn, zou het zich daarmee toelagen op de herhaling van een verpletterende vanzelfsprekendheid. Het humanisme zou zijn ‘opgelost’ in de andere levensbeschouwingen en dus geen zelfstandig bestaan meer hebben. Maar is dat zo?

Dat blijkt niet het geval te zijn. Sinds de reformatie en de Renaissance heeft het humanisme zich namelijk verder ontwikkeld. In de achttiende, negentiende en twintigste eeuw is – met behoud van tolerantie – iets heel anders naar voren gekomen. Men is toen een vraag gaan stellen die voor het thema van de zingevingvraagstukken rond leven en dood, waaraan de kerstede van de koningin gewijd was, hoogst belangwekkend is. Zou het mogelijk zijn om zin aan het leven te geven en een publieke moraal hoog te houden, zonder god? Het humanisme is de enige levensbeschouwing die deze vraag bevestigend heeft beantwoord. Aangezien het hier om een zelfstandige visie op het bestaan gaat, heeft de wetgever in 1983 naast ‘godsdienst’ ook ‘levensovertuiging’ als beschermwaardig opgenomen in artikel 6 van de Grondwet.

Zo’n goddeloze levensbeschouwing laat respect voor ieders godsdienstige overtuiging natuurlijk onverlet. Ieder moet vooral geloven wat hij wil. Maar kenmerkend voor het humanisme is dat men zich houdt aan het leven van geboorte tot dood, zonder een kijkje over de schutting te nemen naar een hiervoormaals (reïncarnatie) of een hiernamaals.

Het relativisme van D66 is geen basis voor een gezonde politieke ideologie

Trouw, 27-02-1997

Ik heb grote waardering voor Glastra van Loon als politicus, rechtsfilosoof en humanist. Ook in zijn artikel maakt hij een aantal behartigenswaardige opmerkingen, onder andere over de twijfel die men kan hebben aan de effectiviteit van economische sancties om de naleving van mensenrechten af te dwingen. Maar Glastra van Loon maakt ook een opmerking over mijn *motieven* voor mijn strenge beoordeling van Van Mierlo en van D66 in het algemeen. Hij schrijft: ‘Paul Cliteur moet er tuk op zijn voor zijn partij, de vvd, politieke munt te slaan uit de misère van Salman Rushdie.’ Dat het mij hierom ging, zou blijken uit mijn ‘slottirade over D66’.

Hier moet ik toch een bescheiden protest laten horen, omdat ik zelf een ander beeld heb over de motieven van mijn publicistisch engagement. Twee opmerkingen daarover. Allereerst: gesteld dat ik speciaal op de kwestie-Rushdie zou zijn ingegaan om mijn partij te prijzen, dan nóg is niet duidelijk waarom deze kritiek op D66 ongeloofwaardiger zou zijn dan Glastra van Loons verdediging van zijn partij. Men kan het ook als volgt formuleren: de juistheid van mijn kritiek op D66 kan niet worden ontkend op basis van mijn wellicht duistere oogmerk om die kritiek te leveren. Maar geheel los daarvan – en daar komt mijn tweede opmerking – het gaat mij eigenlijk om iets anders. Wie op deze wijze mijn kritiek waardeert, overschat mijn partijpolitieke betrokkenheid. Mijn kritiek is niet partijpolitiek gemotiveerd. Ik prijs elke dag dat ik als academisch – en dus onafhankelijk – intellectueel geen andere partij behoef te dienen dan de partij van de waarheid. Ik beken mij weliswaar tot het liberalisme, maar ik erken geen enkele politicus of politieke partij als de gezaghebbende woordvoerder van dat geestelijk erfgoed.

Het liberalisme als ideologie is een geheel van gedachten waarmee men elke liberale partij de maat kan nemen. Dat heb ik ook al vaak gedaan. Toen Bolkestein een verwijzing naar het christendom terug wilde in het beginselprogramma van de vvd heb ik mij daartegen in geschrifte geweid. Gelukkig heeft Bolkestein dat later genuanceerd door aan dat christendom het humanisme toe te voegen. En nog weer later zou hij bekeerd zijn van zijn flirt met het christendom, zoals Marcel ten Hooven het formuleerde in *Trouw* (31 oktober 1996). In een geschrift voor de Teldersstichting over constitutionele toetsing (toetsing van de wet aan de grondwet; in Nederland verboden) heb ik gepleit vóór deze toetsing, terwijl de vvd daartegen is. Verder heb ik in een serie stukken in kranten uitvoerig minister Sorgdrager (D66) geprezen voor de wijze waarop zij het bureaucratisch monopolie van het OM heeft aangepakt, terwijl zij daarvoor een taaie strijd moest leveren met bijna de gehele academische strafrechtgeleerde wereld. Ik heb zelfs geschreven dat Sorgdrager wellicht zal lukken wat haar voorgangers Hirsch Ballin (CDA) en Korthals Altes (vvd) tevergeefs hebben geprobeerd: het OM onder democratische controle brengen. Ook heb ik veelvuldig facilitering van levensbeschouwelijke instellingen bepleit en daarbij het CDA geprezen als de partij die dit voorstaat.

Dat is allemaal niet goed te begrijpen van iemand die er tuk op is zijn partij politieke munt te laten slaan uit een bepaalde kwestie. Het is niet consistent om mijn loftuitingen op D66-politici te zien als bijdragen aan

de objectieve waarheid, maar enkele lovende woorden aan het adres van Kamerleden voor de vvd ineens te diskwalificeren als partijpolitiek of anderszins oneigenlijk gemotiveerd. Ik neem niet bepaalde standpunten in, omdat ik lid ben van een bepaalde partij. Ik ben lid van een bepaalde partij, omdat ik bepaalde standpunten heb. Mijn overtuiging dat D66 slap op de benen staat wanneer het op de verdediging van mensenrechten aankomt, is door niets anders gemotiveerd dan dat ik dat écht denk. En dat heeft te maken met mijn oordeel over de filosofische grondslagen (of liever het gebrek aan grondslagen) van deze partij. Het pragmatisme van D66 verwar ik ook echt niet met pragmatisme in de alledaagse zin van het woord, zoals Glastra van Loon meent.

Het onheilspellende is dat het pragmatisme van D66 echt diep zit. D66 heeft een afkeer van beginselen en vaste uitgangspunten. Men denkt dat waarden relatief zijn. Men meent dat ideologieën uit de tijd zijn. Men heeft filosofen als Richard Rorty en andere cultuurrelativisten als patroonheiligen. Telkens komt dat weer naar voren, bijvoorbeeld in de toespraak die Wolffensperger hield bij de presentatie van het boekje *Het debat over de moraal*. Bij die gelegenheid zei Wolffensperger: 'Diep in het gedachtegoed van D66 is de overtuiging geworteld dat die verschillende inspiratiebronnen principieel even respectabel zijn. In elk geval is er geen grond om de overtuiging van de een boven die van een ander te stellen.' Deze cultuurrelativistische beginselverklaring onderscheidt het liberalisme van D66 van het liberalisme van de vvd (terecht als zodanig getypeerd door Ten Hooven in *Trouw* van 9 oktober 1996). In een ander artikel dat in *Trouw* is gepubliceerd heeft Van Mierlo enkele kritische kanttekeningen gemaakt bij het cultuurrelativisme. Hij schreef dat respect voor andere culturen niet mag leiden tot cultuurrelativisme, wat immers kan ontaarden in een soort postmoderne relativering van de ernst van grote schendingen van mensenrechten (*Trouw*, 12 december 1996). Maar die woorden leken mij niet representatief voor het beleid van D66.

D66 is de laatste tijd verschillende keren aangesproken op die relativistische stijl. Door Van Deursen, maar ook door André Rouvoet (*Trouw*, 28 november 1996). Glastra van Loon antwoordde op die laatste kritiek met de woorden: 'Wie veronderstelt dat er eeuwige, absolute waarden en waarheden zijn, zal eerder geneigd zijn de eigen versie daarvan als de enig juiste te beschouwen dan wie uitgaat van de betrekkelijkheid en veranderlijkheid van alle mensenwerk en menselijke kennis.' Ik deel die overtuiging niet. Iemand die in absolute waarden ge-

looft, kan heel goed bescheiden en tolerant zijn in zijn pretentie dat hij die waarden gevonden heeft (voorbeeld: Spinoza). En een relativist kan een mateloze arrogantie aan de dag leggen op basis van de waarden die hij nu toevallig de beste vindt (voorbeeld: alle opportunistische dictators van de wereld).

Het bezwaar tegen Rouvoet is dus niet dat hij in absolute waarden gelooft, maar dat hij het verkeerde criterium hanteert om die op het spoor te komen. Hij schrijft in voornoemde bijdrage in *Trouw* dat zijn partij 'te rade gaat bij de bron van de christelijke traditie'. Hij laat zich 'inspireren en corrigeren door het Woord van God'. Daarmee heeft Rouvoet zich naar mijn idee in de problemen gewerkt, want hij geeft aan eigenlijk geen zelfstandig zedelijk besef te hebben. Hij moet dat ontleen aan een openbaringsgegeven en aan een levensbeschouwelijke traditie. Dat is onmogelijk en vanuit ethisch standpunt bekeken oneigenlijk.

Ik geloof zelf in universele waarden en waarheden (waarden en waarheden die voor alle mensen gelden; 'absoluut' zijn die niet, want dat zou betekenen dat er geen enkele uitzondering op is toegelaten), maar die kunnen niet op een goddelijke oorsprong worden teruggevoerd. Ik verwerp dus zowel het relativisme van Glastra van Loon als het theïsme van Rouvoet. Voor wie parallellen zoekt: ik ben een niet-gekerstende platonist of – eigentijds – een volgeling van Nicolai Hartmann. Ik geloof in de autonomie van waarden.

Ik heb overigens niet de illusie dat ik met dit stukje Glastra van Loon van zijn relativisme af zal helpen, of André Rouvoet van zijn theïsme. Daarvoor is wel wat meer nodig dan dit. Maar het verklaart misschien wel waarom sommige mensen het vermoeden hebben dat zaken als democratie en mensenrechten niet in goede handen zijn bij D66. Ik baseer me op hetzelfde humanisme en liberalisme als Glastra van Loon, en toch deel ik de kritiek van Van Deursen en Rouvoet op de relativistische manier van denken over de grondslagen van onze cultuur die D66 kenmerkt. Het waarderelativisme van D66 is geen basis voor een gezonde politieke ideologie. Zelfs ben ik geneigd onheil in het verschiet te zien, wanneer dit waarderelativisme brede aanhang zou krijgen. Als de westerse wereld met waarden als rechtsstaat, democratie en mensenrechten werkelijk sterk wil staan in de *clash of civilizations* die zich in de fatwa over Rushdie manifesteert, dan moeten we goed weten waar we staan en niet aarzelend gaan formuleren wanneer het op die waarde aankomt.

Precies op dit punt ontbreekt het D66 aan een duidelijke lijn. Maar

het is natuurlijk altijd mogelijk dat ik D66 tekortdoe of dat deze partij bezig is zich los te maken van het relativisme dat haar decennialang heeft gekenmerkt. Als ik een patroon ga zien in de wijze waarop D66 afstand neemt van het door haar beleden relativisme, contextualisme, pragmatisme, ‘wij-zijn-geen-beginselpartij’, dan zal ik de eerste zijn om haar de lauwerkrans op het hoofd te plaatsen.

Diogenes van Sinope

Trouw, 10-06-1997

Moet je geld geven aan een zwerver, wanneer daarom gevraagd wordt? Het is al een oud probleem en iedereen heeft zijn eigen criteria ontwikkeld. Voor de Amsterdamse boekhandel Athenaeum op het Spui loopt een oudere man die om geld bedelt ‘voor een kop koffie’. Een slechte introductie, vind ik, want je kunt maar een beperkt aantal koppen koffie drinken per dag. Ik geef nooit wat en dat heeft mede te maken met een zekere irritatie over de manier waarop hij zijn verzoek onder de aandacht brengt.

Waar zijn de tijden dat bedelaars burgers wisten te confronteren met zichzelf? Hét model van de superieure bedelaar blijft nog altijd de ‘cynicus’ Diogenes van Sinope (circa 400-circa 324 v.Chr.). Diogenes leefde in uiterste armoede. De doctrine van de cynici was dat deugd (*arete*, goedheid) het goede inhoudt en niets anders. Deugd was een directe relatie van de naakte ziel tot God, aldus een gekerstend cynisme van latere datum. Net als de dominicanen (*dominicanen* = *domini canes*, honden van God) waren de cynici (*kunikoi*, *canine*) waakhonden van God op aarde. Net als honden hadden zij geen behoefte aan bezittingen, maar alleen aan moed, doorzettingsvermogen, rechtvaardigheid en wijsheid. Van Socrates leerde Diogenes dat men door kracht en doorzettingsvermogen ook veel kon bereiken.

Maar Diogenes ging verder. Hij zocht de problemen op. Toen hij een muis voorbij zag rennen die geen slaapplek nodig had, nam hij zich voor zichzelf te harden en alles op te geven wat niet strikt noodzakelijk zou zijn voor overleving. Toen hij een jongen zag drinken door zijn handen bijeen te voegen, gooide hij ook de mok weg die hij tot nu toe had gebruikt. En toen het huis dat hij had laten maken nog niet klaar was, besloot hij in een ton te gaan leven. Hij provoceerde de hedonisten (het goede bestaat uit het nastreven van genot) door erop te wijzen dat

het verachten van genoeg het grootste genoeg is.

Hij was wat men nu wel noemt ‘goed gebekt’. Aangesproken op het feit dat hij door zijn stadgenoten was verbannen, antwoordde hij snedig: ‘En ik heb hen veroordeeld om in Sinope te blijven.’ Over de mogelijke zegeningen van ballingschap zei hij: ‘Vrije tijd, wandelingen, lezen en onbekommerd sluimeren. Aristoteles ontbijt wanneer het behaagt aan Filippus, Diogenes wanneer het behaagt aan Diogenes’ (Aristoteles was huisleraar bij Filippus van Macedonië). Op een bepaald moment in zijn leven werd Diogenes gevangengenomen door piraten. Toen hij op de slavenmarkt werd verkocht, begroette hij kopers met de woorden: ‘Kom, koop een meester.’ De bekendste anekdote betreft echter de ontmoeting met Alexander de Grote. Toen Alexander naast hem kwam staan terwijl Diogenes aan het zonnen was, vroeg de veroveraar of hij iets voor Diogenes kon doen. ‘Jawel,’ antwoordde de cynicus, ‘verwijder uw schaduw van mij.’

Paul Elmer More schrijft in zijn prachtige boek *Hellenistic Philosophies* (deel II van “The Greek Tradition” uit 1923): ‘And the world was amazed, and did not forget.’ En zo was het. Diogenes zou het voorbeeld worden voor vele toekomstige generaties van cultuurcritici. Van Rousseau tot de hippies – zij zouden allemaal treden in de voetsporen van Diogenes. Wanneer hedendaagse pubers met een schaar een gat in hun spijkerbroek knippen of deze laten bleken in de zee of wanneer punkers hun haar rood maken als steen des aanstoots voor hun omgeving, zijn zij de verre nazaten van de balling uit Sinope.

Laten we hopen dat we eens weer werkelijk geprovoceerd worden door onze zwervers. Ik geef graag. Maar niet voor ‘een kop koffie’.

Laatst heb ik die man nog op dezelfde plek gezien. Hij vroeg geen geld voor koffie.

Isaiah Berlin

Trouw, 22-07-1997

Sommige filosofen verwerven zich de status van ‘groot filosoof’. Die grootheid wordt door bijna iedereen erkend. Er is waarschijnlijk geen discipline waarin de modes zich sterker opdringen dan in de moderne filosofie. Tien jaar geleden lazen de filosofen allemaal Rawls. Of ze lazen allemaal Habermas. Nu lezen ze allemaal Charles Taylor.

Het is moeilijk om je aan de denkdwang te onttrekken, want van de grote filosofen verschijnen vertalingen. Die vertaalde boekjes worden weer besproken in de bijvoegsels. En studenten willen het liefst iets horen over de filosofen over wie zij in de krant hebben gelezen en niet over onbekende denkers.

Nu is er niets tegen mode. Maar het vervelende is dat filosofie eigenlijk mensen zou moeten confronteren met hun eigen opvattingen. Filosofie zou niet 'uitdrukking moeten geven aan onze tijd'. Waarom zou ik die tijd ook nog eens 'verwoord' willen krijgen? Filosofie zou bedreigend moeten zijn. Het zou ons door elkaar moeten schudden. Het zou ons moeten dwingen onze meest gekoesterde vooroordelen te herzien. Maar de populaire filosofen zijn de filosofen die de clichés die iedereen met zich meedraagt nog eens in wat gewichtiger taal formuleren.

'Het einde van de grote verhalen.' Elke televisieomroeper en sigarenhandelaar denkt het. En dan komt er een filosoof en die tuigt het nog eens gewichtig op. Dat is dan een 'groot filosoof'. Ik durf eigenlijk de stelling wel aan dat men om de status van 'groot filosoof' te verwerven een algemeen gedeelde opvatting, een gemeenplaats, een cliché van zijn tijd tot leidraad moet hebben. Zo'n groot filosoof is bijvoorbeeld Isaiah Berlin.

Berlin heeft een serie boeken geschreven die voornamelijk bestaan uit opstellen. Zo verschenen onder andere *Four Essays on Liberty* (1969), *Concepts & Categories* (1978) en *The Crooked Timber of Humanity* (1990). Enkele daarvan zijn ook vertaald. Berlin heeft een prachtige stijl en een meeslepende betoogtrant. Maar dat is toch niet wat hem een 'groot filosoof' maakt. Deze laatste status heeft hij verworven, omdat hij de gemeenplaatsen van onze tijd verwoordt: opvattingen die we allemaal – zonder ons daarvan kritisch rekenschap te geven – onderschrijven. Ik ook, want ik ben tenslotte ook filosoof.

Het leidende idee van het werk van Berlin is de verwerping van wat hij noemt 'monisme'. Monisme houdt in dat op elke vraag één juist antwoord zou bestaan en dat alle juiste antwoorden op harmonieuze wijze in één rationaal stelsel kunnen worden geordend. Tegenover die monistische overtuiging stelt Berlin dat er vele, elk op zich nastrevenswaardige, maar vaak ook onverenigbare waarden zijn die tegen elkaar moeten worden afgewogen. Dat laatste noemt hij pluralisme.

Wat Berlin op ons wil overbrengen, is het volgende. Allereerst: het monisme is wijdverbreid in onze cultuur. Ten tweede: het is gevaarlijk, want het neigt tot intolerantie (wie de waarheid in pacht heeft wil deze

met geweld aan anderen opdringen). Ten derde: degene die voor de eerste twee punten aandacht vraagt, heet Isaiah Berlin. Van de eerste twee dingen zijn we natuurlijk allang overtuigd. Ga naar de kapper en luister naar de gesprekken in de tram, en je hoort dat ‘iedereen zijn eigen waarheid’ heeft, dat dogmatisme verwerpelijk en gevaarlijk is, enzovoorts. Maar een groot filosoof weet het zo voor te stellen dat we dat eigenlijk nog niet goed beseffen. We realiseren ons dat pas door hem (punt 3). Berlin is daarin met glans geslaagd.

Pythagoras

Trouw, 21-10-1997

De Griekse filosoof Xenophanes vertelt een interessante anekdote over zijn collega Pythagoras. Toen Pythagoras zag dat een hond geslagen werd, was hij ernstig ontdaan omdat hij in het gehuil van het dier de stem van een overleden vriend meende te herkennen. Pythagoras geloofde – zo blijkt hieruit – in reïncarnatie. Natuurlijk geloofde hij in de reïncarnatie van de ziel van mensen. Van Pythagoras wordt verteld dat hij zich moeiteloos gebeurtenissen uit wel tien of twintig van zijn vorige levens wist te herinneren. Maar hij geloofde ook in de zielsverhuizing tussen mensen en dieren, en zelfs zou hij het mogelijk hebben geacht dat de mensenziel zou verhuizen naar bonen. Daarmee zou althans een verklaring zijn gegeven voor zijn verbod om bonen te eten.

Met dat laatste komen we aan de praktische consequenties van een geloof. Het geloof in de zielsverhuizing bracht Pythagoras tot een vriendelijke houding tegenover zijn medemensen, maar ook tegenover dieren. Hij was, zoals men kan verwachten, vegetariër. Maar hij wilde ook overal helpen en ter zijde staan. In pythagoreïsche kringen werden vrouwen hooggeacht, evenals slaven, een overtuiging die bepaald geen gemeengoed was in de klassieke Oudheid.

Het geloof in reïncarnatie blijkt tegenwoordig aanzienlijke vormen aan te nemen. Het intypen van *reincarnation* op een zoekprogramma op het internet levert een gigantische hoeveelheid treffers op. Ik geloof zelf nog niet dat ik erin geloof, maar één ding weet ik wel: als je in onsterfelijkheid gelooft, in iets ‘hierna’, lijkt geloof in reïncarnatie, in iets ‘hiervoor’, mij heel logisch. Of negatief geformuleerd: het idee dat een ziel zou zijn ontstaan uit het niets om vervolgens na de dood eeuwig voort te bestaan, is een wonderlijk geloofsartikel. Daarbij vergeleken is de ge-

dachte dat de ziel eeuwig heeft bestaan maar alleen telkens van gedaante verandert, een bijna vanzelfsprekend idee.

Voor het geloof in reïncarnatie worden drie argumenten aangevoerd. Het eerste is dat mensen in een later leven compensatie zouden krijgen voor geleden onrecht in dit leven. Zo geformuleerd klinkt dat aardig. Maar het betekent ook dat de overreden kleuter in dit leven wordt gestraft voor misdaden die in het vorige leven zijn begaan. Ga dat maar eens aan de ouders uitleggen. Een tweede argument is dat van de herinnering. Pythagoras herinnerde zich vorige levens en onder Amerikaanse filmsterren schijnt het een rage te zijn zich onder hypnose in contact te laten brengen met hun vorige levens. Een aardig experiment, maar er is al veel fraude geconstateerd.

Het meeste voel ik voor een derde argument, een zeer romantisch argument eigenlijk. Men vindt het mooi verwoord in een boek van de Britse filosoof John McTaggart, *Some Dogmas of Religion* (1906, opnieuw uitgegeven in 1997 bij Thoemmes Books). Het komt zelden voor, schrijft McTaggart, dat de filosoof of theoloog iets ziet in de liefde van twee mensen voor elkaar: 'It is rarely that the writings of a philosopher or a theologian find anything in a young man's love for his sweetheart except a mixture of sexual desire and folly.' (Zelden zien zij er iets anders in dan een mengeling van seksuele begeerte en dwaasheid.) Maar dat acht hij onjuist. Twee mensen die elkaar nooit eerder hebben gezien, kunnen met een kracht naar elkaar toe worden gezogen alsof zij al een heel leven met elkaar hebben opgetrokken. Dat valt niet anders te verklaren dan door aan te nemen dat zij elkaar eigenlijk al kennen.

Klopt.

Nietzsche

Trouw, 28-10-1997

Wie heeft niet gehoord van die dwaze man die op een heldere ochtend een lantaarn ontstak, het marktplein opliep en onophoudelijk riep: 'God is dood! God is dood!' Omdat er net een groot aantal mensen bijeen was dat weliswaar niet in God geloofde, maar toch nog meende christen te zijn of moslim of vrijzinnig religieus, wekte hij grote hilariteit. 'En wat dan nog?' vroeg de een. 'Maakt het iets uit voor onze religieuze beleving?' zei de ander. 'Dat wisten we toch allang? Waarom nog een oud bericht opnieuw verteld?' zo riepen en lachten ze door elkaar.

De dwaze man sprong midden tussen hen in en doorboorde hen met zijn blikken. ‘Maar begrijpen jullie dan niet dat dit grote consequenties heeft voor onze moraal, voor ons recht, voor de zin van het leven?’ riep hij. ‘Tweeduizend jaar lang hebben we ons laten leiden door een geloof dat we hebben afgezworen. We hebben onze moraal afgeleid uit religieuze geschriften, uit de bijbel, de koran, de uitleg van die geschriften en wat niet meer. Maar nu is dat alles anders: de moraal staat op zich! Wat goed is en wat kwaad – jullie zullen het zelf moeten uitmaken, met behulp van jullie eigen morele zin. Wat een daad, die moord op God! Wie gaf ons de spons om de hele horizon uit te wissen? Wat deden wij toen we deze aarde van haar zon losmaakten? In welke richting bewegen wij ons nu? Weg van alle zonnen? Is niet het enige licht dat we nog kennen dat van onze eigen Verlichting? Hoe komt het dat jullie het lawaai niet horen van de doodgravers die God begraven? God is dood! God blijft dood! Hoe zullen we alternatieve morele kaders kunnen ontwikkelen? Wat komt voor de wet van God in de plaats? Een platonisch ideeënrijk? De categorische imperatief van Kant? De eerbied voor het leven van Albert Schweitzer? En hoe kunnen wij die principes beargumenteren? Kunnen wij mensen overtuigen die ze als nutteloos ter zijde schuiven? Is de moord op God en het op Zijn troon plaatsen van onszelf niet te groot voor ons? Moeten wij niet zelf goden worden om deze daad maar enigszins waardig te lijken? Er was nooit een grotere daad – en al wie na ons geboren wordt, hoort vanwege deze daad in een hogere geschiedenis thuis dan alle geschiedenis tot nu toe was!’

Hier zweeg de dwaze man en keek zijn toehoorders aan. Ook zij zwegen en keken hem bevreemd aan. Ten slotte gooide hij zijn lantaarn op de grond, zodat die stukviel en doofde. ‘Ik kom te vroeg,’ zei hij toen, ‘mijn tijd is nog niet gekomen. Deze geweldige gebeurtenis is nog onderweg en trekt verder, ze is nog niet tot de oren der mensen doorgedrongen. Bliksem en donder hebben tijd nodig, het licht van de sterren heeft tijd nodig, daden hebben tijd nodig, ook nadat ze gesteld zijn, om gezien en gehoord te worden. Jullie zijn atheïsten geworden, jullie allemaal. Ook die agnosten die zeggen het niet te weten. Maar elke dag, elk uur van de dag, weerleggen zij in hun handelen de god van wie zij zeggen het bestaan open te laten. Jullie veinzen nog in een christelijke cultuur te leven, maar jullie gebruiken jullie bijbels als “inspirerende” kinderverhalen. Jullie geloven alleen nog in de wederopstanding in metaforische zin, maar trekken een mist van woorden op wanneer iemand dat eerlijk aan de orde stelt. Jullie maken grote sier met gemeenplaatsen,

zoals dat iemand die honger heeft mag stelen. Maar zou dat niet net zo goed uit het Communistisch Manifest overgenomen kunnen zijn? De dood van God is gewoon nog niet tot jullie doorgedrongen. Deze daad staat altijd nog verder van jullie af dan de verste sterren – en toch hebben jullie deze daad echt gesteld!’

Een wereld van schijn

Trouw, 03-03-1998

De Griekse filosoof Heraclitus van Efeze leeft nog steeds in gedachten voort door uitspraken als: ‘Alles vloeit, alles stroomt’, en: ‘Men kan niet twee keer in dezelfde rivier stappen’. Inderdaad, deze columnist is niet meer dezelfde als vorige week. U bent ook veranderd. En elk voorwerp in de wereld dat ons omringt, al is het maar een fractie. Filosofen na Heraclitus trokken daaruit conclusies. Spraakmakend waren de sofisten, rondtrekkende ‘wijsheidsleraren’. Plato had een hekel aan hen, want zij leerden dat alles betrekkelijk was. Wat de een lekker vindt, vindt de ander vies. Vaststaande waarden en waarheden bestaan niet, want ook voor de wereld van de geest geldt dat alles stroomt en alles vloeit. Toch moet je wel overtuigend kunnen spreken, met name in een democratie, waarin het immers op argumenten aankomt. De sofisten pretendeerden dat zij konden leren hoe je de zwakkere zaak tot de sterkere kon maken. Zij presenteerden zich als leraren in de welsprekendheid. Wat waar is, is niet van belang. Het gaat om het manipuleren van de schijn. Soms kom je onder de indruk van de overeenkomsten tussen de tijd waarin Plato en de sofisten leefden en onze tijd.

Ook nu horen we weer regelmatig dat het gaat om de schijn. In *de Volkskrant* stonden na de onderhandelingen met Irak plaatjes van Clinton, Kofi Annan en Saddam Hoessein. Boven de plaatjes stonden pijltjes. De pijltjes wezen naar boven of naar beneden, naargelang het imago in de ogen van het publiek was gestegen of gedaald na het akkoord tussen Irak en VN.

Ook de berichtgeving over de verkiezingen in Nederland staat volledig in het teken van de schijn. Er is een overweldigende preoccupatie met wie zal winnen. Wie krijgt de meeste zetels? Wie heeft met welke uitspraak ‘gescoord’ en welke uitspraak ‘heeft stemmen gekost’? Zelfs in de kwaliteitsprogramma’s en in de kwaliteitskranten lijkt men nauwelijks geïnteresseerd in de vraag wie gelijk heeft of wie iets zegt wat waar is. De weten-

schappelijke bureaus van politieke partijen moeten het opnemen tegen de communicatieadviseurs, handelaren in schijn. Niet de doordenking van een politieke ideologie is van belang, maar hoe een 'issue' kan worden verkocht. De communicatieadviseurs weten waar Abraham de mosterd haalt. Tenminste, dat denkt men in een wereld die overtuigd is van de werkelijkheid van de schijn.

Vandaar ook dat het Amsterdamse Openbaar Ministerie de communicatieadviseur Dig Itha voor een slordig bedrag inhuurde. Hij is immers onze gids in een wereld van de imagologie. Burgers protesteren niet eens wanneer een overheidsinstelling astronomische sommen uitgeeft om diezelfde burgers schijn voor te toveren, want wij zijn geheel overtuigd van de sofistieke waarheid dat alleen de schijn werkelijkheid is.

Geheel consistent met deze tijdgeest is ook de reden waarom procureur-generaal Steenhuis berispt is. Niet omdat de belangenverstrengeling is geconstateerd tussen de functie van procureur-generaal en de functie van adviseur bij een bureau dat iets onderzoekt wat zich onder verantwoordelijkheid van diezelfde procureur-generaal heeft afgespeeld. Het begrip 'belangenverstrengeling' veronderstelt dat iemand zoiets kan vaststellen; dat zoiets zou kunnen bestaan. Wat Steenhuis is aangerekend, is de 'schijn van belangenverstrengeling'. Nog even wachten en dan worden mensen veroordeeld, niet omdat zij een moord hebben begaan of omdat zij hebben gestolen, maar omdat zij de 'schijn niet hebben kunnen vermijden' dat zij een moord hebben begaan of omdat zij de 'schijn op zich hebben geladen' dat zij een greep in de kas hebben gedaan.

Juist in deze tijd, deze eindtijd, is echter ook een wederkeer van Plato te verwachten of van een andere filosoof die zegt dat er waarheid bestaat en dat schijn slechts schijn is. Laten we hopen dat die filosoof niet te laat komt.

Dit is waarschijnlijk de enige column van mij over het Openbaar Ministerie die in kringen van het college van procureurs-generaal met enig genoegen is gelezen.

Lof en kritiek der wijsbegeerte

Trouw, 05-05-1998

Vorig jaar heb ik een petitie ondertekend ten gunste van filosofie als vak op de middelbare scholen, op het eerste gezicht een mooie zaak. Ik ben

zelf filosoof, ik houd mij al vele jaren bezig met de wijsbegeerte en ik geloof dat bestudering van het recht (mijn 'hoofdvak') enorm aan diepgang heeft gewonnen door mijn filosofische vorming. Geen enkel probleem om een petitie te ondertekenen. Of toch? De berichten over het overlijden van de Franse filosoof Jean-François Lyotard (1924-1998) deden mij weer twifelen. Ik ben niet zo enthousiast over die Lyotard. Hij schreef bijzonder obscuur, iets wat indruist tegen de ethiek van een filosoof. De wijsgeer moet zijn inzichten op het marktplaatsplein met iedereen kunnen bediscussiëren, zoals Socrates deed in Athene.

Lyotard had in wezen ook niets te vertellen. Erger nog: hij vergrootte algemeen bestaande vooroordelen nog eens uit in pompeuze frasen. Als iedereen al het gevoel heeft dat er geen structuur meer in ons denken zit, dat we geen geloof meer kunnen omarmen, dat de wereld verbrokkelt en dat alles uit elkaar valt, komt Lyotard dat in ronkende volzinnen nog eens formuleren. Ook dat is weer in strijd met de beroepseer van de filosoof. De filosoof moet mensen aan het denken zetten. Zich op gespannen voet verhouden met de tijdgeest. Hij moet prikkelen en aanzetten tot verder denken, niet zich wentelen in opvattingen die toch al voor lief worden genomen. Het is een tikje gênant om te lezen hoe feilloos Lyotard de intellectuele modes op de voet volgde. Toen het marxisme in de mode was, was hij marxist. Toen het uit de mode was, was hij het ook niet meer.

Echt desastreus was wel de invloed van Lyotard en zijn postmoderne geschrijf op het filosofisch taalgebruik. Lyotard en de zijnen cultiveren een structuurloos proza waarin de lezer zelf orde moet scheppen. Zij doen dat welbewust. Het aanbrengen van structuur in het denken, argumenten presenteren, begrijpelijkheid – het zijn voor deze filosofische sektariërs evenzovele ondeugden, omdat hiermee het door hen verfoei-de rationalisme wind in de zeilen wordt geblazen. Discussiëren met deze mensen kán niet, omdat zij de logica niet erkennen. Zij wensen zich uit principe niet aan de gangbare normen op dit terrein te conformeren. Zij sluiten zich op in kleine, fanatieke en daardoor toch nog wel invloedrijke groepjes die hetzelfde taaltje met elkaar spreken.

Mag dat dan niet, zal men vragen? Waarom ben ik zo 'intolerant'? 'Tolerantie' is het meest misbruikte woord van onze taal. Ik ben niet intolerant, want ik probeer niet om het postmoderne geschrijf verboden te krijgen. Ik erken voor postmoderne theoretici hetzelfde grondwettelijk recht om te zeggen dat de logica ons terroriseert als mijn buurman het recht heeft om te zeggen dat twee maal twee vijf is. Het is alleen weer

mijn grondwettelijk recht dat ik het niet goed behoef te vinden. En het is wederom een grondwettelijk recht (art. 23 van de Grondwet: vrijheid van onderwijs) dat ik mijn kind daaraan niet hoeft bloot te stellen.

Daarmee komen we dan toch weer uit bij die petitie voor filosofieonderwijs. Hoe weet ik nu dat mijn kind straks een soort filosofie krijgt waar het iets van kan leren? Hoe weet ik dat er niet zo'n postmoderne gelovige voor de klas komt te staan? Welke garantie heb ik dat mijn kind niet elke vorm van ordelijkheid in het denken afleert die ik met zo veel moeite probeer te stimuleren? Dat het zich weerbaar zal opstellen tegen pre-tentieuze *Wichtigmacherei*? Laten we het maar onomwonden stellen: welke kwaliteitscontrole bestaat er eigenlijk in de filosofie? Het antwoord is: geen enkele. En zolang dat het geval is, kun je als ouder misschien beter kiezen voor geschiedenis of aardrijkskunde, want dan leren de kinderen tenminste iets.

Lyotard vind ik nog steeds een kletsmajoor, maar dat zoiets voldoende reden zou zijn om maar de voorkeur te geven aan aardrijkskunde en geschiedenis, lijkt mij betwistbaar. Mijn critici Erno Eskens (Trouw, 9 mei 1998) en René Gude (9 mei 1998), die aanvoeren dat filosofie een belangrijk vak kan zijn op middelbare scholen, moet ik dus achteraf wel gelijk geven. De reactie van Harry Kunneman laat mij – als altijd – vertwijfeld achter met de vraag wat hij toch zou bedoelen. Volgens Kunneman (Trouw, 9 mei 1998) zouden filosofen als Cliteur geen rekening houden met de ‘wezenlijke onafgestemdheid’ van de mens. ‘Wezenlijke onafgestemdheid’ – dat is vast iets van Lyotard.

Diogenes als patroonheilige

Trouw, 30-06-1998

Vreemde term eigenlijk, ‘vierentwintiguurseconomie’. Natuurlijk werkt een economie vierentwintig uur. Net als de natuur – die gaat ook niet slapen. Wie gaan slapen, dat zijn de dieren. Wat kardinaal Simonis en dominee Plaisier nu willen, is dat ook de mensen op tijd gaan slapen en hun rust nemen. Een verstandige opmerking natuurlijk, maar eigenlijk ook niet zo spectaculair. Het wordt pas interessant wanneer zij de stelling verdedigen dat door het verruimen van de openingstijden van winkels een gevoel van jachtigheid, stress en preoccupatie met economisch gewin in de samenleving is geslopen – een gevoel dat zou verdwijnen

wanneer de winkels weer om zes uur dichtgingen. Maar ten aanzien van die stelling hebben zij nog geen begin van bewijs kunnen leveren.

Als we toch grootscheeps aan het generaliseren slaan, zouden we de kardinaal en de dominee erop kunnen wijzen dat al dat jachtige gedoe is begonnen met het christendom, omdat daarmee een tijdsdimensie in het leven kwam. De geschiedenis verliep niet cyclisch (zoals bij de antieken), maar volgens een bepaald heilsplan. Protestanten en katholieken hebben dat beiden op hun eigen manier uitgewerkt. Zo heeft Max Weber het calvinisme verantwoordelijk gehouden voor het ontstaan van het kapitalisme. En Michael Novak, zelf katholiek, laat in *The Spirit of Democratic Capitalism* (1982) zien dat katholicisme en kapitalisme zich uitstekend tot elkaar verhouden. Gezien deze stand van zaken zijn de kardinaal en de dominee dus niet de eerstgeroepen voor de missie die zij zichzelf hebben toebedeeld.

Even afgezien daarvan: dat vele mensen jachtig en gestrest leven, is natuurlijk zeer betreurenswaardig. Het heeft alleen niets te maken met het feit dat Albert Heijn tot acht uur open is. Elke morgen loop ik – op weg naar mijn werk aan de universiteit van Leiden – rustig naar het station Zuid wtc in Amsterdam. Ik loop dan langs druk heen en weer hollende, strak gestropdaste baasjes die naar hun auto's snellen voor de advocatenkantoren. Laatst zag ik een advocaat al lopend naar zijn auto een bandje inspreken voor zijn secretaresse. Ondertussen zocht hij jachtig naar zijn autosleutels, toen tot overmaat van ramp ook nog eens zijn draagbare telefoon begon te rinkelen. Deze man is echt niet te helpen door Albert Heijn weer om zes uur te sluiten. Integendeel, daar zou hij alleen maar nog zenuwachtiger van worden.

Wat nodig is, is een totale verandering van geest. Ik heb wel eens de neiging om zo'n persoon aan te spreken en te zeggen: 'Maar beste man, waar ben je nu mee bezig?' Dat zou echter niet zonder gevaar zijn, want hij zou misschien zeggen: 'Wie denk je wel dat je bent, universitaire uitvreter?' Dat doe ik dus niet. Maar ik probeer hem wel met een lichte ironie aan te kijken, in de hoop dat mijn boodschap overkomt. En die boodschap is er dan een van de oude cynici, de stoïcijnen, Socrates, Montaigne, Spinoza of Schopenhauer: het goede leven is een leven van eenvoud, gematigdheid, zielenrust en zelfgenoegzaamheid.

Toen Alexander de Grote de cynicus Diogenes van Sinope zag liggen zonnen, vroeg hij of hij iets voor Diogenes zou kunnen doen. Het was eigenlijk net zo'n scène als toen de duivel aan Jezus vroeg: 'Zeg me wat je wilt en ik zal het je geven.' Maar net als Jezus bezweek de cynicus niet

voor wat minderbegaafden als een verleiding zouden ervaren. Hij antwoordde dat hij inderdaad een wens had: Alexander stond in de zon, of hij een stapje opzij wilde gaan, dan zou Diogenes weer in de zon liggen.

Niet Simonis, niet Plaisier, maar Diogenes lijkt mij de patroonheilige van het verzet tegen wat met een misleidende term de vierentwintig-uurseconomie wordt genoemd.

Kwispelstaartend bij de tijd

Trouw, 07-07-1998

‘Oordelen op eigen kracht is het voorrecht van weinigen,’ schreef de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer in 1840. De meeste mensen zien met vreemde ogen, horen met vreemde oren. Het is ook gemakkelijk om te denken zoals de rest van de wereld denkt. Maar te denken wat de wereld over dertig jaar pas denkt – ziedaar, dat is niet *jedermanns Sache*. Schopenhauer schreef zijn hoofdwerk, *De wereld als wil en voorstelling*, in 1818. Hij was toen dertig jaar oud. Maar erkenning kreeg hij pas aan het eind van zijn leven. Nooit was het hem gelukt een professoraat in de wacht te slepen. Het grootste deel van zijn leven moest hij wachten, wachten, inderdaad, omdat hij zijn tijd vooruit was.

Tegenover de ‘profetische filosofen’, filosofen van het type Schopenhauer, staan de wijsgeren die als het ware samenvallen met hun tijd. Daarvan zijn Fichte, Schelling en Hegel schoolvoorbeelden. Hegel schreef eens dat een filosofie de tijd in gedachten vat. Mooier kon het contrast met Schopenhauer niet worden weergegeven. Het is soms grappig te zien hoe onbevangen de filosofen die ‘bij de tijd zijn’ hun gedachten verwoorden. Dat zij in feite hun roeping van ziener verloochenen dringt volstrekt niet door.

Dit laatste drong zich bij mij weer eens op na lezing van het artikel van Berry Vorstenbosch (*Trouw*, 26 juni) over de Italiaanse filosoof Gianni Vattimo, geschreven naar aanleiding van de verschijning van Vattimo’s boekje *Ik geloof dat ik geloof*. Deze titel is typerend voor de benadering van de wijsgeer: hij gelooft dat hij gelooft. Maar zeker weten doet hij niets, waarschijnlijk omdat elke vorm van zekerheid in ons lichaam bestaan ons vreemd zou zijn geworden.

Let op hoe hij argumenteert (of liever gezegd dat nalaat): ‘De banvloek van de filosofie over de religie is weggevallen.’

‘Is weggevallen’ – Vattimo betoogt dat niet omdat hij argumenten

heeft, welnee, hij constateert. Hij constateert een 'herleving van religieuze belangstelling' in het intellectuele milieu waarin hij verkeert. Hij ziet zichzelf als iemand die de openbaring overdenkt 'conform de eeuw' en dus op een wijze die hem 'als kind van deze tijd niet tegen de borst stuit'. Inconsistent lijkt mij wel dat Vattimo met de zijnen door Vorstenbosch wordt aangeduid als een 'kritische voorhoede'. Want wat is 'kritisch' aan denken wat iedereen denkt?

Aan het einde van het stuk komt dat ook expliciet naar voren: 'Is Vattimo's geloof afhankelijk van de filosofische modes die de toekomst nog in petto heeft?' 'Ik geloof dat niet,' zegt Vorstenbosch. Maar, eerlijk gezegd, geloof ik dat wel. Want een filosoof die zo kwispelstaartend loopt te verkondigen dat hij 'bij de tijd' is, tapt natuurlijk straks weer uit een ander vaatje. Als de tijd verandert, gelooft hij weer dat hij juist niet gelooft. Schopenhauer zei al: het is moeilijk om geen satire te schrijven.

Hoe men de filosofie een dienst bewijst

Trouw, 20-10-1998

Geen lof is te groot voor de filosofie. Zij geeft vertroosting in moeilijke tijden en helpt ons het leven door te komen zonder angst. Dat schreef de Romeinse politicus en filosoof Cicero na de dood van zijn dochter, terwijl hij tot overmaat van ramp ook nog eens in ballingschap verkeerde. Filosofie is een soort wereldse wijsheid die ons, net als religie, kan leren met dit leven in het reine te komen. Maar in de tijd van Cicero was de filosofie nog een overzichtelijke erfenis van Grieks gedachtegoed. Men had Socrates, Plato, Aristoteles en de stoïcijnen. Deze figuren handelden grotendeels vanuit verwante vooronderstellingen, waarop ze hun ideeën baseerden. Wie tegenwoordig vertroosting zoekt bij de wijsbegeerte, moet kiezen uit een veelheid van totaal verschillende stelsels en personen. Zelf leerde ik de eerste ditjes en datjes uit Joachim Störigs tweedelige *Geschiedenis van de filosofie*. Ook nu nog zijn dat alleszins lezenswaardige boekjes. Na verloop van tijd ging echter één ding opvallen: al die filosofen hebben volgens Störig min of meer gelijk. Eerst heb je filosoof A. Die is heel knap en hij zegt dit en dat. En dan heb je filosoof B. Die is ook heel knap, maar hij zegt zus en zo. Nu wil je als lezer dat knappe wel geloven, maar als die filosofen allemaal verschillende dingen leren, moet toch een deel van hen het bij het verkeerde eind hebben. Wanneer je die filosofen daarna zelf gaat lezen, blijkt dat ze el-

kaar niet alleen tegenspreken, maar dat zij elkaar bovendien uitmaken voor alles wat lelijk is. Karl Popper is van mening dat het werk van Theodor Adorno een obscuur soort *Wichtigtuerei* is. Arthur Schopenhauer noemde de filosofie van Hegel gekkengeklets en waanwijsheid. In de Middeleeuwen, en in de zestiende en zeventiende eeuw werd het wijsgerig debat verlevendigd door af en toe een filosoof die verdacht werd van ideeën die niet met de kerkleer overeenkwamen op de brandstapel te gooien, zoals Giordano Bruno overkwam.

Een kritisch consument van de wijsbegeerte kan geen allemansvriend zijn, zoals Störig. Want filosofen die elkaar zo heftig bestrijden kunnen niet allemaal gelijk hebben. De enige manier om die conclusie te vermijden is de filosofie te zien als een kunst waarover slechts een smaakoordeel valt te geven. De wijsgeer Fichte bracht dat tot uitdrukking met de woorden: wat voor soort filosofie men kiest, hangt af van wat voor mens men is. Het probleem is echter dat wie die weg gaat, van filosofie een soort geloof (*fides*) maakt, terwijl het pretendeert verstandelijk toetsbaar te zijn (*ratio*). Maar hoe toets je of een filosofie juist is? Een vermakelijk en even briljant als voor de hand liggend antwoord op deze vraag, stamt van de Amerikaan Alan Sokal en de Belg Jean Bricmont. Zij hadden het vermoeden dat een groep postmoderne filosofen eigenlijk niets te melden had. Jean-Francois Lyotard en Jacques Lacan betoveren hun publiek met bezwerende gemeenplaatsen, maar ze stellen in wezen niets voor. Nu is dat natuurlijk bekend, maar het probleem is: hoe ontmasker je de bedriegers? Het is op dit punt dat Sokal en Bricmont een prachtige zet hebben gedaan. Zij hebben een natuurwetenschappelijke achtergrond en dus kozen zij voor een experiment om hun punt duidelijk te maken. Zij schreven een obscuur artikel met daarin dezelfde onzinnige dingen als deze postmoderne filosofen beweren. Vervolgens stuurden zij dat artikel op naar een tijdschrift dat door postmodernisten wordt beheerd, en wachtten af wat gebeurde. En inderdaad, hun stuk werd geplaatst. Als je het mij vraagt hebben Sokal en Bricmont de filosofie een grote dienst bewezen. Vindt u niet?

Mensenrechten zijn een moreel Esperanto

de Volkskrant, 12-12-1998

Stel, we zouden de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1998 voorgelegd krijgen, zou deze dan even snel zijn geaccepteerd als

in 1948 het geval was? Men kan dat op goede gronden betwijfelen. De UVRM werd in 1948 betrekkelijk probleemloos aanvaard en heeft in vijftig jaar tijd de wereld veroverd. Geen enkele ‘wereldgodsdienst’ is gelukt wat de mensenrechten gelukt is: het ontwikkelen van een moreel Esperanto dat over de gehele wereld gesproken wordt. Sommigen zeggen dat de UVRM kon slagen omdat deze aansluiting vond bij ideeën over menselijke waardigheid die de wereldgodsdiensten reeds eeuwenlang gepredikt hadden.

Zo schrijft Václav Havel: ‘De westerse standaarden inzake de mensenrechten vormen [...] een moderne toepassing van christelijke beginselen.’ (NRC *Handelsblad*, 26 juni 1998) Maar waarschijnlijker is dat de UVRM zich alleen daarom mondiaal kon verbreiden omdat hiermee voor het eerst, los van elke confessionele grondslag, een moreel perspectief werd gepresenteerd dat op niets anders was gebaseerd dan de idee van menselijke waardigheid. Die idee wordt immers als leidend beginsel opgevoerd in de preambule van de UVRM. Hoe het ook zij, de vijftigste verjaardag van de UVRM lijkt een uitgelezen gelegenheid voor reflectie op de betekenis daarvan.

Wie de hedendaagse discussie overziet, moet constateren dat de UVRM en mensenrechten in het algemeen niet langer onbetwist zijn. Van verschillende zijden wordt kritiek geventileerd, sommige beter gefundeerd – en dus bedreigender voor mensenrechten – dan andere.

- 1 De liberale kritiek. Een eerste punt waarop men de UVRM zou kunnen kritiseren, is dat deze een compromis lijkt te zijn tussen politieke ordeningen, waartussen niet langer een compromis gesloten behoeft te worden. Immers het Oosten – de Sovjet-Unie – kreeg de sociale rechten erkend; het Westen – Europa en de Verenigde Staten – de klassieke rechten. De sociale rechten leggen het accent op armoedebestrijding en het creëren van sociale voorzieningen door de staat. De klassieke rechten markeren een overheidsvrije sfeer voor de burger.

Na het vallen van de Berlijnse Muur kan men zich afvragen of niet tevens het compromis tussen Oost en West is komen te vervallen. Als de marktgerichte benadering van het Westen heeft getriomfeerd, zou dan daarmee niet tevens de codex van klassieke rechten het primaat moeten krijgen boven de sociale?

Het lijkt een sterk argument, maar bij nadere overweging kan men ertegen inbrengen dat weliswaar de Muur gevallen is, maar dat het

liberale marktprincipe ook in de westerse landen zijn grenzen lijkt te hebben gevonden.

- 2 De cultuurrelativistische kritiek. Een tweede aanval op de idee van universele mensenrechten is ingezet door sommige derdewereldlanden. Enkele daarvan zien de UVRM als een product van het Westen en dus slechts in pretentie universeel. De UVRM is een ideologisch getint document. Het is een ophemeling van de waarden van het Westen tot standaarden die overal tot gelding gebracht moeten worden. In haar radicaalste vorm presenteert deze kritiek zich als 'cultuurrelativistisch'. Cultuurrelativisten kritiseren het beoordelen van de ene cultuur met maatstaven die ontleend zijn aan de andere cultuur. Het voltrekken van een dergelijke beoordeling is een vorm van cultureel imperialisme, een ideologische of geestelijke variant eigenlijk van het politieke imperialisme uit de tijd van Kipling ('the white man's burden').

Ook deze kritiek is niet zo sterk. Het behoeft weinig betoog dat ideeën die ontwikkeld zijn in het Westen, grote invloed hebben gehad op de totstandkoming van de UVRM. Maar worden het daarmee 'westerse ideeën'?

- 3 De communitaristische kritiek. Beter gefundeerd is wellicht de kritiek dat het mensbeeld van de UVRM is geënt op een typisch westers individualisme dat geen recht doet aan de sociale geaardheid van de mens. Dit schrijven bijvoorbeeld hedendaagse 'communitaristen' (gemeenschapsdenkers). Deze kritiek wordt tegenwoordig nog versterkt door diegenen die aandacht vragen voor plichten in plaats van rechten. Door een groep vooraanstaande (oud-)politici, onder wie Helmut Schmidt en A.A.M. van Agt, is zelfs een Verklaring van de Plichten van de Mens bepleit, als pendant van de rechtenverklaring.

De vraag is echter of men in deze kritiek niet een kunstmatig groot contrast creëert tussen rechten en plichten. Op allerlei manieren hangen rechten en plichten samen. Met sociale rechten corresponderen zorgverplichtingen van de staat. Maar ook met individuele, klassieke rechten corresponderen verplichtingen. Zo correspondeert met het recht op vrijheid van meningsuiting van de één, een verplichting voor anderen tot tolerantie: we moeten 'verdragen' dat standpunten worden geventileerd die we persoonlijk afwijzen.

Na vijftig jaar heeft de UVRM dus nog steeds een niet te onderschat-

ten waarde, zo lijkt het. Vele bezwaren die men daartegen aanvoert, berusten op een misverstand. De liberale, de cultuurrelativistische en de communitaristische kritiek zijn interessant, maar zij raken de uVRM niet in het hart. Is zij daarmee onaantastbaar? Dat zou te snel zijn. De sterkste kritiek op de mensenrechtentraditie lijkt mij de volgende.

- 4 De ecologische kritiek. Hedendaagse critici richten terecht hun pijlen op de geestelijke achtergrond van de uVRM. Deze wordt gedragen door een antropocentrische geest die reeds tot uitdrukking komt in het woord 'mensenrechten'. Men erkent alleen de belangen van één soort aardbewoners: homo sapiens.

Dat de mensenrechten hun fundament vinden in de menselijke waardigheid, zoals de preambule van de uVRM het formuleert, is een idee dat voornamelijk is ontwikkeld door de Duitse filosoof Immanuel Kant. Volgens Kant had alles in de werkelijkheid een 'prijs' en een 'waarde', behalve de mens. De mens heeft geen prijs, ook geen waarde in de zin van een relatieve vergelijkingsmaatstaf, maar alleen een absolute waarde of 'waardigheid'. Hij presenteerde deze ideeën in 1785 en sindsdien heeft het idee van de *menschliche Würde* een ware zegetocht gemaakt door de geschiedenis van de politieke theorie en het denken over de fundering van mensenrechten.

Het hoogtepunt van die ontwikkeling vinden we in de preambule van de uVRM. Maar de schaduwzijde van deze gedachte vinden we ook reeds bij Kant: alle andere levende wezens dan homo sapiens blijven volledig in de kou staan. Kants bewonderaar, maar tevens scherpste criticus, Arthur Schopenhauer, stelde dit reeds aan de kaak in 1840. Van plichten tegenover dieren of rechten van dieren wilde Kant niets weten. Weliswaar zou men dieren goed moeten behandelen, maar dat is dan toch alleen maar omdat wreedheid in de omgang met dieren tot wreedheid in de omgang met mensen aanleiding zou kunnen geven.

We moeten goed zijn voor dieren als oefening om goed te zijn voor mensen. Zo vat Schopenhauer het door hem gesmade denken van Kant samen, waarin de mens als centrum van het universum wordt opgevoerd. Maar vanwaar eigenlijk die preoccupatie met de mens? Waarom zou alleen de mens drager van rechten kunnen zijn? Omdat alleen de mens voor die rechten kan opkomen? Maar waarom verklaren we geestelijk gehandicapten dan niet rechteloos?

Natuurlijk, vrijheid van godsdienst voor een nijlpaard is absurd. Maar

is het ook zo vreemd dat een olifant ‘recht heeft’ op het behoud van zijn slagtanden? Of dat de hand van een gorilla niet mag worden verwerkt tot asbak? Pas sinds de revolutie van Darwin in het midden van de vorige eeuw (1859), een revolutie die voor een belangrijk deel de kloof tussen mens en dier slechtte, kon de vraag of ook de belangen en rechten van dieren zouden moeten worden gerespecteerd serieuze aandacht krijgen.

Vanaf de negentiende eeuw is een geheel nieuwe kritiek op het antropocentrisch uitgangspunt in de westerse filosofie naar voren gekomen. Benjamin Disraeli spotte over het darwinisme: ‘The question now placed before society is this, “Is man an ape or an angel?” I am on the side of the angels.’ Maar waarom eigenlijk? Darwin stond, zoals bekend, aan de kant van de apen. In 1838, eenentwintig jaar voor de publicatie van zijn *On the Origin of Species*, schreef hij in zijn dagboek: ‘Man in his arrogance thinks himself a great work worthy the interposition of a deity. More humble and I think truer to consider him created from animals.’

Deze passage zou wel eens even belangrijk kunnen blijken voor de verdere ontwikkeling van mensenrechten in de eenentwintigste eeuw als Kants idee van de menselijke waardigheid dat voor de UVRM geweest is. De eenentwintigste eeuw zou fundamentele rechten niet moeten funderen in noties als het vermogen om te redeneren, menselijke waardigheid en rationaliteit, maar in datgene wat menselijke en niet-menselijke dieren gemeen hebben: het vermogen tot lijden. Ook dieren hebben een gevoeligheid voor pijn. Een zeemeeuw kan net zo gemarteld worden als een mens. Ook een marmot heeft baat bij een goede behuizing. Kistkalveren voelen heel goed aan wanneer zij geen ‘privacy’ hebben.

Natuurlijk zal de doorwerking van dit perspectief aanleiding geven tot heel andere verklaringen van rechten dan voorheen. Gerard Reve mag dan denken dat alle dieren katholiek zijn, maar de vrijheid van godsdienst voor een eekhoorn lijkt voorlopig slechts fantasie. De vraag is echter of dit ons ervan moet weerhouden te onderzoeken waar mens en dier gemeenschappelijke belangen hebben. Ik denk het niet. En deze gemeenschappelijke sfeer van belangen zou men kunnen beschermen door fundamentele rechten. Natuurlijk klinkt dit alles nu nog naïef utopisch.

Toen Mary Wollstonecraft in 1792 een pleidooi hield voor de rechten van vrouwen, merkte een criticus op dat we dan net zo goed rechten aan

dieren konden geven. We weten nu dat de wereldgeschiedenis soms in honderd jaar enorme sprongen voorwaarts maakt. Als het perspectief van Darwin en Schopenhauer doorbreekt – en dat van de wereldgodsdiensten met hun verheerlijking van de mens op de achtergrond raakt – kan het wel eens sneller tijd zijn voor een Universele Verklaring van de Rechten van Levende Wezens dan we nu zouden denken.

William James

Trouw, 15-12-1998

Vraag mij niet waar het vandaan komt, maar ik heb een enorme afkeer van godsdienstig gesjoemel. Met godsdienstig gesjoemel bedoel ik natuurlijk niet kardinaal Simonis, Antoine Bodar, de SGP of het GPV, maar de overgrote meerderheid der gelovigen die aan het shoppen is op de re-limarkt: dominee Ter Linden, Cornelis Verhoeven en het CDA. Gesjoemel is: niet luisteren naar de paus, en toch katholiek blijven. Dominee blijven, maar niet geloven in de wederopstanding.

Deze afkeer van gesjoemel begint bij mij zo langzamerhand problematische vormen aan te nemen, want ik vind daarvoor nergens, maar dan ook nergens begrip in mijn omgeving. Niet bij mijn vrouw, niet bij mijn beste vrienden, bij niemand. 'Wat kan jou dat nou schelen dat die protestanten hosties eten,' zeggen mijn vrienden tegen mij. 'Je gelooft niet eens.'

Nee, dat is waar, maar toch, als iemand achteloos laat vallen dat hij de beginselen van onze 'humanistisch-christelijke cultuur' onderschrijft, zoals in dat zwak beargumenteerde artikel van Pieter Jan Biesheuvel in *Trouw* van 8 december, dan reken ik meteen voor dat 'humanistisch' iets heel anders is dan 'christelijk'.

Hoe komt dat nou? Ik ben niet belast door mijn opvoeding. Ik hoefde nooit naar zondagsschool. Ik heb in geen enkel opzicht geleden onder een godsdienstige opvoeding, zoals Alfred Hitchcock of Maarten 't Hart. Ik kom uit een keurig godsdienstonverschillig gezin. Ik kan mijn neurotische afkeer van het gesjoemel dus niet verklaren of het zou iets met een vorig leven te maken moeten hebben.

Enfin, ik heb nu besloten daar iets aan te gaan doen. Wat ik nodig heb om weer in harmonie met mijn omgeving te kunnen functioneren, is een goed beredeneerde verdediging van het gesjoemel. Nu is het probleem alleen dat je die bijna nooit vindt. Het gesjoemel wordt wel alom

gepraktiseerd, zelfs wordt toegegeven dat het gesjoemel is (Cornelis Verhoeven heeft dat wel eens gedaan), maar zelden vindt men het goed verdedigd. In discussies daarover draait het er ook bijna altijd wel op uit dat men mij gelijk moet geven. ‘Inderdaad, je hebt gelijk, een protestantse marxist moet ook helemaal niet aan de Katholieke Universiteit Nijmegen lesgeven.’ Maar, zo voegt men daar dan stevast aan toe: ‘En toch kan ik mij daarover niet druk maken.’ Kortom, ik zit in de lastige positie dat de sjoemelaars en verdedigers van de sjoemelaars intellectueel telkens het onderspit moeten delven, maar emotioneel zegevierend uit de confrontatie met mijn principesreiterie te voorschijn komen.

Onder deze omstandigheden rest slechts één strategie. Ik moet van mijn dwangneurose af. Ik moet zelf het sjoemelen gaan gedogen en misschien zelfs wel een beetje mee gaan doen, bijvoorbeeld door de humanistisch-christelijke traditie ook een beetje te gaan verdedigen of een beetje te gaan geloven en een beetje niet. Maar om daaraan werkelijk van harte mee te kunnen doen, moet ik als rechtgeaard intellectueel eerst een goede verdediging en rechtvaardiging van het sjoemelen lezen. Dus niet eentje van: ‘Ach, wat zou dat.’ Nee, een echt goed doortimmerd verhaal ten gunste van het sjoemelen. Gelukkig bestaat dat, namelijk het opstel ‘The Will to Believe’ (1896) van de Amerikaanse filosoof William James. James leert dat wat je wilt geloven ook voor jou geloofswaarheid is. En daar is niets mis mee. Die James, kortom, die moet ik hebben.

Cornelis Verhoeven was schrijver en filosoof, als hoogleraar verbonden aan de universiteit van Amsterdam. Hij is inmiddels overleden.

R.M. Hare

Trouw, 22-12-1998

In de eerste zinnen van zijn boek *Moral Thinking* (1981) geeft de Britse filosoof R.M. Hare de taak van de ethiek als volgt weer: ‘We worden allen geconfronteerd met morele vragen, sommige klemmender dan andere. En de meesten van ons denken bij het beantwoorden van die vragen ook enigszins na. We zullen het erover eens zijn dat dit soort denken, net als elk ander denken, op een goede en slechte manier kan gebeuren. Het is de taak van de ethiek om ons te helpen dit goed te doen.’

Wat een prachtige passage om een boek mee te openen! Let op die onderkoelde stijl. Geen donderpreek als: 'En nou moeten jullie eindelijk eens je hersens gebruiken en niet maar wat aanzwammen over morele aangelegenheden.' Nee, de meesten van ons denken 'enigszins' – let op dat laatste woordje – na: 'Most of us do some thinking about them', over die morele problemen dus. Wat Hare alleen maar doet, is hardop uitspreken waar we kennelijk allemaal van uitgaan: er is ook in een morele aangelegenheid zoiets als beter en slechter redeneren. Welnu, op dat goede of betere redeneren kun je je dus toeleggen, en de taak van de ethicus is om ons daarin te scholen. Natuurlijk ligt daar weer een nieuw probleem, want de meeste mensen zijn niet geneigd te denken dat zij zelf ernstig tekortschieten wanneer het aankomt op moreel redeneren.

Een andere beroemde zin uit een groot filosofisch werk is die uit Descartes' *Discours de la méthode* (1637), net als het boek van Hare gepreoccupeerd met het juiste redeneren, zij het niet primair in ethische aangelegenheden: 'Gezond verstand is het best verbreide goed in de wereld,' zegt Descartes, 'want iedereen meent daarvan voldoende in huis te hebben.' Zo is dat ook met het vermogen tot moreel redeneren.

Mensen erkennen wel dat op dit gebied goed en slecht kan worden geredeneerd, maar dan toch altijd wanneer het denken van anderen ter discussie staat. Van zichzelf zullen zij niet snel vermoeden dat zij tekortschieten. Eigenlijk is dat opmerkelijk. Mensen zijn heel snel met toe te geven dat zij geen wiskundeknobbel hebben, dat zij niets weten van techniek, dat zij computeranalfabeet zijn, zelfs dat zij slecht zijn in rekenen en taal. Maar wie zegt: 'Als het op ethische problemen aankomt kan ik niet zo goed redeneren?' Toch is dat laatste lastiger dan weten hoe de benzinemotor in elkaar zit of een computer bedienen. Enigszins consistent morele keuzes maken is zelfs titanenwerk. Met name de verlichters verwachtten daarvan veel.

Stel nu eens dat we ons moreel gedrag niet meer laten bepalen door mythen en sagen, door religieuze verhalen en eeuwenoude teksten. Stel nu eens dat we werkelijk gaan nadenken over moraal, zou daarvan dan niet veel te verwachten zijn? Een morele opvoeding van de mensheid met niets anders dan ethiek als ons richtsnoer, zoals G.E. Lessing voor ogen stond in zijn *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780)?

Enerzijds is het heersend geestesklimaat daarover sceptisch. Ethici moeten zich vooral niet te veel laten wijs maken. Maar het punt van Hare blijft toch wel staan. Kennelijk gaan we er allemaal van uit dat er

over moraal geredeneerd kan worden. En we gaan ervan uit dat dit goed en slecht kan gebeuren. En dat vooronderstelt toch dat daarvoor maatstaven bestaan? Waarom zouden we daar dan niet naar op zoek gaan?

Weg met het cultuurrelativisme

Trouw, 20-02-1999

Eenieder die zich heeft verdiept in de opkomst en ondergang van culturen, wereldrijken en dynastieën, kan niet anders dan onder de indruk raken van de historische variabiliteit. Die veranderlijkheid geldt niet alleen door de tijd, maar ook van plaats tot plaats. Koppensnellen geldt in bepaalde culturen als een uiting van moed, een praktijk waar in de meeste culturen met afschuw kennis van wordt genomen. Een bron van verbazing is ook altijd de diversiteit aan zeden en gewoonten op het terrein van huwelijk en huwelijksrouw geweest. In sommige Afrikaanse en Aziatische culturen wordt polygamie geoorloofd geacht. Maar wij achten polygamie verwerpelijk (hoewel 'seriële monogamie' – dat wil zeggen het hertrouwen nadat het eerste huwelijk ontbonden is – tegenwoordig algemeen geaccepteerd is).

Ook over slavernij is door de eeuwen heen en in verschillende culturen zeer verschillend gedacht. Plato en Aristoteles hadden er geen moeite mee. In de bijbel wordt zij nergens afgewezen. Tweehonderd jaar geleden was de slavenhandel nog een bloeiende praktijk in de Verenigde Staten. Thomas Jefferson, schrijver van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring met daarin de *ringing words* dat alle mensen gelijk geboren zijn, had zelf nog 146 slaven.

En wat te denken van de doodstraf? Die werd in bijna alle tijden en op alle plaatsen als een hoogst normale, zelfs onontbeerlijke straf beschouwd. Filosofen als Kant en Hegel zagen het zelfs als essentieel voor een beschaafde samenleving dat de doodstraf moest kunnen worden opgelegd. Bekend zijn de categorische woorden van Kant dat als men zou weten dat morgen de wereld zou vergaan, vandaag de laatste misdadiger zou moeten worden opgehangen. Een interessant voorbeeld, omdat we hier met een bij uitstek beschaafd filosoof van doen hebben met hoogst zuivere morele inzichten.

In het licht van bovengenoemde variëteit verbaast het niet dat Pascal stelt: 'Moraal is verschillend naar plaats en tijd.' Moraal is niets anders dan gewoonte, schreef de socioloog William Graham Sumner in 1906:

‘The notion of right is in the folkways.’ Wanneer nu uit de variëteit in normen en waarden de consequentie wordt getrokken dat we andere culturen en tijden niet mogen beoordelen, is een belangrijke stap gezet op een weg die bekend is komen te staan als het ‘cultuurrelativisme’ of ‘cultureel relativisme’.

Op het eerste gezicht lijkt het een vreemde stelling dat men een vreemde cultuur niet zou mogen beoordelen en eventueel veroordelen. Maar het wordt enigszins begrijpelijk wanneer men ziet waarop het een reactie vormt.

De cultuurrelativisten verzetten zich doorgaans tegen de idee dat het Westen per definitie (of omdat het een superieure positie heeft in politiek-economisch opzicht) ook de wijsheid in pacht heeft inzake morele aangelegenheden. Zo was in de vorige eeuw het superioriteitsbewustzijn van de westerse wereld groot, vooral in Groot-Brittannië. Het Britse rijk was enorm uitgestrekt en overal werd de Britse cultuur geïmporteerd. Dat werd gezien als een natuurlijk uitvloeisel van de superieure positie van de Britse cultuur ten opzichte van andere, als ‘primitief’, gekwalificeerde culturen.

In zekere zin gaf de leer van Darwin aanleiding tot dit superioriteitsgevoel. In 1859 publiceerde hij *On the Origin of Species* en enkele jaren later *The Descent of Man* (1871). Darwin stelde dat de menselijke instincten en ook de morele gevoelens ontwikkeld worden als reactie op de omgeving. Anders gezegd: moraal staat in dienst van de overleving van de soort. Het idee van het goede komt ons niet uit een andere wereld aanwaaien, het is niet aangereikt door God (Mozes op de berg), maar het vormt slechts een middel voor het voortbestaan van de soort.

Darwin trok zelf nog niet de politiek-morele consequenties uit deze benadering, dat werd gedaan door Thomas H. Huxley (1825-1895) en door Herbert Spencer (1820-1903). Waar Darwin nog neutraal sprak van een aanpassing aan de omgeving, spreken zij onbekommerd van vooruitgang. Het geloof in de vooruitgang zou daarna sterk verankerd raken in het westerse denken. Rousseaus idee van de edele wilde die aan beschaafde culturen ten voorbeeld kon worden gesteld, kreeg hierdoor in de negentiende eeuw zware concurrentie. Spencer schreef in *The Principles of Ethics* (1897) dat de moderne, ontwikkelde beschavingen moreel beter waren dan primitieve samenlevingen. Hij ging ervan uit dat naarmate culturen beschaafder zouden worden, zij ook vreedzamer zouden zijn en dat de zogenaamd edele wilde moreel inferieur was aan

de beschaafde Europeaan.

Ook bij Charles Dickens (1812-1870) treft men dat vooruitgangsgeloof aan. Nadat hij in Londen een tentoonstelling over de Zoeloes had bezocht, omschreef hij de nobele wilde als 'wreed, gemeen, geneigd tot diefstal en moord; een wild dier met een opschepperige aard'. De morele filosofie van Spencer en het sociaal-darwinisme hadden grote invloed op de legitimatie van het kolonialisme. Het sociaal-darwinisme werd gebruikt om te rechtvaardigen dat de beschaving door Europeanen naar de primitieve volkeren zou worden gebracht; zij zouden dat doen in naam van de vooruitgang.

Het cultuurelativisme is een reactie op deze tendens. Het kwam aan het begin van deze eeuw naar voren in het werk van antropologen en sociologen, zoals de reeds genoemde Sumner, Émile Durkheim, Franz Boas en Ruth Benedict. Met name Ruth Benedict (1887-1948) had veel invloed. Zij ging ervan uit dat elke cultuur zou moeten worden gezien als een geheel. Men kan deze niet beoordelen met maatstaven die niet aan die cultuur zelf zijn ontleend. De notie van transculturele waarden, zoals geformuleerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948), zou een illusie zijn. Hoewel serieuze ethici het cultuurelativisme doorgaans verwerpen, heeft het een enorme greep gekregen op het politiek correcte denken van de doorsnee beoordelaar in de westerse wereld.

Het cultuurelativisme is een verward amalgaam van standpunten waarin men drie zaken helder dient te onderscheiden. Ten eerste: een feitelijke claim. De cultuurelativist gaat uit van het bestaan van een grote culturele variëteit. Deze claim zullen we voorlopig even als juist accepteren. Men kan erover twisten hoe groot die culturele variëteit is. Want soms bestaat variëteit alleen aan de oppervlakte, maar blijkt er op een dieper niveau toch overeenstemming te bestaan. Zo betekent het feit dat eskimo's oude, zieke mensen achterlaten in de sneeuw niet dat zij geen waarde hechten aan het menselijk leven. Het betekent alleen dat men in die cultuur tot deze draconische maatregel genoopt is omdat anders de groep als geheel niet kan overleven. Maar laten we dit even buiten beschouwing laten.

Van de feitelijke claim, de 'diversiteitthese', dient men een tweede, normatieve claim te onderscheiden, namelijk dat het ongeoorloofd zou zijn om met maatstaven van de ene cultuur een andere cultuur te beoordelen. Hier in Nederland bestaat de norm om rechts te houden, maar dat maakt de Britten, die links rijden, niet onbeschaafd.

Als derde en laatste claim ontkennen cultuurrelativisten dat men universele maatstaven kan hanteren waarmee alle culturen de maat zou kunnen worden genomen. Dit leidt ertoe mensenrechten als typisch westerse noties van de hand te wijzen.

Het probleem met cultuurrelativisten is dat zij het onderscheid tussen de tweede en de derde claim niet accepteren. De norm dat je rechts moet rijden, is voor hen van dezelfde orde als de norm dat je geen fatwa over een schrijver mag uitroepen: deze normen zijn allemaal specifiek voor een bepaalde cultuur en zijn in hun gelding beperkt tot die cultuur. Volgens cultuurrelativisten is het even absurd een islamist te kritiseren over een uitgeroepen fatwa als een Brit verwijten dat hij links rijdt.

Eenieder kan zien dat dit helemaal niet voor zichzelf spreekt. Het zou geborneerd zijn te verwachten dat ze overal op de wereld Nederlandse begrafenisrituelen overnemen. Liever niet, zou je zeggen: een kopje koffie en een plakje kleffe cake en dan weer na een kwartiertje op straat. Maar dat neemt nog niet weg dat we wél onze lijst van grondrechten kunnen aanprijzen. Die begrafenisrituelen behoren tot de hoogst eigenaardige eigenschappen van de Nederlandse cultuur die niet voor export in aanmerking komen, maar de lijst van grondrechten wel. Of anders: binnen elke cultuur hanteert men normen die specifiek zijn voor die cultuur én normen met een universaliteitspretentie.

Hoe kan dat eenvoudige onderscheid aan zulke schijnbaar zo intelligente mensen ontgaan zijn? Dat heeft politiek-ideologische redenen. Het cultuurrelativisme is gebaseerd op een veronderstelde relatie. Men denkt als volgt. Het superioriteitsbewustzijn van het Westen is verkeerd. Westerse waarden zijn niet per definitie beter dan de waarden in andere culturen. Het is een vorm van nekoloniaal gedrag om hen met onze waarden te veroordelen. Dat is zelfs gevaarlijk, zo zegt men, want het levert de legitimatie voor de brutaalste onderdrukking. We moeten daarom ontkennen dat universele waarden bestaan. Het is het tolerantst anderen in hun waarde te laten.

Dat klinkt mooi, maar de conclusie is gebaseerd op denkfouten. Stel ik meen dat tweemaal twee vier is, terwijl mijn buurman meent dat tweemaal twee vijf is. Dan is het niet intolerant of aanmatigend van mij om aan mijn mening vast te houden. Het is ook niet arrogant om hem uit te nodigen samen de rekensom nog eens te maken. Maar het feit dat hij rekenfouten maakt, geeft mij natuurlijk ook niet het recht om hem te dwingen rekenonderricht te ondergaan.

Dit punt heeft ook grote relevantie voor cultuurrelativisme. Gesteld

dat de Europese naties beschaafder, moreel beter en superieur in politiek-economisch opzicht waren aan de Aziatische of Afrikaanse culturen, dan nog is daarmee niet bewezen dat zij het recht zouden hebben deze culturen te onderwerpen om de mensen daar de zegeningen van onze vooruitgang deelachtig te maken. Elke cultuur heeft recht op haar eigen primitiviteit, zoals mijn buurman recht heeft op zijn eigen domheid.

In plaats van de veronderstelde relatie tussen eigen beschaving en het recht tot het beschaven van anderen ter discussie te stellen, gaan cultuurrelativisten echter verdedigen dat alle beschavingen even beschaafd zijn of dat de notie 'beschaving' een elitaire en verwerpelijke zaak is. Dit alles is in het licht van de moderne geschiedenis weliswaar begrijpelijk, maar toch verkeerd. Waarom zouden we ons tot dit soort nivellerende beschouwingen laten verleiden? Er is toch verschil in beschaving? Waarom zouden we onszelf de mogelijkheid ontzeggen om gehele culturen het etiket 'beschaving' te ontzeggen? Was het Derde Rijk niet onbeschaafd?

En wat gezegd kan worden van hele culturen, kan men ook zeggen van onderdelen daarvan. Men kan vrouwenbesnijdenis (Egypte, Soedan), het uitspreken van een fatwa over een schrijver (Iran), maar ook het organiseren van kooigevechten of schrale begrafenisrituelen (Nederland) als onbeschaafd of anderszins verwerpelijk afwijzen. Het openhouden van die mogelijkheid is niet alleen in het voordeel van het Westen, maar ook van de critici van het Westen. Een allochtone beoordelaar van de Nederlandse cultuur moet de mogelijkheid hebben bepaalde elementen van de Nederlandse cultuur als onbeschaafd van de hand te wijzen, net als een Nederlander moet kunnen zeggen dat vrouwenbesnijdenis een verwerpelijk onderdeel is van de Egyptische of Soedanese cultuur. Het uitsluiten van die mogelijkheid zou tot een volslagen abdicatie van ons zedelijk beoordelingsvermogen leiden en ons in zekere zin on-menselijk maken.

Vanwaar dan al die commotie over het artikel van Chris Rutenfrans waarin hij het cultuurrelativisme afwijst ('Onze cultuur is de beste', *Trouw*, 6 februari 1999)? Dat zit zo. Eerst heeft de criminoloog Rutenfrans de beoefenaren van criminologie een spiegel voorgehouden ('Hoe crimineel zijn allochtonen', *Trouw*, 16 januari 1999). In mijn woorden: de criminologie is een wetenschap van de verhulling. Decennialang heeft men om politiek correct te blijven gegevens onder de pet gehouden, om maar eens een recentelijk geïntroduceerde uitspraak te hante-

ren. Die houding is een schande voor de wetenschap en het bewijst eens te meer dat wat het academisch debat had moeten zijn in feite niet plaatsvindt, omdat men zich in de gedachtevorming en meningsuiting laat bepalen door politieke taboes en ideologisch esprit de corps. Ook de discussie over de multiculturele samenleving is door de deskundigen lange tijd meer afgehouden of omfloerst gevoerd dan dat men daaraan een intellectueel onbevangen bijdrage heeft geleverd. De grote verdienste van artikelen als die van Rutenfrans en anderen is dat zij die zwijgcultuur hebben doorbroken.

Kalma dacht: hoe komt Scheffer toch weer op het rechte pad?

Trouw, 09-03-2000

De betekenis van het spraakmakende artikel van Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', komt in de discussie met Paul Kalma (*Trouw*, 4 maart en 7 maart) pas goed naar voren. De inhoud van het stuk van Scheffer is niet nieuw, veel van de dingen die hij zegt zijn twintig jaar geleden door S.W. Couwenberg gezegd, en tien jaar geleden door Frits Bolkestein. Sinds kort kan men Pim Fortuyn daaraan toevoegen. Wat het stuk van Scheffer in bepaalde kringen zo hard deed aankomen, is dat nu iemand van de progressief-welkenkende intelligentsia zich tot dit perspectief heeft bekeerd.

Paniek. De inquisitie naar politiek incorrect denken blijkt de laatste jaren in toenemende mate ineffectief. Van der List is niet vervolgd door het Openbaar Ministerie na zijn kritische opmerkingen over de Gay Parade. Van Dijke is in tweede instantie vrijgesproken na een gewraakte vergelijking van homoseksualiteit en diefstal. Het is niet gelukt Frits Bolkestein te marginaliseren op grond van diens bijdrage aan de discussie over de multiculturele samenleving. Wel is het een tijdlang gelukt Couwenberg als verdacht van de verkeerde opinies uit te sluiten, maar de grand old man van politiek-incorrect lijkt toch glorieus uit de strijd te komen. Waarom? Net als met F.D. Roosevelt het geval was: Couwenberg heeft gewoon al zijn critici overleefd.

De vertwijfeling die spreekt uit het artikel van Kalma is dus heel begrijpelijk: en nu gaat onze Paul (Scheffer) óók het verkeerde pad op. Hij lijkt overtuigd door de wijsheid van het neoconservatief gedachtegoed op het punt van de multiculturele samenleving. Hij heeft de aartsvader

van het neoconservatisme, Norman Podhoretz, zelfs voor de televisie geïnterviewd. Kennelijk leest Scheffer nu verkeerde boeken. Hoe kunnen we ‘onze Scheffer’ weer op het rechte pad krijgen? moet Kalma hebben gedacht.

Om de schade in de beeldvorming te beperken als zouden nu ook sociaal-democratische intellectuelen de ban op het vrije denken hebben opgeheven, verzon Kalma een list. Twintig jaar geleden, in de tijd dat alles nog overzichtelijk volgens het links/rechts-schema geordend was, stond het blad *Elsevier* model voor de sigaar en de hoge hoed van het wilde kapitalisme. *Vrij Nederland*, de *Haagse Post*, de *Volkskrant* – die waren goed. *Elsevier* stond prettig geïsoleerd aan de foute kant. Maar nu heeft de *Haagse Post* een foute columnist in J.A.A. van Doorn. De *Volkskrant* heeft Van der List en Bolkestein als reguliere contribuanten gehad. En nu heeft de krant die eens het lichtbaken was van progressief Nederland, ook nog een adjunct-hoofdredacteur van *Elsevier* overgenomen (H.J. Schoo).

Waar gaan we heen? Zouden we niet met de multiculturele samenleving als smeermiddel die overzichtelijke wereld van weleer kunnen terughalen, moet Kalma gedacht hebben? En zo schreef hij zijn stuk voor *Trouw* waarin al die foute meningen van politiek incorrecte luitjes prettig geordend naast elkaar stonden. Zou het helpen? Of is de overzichtelijke wereld van goed en kwaad uit de tijd van Den Uyl voorgoed voorbij? Ik vrees het wel, maar niemand kan het Kalma verwijten dat hij het hart wel eens nostalgisch voelt kloppen.

Niet alle culturen zijn gelijkwaardig

NRC Handelsblad, 16-10-2001

Bij de opening van de Mevlana-moskee in Rotterdam verklaarde burgemeester Opstelten dat de media ten onrechte een verband leggen tussen aanslagen en islam: ‘Alsof moskeeën broedplaatsen zijn van verkeerde ideologieën. Dat is natuurlijk niet juist. Het getuigt van lafhartigheid dat terroristen religie misbruiken om hun woede te koelen op onschuldige burgers.’ Ongetwijfeld, maar waarvan zijn moskeeën dan wel broedplaatsen? Het is een beetje naïef te denken dat in moskeeën (en trouwens ook kerken) alleen wordt gebroed op ideeën als naastenliefde, broederschap en verzoening tussen de volkeren. Religie, niet alleen de islam maar ook het christendom, is heel vaak een bron geweest van

vrouwonvriendelijke ideeën, van racisme, van gelatenheid en andere zaken die niet allemaal als schone idealen en deugden zijn te beschouwen. Noch de bijbel, noch de koran bevat een vroege versie van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Natuurlijk, hedendaagse gelovigen en ook vele deskundigen (theologen en arabisten) doen hun best democratie, rechtsstaat, mensenrechten en allerlei andere emancipatoire idealen in de tekst van deze heilige geschriften te lezen, maar daarvoor zijn zeer ingewikkelde hermeneutische kunstgrepen nodig. De meest gevolgde richtlijn voor modernistische uitleg is de volgende. Staat er in de bijbel: 'Heb uw naaste lief', dan is dat letterlijk zo bedoeld. Staat er: 'Verbrand de heks', of: 'Sla uw vrouw', dan moeten we dat óf in de geest van de tijd zien, óf symbolisch verstaan.

De vrijzinnige omgang met de bijbel is dus het voortdurend meten met twee maten en de constructie van zowel het 'moderne christendom' als de 'moderne islam' levert een enorme hypocrisie op: wat prettig klinkt voor de hedendaagse oren mag blijven staan, wat onprettig klinkt wordt herschreven. Fundamentalisten hebben volledig gelijk wanneer zij deze omgang met de heilige geschriften afwijzen en doodleuk stellen: 'Ik kan de heilige geschriften ook niet veranderen.' Dat zei bijvoorbeeld El Moumni toen hij homoseksualiteit als in strijd met de islam afwees.

Toch werpt Opsteltens betoog in één opzicht natuurlijk wel een belangrijke vraag op: hoe moeten we in de multiculturele samenleving omgaan met zo veel verschillende culturen, religies en levensbeschouwingen? Elke samenleving is gebaseerd op een zekere mate van consensus over uitgangspunten. Komt die consensus te ontvallen, dan is de sociale cohesie zoek. Het antwoord van de burgemeesters en ook dat van opperburgemeester Wim Kok op deze vraag is eigenlijk: vermijd conflicten, ga discussies uit de weg. Nu is dat niet zo eenvoudig, want in de hedendaagse cultuur is men eraan gewend geraakt alles te kritiseren. We leven in een cultuur met een verpletterende openheid en nagenoeg onbegrensde mogelijkheden tot debatteren en discussiëren. Elke avond is een keur van praatprogramma's te bekijken, elke week rollen opiniebladen van de pers, op het internet valt een grote hoeveelheid discussiesites te bezoeken, en het is dus uitermate moeilijk op dit punt de geest in de fles te krijgen. Toch wordt daar wel aan gedacht door de burgervaders en zij doen dat met een beroep op een ogenschijnlijk mooi ideaal.

Voor godsdiensten en culturen, zo zeggen zij, dient men respect te

hebben. Alle culturen en godsdiensten zijn in wezen gelijkwaardig. Beschouwingen over de waarde van culturen en de waarde van godsdiensten verklaart men taboe. Beschouwingen over de islam worden afgedaan als stemmingmakerij of zelfs als ophitserij. Zo deze al gepast zijn, dan zeker niet nu. Daarmee komen we aan de kern van het verwijt dat Opstelten aan 'de media' maakt, zonder daarbij overigens te willen aangeven welk medium hij in gedachten heeft of om welke uiting het hem precies gaat. Het is dan ook volledig begrijpelijk dat Ron Abram, voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Journalisten, zegt niet veel te kunnen met de uitspraken van Opstelten.

Het is zeer de vraag of deze 'alle culturen zijn gelijkwaardig stelling' op redelijke gronden verdedigd kan worden. Het is de stelling van het cultuurrelativisme, dat stelt dat alle culturen gelijkwaardig zijn. Men kan niet vanuit de ene cultuur de andere beoordelen. Onze burgemeesters en de intellectuele elite die sinds de jaren zestig de toon aangeeft in het openbaar bestuur, zijn geheel in de ban van dit cultuurrelativisme. Het klinkt ook zo mooi: tolerantie, ruimdenkendheid, afkeer van ethnocentrisme en kolonialisme. Hebben we geen leergeld betaald met westerse superioriteitsbewustzijn?

Toch is de stelling dat alle culturen gelijkwaardig zijn bij nadere overdenking onzin, zoals het onzinnig is te stellen dat alle religies gelijkwaardig zijn. Er zijn zeer kwaadaardige culturen. Er zijn culturen waarin de vrouw wordt onderdrukt. Culturen waar draconische straffen staan op lichte vergrijpen. Culturen waarin de vrouw wordt verbrand wanneer de echtgenoot overlijdt. Culturen waarin een vrouw wordt gestenigd als zij verkracht is. Enzovoorts.

Het is ook volledig onjuist, zoals de cultureel-antropologen dachten, dat tolerantie noodzakelijk samenhangt met cultuurrelativisme. Integendeel. Tolerantie betekent 'verdraagzaamheid'. Het is de houding van iemand die zelf wel degelijk eigen waarden heeft, zelf ook denkt dat zijn eigen waarden superieur zijn aan die van anderen, maar die de anderen toch in de mogelijkheid stelt hun visie te ventileren. Tolerantie is opschorting van eigen oordeel, niet de abdicatie van eigen oordeel.

De denkfout waarvoor de cultuurrelativisten bezwijken, is dat zij op grond van het inzicht dat mensen gelijkwaardig zijn stellen dat ook alle producten van die mensen gelijkwaardig moeten zijn: hun cultuur. Dat is een gevaarlijke, zij het verleidelijke denkfout. Het is dus ook niet juist dat men voor alle culturen gelijk respect zou moeten hebben. Respect dient men alleen te hebben voor mensen.

Nu bestaat er van het cultuurrelativisme een soort 'agnostische va-

riant'. Men stelt dan: 'Je hebt gelijk, culturen zijn niet gelijkwaardig. Maar elke bestaande cultuur is een mengsel van goed en kwaad. Je kunt niet één cultuur eruit lichten – je eigen cultuur bijvoorbeeld – en die superieur achten aan alle andere.' Dat lijkt een aantrekkelijk standpunt. In de Arabische cultuur komt weliswaar steniging voor, maar de westerse cultuur heeft haar holocaust. De hindoeïstische cultuur kent weduweverbranding, maar de eskimo's laten hun ouden van dagen in de sneeuw achter. Er is geen koe zo bont of er zit wel een vlekje aan. Dat is juist, en toch kan dat ons niet ontslaan van generaliserende oordelen over hele culturen. We maken die ook. Wie zegt: 'De nazi-cultuur mag je niet veroordelen op één misstap, maar moet je ook beoordelen op de voortreffelijke autobanen', roept terecht irritatie op. Niemand heeft bezwaar tegen het oordeel 'De cultuur van het Derde Rijk was misdadig'.

Precies datzelfde kan men ook zeggen van andere culturen. Het staat een feminist vrij en het is ook redelijk te stellen dat de islamitische cultuur niet vriendelijk is voor vrouwen. Het geeft geen pas dat een vrome burgervader dan komt vertellen dat we niet mogen generaliseren over een godsdienst, omdat hij een islamitische man kent wiens vrouw geen sluier draagt of dat we moeten onderscheiden tussen Turkse en Marokkaanse islam.

Het is ook zeer de vraag of de apaiserende houding die ons door de burgemeesters wordt aanbevolen op de lange termijn een gezonde basis is voor een vitale democratische rechtsstaat. De beschavingsgeschiedenis is een geschiedenis die doortrokken is van discussie. In beginsel moet daarbij zo min mogelijk worden ontzien. Natuurlijk is het zeer kwetsend geweest voor godsdienstige gevoelens dat Galilei niet de aarde, maar de zon tot middelpunt van het universum verklaarde. Natuurlijk was het een enorme slag voor het op de bijbel, in het bijzonder op Genesis, gebaseerde wereldbeeld toen het scheppingsverhaal ten prooi viel aan de evolutieleer van Darwin. En natuurlijk is het levensgevaarlijk voor de aantrekkingskracht van een op heilige geschriften gestoelde moraal wanneer de hedendaagse ethiek deze eens op houdbaarheid onderzoekt. Maar het is nu juist de essentie van de voortgang der beschaving dat zo iets mogelijk is.

Er is dan ook niets op tegen om, zoals de Italiaanse premier Berlusconi gedaan heeft, culturen met elkaar te vergelijken en een voorkeur voor de ene of andere cultuur uit te spreken. 'We moeten ons bewust zijn van de superioriteit van onze beschaving, een systeem dat berust op welzijn, respect voor mensenrechten en respect voor religieuze rechten – iets

wat je niet hebt in islamitische landen – en politieke rechten, een systeem dat als zijn waarden begrip voor diversiteit en tolerantie kent.’ Berlusconi zei ook dat het westen trots moet blijven op zijn tradities van vrijheid, democratie en tolerantie. Dit zijn waarden waar we trots op moeten zijn, hoeveel kritiek op de huidige ontwikkelingen er ook is van de kant van de antiglobaliseringsgroepen.’

Dit zijn eigenlijk heel gewone opmerkingen. Het is bijzonder onzinnig daarover zo veel amok te maken, zoals premier Verhofstadt gedaan heeft, net als onze eigen premier. Ook Prodi, voorzitter van de Europese Commissie, nam afstand van Berlusconi. Hij pleitte voor een ‘humaan Europa, open voor alle tradities en alle godsdiensten’. Wat Prodi in zijn quasi-ruimdenkendheid uit het oog verliest, is dat hij een kolosale tegenspraak presenteert. Wanneer je een humaan Europa wilt, dan vooronderstelt dat maatstaven van beschaving. En dat betekent, uit de aard der zaak, waakzaamheid jegens nefaste (verderfelijke) godsdiensten en tradities. Wie dat uit het oog verliest, heeft wel heel weinig geleerd van de recente geschiedenis.

Marcel van Dam vond bovenstaand stuk ‘gevaarlijke onzin’ (de Volkskrant, 11 oktober 2001). Mijn gewaarde collega Arend Soeteman was ook niet gecharmeerd: ‘Cliteur hitst willens en wetens op tegen andersdenken.’ (Trouw, 9 oktober 2001). Beetje theatraal, vind ik.

Alleen oecumenisch humanisme brengt licht

NRC Handelsblad, 22-12-2001

Net voor kerst loopt de oorlog in Afghanistan op zijn einde. Militair is de operatie geslaagd, maar het geestelijk gedachtegoed van de taliban is niet verslagen. Onder moslims in de diaspora groeit de aanhang voor de taliban. De T-shirts met zijn tronie schijnen niet te worden verkocht, maar Bin Laden is nog steeds een idool voor moslimjongeren. In de Britse kranten werd anderhalve maand geleden het probleem besproken van Britse moslims die zich bij de taliban aansluiten om te strijden tegen de Amerikaanse alliantie (*NRC Handelsblad* 5 november 2001). Dit roept vele vragen op, en verschillende daarvan hebben te maken met het ideaal van de multiculturele en pluriforme samenleving. Sommigen zeggen: dat ideaal is doorgeschoten. Het leek zo aardig, het cultiveren van verschil. Maar kennelijk leeft in Groot-Brittannië een aan-

zienlijke groep moslims die hun 'gastland' niet bepaald als hun vaderland beschouwt. Zij zijn bereid de wapenen op te nemen om het land waarin zijn leven in een ander deel van de wereld ten val te brengen. Betekent dit niet dat het bevorderen van multiculturalisme in eigen land een suïcidale strategie is? Moet de overheid niet hard gaan werken aan het bevorderen van één cultuur – kortom, de 'monoculturele samenleving' gaan stimuleren? Maar waaruit zou die monocultuur moeten bestaan?

Ook in Nederland is dit onderwerp al verschillende keren voorwerp van discussie geweest. Niet onder zulke dramatische omstandigheden als in Engeland van dit moment, maar ook niet wezenlijk daarvan verschillend. *Trouw* publiceerde een interview met jongerenimam Abdul Jabbar van de Ven (21 december 2001). De vierentwintigjarige Van de Ven bekeerde zich tien jaar geleden tot de islam en is onder moslimjongeren een bekende figuur. Osama bin Laden geeft hij 'deels gelijk'. Islamitische landen bestaan helaas niet, alleen Afghanistan was dat onder de taliban. Toen een leraar hem zei: 'Jij bent een fundamentalist', glunderde Van de Ven en zei: 'Dank u wel.' De staat zou moeten worden ingericht volgens de sharia en de twintigjarige Amerikaan die met de taliban meevocht, is zijn held.

Behoort Van de Ven tot de nieuwe provo's? Is hij krentjes aan het uitdelen pour épater le bourgeois? Het lijkt van niet, en dat is niet zo'n geruststellende gedachte onder de kerstboom. Wat hieruit blijkt, is dat het project van de liberale islam bepaald failliet mag heten. Alle geruststellende woorden van onze burgemeesters ten spijt. En ook alle geleerde pacificators van Abu Zaïd tot Mohammed Arkoun, van An-Na'im tot P.S. Koningsveld ten spijt – het lijkt erop dat wat 'de liberale islam' genoemd wordt een utopie is die nog honderden jaren op zich kan laten wachten. De voorstellingen over een liberale islam zijn op geen enkele manier representatief voor de reëel bestaande islam. De arabist Brugman heeft gelijk: het overgrote deel van de islam is fundamentalistisch.

Tegenover een dergelijk brandend geloof staat Europa zwak met zijn twijfels aan de eigen grondslagen en uitgangspunten. Het is tijd voor een diepgaand onderzoek naar de bronnen van de Europese cultuur.

Van de abrahamitische godsdiensten (jodendom, christendom en islam) is het heil niet te verwachten: zij zijn loten van één stam. Maar de rol van het oecumenisch humanisme is nog niet uitgespeeld in de Europese cultuur en een revitalisering daarvan lijkt een levensvatbaar alternatief voor het theïsme, dat tegenwoordig ook onder jongeren weet

aan te spreken.

Natuurlijk zijn er vele heiligen in het humanistisch pantheon: Montaigne, Voltaire, Kant en Bertrand Russell. Maar patroonheilige van het oecumenisch humanisme is de Griekse filosoof Socrates. Hij leefde in de vijfde eeuw voor Christus en inspireerde de grootste denkers van de antiek-pagane cultuur: Plato en Aristoteles. Niet alleen blonk hij uit door zijn indringende filosofie, maar ook door zijn praktische gerichtheid. Zoals Cicero zei, bracht Socrates de filosofie van de hemel naar de aarde. Hij brak met de Ionische natuurspeculatie en wendde zijn blik naar de ethiek, naar de mens. Socrates initieerde een humanistische revolutie, een Verlichting in het oude Griekenland. Hij hield een pleidooi voor de autonomie van de moraal.

Eeuwenlang was de moraal gedomineerd door de godsdienst. In het Louvre zien we op een zwarte Babylonische kolom een reliëf waarop de zonnegod Sjamasj de wettelijke code overhandigt aan Hammoerabi. Een gelijksoortig verhaal over het ontstaan van de ethiek vinden we in onze eigen cultuur. Het Oude Testament maakt gewag van God, die op de berg Sinaï de tien geboden overhandigt aan Mozes. Maar ook Socrates' leerling Plato verklaart de oorsprong van de moraal. In zijn dialoog *Protagoras* vinden we een mythisch verhaal over hoe Zeus medelijden kreeg met de ongelukkige mensen, die met inadequate tanden, zwakke klauwen en gebrek aan snelheid geen partij waren voor de wilde dieren. Om deze zwakheden te compenseren gaf Zeus de mensen moreel gevoel en het vermogen om wet en rechtvaardigheid te ontwikkelen. Dit verhaal over de oorsprong van ethiek is wereldser en waarschijnlijk realistischer dan het Babylonische of het joods-christelijke idee: moraal wordt voorgesteld als een noodzakelijke voorwaarde voor menselijk overleven. Dit idee kon alleen maar ontstaan in de Griekse samenleving, de eerste grote cultuur met duidelijk seculiere wortels.

Die seculiere benadering komt ook tot uitdrukking in een andere dialoog van Plato, de *Euthyphro*. Socrates is in gesprek met een zekere Euthyphro, die de theorie over oorsprong en grondslag van de moraal verkondigt die eeuwenlang het gemoed van de mensheid heeft beziggehouden: moraal is goddelijk bevel. Het goede is goed, omdat God en goden het hebben bevolen; het kwade is kwaad omdat zij het hebben verboden. Via een kritisch verhoor leidt Socrates Euthyphro naar een humanistische ethiek. Ten eerste confronteert hij Euthyphro met het probleem dat de goden niet eenstemmig zijn. Welke god moeten we volgen wanneer ook de goden disputeren over goed en kwaad? Maar ook

wanneer we uitgaan van één god, de god met een grote g, God – dan nog blijft er een probleem: zouden we God altijd moeten gehoorzamen, wat hij ook van ons vraagt?

De Bin Ladens van deze wereld zijn die mening toegedaan, en zij hebben nog een punt ook. Uit consequent godsdienstig gezichtspunt is er geen andere weg. Søren Kierkegaard heeft dat goed aangevoeld toen hij in zijn boek *Angst en beven* stelde dat Abraham op Gods bevel de religieuze plicht had zijn zoon Izaäk te offeren, ook al is zijn autonoom *zedelijke* plicht een geheel andere. Morele autonomie bestaat niet voor Kierkegaard. Zedelijke plicht is religieuze plicht en religieuze plicht is uitdrukking van Gods wil.

Wanneer Van de Ven de islamitische jongeren oproept terug te keren naar de oerbeginselen van de islam ('Het woord van Allah verandert niet en is het stevigste fundament om op te bouwen') dan onderschrijft hij geheel deze kierkegaardiaanse gedachtegang. We mogen echter hopen dat de mensheid niet de weg van Kierkegaard, Bin Laden en Van de Ven zal gaan, maar die van Socrates. Wat we nodig hebben, is een *oecumenisch humanisme*. De autonomie van de moraal moet de grondslag zijn voor het beoordelen van het ethisch gehalte van de wereldgodsdiensten, religie is niet een reservoir voor onze morele opvattingen.

Het is na 11 september dan ook van het allergrootste belang geworden om het secularisme actief te propageren, ook met overheidssteun. Het heeft geen enkele zin – zoals minister Van Boxtel deed – de El Moumni's uit te nodigen voor een gesprek over eventuele discriminerende opmerkingen over homo's. Tenslotte kan El Moumni de koran ook niet veranderen, zoals hij fijntjes opmerkte. Wat moet gebeuren, is dat we de organisaties steunen die expliciet het secularisme willen verbreiden. Wat we nu doen, is het subsidiëren van organisaties die op de een of andere manier godsdienst overeind houden terwijl die godsdienst – althans in de westerse wereld – op zijn laatste benen loopt. Minister Van Aartsen heeft zelfs het plan opgevat om van het bevorderen van de vrijheid van godsdienst het speerpunt te maken van zijn mensenrechtenbeleid.

Nu is godsdienst een activiteit die we moeten gedogen, zoals we ook het gebruik van alcohol en van drugs gedogen. We laten het toe, omdat elk mens een marge heeft van vrijheid waarbinnen hij zijn eigen keuzen kan maken, ook al zijn we ervan overtuigd dat het niet de juiste keuzen zijn. Maar gedogen is iets heel anders dan stimuleren. Het subsidiebeleid van de overheid moet niet gericht op een 'an establishment of religion', zoals de Amerikaanse grondwet terecht verbiedt. Wat zij moet

doen, is het propageren van secularisme, het stimuleren van de scheiding van kerk en staat, het bevorderen van respect voor de klassieke mensenrechten en vooral: onderwijs in de ethiek, met als voornaamste inzet de scheiding van godsdienst en moraal.

Helaas zijn op dit moment onvoldoende maatschappelijke instituties aanwezig die deze doelstellingen in hun vaandel dragen. Het naoorlogse Humanistisch Verbond is van zijn kerntaken afgedwaald. Minister Zalm heeft, geïnspireerd door beginselloze vrolijkheid, het 'God zij met ons' weer op het randschrift van de euro gekregen. Maar er zijn ook lichtpunten: de opvolger van de vrijdenkersvereniging De Dageraad bestaat nog steeds, zij het zieltogend, gezien het geringe aantal leden.

Ook multiculturele instellingen accepteren vaak kritiekloos de etnische en religieuze oriëntatie, waarvan juist afstand zou moeten worden genomen. Met name vrouwen zijn daarvan het slachtoffer. Wanneer een Somalisch gezin naar een Europees land migreert, betekent het voor de mannen vaak een uitbreiding van hun burgerlijke rechten. De vrijheid van meningsuiting en politieke vrijheid die men thuis niet had, kan men in den vreemde veroveren. Maar vrouwen worden onder invloed van het etnisch multiculturalisme vaak teruggeplaatst of gehouden in de rol die zij thuis hadden. Op grond van religieuze gebruiken en voorschriften worden polygamie, vrouwenbesnijdenis, sluiering en andere culturele praktijken gedoogd die op grond van humanistische premissen zouden moeten worden afgewezen. 'Multiculturalism,' schrijft de feministe Susan Moller Okin terecht 'is bad for women.'

Vooraf het integratiebeleid zal serieus onder de loep moeten worden genomen. Tot nu toe had dit een postmoderne grondslag. Een kritiekloos en naïef respect voor elke andere cultuur vormde het uitgangspunt, maar niet de kritische benadering van het humanisme dat men eerst een eigen idee moet hebben van normen en grenzen. Alleen een oecumenisch humanisme dat als uitgangspunt neemt universele waarden, zoals opgesomd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) en in de grondwetten van de democratische rechtsstaten, is in staat de delicate balans van sociale cohesie en pluriformiteit te realiseren waaraan in de mondiale samenleving behoefte bestaat. Laten we hopen dat dit nieuwe evangelie snel aanhang vindt. Niet alleen in het westen, maar ook in de rest van de wereld.

RECHT

Weed-echtpaar

Trouw, 29-10-1996

‘Koot en Bie, Remco en Aad steunen “weed-echtpaar”,’ stond er in *Trouw*. Een aardige kop. Het roept associaties op met: ‘En ook Pipo de clown is tegen de doodstraf.’ Maar misschien doen we daarmee onrecht aan de oprechte verontwaardiging van enkele tientallen bekende Nederlanders die een petitie hebben ondertekend ten gunste van het ‘weed-echtpaar’ James en Cheryl Mooring, dat aan de Verenigde Staten dreigt te worden uitgeleverd. Het wordt ervan beschuldigd weedplanten te hebben gekweekt en daarop staat in de VS een zware gevangenisstraf (tussen de 18 en 23 jaar). De ondertekenaars van de petitie noemen dat een schending van mensenrechten en zij vragen nu van minister Sorgdrager om niet tot uitlevering over te gaan.

Vervelend voor Sorgdrager. Volgens het uitleveringsverdrag moet tot uitlevering worden overgegaan. Persoonlijk bepleit de minister echter liberalisering van softdrugs en zij zal dus als minister waarschijnlijk iets moeten doen waar zij als privé-persoon een afkeer van heeft. Dat zij tot uitlevering zal moeten overgaan – ondanks Koot, Bie, Remco en Aad – lijkt echter alleen al om een heel pragmatische grond voor de hand te liggen. Nederland zou een overvolle vrijplaats worden voor veroordeelden wegens drugsdelicten, wanneer wij telkens niet zouden uitleveren als er in het buitenland een zwaardere straf staat op smokkel, vervoer en verbouwing van weed. Dat is een zware prijs voor ons zedelijk purisme.

Maar er is nog een tweede reden om niet mee te gaan met de petitie-ondertekenaars. Ten aanzien van de vraag hoe we het straftoemingsbeleid in andere landen moeten beoordelen, bestaan er twee perspectieven. Het eerste perspectief is het cultureel relativisme. Dat geeft aan dat we over de zeden en gewoonten in een ander land of een andere cultuur nooit een morele afkeuring zouden mogen uitspreken. Dat duidt

allemaal maar op cultureel imperialisme of andere vormen van arrogantie. Onder intellectuelen was (of is) dit een heel populair standpunt. Of er nu in het andere land handen worden afgehakt wegens diefstal of vrouwelijke geslachtsorganen worden verminkt – 's lands wijs, 's lands eer.

Het tweede perspectief is het cultureel universalisme. Dan ga je ervan uit dat je op elk punt een andere cultuur kunt kritiseren, want de eigen cultuur vormt tot in de kleinste details het model waaraan je vreemde culturen moet toetsen. Volgens het laatste perspectief moeten de Mooringen natuurlijk niet worden uitgeleverd. Wij doen het hier met ons straftoematingsbeleid goed. De Amerikanen doen het fout. Wij hebben het verlichte standpunt, zij het barbaarse. Wij werken niet mee aan het continueren van de barbaarse toestanden in de vs en leveren niet uit.

Persoonlijk voel ik het meest voor een tussenstandpunt: alleen bij zeer ernstige schendingen van mensenrechten werken we niet mee aan het implementeren van een vreemde rechtsorde. Een naar onze maatstaven en in onze omstandigheden relatief zware gevangenisstraf voor veroordeelden wegens drugsdelicten valt voor mij niet onder een ernstige schending van mensenrechten. We lopen zelfs het gevaar het concept 'mensenrechten' te bagatelliseren, wanneer we het voor dit soort zaken uit de kast halen.

Een rubberen octopus

Trouw, 10-12-1996

In het volgende stuk gaat het over een punt waarop advocaat Gerard Spong veelvuldig werd bekritiseerd. Hij leek een te luchtige houding aan te nemen tegenover de activiteiten van een misdaadsyndicaat dat als Octopus werd aangeduid.

In het commentaar in *Trouw* van 5 december wordt fors stelling genomen tegen advocaat Gerard Spong die 'met een lachje een rubberen octopus' aan de media toonde. De foto stond ernaast. Een misdadige organisatie verbeeld als een stukje speelgoed. Alsof het allemaal kon worden gezien als een grapje. Maar hoe heeft dat zover kunnen komen, vraag je je af.

Voor het grote publiek zijn natuurlijk de advocaten het zichtbaarst, maar ik denk dat de luchtige houding tegenover criminaliteit een echo

is van de antioverheidscampagne die lange tijd door beoefenaren van het strafrecht en vooral de criminologie is gevoerd. Crimineel gedrag zou kunnen worden gerespectueerd met: Het is maar hoe je ertegen aankijkt. Misdadig is een 'etiket' dat de samenleving bepaalde gedragingen heeft opgeplakt.

De 'etiketteringtheorie' was vooral populair onder criminologen. Een coryfee van deze richting was H. Bianchi, lange tijd hoogleraar criminologie aan de Vrije Universiteit. Tegenwoordig is de betekenis van deze criminologie gemarginaliseerd. De formatieruimte voor criminologie aan de universiteiten is ernstig gereduceerd en de nog bestaande criminologen houden zich niet meer bezig met het relativeren van crimineel gedrag, maar met het opsporen van de oorzaken daarvan. Zij doen dat in de hoop een bijdrage te leveren aan het bestrijden daarvan, een absolute doodzonde in de tijd van de 'maatschappijkritische criminologie' ('non-gouvernementele criminologie' heette dat, de overheid was immers de vijand).

Toch is het verzet tegen de overheid nog steeds dominant, nu echter niet binnen de criminologie maar binnen de strafrechtwetenschap. Nog altijd hoort men daar tirades tegen het Openbaar Ministerie (OM), tegen de politie, maar vooral tegen het departement dat 'instrumentalistisch' probeert crimineel gedrag te bestrijden. Vooral bij strafrechtbeoefenaren die in de jaren zestig hun vorming opdeden. Officieren van justitie die zich richten op het bestrijden van criminaliteit, worden neerbuigend 'criminele officieren' genoemd, 'loopjongens van Den Haag', 'rijkskruisers' enzovoorts.

Deze antioverheidsstemming speelt ook nog steeds een rol in het hardnekkig verzet van sommige strafrechtgeleerden tegen de zeggenschap van het departement over het OM. De minister moet 'afstand houden' van het OM, want er zouden levensgevaarlijke toestanden dreigen. 'De politiek' of – wat nog erger schijnt te zijn – 'partijpolitiek' zou dan invloed krijgen op het beleid van het OM. Politiek is er om democratische verlangens te articuleren, denk je dan. Maar dat is helemaal mis. Met een beroep op halfbegrepen of tendentieuze geïnterpreteerde idealen als 'rechtsstaat' en 'rechtszekerheid' wordt in feite het recht van de samenleving om zichzelf te beschermen tegen crimineel gedrag ontkend.

Tijdens mijn studie werd ik eindeloos vervuild door deze ideologen in de collegezaal. Je leerde van hen geen criminologie, ook geen strafrecht, maar je werd geïnfecteerd met een antioverheidsideologie. Zoals gezegd, is aan de universiteiten de invloed van deze ideologie nu sterk

verminderd. Wat er alleen gebeurd is, is dat nu deze houding in gecommercialiseerde vorm wordt uitgedragen door succesvolle advocaten. Zij nemen de argumenten van de academische *Sprachherrschaft*-klasse uit de jaren zestig over en verdienen er nog goed aan ook.

Wanneer doet Van Mierlo iets voor Rushdie?

Trouw, 18-02-1997

De Tweede-Kamerleden Weisglas en Blaauw (vvd) hebben op 13 februari aan de minister van Buitenlandse Zaken, Van Mierlo, schriftelijk vragen gesteld over de kwestie-Rushdie. Het antwoord moet nog komen. De belangrijkste vraag is of Van Mierlo met de overige EU-staten in overleg wil treden over de oproep tot moord op de Britse schrijver.

Het is mooi dat de vvd dit initiatief genomen heeft. Een waarlijk liberale partij hoort op de bres te staan voor mensenrechten. Wat mij betreft hadden ze Van Mierlo alleen nog wel wat harder mogen aanpakken. Immers, de vraag of hij bereid is met de overige EU-lidstaten 'in overleg te treden' zal Van Mierlo ongetwijfeld bevestigend beantwoorden. Maar nu Rushdie al acht jaar een doodvonnis boven het hoofd hangt, sinds 1989, is wel iets meer geboden dan 'overleg'. We willen actie, sancties bijvoorbeeld tegen het bewind in Teheran. Mijn vraag aan Van Mierlo zou zijn wat hij nu eindelijk van plan is te gaan doen.

Nu heeft de Iraanse president Rafsanjani gesteld dat Khordad-15, de extremistische Iraanse organisatie die de prijs op Rushdies hoofd onlangs verhoogde (van 2 naar 2,5 miljoen dollar), een niet-gouvernementele organisatie is. Maar dat kan de Iraanse autoriteiten niet vrijpleiten. Men kan een staat niet alleen aanspreken op wat deze zelf doet, maar ook op de activiteiten van terreurorganisaties die binnen de grenzen van dat land opereren. Wanneer een Nederlandse criminele organisatie beroepsmoordenaars opdracht zou geven tot liquidaties in het buitenland, kan premier Kok zich er niet van afmaken met de mededeling dat het hier 'niet-gouvernementele initiatieven' betreft. Als het Iran werkelijk ernst zou zijn met het bestrijden van de moordzuchtige initiatieven van godsdienstige fanatici, mag men van dat land verwachten dat het iets onderneemt tegen de terroristen. Maar het is natuurlijk aan iedereen duidelijk dat het werk van Khordad-15 de Iraanse regering niet onwelgevallig is. Op z'n minst worden deze acties gedoogd. Valt er voor de toekomst enige vooruitgang in deze kwestie te verwachten? Allereerst bestaat al het pro-

bleem dat Europa zegt de voorkeur te geven aan ‘kritische dialoog’ boven sancties. Sancties worden door de Verenigde Staten bepleit. Europa investeert zelfs in Iran. Dat is een opportunistische handelwijze, waardoor het geschermd met ‘stille diplomatie’ en ‘kritische dialoog’ zich als even hypocriet onthult als het Iraans verweer dat men niets kan doen aan de moordoproep van een niet-gouvernementele organisatie.

Een tweede probleem is dat kwesties van beginselen, zoals de universele betekenis van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, bij D66, de partij van Van Mierlo, natuurlijk niet in goede handen zijn. Een partij die trots loopt te verkondigen dat men pragmatisme en het afstand nemen van beginselen tot leidmotief heeft verheven, zal nooit een vaste koers varen wanneer het op dit soort zaken aankomt. D66 is – het is al vaak gezegd – een cultuurrelativistische partij. Men is hoogst beducht voor ‘westerse arrogantie’ en een mogelijk intolerant imago tegenover godsdienst. Dat is allemaal een vorm van koudwatervrees, maar men heeft die nu eenmaal.

Het is treurig om te moeten vaststellen, maar waarschijnlijk hebben Salman Rushdie, Taslima Nasrin en de vele minder bekende martelaren voor de vrijheid van meningsuiting meer te verwachten van een minder schroomvallige minister.

Corine Vloet schreef over de ‘stille verjaardag van Rushdies fatwa’. Op vrijdag 14 maart 2003 heeft de Revolutionaire Garde in Iran de fatwa tegen Rushdie opnieuw bekrachtigd. ‘Het historisch decreet over Salman Rushdie is onherroepbaar, en niets kan het veranderen,’ zegt zij. De semi-officiële Khordad-stichting heeft de prijs op Rushdies hoofd verhoogd tot drie miljoen dollar. Vloet laakt dat aan die hernieuwing van het doodvonnis geen enkele aandacht werd gegeven in de Nederlandse media. We zijn kennelijk gewend geraakt aan fatwa’s. (Corine Vloet, ‘De stille verjaardag van Rushdie’s fatwa’, NRC Handelsblad, 23 februari 2003.)

Red de grondwet

Trouw, 08-04-1997

Staatssecretaris Kohnstamm heeft onlangs een notitie gepresenteerd met daarin een aantal voorstellen voor wat in de politiek bekendstaat als ‘staatsrechtelijke vernieuwing’. Een vreemd woord eigenlijk, want de voorstellen die met deze term worden aangeduid, zijn vaak zo oud als de

geboortestonde van het politieke denken. Om de een of andere reden is het niet gelukt deze tot wetgeving te verheffen. ‘Staatsrechtelijke vernieuwing’ is dus een spannend woord voor tamelijk traditionele ideeën.

Een van de voorstellen die het tot nu toe niet heeft gehaald in Nederland, is de introductie van constitutionele toetsing. De staatssecretaris stelt nu voor om deze constitutionele toetsing mogelijk te maken. Terecht. Maar wat is constitutionele toetsing? Het is de toetsing door een rechter van een gewone wet op eventuele strijdigheid met de grondwet.

Er worden op verschillende niveaus regels (‘wetten’) gemaakt:

- 1 De lagere overheden (gemeenten en provincies) maken regels.
- 2 De nationale wetgever maakt regels (de wetten van regering en Staten-Generaal).
- 3 Verder vinden we regels in de grondwet.
- 4 En ten slotte worden regels aangetroffen in verdragen.

Deze vier niveaus staan niet zomaar naast elkaar, maar in een verhouding van laag tot hoog (van 1 tot 4). Lagere regels mogen niet in strijd zijn met hogere regels. Wordt in een concreet geval voor de rechter vastgesteld dat wel sprake is van zo’n strijdigheid dan past de rechter de lagere regel niet toe.

In het bijzonder van belang zijn het derde en vierde niveau van regelgeving: de regels in de grondwet en die in de verdragen. In grondwet en verdrag vinden we belangrijke ‘grondrechten’ of ‘mensenrechten’. Wanneer lager recht met die grondrechten of mensenrechten in strijd is, wordt het niet toegepast. Stel, de gemeente Leiden vaardigt een demonstratieverbod uit voor vrouwen, dan zal de rechter in een concrete procedure deze wet van Leiden niet toepassen wegens strijdigheid met het grondrecht op vrijheid van demonstratie. Dat laatste is zowel gewaarborgd in de grondwet als in verdragen. Deze wet van Leiden betreft een wet van het eerste niveau en deze kan door de rechter worden getoetst aan de grondwet en aan het verdrag.

Maar nu de uitzondering op de regel dat lager recht niet in strijd mag zijn met hoger recht. In artikel 120 van de Grondwet is neergelegd dat de rechter niet mag beoordelen of de wetten van het tweede niveau (de wetten van regering en Staten-Generaal) in strijd zijn met de grondwet. Aangezien de grondwet ook wel ‘constitutie’ wordt genoemd, staat het verbod op deze rechterlijke toetsing bekend als het verbod op constitutionele toetsing.

De achtergrond van het verbod op constitutionele toetsing ligt in het verleden. Artikel 120 van de Grondwet kwam tot stand in het midden van de vorige eeuw, toen men nog een overmatig vertrouwen had in de politieke organen en een zeker wantrouwen koesterde tegen de rechter. Regering en Staten-Generaal op de vingers laten tikken door de rechter werd in strijd geacht met het ideaal van democratie. Inmiddels is dat standpunt – wat men daar verder ook van moge denken – volledig verouderd. Immers, de toetsing van de wetten van het tweede niveau (de wetten van regering en Staten-Generaal) aan mensenrechten uit verdragen is sinds de jaren vijftig van deze eeuw wel mogelijk.

De vraag is nu: wat zal de consequentie zijn van een bestendiging van het huidige toetsingsverbod en het continueren van de verdragstoetsing? Het kan niet anders of de grondrechten uit de grondwet zullen dalen in waarde en de grondrechten uit de verdragen zullen de route worden via welke advocaten het gezag van wetten voor de rechter gaan betwisten. Anders gezegd: de grondwet zal eroderen, ja op den duur zelfs geheel wegwijnen. Laten we daarom hopen dat de staatssecretaris zal slagen met zijn actie 'Red de grondwet'.

Tot op de dag van vandaag is constitutionele toetsing niet gerealiseerd in Nederland. Wel heeft GroenLinks-politica Femke Halsema een voorstel van wet gemaakt om constitutionele toetsing mogelijk te maken.

Recht op seks

Trouw, 24-06-1997

In het Historisch Museum van Apeldoorn is tot 31 augustus een tentoonstelling over vier eeuwen Nederlandse prostitutie te bezichtigen. Mede naar aanleiding daarvan verscheen in *de Volkskrant* van 17 juni een interview met Margret Schreuder van de 'seksuele hulplijn voor gehandicapten'. Dat gehandicapten seks hebben, zal geen verbazing wekken. Dat een speciale categorie 'seksuele hulpverleners' tegen betaling (150 gulden voor anderhalf uur) hierbij betrokken is, ook niet. Maar interessant wordt het wanneer we de vraag opwerpen of de overheid moreel verplicht zou zijn financiële steun te verlenen wanneer de gehandicapte behoeftige zelf de kosten niet kan dragen.

Schreuder heeft daarop een duidelijk antwoord: ja. Zij kent het bezwaar: 'Die gehandicapten liggen te neuken op staatskosten.' Maar dat

acht zij niet overtuigend. Zij maakt gewag van een blinde en spastische man. Maar, zo zegt Schreuder, 'hij is daarom nog niet minder seksueel geladen... En als je dan geen geld hebt en je jezelf niet kunt helpen, dan moet je toch een beroep kunnen doen op de speciale bijstand.'

In dertig gemeenten in Nederland kan dat. De seksuele hulpverlening wordt uit de gemeentekas bekostigd. Maar Schreuder vindt dat te weinig. Zij zegt: 'Teder mens heeft recht op seksualiteit. Het is een grondrecht, hoort bij het leven. Net als eten, drinken en slapen. Een kleurentelevisie en een wasmachine krijg je zonder problemen van de bijzondere bijstand. Maar seks blijft een probleem, zit nog altijd in de taboesfeer.'

Het voorbeeld geeft te denken. Een grondrecht op seks! Dat het daarbij niet om een expliciet wettelijk erkend recht kan gaan is duidelijk. Leest men de grondwet door, dan vindt men daarin geen grondrecht op seks. Maar zo wordt het door Schreuder ook niet gezien. Zij beroept zich op een fundamenteel recht dat wordt afgeleid uit fundamentele menselijke behoeften.

Kennelijk is haar redenering de volgende. In artikel 20 van de Grondwet staat: 'Nederlanders hier te lande, die niet in het bestaan kunnen voorzien, hebben een bij de wet te regelen recht op bijstand van overheidswegen.' Nu gaat het erom wat moet worden gerekend tot dat 'bestaan'. Eten, drinken, slapen – de basisbehoeften. Maar waarom dan geen seks? Als een kleurentelevisie in het pakket past, dan toch zeker seks.

Tegenstanders zullen aanvoeren dat er een verschil is tussen de bekostiging van kleurentelevisie en betaalde seks. Seks kan een basisbehoefte zijn, maar betaalde seks is moreel verkeerd. De overheid mag nooit moreel verkeerde dingen bekostigen. Maar is betaalde seks wel verkeerd? Als dat zo zou zijn, zou ook het voorstel tot legalisering van de prostitutie verkeerd zijn dat bijna door de Tweede Kamer is.

En bovendien: moeten we niet specificeren? Betaalde seks kan in het algemeen verwerpelijk zijn, maar is het dat ook in die omstandigheden waarin seksuele hulpverlening de enige mogelijkheid is om tot seksuele bevrediging te komen? Zou het niet cynisch zijn, zo zou Schreuder kunnen aanvoeren, dat de overheid allerlei min of meer luxe cultuurgoeieren bekostigt als wasmachines en kleurentelevisies, maar iemand bevrediging van een basisbehoefte onthoudt met een beroep op de moraal, die het oudste beroep ter wereld nog nooit en nergens heeft kunnen uitroeien?

Nederland de spiegel voorgehouden

Trouw, 29-07-1997

De familie Gümüs voldeed niet aan de regels om in Nederland te mogen blijven. Maar zij was wel goed geïntegreerd. De kinderen spraken Nederlands en velen meenden dat genade voor recht zou moeten gaan.

Wat heeft de familie Gümüs met Nederland te maken? Veel, heel veel. De familie heeft ons een aardige spiegel voorgehouden, een lachspiegel eigenlijk. Wat zien we daarin? Een over het paard getilde politieke prima donna die haar partij in de ban doet wanneer men de regels niet wil veranderen op haar dictaat. Een staatssecretaris die tegen een volk dat zijn eigen regels niet wenst te respecteren zegt: 'Zoek het dan zelf maar uit.' Het is veel Nederlandser dan je op het eerste gezicht geneigd bent te denken.

In wezen komt de discussie over de familie Gümüs neer op het volgende: geldt de *rule of law* of geldt de *rule of men*? De *rule of law* (de heerschappij van het recht) betekent dat men zich aan regels houdt en deze niet telkens verandert wanneer het resultaat even niet goed uitkomt. Niet de grillen van mensen heersen (*rule of men*), maar het recht.

Wat de heerschappij van het recht en de ondermijning daarvan inhouden, kan men illustreren aan de hand van het strafrecht. In het strafrecht geldt het beginsel – heel algemeen geformuleerd – dat de overheid zich aan het recht houdt. Dat betekent dat de overheid een burger alleen mag opsporen, vervolgen en veroordelen wanneer daarvoor een wettelijke grond bestaat. Een wettelijke bepaling is een noodzakelijke voorwaarde voor veroordeling. Noem dat principe het legaliteitsbeginsel I. Maar traditioneel ging men er ook van uit dat telkens wanneer een wetschending had plaatsgevonden de overheid ook moest vervolgen. Waar had je zo'n wet anders voor? Noem dat legaliteitsbeginsel II.

Het beginsel I staat nog overeind, maar het beginsel II, daarin is de klad gekomen. Met de toegenomen criminaliteit bleek al snel dat niet alle wetschendingen kunnen worden vervolgd in verband met de overbelasting van het opsporings- en vervolgingsapparaat. In plaats van het beginsel 'alle wetschendingen vervolgen' kwam 'wetschendingen in beginsel vervolgen, maar er kunnen redenen zijn om dat niet te doen'. Deze afgezwakte vorm van legaliteitsbeginsel II gold tot aan de jaren zeventig. Toen kwam er een breuk. Dat had te maken met de swingende jaren zestig. Velen dachten dat in de wetten dingen stonden die eigen-

lijk niet zo ernstig waren (stickies roken, pornografie, godslastering enzovoorts). Waarom zouden we niet zeggen: 'In beginsel wetschendingen niet vervolgen, tenzij er een reden is om dat wel te doen'? En zo geschiedde.

We noemen dat 'gedogen'. Een bepaalde gedraging is dus wél strafbaar gesteld in de wet, maar op overtreding van die wet volgt geen reactie van de overheid die met de handhaving daarvan is belast. De regels zijn er wel, maar we maken er geen punt van wanneer ze niet worden gehandhaafd. Inmiddels is het, laten we het maar eerlijk zeggen, een puinhoop geworden met dat gedoogbeleid. Niet alleen in het strafrecht, maar ook in het bestuursrecht. Ja, overal eigenlijk. En nu zijn er weer mensen die heel onbevangen de vraag stellen waarom je wel regels zou maken en deze vervolgens niet handhaven. Is dat niet een beetje vreemd? Geeft dat niet een grote onzekerheid over de status van het recht? Is het niet de vervanging van de *rule of law* door de *rule of men*? Immers, de vervolgende instanties gaan dan – los van wat er in de wet staat – willekeurig schiften wat wel en niet vervolgd zou moeten worden.

Maar Ed van Thijn is nog niet helemaal gewend aan deze nieuwe wijze van denken. Hij behoort tot de generatie die haar politieke vorming opdeed in de jaren zestig. Hij denkt dat de regels er zijn om naar willekeur nu eens wel en dan eens niet toe te passen. En als de PvdA-coryfee het met de regels niet eens is, dan slaat hij hard met zijn vuist op tafel.

Ik ben benieuwd wat het zal uithalen. Het zou een aardig signaal zijn als hij hierin eens niet zijn zin kreeg. Stilletjes hoop én verwacht ik dat. Inmiddels is ook de regering tot het inzicht gekomen dat aan het schenden van de *rule of law* schaduwkanten kleven. Terwijl premier Kok nog heldhaftig het Nederlandse drugsbeleid in Ierland verdedigde liet de regering tegelijkertijd een notitie uitgaan waarin de 'grenzen van het gedogen' centraal stonden. Het is een zeer wollige en obscure notitie. En hoe kan het anders? De ambtenaar die over dit onderwerp een consistent verhaal moest schrijven, was met een onmogelijke opdracht opgezadeld. Maar één ding is toch wel duidelijk: het gedogen is over zijn grens heen. De jaren negentig zijn kennelijk iets anders dan de jaren zestig.

Gratie door het volk

Trouw, 05-08-1997

‘Maar het is toch verschrikkelijk! Je ziet de ene na de andere partij door de knieën gaan. Ook het CDA moet gedacht hebben: omgooien die lijn, de Amsterdamse kleermaker gaat ons stemmen kosten. Maar volgende week stuit de familie Tücksan op een verpletterende onverschilligheid. Wethouders hebben geen tijd. De media interesseert het geen barst meer. Van Thijn geeft niet thuis. Ook al lijkt het geval van de familie Tücksan als twee druppels water op de familie Gümüş, ze gaan eruit. Regels zijn dan ineens weer regels.’

Paul, je snapt er niets van. Dit gaat niet over gelijkheid, het gaat niet over de heerschappij van het recht. Het gaat over gratie. De familie Gümüş krijgt gewoon gratie, gratie van de directe bron van de Nederlandse soevereiniteit: het volk.

‘Maar het is niet consistent, het is in strijd met elke elementaire notie van recht. Het is volkomen irrationeel.’

Nogmaals: het gaat niet om recht. Het gaat om gratie. Kenmerk daarvan is nou juist dat het zich onttrekt aan regels, aan rationaliteit, aan gelijkheidsdenken. Een wonder is per definitie in strijd met natuurkundige wetten (een huilend madonnabeeldje bijvoorbeeld). En zo is gratie per definitie in strijd met wet en regel. Denk aan de Romeinse keizer na de gladiatorengevechten. Aan het einde van de strijd steekt hij zijn duim omhoog of omlaag. Niemand kan voorspellen hoe het zal lopen. Er zijn geen regels, er zijn geen principes, en er is geen verantwoording. Eén ding telt: de willekeur van het keizerlijk raadsbesluit. Of denk aan de Romeinse legeraanvoerders. Er wordt iemand voorgeleid, een dief, een bedrieger, een ruzieschopper of zelfs een verrader. De aanvoerder laat de man op zijn knieën voor hem zitten, hij trekt zijn zwaard uit de schede, heft het omhoog en... op het laatste moment geeft hij de man dan een klap met de vlakke hand op het hoofd. Gratie. Zomaar, geen principes, geen redenen, geen verantwoording. De ondoorgrondelijke diepte van het raadsbesluit van de leider.

‘Maar dat zijn toch barbaarse toestanden uit het Romeinse Rijk! Die hopen we in verlichte tijden toch niet meer mee te maken?’

Het is nu nog precies hetzelfde. Denk aan de gouverneur van de Amerikaanse deelstaat die anno 1997 de voltrekking van een doodvonnis tegen kan houden. Wederom: alles is gezegd en gedaan. Het rechterlijk vonnis is in hoogste instantie gewezen. Uitgeprocedeerd. Maar dan, dan

is het nog steeds mogelijk dat het bestuurlijk wonder zich voltrekt. Begrijp je het nu? Zo moet je ook het geval-Güntis zien. Geen logica, geen principes, maar gratie. Het nieuwe is alleen dat het nu niet gaat om de gratie van God, niet om die van de vorst (bij de gratie Gods), niet om die van de gouverneur of de generaal, maar om gratie door het volk. Daaruit blijkt dat we in Nederland in een echte democratie leven. Het volk, aangevoerd door bewoners van de Amsterdamse Pijp, oefent het recht van gratie uit voor een arme kleermaker, een recht dat eeuwenlang was voorbehouden aan goden, koningen en keizers. Geen logica, geen principes, maar een wonder en daarmee even eenmalig en in strijd met elke notie van recht en logica die je maar kunt bedenken. Snap je? 'Oké, ik geef me gewonnen.'

Is ons parlementair stelsel tot ondergang gedoemd?

Trouw, 19-08-1997

In *Trouw* van 8 augustus stelt professor Couwenberg een interessante vraag. De vraag namelijk of politieke partijen nog ergens naar verwijzen. 'Representeren ze nog iets?' Hij verwijst naar de burgemeester van Rotterdam, Bram Peper, die in een van zijn filosofische buien zou hebben gezegd dat ideologen 'hun tijd hebben gehad'. Er is sprake van een snelle groei van zwevende kiezers, die hand in hand gaat met een sterke daling van het ledental van politieke partijen. Dit lijkt, zo schrijft Couwenberg, 'het einde in te luiden van een specifieke ideologie als politiek bindmiddel'. Pragmatisme, zo niet opportunisme, is het hoogste gebod geworden.

Waar, waar, allemaal waar. Iedereen die een beetje actief is in een politieke partij, kent het probleem en ziet dat Couwenberg gelijk heeft, en niet Arie Oostlander, die doet alsof er niets aan de hand is (*Trouw*, 13 augustus). Op een grote politieke partij wordt door miljoenen gestemd. Van die miljoenen worden er maar 50.000 lid van die partij. Van die 50.000 bezoeken er 500 een ledenvergadering. En van die 500 verdwijnen er 450 naar de bar wanneer de partijleider zijn speech heeft afgerond en er een saai onderwerp als het behandelen van een rapport over de koers van de partij voor de komende jaren op het programma staat. Die vijftig belangstellenden zitten dan te kijken naar twintig commissieleden aan het andere eind van de tafel.

Is dat erg? Ja en nee. Nee, want misschien zijn de bierdrinkers wel

veel verstandiger dan die zeventig mensen in de zaal. En misschien zijn de 49.500 mensen die op zaterdag géén ledenvergaderingen bezoeken weer verstandiger dan de bierdrinkers. En misschien zijn die miljoenen die niet eens honderd gulden per jaar voor hun partij overhebben, nóg verstandiger. Wat maakt het ook allemaal uit?

Het is toch ook weer wél erg. Je moet er immers op kunnen vertrouwen dat die partijen garant staan voor het ontwikkelen van een coherente totaalvisie. Dat laatste is geen luxe, een soort piek op de kerstboom, maar een essentiële voorwaarde voor het voortbestaan van een parlementaire democratie. Een kiezer kan niet op personen stemmen. Dat denkt hij wel te kunnen, maar dat kan hij niet, wanneer hij niet weet wat die personen ongeveer gaan doen. Het is voor u en voor mij als kiezer onmogelijk om ons te verdiepen in de particuliere opvattingen van elk afzonderlijk Kamerlid van onze partij. We moeten erop kunnen vertrouwen dat die Kamerleden zich oriënteren op brede, min of meer filosofische kaders waaraan zij zich gebonden weten. De beginselen van mijn partij ken ik, wat Kamerlid A denkt, weet ik niet. Dat laatste is ook niet nodig, want ik mag ervan uitgaan dat Kamerlid A denkt en handelt conform de beginselen van de partij.

Men kan het ook als volgt formuleren: dezelfde functie die het recht heeft voor een rechter, heeft een ideologie voor een politicus. Het een en het ander maakt het gedrag van rechters en politici voor burgers voorspelbaar en inzichtelijk. Die ideologische kaders moeten ook niet te vaak veranderen, er moet een zekere consistentie en continuïteit in het gedachtegoed zitten en een politieke partij moet die ideologie in het publieke debat uitdragen.

Nu weet ik wel, de belangstelling voor ideologie is op het ogenblik op een dieptepunt; $20 + 50 = 70$ mensen gaan over de ideologie van een grote partij en de 450 bierdrinkers weten heel wereldwijd (met Peper) dat het daar niet op aankomt. Couwenberg zet dat allemaal heel mooi uiteen. Maar – en daar ligt eigenlijk mijn probleem met zijn bijdrage – waarom verzet hij zich als staatsrechtgeleerde niet een beetje? Waarom tekent hij geen protest aan tegen de verpragmatiseerde politieke werkelijkheid die hij zo scherp weet te beschrijven? Acht hij de door hem beschreven tendens soms onvermijdelijk? Is ons parlementaire stelsel tot de ondergang gedoemd en weten zelfs de meest deskundigen onder ons geen list te verzinnen om het onheil te keren?

In één adem een pleidooi voor en tegen regels

Trouw, 26-08-1997

In een belangwekkende beschouwing naar aanleiding van de zaak-Gümüs (*Trouw*, 6 augustus) geeft Mient Jan Faber aan zich ervan bewust te zijn dat 'regels regels zijn'. Hij zegt zelfs: daar is niets tegen en alles voor. Maar even verder blijkt hij daar toch niet zeer aan te hechten, want er is ook een ander, joods gezegde, namelijk: 'De mens is er niet voor de sabbat, de sabbat is er voor de mens.' Hij vervolgt: 'Met andere woorden regels hebben niet het laatste woord. De mens is er ook nog.'

Nu lijkt Faber ons aardig beet te hebben door een uitspraak van Jezus te citeren. Want wie zou daartegen oppositie willen voeren? Naar mijn idee zouden we nooit de eventuele noodzaak daartoe moeten uitsluiten. Zelfs moreel hoogstaande persoonlijkheden kunnen zich in incidentele gevallen vergissen. In dit geval behoeven we dat overigens niet eens aan te nemen, want Jezus keert zich niet tegen regels, maar tegen een naar zijn smaak verkeerde regel.

Dat Jezus zich niet tegen regels in het algemeen keert, valt op te maken uit het feit dat hij zelf ook allerlei regels formuleert. Je vader eren, je moeder eren, niet liegen, zachtmoedig zijn. En dat is dan nog maar een kleine greep. Het zijn allemaal regels, en nergens blijkt dat Jezus vindt dat je met die regels ook wel een beetje de hand kunt lichten, wanneer het resultaat van de toepassing je in een concreet geval niet zo goed uitkomt.

Ook om een andere reden komt die interpretatie van de sabbatpassage niet overtuigend op mij over. Op dit moment moet ik misschien wel een beetje kritisch zijn over Jezus, hoewel het moeilijk te zeggen valt hoe kritisch, want het sabbatverhaal is niet zo duidelijk (althans niet voor mij). Is die tegenstelling mens-sabbat eigenlijk niet een kwestieuze zaak? Kan men 'regels' uitspelen tegen 'de mens'? Wat is dat voor tegenstelling? Die regels zijn er toch ook voor mensen? Men mag toch aannemen dat een regel dat er op de sabbat niet gewerkt mag worden, gemaakt is omdat men in een bepaalde cultuur vond dat het een goede regel was?

Het mooiste komt nog. Want het grappige is dat die 'regelkritiek' nog maar net door Faber is neergeschreven of hij gaat iets tegenstrijdigs doen. Wat? Jawel, een regel afleiden uit een eventuele toestemming voor de familie Gümüs om in Nederland te blijven. De onthullende zin luidt als volgt: 'Iedereen die straks in de Tweede Kamer voor de familie

Gümüs gaat stemmen – en ik hoop dat de meerderheid overweldigend zal zijn – reken ik voortaan tot de groep op wie elke asielzoeker en illegaal niet meer tevergeefs een beroep zal doen.’

Wat is hier nu aan de hand? Naar mijn idee valt het proces het best te begrijpen door twee fasen in de argumentatiestrategie ten gunste van de Gümüsen te onderscheiden. Fase 1: zorg eerst dat regels in diskrediet worden gebracht ten gunste van uitzonderingen. Daarvoor worden ‘argumenten’ gehanteerd: genade gaat voor recht, het hoogste recht is het hoogste onrecht, iedere consequentie voert naar de duivel, de sabbat die er voor de mens is en niet omgekeerd, kijken naar de geest van de wet en niet naar de letter, enzovoorts, enzovoorts. Maar stel, je krijgt daarmee het verblijf van de familie Gümüs in Nederland geaccepteerd. Dan ben je er nog niet. En dat voelt Faber haarscherp aan. Immers, dan moet je wel zorgen dat de uitzondering die hier gemaakt is, vervolgens weer tot regel verheven wordt voor andere gevallen. Dan breekt fase 2 aan in de argumentatiestrategie. Is de familie Gümüs eenmaal ‘binnen’, dan zeg je dat je ‘erop rekent’ dat ook andere gevallen worden beoordeeld met de familie Gümüs als precedent.

Het lastige met de argumentatie van Faber is natuurlijk dat zijn pleidooi niet zo geloofwaardig is. Eerst de regels afwijzen ten gunste van een uitzondering, vervolgens uit de uitzondering op de regel weer een regel willen afleiden. Het gebeurt natuurlijk niet, maar het zou mij wel grappig lijken wanneer de Kamer zou zeggen: ‘Nee Faber, we hebben nu overeenkomstig jouw verhaal over de sabbat geleerd dat we niet zo regelgericht moeten denken en die lijn gaan we nu doorzetten. Dit ene geval-Gümüs was genade, maar we gaan daar geen recht van maken. Dus op ons rekenen in die andere gevallen, helaas, dat gaat niet.’ Dan komt Faber natuurlijk weer met een hartstochtelijk pleidooi voor het toepassen van regels en zo is de cirkel rond.

Ik zou niet graag staatssecretaris van Justitie zijn. Maar ja, dat wil mevrouw Schmitz ook niet voor een tweede termijn, zoals zij een tijdje geleden al heeft laten weten.

Thomas More

Trouw, 02-09-1997

We hebben nog net niet zitten snotteren voor de televisie, maar het zat er niet ver af. Ik heb *A Man for All Seasons* op video gekocht, een film

uit 1966 over het leven van Thomas More en zijn conflict met Hendrik VIII. Het verhaal is in grote lijnen wel bekend. Hendrik VIII (1491-1547, koning vanaf 1509) wil zijn eerste vrouw, Catharina van Aragón, inwisselen voor Anna Boleyn. Maar de paus weigerde mee te werken. More bleef trouw aan de paus. Bovendien meende hij dat zelfs een koning niet zomaar het recht naar zijn grillen kan veranderen. In 1532 legde hij zijn ambt als kanselier neer. De koning was echter om de een of andere reden gefascineerd door More. Hij bleef aandrang op hem uitoefenen om de scheiding van Catharina te erkennen en nodigde hem toch uit voor de trouwerij met Anna Boleyn. De koning had zichzelf inmiddels tot hoofd van de Engelse kerk uitgeroepen (door het laten aanvaarden van een Act of Supremacy door het parlement in 1534) en vervolgens zijn eigen scheiding uitgeroepen. Onder die Act of Supremacy moest iedereen een eed van onvoorwaardelijke trouw afleggen aan de koning. Weigering om aan die eed mee te werken betekende onthoofding. Met zijn weigerachtige houding bewerkstelligde More zijn eigen dood.

Het verhaal is ontroerend verfilmd. Maar ik had ook wel bedenkingen tegen More. Mijn houding tegenover martelaars is altijd wat ambivalent. Bewondering natuurlijk, maar anderzijds irriteren zij mij een beetje. Van Galilei tot Sacharov, van Bruno tot Gandhi, ik denk altijd: kun je je vrouw en kinderen achterlaten en zomaar – in het geval van More – de dood in wandelen, omdat je een gekke koning een lesje ethiek en staatsrecht meent te moeten leren? Waarom zou een persoon dat moeten doen? Is zo'n actie niet tot mislukken gedoemd als niet een groot deel van de cultuur rijp is voor de redenering dat ook de koning onder het recht staat?

Ik had al snel een discussie met mijn vrouw. Zij liet mij een andere kant zien: iemand moet toch eens de noodklok luiden? Waar gaat het met de mensheid heen wanneer iedereen zou wachten met het stellen van een daad? Wat More voor ons gedaan heeft, is voor het eerst (althans vroeg) een idee ventileren dat als een licht in de duisternis scheen, ook al heeft de duisternis het niet begrepen. Hij verwoordde het idee van de rechtsstaat, dat wil zeggen het idee dat ook een koning onder het recht staat. Die koning kan dus niet het recht zomaar naar zijn grillen laten veranderen, maar vorsten zijn, ook wanneer zij het recht zelf maken, gebonden aan dat eenmaal gemaakte recht. Het zijn nu voor ons dingen die bijna vanzelfsprekend klinken. Zelfs zo vanzelfsprekend dat we ze weer dreigen te 'vergeten'.

We zien ook hoe het idee waarvoor More eens aandacht vroeg, de we-

reld veroverd heeft, zij het lang nadat zijn hoofd ervoor moest rollen. Naar aanleiding van het Watergate-schandaal moest een president van de grootste mogendheid op aarde aftreden. Naar aanleiding van de Lockheed-affaire kreeg zelfs prins Bernhard een berisping. Het zou allemaal niet denkbaar zijn geweest wanneer nooit in de wereldgeschiedenis het idee naar voren was gekomen dat ook de hoogste gezagsdragers ‘onder het recht’ staan.

Het is dus essentieel voor de beschaving dat er mensen zijn als More, hoewel je het niemand mag verwijten wanneer hij niet solliciteert naar zo’n rol. Aanvankelijk wilde More zelf ook geen More zijn. ‘Ik ben niet het materiaal waaruit martelaars gemaakt worden,’ zei hij geruststellend tegen zijn vrouw. Maar de geschiedenis had een andere rol voor hem in petto. Op 7 juli 1535 legde hij zijn hoofd op het hakblok. Pas in 1776 werd de Onafhankelijkheidsverklaring gepresenteerd, waarbij het Amerikaanse volk met een beroep op constitutionalistische beginselen zich onttrok aan de tirannie van een andere Engelse koning. In 1789 vond de Franse Revolutie plaats (toen ging het hoofd van de koning onder de guillotine). En pas in de twintigste eeuw vonden de gebeurtenissen plaats die ik hierboven vermeldde (Watergate et cetera). De wereldgeschiedenis heeft geen haast.

Geen verantwoordelijkheid zonder bevoegdheid

Trouw, 11-11-1997

‘De koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk.’ Zo luidt artikel 42 van de Grondwet. Het is het centrale artikel waarin de ministeriële verantwoordelijkheid is geregeld en daarmee de basis van onze democratie. De ‘verantwoordelijkheidsregel’ is alleen maar begrijpelijk tegen de achtergrond van de staatkundige geschiedenis. Onschendbaar? Wat moet men zich daarbij voorstellen? Verantwoordelijk, wat is dat? En verantwoordelijk voor wat of voor wie?

In de vorige eeuw ging het erom macht aan de koning te ontfutselen en in handen van burgers te krijgen. Thorbecke wees ons de weg hoe dat moest. De koning zou buiten schot moeten blijven en voor alle regeringsdaden zouden ministers verantwoordelijk moeten zijn. Strikt letterlijk genomen sluit artikel 42 niet uit dat de koning doorgaat met regeren en dat voor alles wat geen genade vindt in de ogen van de volksvertegenwoordiging de ministers het veld moeten ruimen. Zo zouden

gedurende een periode van impopulair koninklijk beleid de ministers bij bosjes sneuvelen. We voelen allemaal aan dat dit geen pas geeft. Waarom niet? Omdat het ongepast is iemand verantwoordelijk te houden voor wanbeleid van een ander. We straffen tenslotte ook niet persoon A voor de misdaden van persoon B. Aan de 'verantwoordelijkheidsregel' is iets voorondersteld. Men kan het de 'bevoegdheidsregel' noemen: wie verantwoordelijk is, moet ook de bevoegdheid hebben om op te treden. Als resultaat van het laatste verschoof het accent van de koning naar de ministers. Niet langer de koning maakte de dienst uit, maar de ministers.

De staatkundige revolutie waarbij de koning zijn macht is ontfutseld, is voorbeeldig verlopen. Maar dat geldt niet voor onze pogingen om het ambtelijk apparaat, de vroegere dienaren van de koning, onder controle te krijgen. De ambtenaren lichten onze bewindslieden niet of verkeerd voor, en onze ministers en staatssecretarissen geven dat nog eerlijk toe ook.

'Ik had het moeten weten, ik had het kunnen weten. Ik ben er nadrukkelijk verantwoordelijk voor dat dit fout is gegaan. Ik bied u mijn oprechte excuses aan.' Aan het woord is mevrouw Schmitz. Maar tussen de burger en de staatssecretaris bestaat kennelijk een misverstand. Want wij zitten niet te wachten op haar excuses. Excuses zijn op zijn plaats bij een persoonlijke verontschuldiging, een reactie op een persoonlijk verwijt. Maar wij verwijten haar niets persoonlijks. Het enige wat we verwachten is dat zij, en daarmee wij, goed wordt voorgelicht door de vroegere dienaren van de koning die nu onze dienaren geacht worden te zijn: de ambtenaren. En wanneer dat niet goed verloopt, dan stellen we haar daarvoor verantwoordelijk.

In die situatie kan zij twee dingen doen. Het eerste is toegeven dat zij niet de aangewezen persoon is om de ambtenaren onder controle te houden. Dan moet zij gaan. Het tweede is dat zij de ambtenaren die haar verkeerd of zelfs geheel niet hebben voorgelicht de laan uit stuurt.

Een democratie vereist dat het ambtelijk apparaat doet wat wij middels onze vertegenwoordigers verlangen. Staatssecretarissen en ministers die dat niet weten af te dwingen, zijn niets waard. Een volksvertegenwoordiging die bewindslieden laat wegkomen met excuses evenmin.

‘Arrestaties Eurotop onwettig’

Trouw, 25-11-1997

‘Arrestaties Eurotop onwettig,’ luidt de kop in *Trouw* van 19 november. In *de Volkskrant* kreeg het bericht een iets minder prominente plaats en stond een tekst van gelijke strekking bovendien tussen haakjes. Met dat laatste kwam iets beter tot uitdrukking wat het in feite was: de mening van een clubje mensen over de wijze waarop de Amsterdamse politie was opgetreden tijdens de Amsterdamse Eurotop in juni van dit jaar. Het gaat dus om opinie, meer in het bijzonder die van de Commissie voor Politieklachten onder voorzitterschap van de strafrechtsgeleerde T. Schalken.

De oordelen van dit soort commissies en hoe daarop door de autoriteiten wordt gereageerd, verlopen volgens een vertrouwd sjabloon. De autoriteiten weten natuurlijk allang, net als ieder ander die een beetje vertrouwd is in het wereldje, hoe het oordeel zal luiden. Schalken staat al sinds jaar en dag bekend als een criticus van het systeem. Een – ik schat – vijftiger, die zijn *Lehrjahre* had in de jaren zestig. Dus antioverheid. Antipolitie. Criminaliteit is niet zo’n probleem, de overheid is het probleem. De overheid mag het strafrecht niet ‘instrumentalistisch’ gebruiken. Officieren van justitie moeten ongehoorzaam zijn in het opvolgen van bevelen van politieke gezagsdragers. Enfin, het gehele ideologische repertoire van de jaren zestig.

Het zijn de opinies waarop ik ongevraagd getrakteerd werd tijdens mijn studie aan de Vrije Universiteit tijdens de uurtjes strafrecht en criminologie. Wetenschappelijk en politiek toonaangevend is dat sfeertje allang niet meer, maar mensen als Schalken dragen natuurlijk nog wel steeds dezelfde opinies uit. Zijn generatie is kwantitatief bovendien zó omvangrijk dat door de prop van de babyboomers het zeker nog wel tien jaar duurt voordat we iets nieuws zullen horen uit de afdelingen strafrecht van de Nederlandse Academia. Wachten dus. Het Autonoom Centrum, de woordvoerder namens de gearresteerde demonstranten, is tevreden over de uitkomsten van het rapport van de commissie-Schalken. Ja, dank je de koekoek. De uitkomsten van zo’n ‘onafhankelijk onderzoek’ konden ze ook van tevoren wel met vertrouwen tegemoet zien.

Gerard Reve zou zeggen: ‘Nix aan de handa.’ We weten hoe het verloopt. Bij een kroning, een huwelijk van een lid van het koninklijk huis, een internationale voetbalmanifestatie of een politieke topconferentie verandert de hoofdstad in een potentieel slagveld waarop chaoten hun

finest hour beleven. Zoals de zuiderlingen carnaval hebben, zo hebben wij dit. Met demonstraties in de zin van het presenteren van een gearticuleerde mening voor het ene of andere standpunt heeft het niets te maken. De laatste tijd lijkt het met de dood van Picornie en andere excessen echter uit de hand te zijn gelopen. De politie moet dus optreden. Artikel 140 (verdenking van deelneming aan een criminele organisatie) lijkt mij daarvoor een prima basis (jawel, ook dít is een opinie). Als het niet al bestond, dan zouden we het vooral snel moeten uitvinden.

En eigenlijk weten we dat allemaal wel. Erg dat de commissie van Schalken daar anders over denkt, is het ook niet. Het geeft zelfs wel een beetje kleur aan onze democratie dat hij zijn verhaal af en toe nog mag vertellen. Zolang burgemeester Patijn, hoofdofficier Vrakking en minister Sorgdrager zich daar maar niets van aantrekken, is er niets aan de hand. Patijn en Vrakking verklaarden reeds op 19 november dat zij de kritiek naast zich neer zouden leggen, minister Sorgdrager één dag later. Gelukkig is er dus geen reden tot zorg.

Picornie overleed tijdens gewelddadigheden tussen verschillende groepen voetbalsupporters.

Islamitische universiteit

Trouw, 02-12-1997

Op 8 december wordt aan de Erasmus Universiteit een bijeenkomst gehouden waar wordt gesproken over de oprichting van een 'Islamitische Universiteit van Rotterdam'. Vice-voorzitter H. Zeid Kailani hoopt dat het onderwijsprogramma in september volgend jaar van start kan gaan. De vijfjarige opleiding zou afgestudeerden moeten afleveren die inzetbaar zijn als imam, godsdienstleraar of geestelijk verzorger.

Dit lijkt mij een interessant sociologisch experiment. De IUR komt namelijk naar voren in een tijd waarin identiteit om verschillende redenen weer 'in' is en het dus ook praktisch mogelijk lijkt voor een nieuwe instelling om zich op dit terrein te gaan profileren. De 'oude' instellingen zitten hopeloos in de problemen. Laten we ons beperken tot de grote universiteiten. De Katholieke Universiteit Brabant, de Katholieke Universiteit Nijmegen, de Vrije Universiteit in Amsterdam en andere bijzondere universiteiten hebben allemaal de ontzuiling van de jaren zestig en zeventig meegemaakt. In die periode zijn deze instellingen

volgestroomd met mensen die weinig of zelfs helemaal geen affiniteit hadden met de oorspronkelijke doelstelling van de organisatie. J.P. Verhoogt, S. Griffioen, R. Fernhout en de andere schrijvers in het boek *Vinden en zoeken* (over het 'bijzondere van de Vrije Universiteit') hebben natuurlijk groot gelijk dat zij dit punt nadrukkelijk op de agenda plaatsen.

Maar zelfs wanneer zij het grootste gelijk van de wereld hebben, hoe moet je daar praktisch mee aan de slag? Die universiteiten zitten nu eenmaal vol met een bontgekleurd mengsel van randgelovigen, geseculariseerd, relativerers en gewone vakwetenschappers die in hun werk niet gestoord willen worden door gezeur over ideologie. Kortom, vogels van zeer divers pluimage. Wat doe je daarmee? In deze krant werd al gewezen op de gevaren van 'ketterjagerij' en 'nieren proeven'. Dat is wat je onmiddellijk naar het hoofd geslingerd krijgt, wanneer je geluiden laat horen als van Griffioen cum suis. Je kunt natuurlijk wel incidenteel – zoals onlangs gebeurd is – een hoogleraar in de christelijke ethiek aanstellen en een neutrale kandidaat laten lopen, maar dat zet nauwelijks zoden aan de dijk. Je zou als je het werkelijk serieus neemt met de oorspronkelijke identiteit, 80 procent van het onderwijzend personeel moeten ontslaan. En dat vindt de ambtenarenrechter niet goed. Het zou overigens ook niet juist zijn. Die universiteiten hebben immers zelf boter op het hoofd. Zij hebben de grondslag decennialang laten verkommeren en dan kan men niet van de ene op de andere dag zeggen: 'Goh jongens, we gaan nu weer eens doen waarvoor we opgericht zijn.' Die 80 procent heeft namelijk ook een hypotheek op het huis en bloedjes van kinderen.

Nu weer terug naar de IUR. Wat is het verschil tussen de IUR en de andere confessionele universiteiten? De IUR kan fris beginnen. Men kan in de advertenties voor te werven personeel duidelijk zeggen wie welkom is en wie niet. Niemand hoeft zich gediscrimineerd of onheus behandeld te voelen wanneer men niet wordt aangesteld als men zich niet kan vinden in recent geformuleerde uitgangspunten. Misschien moet het maar de volgende kant op. Als de gereformeerde aanhang aan de VU nog groot genoeg is, dan zou men een kleine universiteit à la de IUR moeten oprichten. De Vrije Universiteit en de Universiteit van Amsterdam moeten op termijn dan maar fuseren.

In de Volkskrant (14 februari 1998) wordt J. Noordegraaf, coördinator van een waardenproject bij de faculteit der letteren van de VU, ondervraagd

over mijn suggestie tot fusie van VU en UvA: 'Die geluiden laten buitenstaanders wel vaker horen, maar zij hebben toch een beperkte visie op wat een Vrije Universiteit in deze tijd nog kan betekenen.' Wat mij fascineert in die opmerking, is het vaste patroon dat daarin te onderkennen valt. Altijd krijg je als criticus voorgeworpen dat je een 'buitenstaander' bent die 'geen verstand van zaken' heeft. Je hebt geen verstand van kunst (Fuchs), geen verstand van theologie, geen verstand van... Ondertussen verzuimen die deskundigen altijd de vraag waarom het gaat te beantwoorden. Zij zijn zó deskundig dat zij die niet behoeven te beantwoorden. Wanneer op de een of andere manier het voorwerp van jouw kritiek doorheeft dat hij daar niet mee wekomt, slaat de reactie vaak door naar een andere kant. Dan is het ineens niet langer ondeskundig en volkomen absurd wat je hebt voorgesteld, nee, dan hadden zij, die deskundigen, dat ook altijd al gezegd. Wat je zegt is kortom niets bijzonders. 'Allemaal al bekend.'

Generatiediscriminatie

Trouw, 09-12-1997

Het komt niet zo heel veel voor dat je bij het lezen van een artikel onmiddellijk geïnteresseerd bent in de leeftijd van de schrijver, maar na twee alinea's 'Vergrijzing: generaties horen we niet tegen elkaar op te zetten' (*Trouw*, 5 december 1997) dwaalden mijn ogen al gauw af naar de personalia. G.J. Hazenkamp en H.G. van de Grift blijken dan voorzitter respectievelijk beleidsmedewerker te zijn van de Protestants-Christelijke Ouderenbond (PCOB). Zij becommentariëren in hun bijdrage de opvattingen van onder anderen de socioloog H. Becker, die aandacht heeft gevraagd voor gerechtigheid tussen de generaties. De babyboomgeneratie, die nu vele banen bezet houdt, is dubbel zo groot als de daaropvolgende generatie. De jongeren die tien tot vijftien jaar later aan een redelijk betaalde baan komen dan de oudere generatie, moeten dus straks ook nog eens dubbel betalen voor de pensioenen van al diegenen die hen decennialang voor de voeten hebben gelopen. Hazenkamp en Van de Grift hebben daarmee geen moeite. 'Vanuit de christelijk-sociale traditie' pleiten zij 'voor een benadering waarin de generaties niet op een balans met debet- en creditposten worden gezet. Generaties moeten niet tegen elkaar worden opgezet. Solidariteit tussen jong en oud staat bij ons hoog in het vaandel.'

Gezien de functies en (vermoedelijke) leeftijd van deze christelijk-so-

cialle solidariteitsapostelen kunnen wij hun standpunt best begrijpen. Maar hoe een generatie werkloze historici van rond de 35 daarover denkt, hoeft evenmin verbazing te wekken. Die laatste generatie zal het stukje van deze vertegenwoordigers van de ouderenbond met een stijgende verbazing hebben gelezen. In het bijzonder was het schrijnend dat de heren niet alleen de bestaande onrechtvaardigheid wensen goed te praten, maar deze zelfs willen bestendigen. Zij vinden dat in Nederland een ‘cultuuromslag’ nodig is: ‘Ouderen dienen niet vroegtijdig te worden afgeschreven.’

Lieve help, dat hangt die generatie van aio’s, oio’s en werkloze academici dus óók nog boven het hoofd. Wanneer zij eindelijk aan de beurt lijken te zijn, moeten ze nóg eens een jaartje of tien – uit solidariteit welteverstaan – in de wachtkamer. De pretgeneratie van de jaren zestig is immers nog niet moe. Men wil nog wel een beetje doorwerken (mits goed gesalarieerd, dat spreekt voor zich).

Ik geloof niet dat ik lid word van de Protestants-Christelijke Ouderenbond. Ik denk dat het Openbaar Ministerie een procedure in werking zou moeten zetten om deze bond te vervolgen. Juridische grondslag: generatiediscriminatie. Het laatste zou ik graag door de rechter gehonoreerd zien als een uitvloeisel van het algemeen discriminatieverbod van artikel 1 van de Grondwet.

Naschrift redactie *Trouw*: De heren Hazenkamp en Van de Grift gaven bij de inzending van hun artikel aan ‘Podium’ aan dat zij respectievelijk 65 en 26 jaar waren. Dit werd door de redactie weggelaten.

Messenverbod toch proberen

Trouw, 14-07-1998

Zoals alles in de werkelijkheid, kan men de dood van de Amsterdamse fietsenmaker door messteken, toegebracht door een van zijn ‘klanten’, op zeer uiteenlopende manieren ‘verklaren’:

- 1 De dader was opvliegend van aard.
- 2 De jeugd van tegenwoordig is verpest door een veel te vrije opvoeding.
- 3 Honderden jaren van tolerantie in Amsterdam beginnen ons nu op te breken.

- 4 Criminologen hebben met hun relativerende houding tegenover criminaliteit een moraallose generatie van wetsovertreders en gedogers opgevoed.
- 5 De sociale samenhang in Amsterdam is zoek.
- 6 Jongeren lopen met messen op zak.

Of voor de filosofen onder ons:

- 7 Het menselijk lichaam is doorsteekbaar.

En dit is dan nog maar een selectie. Al naar gelang men deze oorzaken taxeert, worden maatregelen voorgesteld. De Amsterdamse gemeenteraad dacht over een messenverbod, maar nu is die gedachte kennelijk weer verlaten. Moeilijk te handhaven, zegt de burgemeester. Het gaat erom hoe je met elkaar omgaat, voegt politiewoordvoerder K. Wilting toe. In *Trouw* (6 juli) worden de reacties als volgt samengevat: 'De steekpartijen van afgelopen week zijn te wijten aan een verharde mentaliteit – niet zozeer aan een verhoogde verkoop of bezit van steekwapens. Dat stellen de Amsterdamse politie, uitgaansgelegenheden en legale verkopers van messen.'

Zonder ook maar iets af te willen dingen op wat de burgemeester en de politie aanvoeren, lijkt mij het messenverbod meer dan het overwegen waard.

Natuurlijk is oorzaak 6 niet de enige en waarschijnlijk ook niet de belangrijkste oorzaak van de dood van de fietsenhandelaar. Maar wat is ermee verloren om juist hierop in te zetten? Invoering van het messenverbod is een experiment dat het voordeel van de twijfel moet hebben en dat zonder noemenswaardige problemen kan worden gerealiseerd.

De burgemeester zou gelijk hebben met zijn bezwaar over de haafbaarheid van het verbod, wanneer invoering van het messenverbod speciale opsporingsacties voor messenbezit zou vergen. Maar zo is het niet. Wanneer de politie geconfronteerd wordt met provocerende of vechtlustige jongeren, heeft zij met het messenverbod een extra middel om probleemfiguren aan te pakken. Als bij een vechtpartij een messendrager betrokken is, heeft deze iets uit te leggen. Maar wanneer de vader van een Amsterdams gezin bij de picknick in het Vondelpark met, inderdaad, een mesje een appeltje zit te schillen, kan de politie gewoon een oogje toeknippen. Dat heet nu gedoogbeleid.

Ook Wiltings tegenwerpingen kunnen niet zwaar wegen. Natuurlijk

gaat het erom 'hoe je met elkaar omgaat'. En zijn opmerking dat in Amsterdam steeds minder sociale samenhang bestaat, zal ongetwijfeld waar zijn. Maar dat sluit niet uit dat men én aan sociale samenhang én aan het dragen van messen iets kan doen. En men moet vooral niet het laatste laten liggen totdat het eerste gerealiseerd is. Alleen wanneer maatregelen worden voorgesteld die beslist niet uitvoerbaar zijn, moet Wilting aan de bel trekken. Onder de hier geschetste voorwaarden is een mes-
senverbod uitstekend te handhaven. Het geeft een duidelijk signaal af en kan nuttig zijn bij het handhaven van de openbare orde en het afdwingen van de strafwet. Amsterdamse bestuurders: wordt wakker!

Recht op roes

Trouw, 21-07-1998

Barry McCaffrey, de Amerikaanse gepensioneerde viersterrengeneraal betrokken bij de *war on drugs*, is geen vriend van ons. Voor CNN noemde hij het Nederlandse drugsbeleid een 'volslagen ramp'. En onlangs voegde hij daar in Stockholm nog aan toe dat 'het aantal moorden in Nederland twee keer zo hoog is als in de vs'. Met deze laatste opmerking heeft de generaal zich enigszins kwetsbaar opgesteld, want hoewel criteria ontbreken om te meten of een bepaald beleid een 'volslagen ramp' is, criteria om vast te stellen waar de hoogste misdaadcijfers worden aangetroffen bestaan wel: gewoon tellen.

Het zou overigens een interessante discussie kunnen worden: de discussie over drugsbeleid tussen een klein gedogend landje en het grote repressieve Amerika. Daarbij zou het dan in het bijzonder interessant zijn, als deze discussie principieel gevoerd zou worden. Dat betekent dat niet alleen de effectiviteit van de bestrijding van drugs moet worden beoordeeld, maar tevens de daaraan voorafgaande vraag, namelijk of de overheid iemand zijn roes mag ontnemen.

Ik bedoel dit: in Nederland, maar ook in de vs gaan we ervan uit dat een democratisch gekozen overheid gerechtigd is om in het algemeen belang bepaalde verbodsbepalingen uit te vaardigen. Zo hebben we wetten die moord, doodslag, diefstal en verduistering verbieden. Maar aan de bevoegdheid van de overheid tot het maken van strafwetten worden grenzen gesteld, die worden gemarkeerd door 'grondrechten' of 'mensenrechten'. Over wat daartoe wordt gerekend bestaat enig verschil van mening, maar ook een grote mate van overeenstemming. Zo erken-

nen zowel de Nederlanders als de Amerikanen een grondrecht op de vrijheid van godsdienst (in Nederland ook: levensovertuiging), de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vergadering en betoging. Dat is dus gemeenschappelijk cultuurgoed.

Verschil van mening tussen Amerikanen en Nederlanders bestaat echter over het volgende. In de vs geeft men hoog op over een vermeend fundamenteel recht 'om wapens te dragen'. Wij vinden dat absurd. Hoe kan een beschaafde natie een overblijfsel uit het wilde Westen, waar het recht uit de loop van een geweer komt, tot grondrecht verheffen? Omgekeerd wil het er bij die Amerikanen niet in dat een naar hun overtuiging zo schadelijke gewoonte als het gebruiken van roesmiddelen binnen bepaalde grenzen gedoogd wordt. Het lijkt wel alsof men het gebruik van drugs in Nederland beschouwt als een grondrecht: 'Recht op roes'!

Na lezing van een beschouwing van dr. E. van Ree in *Liberaal Reveil* (juni 1998) is mij duidelijk geworden dat voor een dergelijk recht heel wat meer te zeggen valt dan men op het eerste gehoor zou veronderstellen. Van Ree stelt voor om als artikel 31 aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens toe te voegen: 'Iedereen heeft het recht roesmiddelen naar eigen keuze te gebruiken'. Een verbod op de geestveranderende ervaring die drugs oproepen, schendt de menselijke waardigheid evenzeer als een verbod om een eigen godsdienst te kiezen. Met name liberalen roept hij op om zich in te zetten voor de erkenning van dit grondrecht, aangezien zij zich historisch sterk hebben gemaakt voor de vrijheid om te experimenteren met verschillende levensstijlen.

Alle argumenten die zich opdringen tegen een recht op roes, heeft Van Ree weerlegd. Het lijkt mij een interessant experiment het artikel van Van Ree in het Engels te laten vertalen. Misschien dat McCaffrey dan eens kan uitleggen waarom het dragen van wapens een grondrecht zou zijn, en het recht op roes niet.

Met een rijzweep in de hand

Trouw, 25-08-1998

De artikelen op de opiniepagina van *de Volkskrant* vinden in mij geen ijverig lezer. Maar een uitzondering maak ik altijd voor de columns van Gerry van der List. Op 14 augustus 1998 schreef hij een stukje over de exhibitionistische en decadente cultuur die hij gedemonstreerd meende

te zien rond de Gay Games. Zoals te verwachten: een storm van protest was het gevolg. Het Meldpunt Discriminatie heeft een klacht gedeponeerd bij het Openbaar Ministerie wegens discriminatie, tachtig lezers hebben hun abonnement op de krant opgezegd, en de meest komische reactie: M. Philippart en T. Verstift van restaurant Van Vlaanderen lieten per fax weten dat een door *de Volkskrant*-redacteuren geplaatste reservering in het restaurant geannuleerd werd, want de redactie zou een 'collectieve verantwoordelijkheid' dragen voor de column.

De brievenrubriek van *de Volkskrant* staat, zoals gebruikelijk bij dit soort oprispingen van volkswroede, vol met gelamenteer en warrige beschouwingen over 'tolerantie'. (Tolerantie schijnt te betekenen dat iemand nooit mag worden aangesproken op zijn gedrag, een pervertering van het ware begrip 'tolerantie', waarvoor Voltaire en John Stuart Mill op de bres hebben gestaan.) Twee reacties verdienen het om naar voren te worden gehaald omdat zij kwalitatief uitzonderingen zijn op de hoofdstroom.

De eerste is die van Pim Fortuyn, zelf columnist en voorwerp van kritiek in de column van Van der List op grond van diens promiscuïteit. Fortuyn, die niet behoort tot het kamp der gekwetsten, noemt Van der List 'een man met interessante ideeën en een prima column' en hij zegt: 'Ik kies er toch zelf voor om een publiek figuur te zijn?'

De andere waardevolle reactie is die van G. Kemper, advocaat in mediazaken, die als enige een poging doet om de vraag te beantwoorden die in het geding is: wat is discriminatie? 'Discriminatie is een pure afwijzing van iets waar iemand niets aan kan doen, bijvoorbeeld afkomst of geaardheid. Van der List ageert alleen maar tegen vrijwillige uitingsvormen' (*de Volkskrant*, 23 augustus 1998).

Daarmee is, denk ik, de zaak afgedaan. Van discriminatie is alleen sprake, zo zou ik op het spoor van Kemper verder willen gaan, op grond van een 'zijn'. Wanneer de Nederlandse wetgever louter op basis van iemands geaardheid als homoseksueel, hem of haar het huwelijk met een gelijkgeslachtelijke partner verbiedt, is dat een goed voorbeeld van discriminatie. Discriminatie is achterstelling op grond van wat je bent en wat je dus niet kunt veranderen: ras, geslacht, sekse, seksuele geaardheid – dat soort zaken. Maar op 'gedrag', iets waarvoor je kiest, kan eenieder worden aangesproken en ook gekritiseerd.

Met name in relatie tot het door Fortuyn geformuleerde punt van de openbaarheid levert dat een interessant resultaat op. Als ik ervoor kies om tijdens de Gay Parade in slipje met halsband om en rijzweep in de

hand de billen van een voor mij geknielde liefdespartner te bewerken, moet ik niet over ‘discriminatie’ jammeren wanneer een columnist of willekeurige toeschouwer zegt mijn seksuele fantasieën niet te delen. Eventuele afwijzing van mijn demonstratieve gedrag heeft niets te maken met discriminatie van homoseksuelen, zelfs niet met discriminatie van sadomasochisten. Het is gewoon een uitwisseling van ideeën over seksuele voorkeur.

De Gay Games waren zeer geslaagd en hebben bijgedragen tot de reputatie van Amsterdam als tolerante stad. Het Meldpunt Fatsoensrakkerij, dat nu juridische actie ontketent tegen iemand die aangeeft daar anders over te denken, helaas niet.

Gerry van der List werd uiteindelijk niet vervolgd door het Openbaar Ministerie. De slotwoorden van zijn omstreden column gebruikte hij als titel voor zijn tweede verzameling gebundelde columns: ‘Opgeruimd staat netjes’. Gelukkig is het Openbaar Ministerie steeds voorzichtiger geworden in het vervolgen van zaken waarbij de vrijheid van meningsuiting in het geding is. De goede invloed van Fortuyn? In Tegen de islamisering van onze cultuur laakte Fortuyn de ‘geestelijke terreurpolitie’ van de antiracisme-comités waardoor hij reeds verschillende malen schriftelijk was benaderd en constateerde dat deze lui van belastinggeld betaald werden. Zo gezien betaalde hij dus zijn eigen onderdrukking. De mening van Fortuyn over racismebestrijding was de volgende: ‘Racisme en wel alle racisme dient bij voorkeur te worden bestreden in het publieke debat. Het is een zwaktebod indien daar justitie aan te pas moet komen.’ (Fortuyn, Pim, Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament, in: Pim Fortuyn, De verweesde samenleving in het informatietijdperk. De grote Pim Fortuyn Omnibus, Speakers Academy Uitgeverij BV, Uitgeverij Van Gennep 2001, p. 197-283, p. 227). Verstandige woorden die men ook aantreft in Theo van Gogh’s vermakelijke boek Allah zegt het (2003).

Privé en publiek – een frisse kijk

Trouw, 01-09-1998

Wanneer ik tijdens het eerstejaarscollege voor zeshonderd rechtenstudenten op het toneel verschijn met een grote ring door mijn neus, zoals sommigen die wel door hun oor, wenkbrauw, tong, navel of zelfs geslachtsorgaan hebben – is zo iets dan mijn zaak, privé? En als ik mij in

het tijdschrift *Playgirl* naakt laat fotograferen (nee, ik maak mijzelf niet wijs dat ik daarvoor gevraagd zou worden), kan ik dan de klachten van mijn werkgever, de universiteit van Leiden, afwimpelen met het argument dat het hier mijn privé-leven betreft, dat gerespecteerd dient te worden?

En als de president van de Verenigde Staten met een stagiaire een onbetamelijke relatie heeft onderhouden die toch ook weer geen seksuele relatie zou zijn, hoe onbetamelijk moet die relatie dan zijn om uit de privé-sfeer te komen en een voorwerp te mogen worden van publieke be- en veroordeling? En als een andere president van de Verenigde Staten het bed deelt met een blonde filmster die op haar beurt ook weer met het hoofd van de New Yorkse maffia in bed ligt – hoe privé is dat contact tussen de president en de filmster dan nog? En als Kamerlid Hillen (CDA) gelijk heeft dat overspel op het Binnenhof schering en inslag is, vooral bij de PvdA en D66, in mindere mate ook bij de VVD en het CDA (let op die pikante toevoeging), roept hij dan op tot een verwerpelijk soort schennis van het privé-leven van al die overspelige collega's wanneer hij zegt het toe te zullen juichen wanneer de pers met naam en toenaam over deze affaires zou schrijven?

Waar ligt de grens tussen publiek en privé? Een eerste antwoord doet Hillen zelf aan de hand. Publieke beoordeling van overspelige Kamerleden zou hij toejuichen, vooral als het om mensen gaat die in het openbaar hoog opgeven van de betrokkenheid bij hun gezin (*Trouw*, 27 augustus). Het lijkt op het eerste gezicht een aardig advies: pak de huichelaars aan, zij die zich voor de camera profileren als pleitbezorgers van *family values*, maar die toch de kat in het donker knijpen.

Bij nadere beschouwing brengt dit advies ons niet verder, want het zou betekenen dat mensen zich aan de publieke beoordeling kunnen onttrekken, louter door niet prat te gaan op een moreel onberispelijke levenswandel. Frans Haks zou zich met zijn bourgondisch-erotische levensstijl (hij doet het overal, met jonge en oude mannen, mooi en lelijk) aan elke kritiek kunnen onttrekken, omdat hij nooit ook maar de geringste verbale geste naar fatsoen maakt, terwijl de voormalige Amerikaanse president Jimmy Carter terecht door de media gekruisigd is omdat hij wel eens heel voorzichtigjes heeft gezegd in gedachten overspel te hebben gepleegd.

Een tweede antwoord wordt aangedragen door J.A.A. van Doorn. In *HP/De Tijd* (28 augustus) schrijft hij: 'Wat iemand privé doet, is zijn zaak; wat iemand op straat doet of in publicaties bekend maakt, is ieders

zaak.' Dat lijkt redelijk. Een probleem voor bekende Nederlanders is dan natuurlijk wel dat alles wat zij doen al snel op straat ligt.

Begrip voor pedofilie

Trouw, 13-10-1998

Begrip voor pedofilie werd van ons gevraagd. Daarom ging het in de dramatisch afgelopen actie van Van Drimmelen. Het tragische in deze zaak was dat de hele actie achterwege had kunnen blijven, omdat ieder die over enig invoelingsvermogen beschikt dat begrip wel moet hebben.

Neem het volgende gedachte-experiment. Eerst iets wat feitelijk waar is. Ik houd van goedlachse volwassen blonde vrouwen. Mijn hele leven al. Nu ben ik er met een getrouwd en houd ik er nog maar van één. Niet een echt schokkende coming-out, zult u zeggen. Maar stel nu eens dat ik zou leven in een cultuur waarin bijna alle relaties op seksueel gebied goorloofd zijn (homoseksualiteit, pedofilie enzovoorts), behalve één: die tussen mannen zoals ik en goedlachse, volwassen blonde vrouwen. In zo'n cultuur, zou ik voortdurend met mijn ziel onder de arm lopen. Als een blonde vrouw langs loopt op straat, dan draai ik spontaan het hoofd om. Maar ik moet ook onmiddellijk mijn blikken corrigeren, want ik word bestraffend aangekeken door medeburgers, die mijn gedachten lijken te kunnen raden. Bij contacten met blondines op het werk, op straat, in de winkels – voortdurend moet ik mijn speciale belangstelling voor hen op stuntelige wijze verbloemen, iets wat aan mijn gedrag een onbeholpen voorkomen geeft.

Een dergelijk leven is – om het zacht uit te drukken – geen pretje. Ik ken de redenen waarom in mijn cultuur het seksueel contact tussen mannen en blondines wordt afgewezen. Zij zijn minder weerbaar. Maar dat doet niets af aan het feit dat ik van ze houd, want die verminderde weerbaarheid verandert niets aan mijn gevoelens. Bij tijd en wijle word ik razend op mijzelf. Waarom ben ik niet normaal? Waarom kan ik die blondines niet gewoon links laten liggen? Soms word ik – gelovig als ik ben – razend op mijn god. Waarom heeft Hij alle seksuele geneigdheden gericht op sociaal geaccepteerde doelen, maar die van mij uitgerend zo gekanaliseerd dat ik voortdurend in onmin met mijn omgeving moet leven?

Dit kleine gedachte-experiment, een uitstapje naar een cultuur die niet bestaat, zou ons allen begrip moeten geven voor mensen wier sek-

suele gerichtheid anders is dan door ons acceptabel wordt geacht. Maar nu de centrale vraag: verandert dat begrip ook maar iets aan ons antwoord op de vraag of de pedofiel uitvoering mag geven aan zijn verlangens? Helaas niet. En misschien ligt daar wel het echte drama, namelijk dat met alle begrip een pedofiel nog steeds niet geholpen wordt in waar het hem eigenlijk om gaat: de bevrediging van zijn onmogelijke verlangens.

Na de nutteloze en zo desastreus geëindigde actie van Van Drimmenlen komt het PvdA-Eerste-Kamerlid Le Poole nu met een nieuwe goedbedoelde maar even ondoordachte actie. Zij heeft gezegd dat mensen die zijn veroordeeld wegens een zedendelict met kinderen, een tweede kans verdienen om opnieuw met kinderen te werken. Je kunt iemand niet zijn hele leven achtervolgen met iets waarmee hij één keer in de fout is gegaan, zegt deze senatrix (*Trouw*, 5 oktober). Het klinkt net zo tolerant, ruimdenkend, liberaal en moreel zuiver als de stelling dat men begrip moet hebben voor pedofilie. Maar het is in werkelijkheid net zo naïef en wreed. Naïef, omdat het aangeeft dat iemand die zoiets zegt geen flauw benul heeft van de overweldigende kracht van de seksuele impuls. Wreed, omdat het mensen wil plaatsen in een situatie waarvan elk weldenkend mens kan voorspellen dat zij daarvan de verleidingen niet kunnen weerstaan.

Het recht op rechten is ontspoord

Trouw, 26-03-1999

De Italiaanse rechtsfilosoof Norberto Bobbio duidde de twintigste eeuw aan als 'de eeuw van rechten'. De eeuw heeft ons verschillende verklaringen van fundamentele rechten gebracht, zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Ook is de praktische toepassing van die rechten mogelijk gemaakt. Maar de grootste revolutie is misschien wel de wijze waarop het denken in rechten zijn beslag heeft gekregen in het rechtsbewustzijn van mensen.

Het rechtsbewustzijn is een bewustzijn van je eigen rechten geworden. Dat heeft ook schaduwkanten. Megaprocessen, zoals tegen de van drugsmokkel verdachte Bouterse, ontwaarden steeds meer in een ingewikkeld steekspel over procesrechtelijke trivialiteiten. De bestuursrechter maakt het in verschillende gevallen bijna onmogelijk om democratisch totstandgekomen overheidsbeleid uit te voeren. De hoeveelheid

rechten die in de internationale fora worden gecreëerd, neemt absurde proporties aan, zoals het recht te genieten van kunst. Waar fundamentele rechten in dictatoriaal geregeerde landen een nuttige functie vervullen in de strijd voor gerechtigheid, lijken deze in de democratische rechtsstaten steeds meer een instrument waarmee het constitutioneel bestel uit zijn voegen wordt gelicht.

Een voorbeeld van het ontspoorde rechtsdenken is de positieve houding jegens de grondrechten voor overheidspersoneel. Zo berichtte *Trouw* maandag 22 maart over de onvrede die zou bestaan over de reorganisatie van het Openbaar Ministerie. Deze reorganisatie is al door de Tweede Kamer aanvaard, maar moet nog door de Eerste Kamer. Scheidend advocaat-generaal A.G. Korvinus en haar collega P.M. Brilman ventileerden onlangs hun kritiek op de reorganisatie, omdat de vrijheid van de individuele officier met de nieuwe wetgeving wordt beknot. Brilman maakte zelfs de tendentieuze vergelijking van democratisch vastgestelde richtlijnen met 'marsorders'.

Het voorbeeld laat zien dat het 'ik ben lekker stout'-principe het leidende beginsel is geworden voor onze ambtenarij, van oud-politiecommissaris Nordholt tot generaal Couzy, van secretaris-generaal Borghouts van Justitie tot zijn collega Van Wijnbergen van Economische Zaken. Achter die mentaliteit schuilt een doorgeschoten rechtsdenken. Ambtenaren zijn steeds meer vervreemd geraakt van het klassieke weberiaanse model, dat aangeeft dat zij in principe het democratisch totstandgekomen overheidsbeleid moeten uitvoeren. In de Ambtenarenwet van 1988 is zelfs te vinden dat het goed functioneren van de overheidsdienst moet worden afgewogen tegenover een vermeend recht op vrijheid van meningsuiting van ambtenaren. Alsof het belang van de overheid op een en hetzelfde vlak zou staan met het recht van één individuele ambtenaar. Alsof de hoogst individuele expressie van de hoogst individuele emotie van een topambtenaar evenveel gewicht in de schaal moet leggen als het goed functioneren van onze parlementaire democratie.

De vraag is hoe het zover heeft kunnen komen. De Amerikaanse intellectuelen Irving Babbitt (1865-1933) en Paul Elmer More (1864-1930) stelden de Romantiek verantwoordelijk voor een narcistische preoccupatie met de eigen beleavingswereld. Met Rousseau als aartsvader van deze cultuurhistorische periode, sluipt een egoïstische ideologie van zelfverwerkelijking de Europese cultuur binnen. Babbitt en More waren voorstanders van een *inner check*, zelfbeheersing en plichtsbesef.

Nooit waren deze Amerikaanse intellectuelen actueler dan nu. Het

lijkt tijd voor een correctie op het doorgeschooten denken in rechten. Men kan dan ook niet anders dan welwillend staan tegenover het initiatief van een aantal ex-regeringsleiders, zoals Helmut Schmidt en Dries van Agt, te komen tot het opstellen van een verklaring van menselijke verantwoordelijkheden. Deze zou als een pendant op de Verklaring van de Rechten van de Mens moeten worden aangenomen door de Verenigde Naties. Het nieuwe millennium zal ons weer plichten en verantwoordelijkheden moeten leren, te beginnen bij het overheidsperoneel.

De auto kan niet zomaar een grondrecht worden

Trouw, 11-11-1999

Menig vvd-lid die denkt dat onder Frits Bolkestein de vvd haar imago van een *Suske en Wiske*-lezende partij (zowel leiding en electoraat) van zich heeft afgeschud, zal het optreden van Kamerlid Niederer met angst en beven hebben gadegeslagen. Wat aan zijn pleidooi voor automobilititeit zo'n onheilspellende dimensie geeft, is dat hiermee de vvd 'voor het eerst een diepere politiek-filosofische lading aan haar pleidooi voor méér wegen' geeft (*Trouw*, 6 november). Juist dát maakt het zo gevaarlijk: Niederer heeft geen platte 'blij dat ik rij'-filosofie, maar houdt een pleidooi voor de erkenning van een nieuw sociaal grondrecht. En wat daar dan nog tot overmaat van ramp bij komt, is dat het nog niet eens zo gemakkelijk te weerleggen is wat Niederer aanvoert.

Spontaan komen ten aanzien van Niederers verhaal natuurlijk bedenkingen op als de volgende. Allereerst: zijn recht op mobiliteit – wat overigens ten onrechte geruisloos overgaat in een recht op automobilititeit – is te plat, te triviaal om als een grondrecht te mogen gelden. Recht op vrijheid van meningsuiting, op cultuur, op informatie – dat zijn de verhevenere waarden waarop je als overheid een grondrecht moet vestigen. Maar niet op zoiets plats als de wens om in je Opel door het land te kunnen scheuren.

Daar zit iets in, maar het antwoord van Niederer is natuurlijk ook snel bedacht. Hij zal zeggen: 'Dat zegt ú, maar de overgrote meerderheid van de mensen wier opvattingen ik vertolk, hebben helemaal geen boodschap aan uw verheven meningsuitingen, informatie en cultuur. Wij hebben maar één mening: wij willen in onze auto blijven rondrijden en niet paternalistisch door de overheid daaruit worden gejaagd om te kunnen genieten van die cultuurgoederen waarom wij niet hebben gevraagd.' 1-0 voor Niederer.

Een tweede bezwaar dat zich opdringt tegen Niederers pleidooi, is dat zijn recht alleen de belangen van de autobezitters dient en niet van de mensen die, zoals ik, de trein nemen. Een recht kan alleen maar een grondrecht zijn wanneer iedereen daarvan de vruchten kan plukken. Een grondrecht dat wezenlijk discriminatoir is, weerlegt zichzelf.

Maar, zo zal natuurlijk het antwoord van onze advocaat van automobilititeit luiden: 'Het belang van een recht op informatie of een recht om een mening te uiten, werkt veel sterker discriminatoir dan mijn recht op automobilititeit. Automobilititeit is een wens van velen, het recht op informatie is er slechts voor de happy few, voor de highbrows, de academici – het pleidooi daarvoor is ook een typische academische aangelegenheid.' 2-0 voor Niederer.

Een derde invalshoek waaronder we Niederers idee kunnen kritiseren, is dat we, zoals de redacteur van *Trouw* die hem interviewde al deed, stellen: 'Jouw recht op automobilititeit kan geen grondrecht zijn, want het botst met de rechten van anderen, zoals een recht op schone lucht, op gezondheid, op ruimte, rust, stilte, veiligheid, privacy desnoods.'

Maar ook daarvan zal Niederer niet erg onder de indruk zijn, denk ik, want die bal kaatst hij gewoon terug. Het recht op vrijheid van meningsuiting botst óók met de godsdienstvrijheid, zoals we in de recente gevallen-Van der List en -Leen van Dijke hebben gezien (discriminatie van homo's versus vrijheid van meningsuiting). Grondrechten botsen heel vaak met andere grondrechten. Tja, dat betekent dat het volgens mij nu al 3-0 voor Niederer is. Moeten wij wanhopen aan de goede afloop van deze denkexercitie?

Nee, want de zwakke plek in zijn argumentatie leggen we naar mijn idee (vierde argument) pas hiermee bloot: 'Als u, Niederer, meer auto's in het land wilt faciliteren, dan moeten we daar maar eens een geduchte discussie over voeren in het parlement. Dáár moet die discussie gevoerd worden. Een recht op automobilititeit erkennen, betekent de discussie van het parlement overhevelen naar de raadkamer van de rechter. En dat zadelt de rechter alleen maar op met hoogst heikele politieke kwesties en zet ons als burgers buitenspel'.

Tegen het invoeren van nieuwe categorieën grondrechten is veel aan te voeren. Het verheffen van een bepaald ideaal in de adelstand van het grondrecht betekent dat we daarover een rechter en niet de volksvertegenwoordiging het laatste woord geven. Dat kan nodig zijn, maar daarvoor moeten zeer zwaarwegende argumenten worden aangevoerd. Nie-

derer zal dus moeten aanvoeren dat het rijden met die auto's zo belangrijk is dat een democratische discussie daarover niet gevoerd mag of moet worden. En dat lijkt mij onjuist. Laten treinreizigers, milieubeschermers, liefhebbers van de stilte elkaar in het parlement bestrijden en de uitkomst daarvan is dan normerend voor de komende tijd.

Aan nieuwe grondrechten hebben we geen behoefte. Geen recht op culturele identiteit, geen recht op informatie, maar ook geen recht op automobilititeit. 3-1 voor Niederer? Nee, in het licht van dit superdoelpunt, door mij welteverstaan, tellen de zijne niet.

Een grondrecht op veiligheid hoort niet in de grondwet

Trouw, 12-02-2001

Geluk is heel belangrijk, en toch heeft men geen recht op geluk en men moet dat vooral ook niet krijgen. Maar stel nu eens dat iemand zou tegenwerpen: 'Wat kan belangrijker zijn dan geluk? Niets. We moeten daarom een sociaal grondrecht op geluk in de grondwet opnemen. Dat betekent niet dat burgers dat recht voor de rechter kunnen inroepen, maar dat de overheid het erkent als een belangrijk ideaal. Bij alle wetten die de overheid maakt, dient het geluk van de burgers een richtsnoer te vormen.'

De meeste mensen zullen dan onderkennen dat er iets mis is met een dergelijke argumentatie. Maar wat? Ik denk het volgende. Hier wordt iets geformuleerd in het vocabulaire van *rechten* wat minder misleidend op een andere manier verwoord zou kunnen worden: als *idealen*. Zo is er niets op tegen dat een grondwet zou openen met een aantal richtinggevendende idealen. De Amerikaanse grondwet zou kunnen openen met 'Life, liberty and the pursuit of happiness' als de idealen waarmee de Amerikaanse kolonisten zich van Engeland hadden afgescheiden. De Franse grondwet zou kunnen openen met 'liberté, égalité et fraternité' als beginselen van de Franse Revolutie. Ook is het denkbaar dat in overwegend confessionele landen men begint met een verwijzing naar het Opperwezen, zoals in sommige grondwetten gebeurt.

Maar wat men niet moet doen, is de zaken zo voorstellen alsof het hier om *rechten* gaat. Althans, het is misleidend dit te doen. In sommige grondwetten (onder andere die van India) maakt men een onderscheid tussen rechten en 'directive principles of state policy' (richtinggevendende

beginselen van overheidspolitiek). Naar mijn idee zou dat ook moeten geschieden in de Nederlandse grondwet. Onze Nederlandse grondwet zou moeten worden gewijzigd in die zin dat het onderscheid tussen idealen en harde rechten scherp wordt omlind.

Overigens is de Nederlandse grondwet op dit punt duidelijker dan de staatsrechtelijke handboeken waarin die grondwet becommentarieerd wordt. In artikel 19 van de Grondwet staat: 'Bevordering van voldoende werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid.' Nergens staat in de tekst van de grondwet dat dit een grondrecht is. Commentatoren maken daar echter een 'sociaal grondrecht' van. Hetzelfde geldt voor artikel 20 van de Grondwet: 'De bestaanszekerheid van de overheid is gericht op de bewoonbaarheid van het land en de bescherming van het leefmilieu.' Ook hier wordt niet gesproken van een 'recht', maar wordt slechts een beleidsvoornemen geformuleerd. Vanwaar dan dat hardnekkige gepraat over 'sociale grondrechten'?

Deze reeds gangbare spraakverwarring over rechten wil het CDA nu verder stimuleren door ook het ideaal van de veiligheid van de burgers in de vorm van een grondrecht in de grondwet op te nemen.

Het heeft mij enigszins verbaasd dat de Tilburgse staatsrechtgeleerde Alis Koekkoek aan deze onzuivere praktijk zijn staatsrechtelijke zegen geeft in plaats van zijn partij tot matiging te bewegen. Hij voert daartoe in zijn reactie op mijn eerdere stukje – als ik goed tel – drie argumenten aan.

Allereerst dat veiligheid vóór 1983 een basis in de Nederlandse grondwet had en tevens in verschillende andere constitutionele teksten te vinden is. Dat mag zo zijn, maar dat betekent alleen maar dat die andere teksten dan eveneens kwetsbaar zijn voor de hier geventileerde kritiek.

Ten tweede wijst Koekkoek erop dat het CDA met zijn voorstel het belang van veiligheid als primaire staatstaak onderstreept. Maar dat lijkt mij tamelijk overbodig, want over het belang van veiligheid is iedereen het eens. Men mag alleen de grondwet niet misbruiken om het belang van elk willekeurig sympathiek ideaal te onderstrepen. Daar is de grondwet te belangrijk voor. In het bijzonder staatsrechtgeleerden zouden moeten waken tegen misbruik van de grondwet op politieke gronden.

Ten derde wijst Koekkoek erop dat het spreken van een 'sociaal grondrecht' niet betekent dat men het daarmee tot een afdwingbaar recht maakt op gelijke voet met andere grondrechten. Een sociaal grondrecht kan ook een opdracht behelzen aan de overheid. Inderdaad is dat binnen de huidige doctrine het geval. Maar zou het niet veel beter zijn deze

sociale doelstellingen op te voeren voor wat het werkelijk zijn? Doelstellingen dus? Amerikaanse auteurs hebben 'sociale grondrechten' wel eens aangeduid als 'brieven aan Sinterklaas'. En inderdaad is dat precies wat het zijn: wensvoorstellingen en uitingen van hoop. De hoop op een schoon milieu, op huisvesting voor iedereen, op spreiding van welvaart en nog meer moois.

Koekkoek denkt dat wat hem van mij onderscheidt een 'verschil in visie' is. Hij denkt dat ik niet spreek als 'rechtsfilosoof', maar als 'liberale rechtsfilosoof' die er 'kennelijk nog niet aan toe is dat de democratische rechtsstaat zich in de twintigste eeuw heeft ontwikkeld tot een democratische en sociale rechtsstaat'. Daar ben ik inderdaad niet aan toe, maar met een verschil in politieke visie heeft het niet zoveel te maken, eerder met een verschil in wetenschappelijke methodiek en zuiverheid van redeneren. Wetenschap, ook staatsrechtswetenschap, dient zuiver en nuchter te zijn. Men hoeft om tegen de aanduiding 'sociale grondrechten' te zijn ook helemaal niet negatief te denken over de sociale doelstellingen die dit misleidend taalgebruik wind in de zeilen blaast. Wel is het juist dat ik grote bezwaren heb tegen een term als 'sociale rechtsstaat', waarvan Koekkoek meent dat die nu ingang heeft gevonden. Wat in de twintigste eeuw duidelijk is geworden, is dat staten zich begeven op sociaal terrein. Zij maken wetten waarin sociale voorzieningen voor hun burgers worden getroffen. Maar dat maakt die staten geen 'sociale rechtsstaten'. Een staat die ervan uitgaat dat mannen en vrouwen gelijk moeten worden behandeld, is toch ook geen 'feministische rechtsstaat'? En een staat waarin regelingen zijn getroffen voor vakantie met behoud van loon, noem je toch ook geen 'vakantierechtsstaat', noch een staat die probeert het milieu te beschermen een 'ecologische rechtsstaat'? Er is pas reden om een staat een 'sociale rechtsstaat' te noemen als daar het gehele pakket aan sociale wetgeving voor de rechter kan worden afgedwongen als een individueel recht, zoals men nu voor de rechter een recht op vrijheid van meningsuiting kan inroepen. Zo'n staat bestaat niet en ik denk dat hij ook nooit zal bestaan. Althans niet in dit leven.

Nu zult u zich misschien afvragen: waarom maak je je zo druk over die kwestie, het is hoogstens een wat misleidende manier van spreken. De reden dat ik mij hier druk over maak, is dat ik denk dat het verheffen van sympathieke overheidsdoelstellingen tot rechten symptomatisch is voor een diepgewortelde kwaal van deze tijd: een overmatige accentuering van rechten die ons constitutionele systeem dreigt te verstoren.

Het mag dan misschien zo zijn dat niet iedereen die ‘sociale grondrechten’ heeft bedoeld als échte rechten, maar zij kunnen daartoe wel ont-aarden. Dat kan leiden tot een gevaarlijke claimcultuur. Men moet er niet aan denken wat een schade een ‘recht op veiligheid’ in de grondwet kan veroorzaken. Kunnen we dan schade claimen bij de overheid als de landsgrenzen niet behoorlijk zijn verdedigd tegen buitenlandse aanval-len? Kunnen we schadevergoeding van de overheid vragen wanneer we zijn beroofd op straat? Wie daarop allemaal ‘nee’ zegt, moet ook niet met het misleidende woord ‘rechten’ schermen.

Veiligheid als grondrecht sympathiek maar onzinnig

Trouw, 21-02-2001

Jaap de Hoop Scheffer slaat op hol wanneer hij veiligheid als een sociaal grondrecht wil vastleggen. Veiligheid is een taak van regering en volksvertegenwoordiging. Niet alle belangrijke staatszaken moeten grondrechten worden, want inflatie dreigt. Het CDA wil een nieuw sociaal grondrecht in de grondwet opnemen: een recht op veiligheid. Daarmee zou het mogelijk worden de overheid op haar verantwoordelijkheid aan te spreken om de veiligheid van de burgers te waarborgen, aldus De Hoop Scheffer op de partijraad van het afgelopen weekeinde (*Trouw*, 19 februari).

De Hoop Scheffer heeft gelijk dat de veiligheid van de burgers een zorgelijke zaak is. Wie daar nog aan mocht twifelen moet zijn licht maar eens opsteken bij het boek *Brief aan mijn dochter* van *Trouw*-redacteur Jaffe Vink. Maar dat daarom een sociaal grondrecht in de grondwet zou moeten worden opgenomen, is een ernstig misverstand.

Wil De Hoop Scheffer de regering aanspreken op haar verantwoordelijkheid, dan staat hem daarvoor een bij uitstek democratisch instrument ter beschikking. Als volksvertegenwoordiger kan hij regelmatig informeren naar de vorderingen van de minister van Justitie en het onder hem ressorterend Openbaar Ministerie in het realiseren van een veilige maatschappij.

Met wat de fractievoorzitter van het CDA nu voorstelt, bereikt hij precies het omgekeerde. Hij hevelt de kritiek op de regering over naar de rechter, die geacht wordt te waken over een ‘sociaal grondrecht’. Daarmee wordt de mogelijkheid van de volksvertegenwoordiging om de regering te controleren dus niet vergroot, maar juist verkleind. De wens

om te komen tot een sociaal grondrecht op veiligheid is bovendien ingegeven door een staatsrechtelijke denkfout. Om dat te begrijpen moeten we ons verdiepen in de grondslagen van het denken over recht en staat. Het komt er, kort gezegd, op neer dat De Hoop Scheffer het verschil tussen een staat en een rechtsstaat niet ziet.

Een staat is een organisatie die macht en gezag uitoefent over een groep mensen die woonachtig is op een bepaald grondgebied. Geen macht, geen staat. Een staat die de veiligheid van haar burgers niet kan waarborgen, is dus geen staat. Dat kan als het leger niet sterk genoeg is om het grondgebied te beschermen tegen buitenlandse aanvallen. Maar het voortbestaan van de staat is ook serieus in het geding wanneer politie en justitie geen heer en meester zijn over de straat.

Een rechtsstaat is iets heel anders. Hierbij gaat het om een staat waar het recht de macht van de staat beperkt. Dat gebeurt onder andere doordat in een grondwet grondrechten worden opgenomen die de burger tegenover de staat kan handhaven. Tot die grondrechten behoren onder andere een recht op vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en privacy (met mate, zou ik zeggen, want dit is een overschat recht). De rechter ziet erop toe dat de staat die rechten van de burgers niet schendt. Het is een verkeerde tendens om alles wat tot de noodzakelijke taken van de staat behoort te herformuleren in termen van grondrechten van de burgers. Grondrechten moeten allereerst een uitzondering blijven. Zo niet, dan ontstaat inflatie. Grondrechten moeten ook afdwingbaar zijn voor een rechter. Zo niet, dan zijn het slechts holle frasen. Dat laatste is met zogenaamde 'sociale grondrechten' het geval. Dit zijn in wezen sympathieke doelstellingen van overheidspolitiek. De formulering daarvan in termen van rechten is een rechtsdogmatisch misverstand.

Hoewel de notie van sociale grondrechten in het algemeen al problematisch is, is het ongelukkigste voorstel op dit terrein een 'grondrecht' op veiligheid. Wanneer de veiligheid van de burgers serieus in het geding is, is er geen sprake van een staat. De introductie van een 'recht op veiligheid' zou desastreuze gevolgen hebben voor het functioneren van onze parlementaire democratie. Rechters zouden worden opgezadeld met talloze claims van burgers die de regering op haar verantwoordelijkheid gaan aanspreken in het realiseren van de primaire staatstaken. De controlerende bevoegdheid van de volksvertegenwoordiging wordt daarmee geheel uitgehold en in handen gelegd van een orgaan dat daartoe helemaal niet is toegerust: de rechterlijke macht.

Nu begrijp ik wel dat De Hoop Scheffer zal tegenwerpen dat de parlementaire controle op dit moment onvoldoende functioneert. Dat mag zo zijn, maar dan moet daaraan iets worden gedaan. Het CDA zou – daarbij geholpen door anderen die ons systeem een warm hart toedragen – erop moeten wijzen dat veiligheid van de burgers een enorm belangrijke zaak is. Men zou vaak vragen moeten stellen aan de minister van Justitie. Men zou goed moeten letten op de effectiviteit van het optreden van het Openbaar Ministerie. Deze taken zijn zó belangrijk dat het parlement ervoor moet waken ze over te dragen aan een oncontroleerbare en niet-democratisch gelegitimeerde rechterlijke macht. Hoe goed bedoeld ook, een sociaal grondrecht op veiligheid is gevaarlijke zinn.

God is dood en in Zijn kielzog neemt Hij de koning mee

Trouw, 10-03-2001

‘Voor de navigatie van een schip kiest men van de passagiers niet degene die van de beste familie is,’ schreef de Franse wiskundige en filosoof Blaise Pascal drie eeuwen geleden. Het is een voor de hand liggende gedachte. Men vindt dit inzicht regelmatig verwoord in de politieke filosofie, onder andere in de dialogen van Plato. Het besturen van een schip vergt een speciale kunde – stuurman of kapitein, niet iedereen heeft daarvoor de vereiste kwaliteiten. Nu zal wel duidelijk zijn dat de politieke filosofen die hierop wijzen, niet beogen om een bijdrage te leveren aan theorievorming over zeemanskunst. Hun opmerking heeft een bredere strekking. Wat men tot uitdrukking wil brengen, is dat men ook voor het besturen van het schip van staat over bepaalde kundigheden zou moeten beschikken.

Wanneer men dat inzicht eenmaal heeft geformuleerd, is nog niet duidelijk wat het precies betekent. Men kan er twee kanten mee uit. Het argument wordt bij Plato gebruikt als punt van kritiek op democratie. Want hoe kan het gewone volk competent worden geacht in politieke aangelegenheden wanneer men van de politiek geen speciale kennis heeft? Het inzicht van Pascal wordt dus tegen de democratie gebruikt. Men kan het echter ook gebruiken om een aristocratisch bewind of om de monarchie mee te kritiseren. Republikeinen vragen aan de monarchisten wat voor dunk zij hebben van het koningschap wanneer zij van mening blijken te zijn dat elke telg uit een geslacht, zelfs de domste, het

ambt van koning krachtens geboorterecht kan vervullen.

De republikein maakt hier een punt, denk ik, maar hij geeft zich ook onvoldoende rekenschap van het wereldbeeld waarvan de monarchie als essentieel onderdeel werd gezien. De republikein gaat ervan uit dat de koning alleen staat in zijn zware taak. Maar dat is nu juist de vraag. De monarchist is er eeuwenlang van uitgegaan dat God bestaat en dat God de koning helpt. De koning, in het bijzonder de grootste kluns van een koning, wordt altijd nog geholpen door de Almachtige. Elke monarchie is au fond een theocratie. We vinden de echo van die gedachte op het randschrift van de gulden. Het staatshoofd regeert 'bij de gratie Gods'. In de gehele geschiedenis van de mensheid is dan ook altijd een relatie verondersteld tussen koningschap en God, troon en altaar. Dat komt niet alleen tot uitdrukking in het 'God, Nederland en Oranje' van onze lage protestantse landen, maar men vindt het ook in het katholieke Frankrijk van de zonnekoning. 'De staat, dat ben ik' betekende niet: 'Ik, Lodewijk de Veertiende, zit op de troon om mijn hoogstpersoonlijke grillen bot te vieren.' Nee, de pretentie was altijd: 'Ik, koning, heb een speciale band met de Allerhoogste en krachtens die band kan ik de zware taak die op mijn schouders rust met succes volbrengen.'

Daar is natuurlijk ook geen speld tussen te krijgen. Wie regeert terwijl een almachtige, algoede Grote Regeerder meekijkt, bijstuurt, corrigeert of zelfs een incompetent vorst van zijn troon ontheft (bijvoorbeeld door hem met een dodelijke ziekte te slaan), heeft een ijzersterke legitimatie voor zijn bestuursmacht. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat alle grote apologieën voor het koningschap de relatie tussen de vorst hier beneden en de vorst daarboven zwaar hebben aangezet.

Volgens mij is deze relatie tussen koningschap en God een punt dat in republikeinse kringen altijd wat onderschat is. Men vraagt zich verontwaardigd af hoe het nu toch mogelijk is dat monarchisten ervan uitgaan dat de grootste kluns het ambt van staatshoofd kan bekleden. Zij vergeten dat die kluns – althans in de voorstelling van de monarchisten – nooit op eigen gezag opereert. Hij is als het ware 'geïnspireerd'. Hij treedt op als buikspreeker van God en vandaar ook de verstandige dingen die koningen plegen te vertellen. Men moet deze koningen vergelijken met de apostelen van Jezus Christus. Hoe konden die arme vissers die Jezus zomaar van haard en huis had weggeplukt, ineens het evangelie uitdragen? Ontbrak het hun daarvoor niet allereerst aan zoiets prozaïsch als talenkennis? Geen nood, God schiet te hulp. Hij laat de Heilige Geest op hen neerdalen en ineens hebben zij de gave van het woord.

Iets dergelijks geldt ook voor koningen met de geestelijke bagage van een visser. God helpt.

De vraag is dan natuurlijk wel hoe dat moet in een tijd van secularisatie. 'God is dood,' zegt Nietzsche en zelfs de theologen lijken hem dat tegenwoordig na te zeggen. Wat betekent dat voor onze staatshoofden? Die moeten nu op eigen kracht, zonder goddelijke leiding en raadgevingen, hun ambt vervullen. Zijn zij daartoe wel in staat? Daar zijn vaak vraagtekens bij geplaatst en zeker niet alleen door anarchisten en socialisten van het type Domela Nieuwenhuis. Om de christelijke apologeet Pascal, bepaald geen revolutionair, nog een keer aan te halen: 'De macht van de koningen berust op het verstand en op de dwaasheid van het volk, en verreweg het meest op de dwaasheid.'

We kunnen het ook iets dichterbij huis zoeken, bij het standpunt van de door mij vanwege zijn stijl en trefzekere typering bewonderde gereformeerde historicus A.Th. van Deursen. Ik ga even een paar jaar terug, naar 1997. Toen schreef Van Deursen een intrigerend stukje naar aanleiding van een interview door Paul Witteman met kroonprins Willem-Alexander op 11 september van dat jaar. Van Deursen neemt dan de visie op de korrel dat het mysterie van het koningschap niet meer zou bestaan. Van Deursen ontkent dat. Hij meent dat al die duizenden mensen die rouwden toen prinses Diana bij een ongeluk omkwam, niet rouwden om de dochter van een Engelse graaf of de minnares van een Egyptische miljonair. Nee, er werd een prinses ten grave gedragen. 'Daarom alleen was de belangstelling zo massaal,' zegt Van Deursen. Het koningshuis is in de vorige eeuw sterk in populariteit gedaald, maar 'dankzij het mysterie bleef het voortbestaan', meent Van Deursen.

Ik vraag mij af of dit juist is. In het vervolg van zijn stukje wordt ook door Van Deursen het mysterieuze van het koningschap trefzeker ontmaskerd. Hij gaat daar namelijk in op de relatie tussen koningschap en godsdienst – het punt waarom het ons nu gaat. Van Deursen prijst de prins omdat deze als essentieel voor het koningschap wees op drie zaken. Allereerst: kennis van zaken. Ten tweede: een stabiel thuisfront. Ten derde: een persoonlijke geloofsovertuiging. Het gaat mij nu om dat laatste. De interviewer Witteman opperde nog dat het wellicht geen pas zou geven in een pluriforme samenleving dat een koning voor één geloofsopvatting zou kiezen. Deze opmerking schoot Van Deursen in het verkeerde keelgat. Hij citeert Groen van Prinsterer: onpartijdig kan slechts hij zijn die partij kiest. En daarbij kan ook een koning zijn eigen geloof nooit onder stoelen of banken steken. Ook voor de koning of aan-

staand koning geldt dat hij er een religieus geloof op na moet houden. Maar wat voor religieus geloof?

Hier moest zelfs Van Deursen zich toch enigszins kritisch uitlaten over de prins. Deze had zich namelijk nogal personalistisch over dat geloof uitgelaten. Hij had geen melding gemaakt van het officiële orthodoxe geloof ('God, Nederland en Oranje' – woorden die bij Van Deursen overigens niet vallen), maar hij bleek een aanhanger van de meer persoonlijk getinte geloofsbeleving waarvan zovelen tegenwoordig in de ban zijn. Van Deursen wijst dat af. 'Geloof zal altijd gemeenschap zoeken,' zegt hij. En verder: 'Gelovig en onkerkelijk gaan moeilijk samen.' Dat laatste punt zou de prins nog moeten ontdekken, zegt Van Deursen subtiel en toch onmiskenbaar belerend.

Wat maakt deze visie nu zo interessant? Van Deursen voert eerst op dat de aantrekkingskracht van de vorst berust op een mysterie. Maar naar mijn idee is de luister van het koningschap helemaal niet zo mysterieus. De aantrekkingskracht van een koning is gebaseerd op een heel duidelijk en rationeel te begrijpen idee. De aantrekkingskracht van een koning berust op het idee dat hij iets hogers representeert, iets bovenmenselijks. En dat bovenmenselijke heeft hij krachtens zijn band met God. Als je dát, die band met God, van een koning afhaalt, blijft er niet veel van over. Of liever, er blijft een gewoon mens over, met al zijn beperkingen en fouten. Dat hogere, dat bovenmenselijke is dus onontbeerlijk voor de legitimatie van het koningschap. Haal dát ervan af en wat resteert is – om met Pascal te spreken – iemand uit een goede familie.

Over de aard van dat 'hogere' moeten we dan nog wel enige helderheid verschaffen. Hier wordt het tweede deel van het stukje van Van Deursen relevant, het deel waarin hij kritisch constateert dat de prins nog moet ontdekken dat gelovig en onkerkelijk moeilijk samengaan. Wat bedoelt hij daarmee? Hoe kan hij dat zeggen? Het is toch duidelijk dat tegenwoordig talloze mensen niet meer naar de kerk gaan, maar wel een of ander soort religiositeit kennen? Waarom zou de kroonprins zich dan niet mogen overgeven aan die ongebonden religiositeit? Het antwoord op die vraag is eenvoudig: omdat een dergelijk soort geloof niet toereikend is voor het verschaffen van de bovenwillekeurige legitimatie van het koningschap dat het koningschap nodig heeft om te kunnen voortbestaan. Het koningschap vaart alleen wel bij een *bepaald* soort geloof.

Zoals bekend is het de religie die zich bezighoudt met dat hogere. Re-

ligie is echter een heel breed fenomeen. Volgens sommigen houdt de religie zich met het ‘mysterie’ bezig. De Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937) schreef in 1917 een boek over het ‘heilige’ (*Das Heilige*). Hij probeerde daarin het verschijnsel religie te omschrijven. Kenmerkend voor religie zou zijn ‘het numineuze’. Dat manifesteert zich in een tweetal gedaanten: als een *mysterium tremendum*, een mysterie van het ‘geheel andere’, dat de mens in zekere zin angst zou aanjagen, en als een *mysterium fascinosum*, een mysterie dat de mens aantrekt en dat hem fascineert.

Mijn vraag is nu deze. Kunnen wij met een dergelijk begrip van religie iets beginnen als legitimatie voor het koningschap? Ik denk het niet. Het is veel te breed en te vaag. Wat heeft een koning aan een mysterie dat de mens aantrekt en hem fascineert? Wat hij nodig heeft zijn concrete raadgevingen. We zullen ons religiebegrip dan ook moeten inperken om de relatie tussen troon en altaar op het spoor te komen. Bij religie in de voor het koningschap relevante vorm gaat het, denk ik, om godsdienst, het dienen van een als een persoonlijke macht voorgestelde god. Nu dienen zich ook dan weer verschillende mogelijkheden aan: verschillende goden of één god. Dat meervoud, de goden, brengt ons bij de Grieken.

Bij de oude Grieken komen we regelmatig tegen dat koningen te rade gaan bij de goden. Maar zoals men kan nalezen bij Homerus, hadden die Grieken wel een probleem. Die goden van de oude Grieken waren het met elkaar oneens. Zij bevochten elkaar, net zoals mensen dat doen. Er viel op hun aanwijzingen voor het menselijk bestuur dan ook geen staat te maken. Het is, denk ik, dit feit dat heeft bijgedragen aan de gedachte dat we als mensen moraal en recht op een andere dan goddelijke grondslag moeten grondvesten. Men vindt dat bijvoorbeeld duidelijk bij Socrates, wiens gedachten op dit punt worden verwoord in Plato’s dialoog *Euthyphro*. Het centrale thema van die dialoog is de vraag of we ons voor morele beslissingen kunnen oriënteren op goddelijke dictaten als de goden allemaal verschillende opdrachten aan ons opleggen. En Socrates zegt nee. Als we worden geconfronteerd met verschillende goddelijke decreten zullen we als mensen toch moeten kiezen. En welk decreet volgen we dan? Het decreet dat ons het redelijkst en wijsst voorkomt. Kortom, we varen op ons eigen kompas.

Veel duidelijker is die band tussen godsdienst en politiek bestuur bij de monotheïstische godsdiensten, die in onze cultuur vooral tot uitdrukking komt in het christendom. Daar, in het christendom, vinden

we dan ook de innigste band tussen koningschap en godsdienst. Het begint met Constantijn de Grote (dat laatste, de kwalificatie ‘de Grote’, is een product van christelijke loftuiging), die aan de hemel het kruisteken ziet staan en dan weet dat alleen als hij het christendom zal accepteren, hij een belangrijke veldslag met vertrouwen tegemoet kan zien. Sindsdien is er één god, de christelijke god, die een speciale relatie onderhoudt met de vorst. Hij, God, vertelt wat moet gebeuren. En de vorst moeten we gehoorzamen, omdat hij niet namens zichzelf of zijn familie spreekt, maar namens één specifieke god die een speciale band onderhoudt met het betreffende koningshuis. We spreken dan ook wel van God met een hoofdletter.

Essentieel voor een overtuigende legitimatie van het koningschap is het geloof in een god als persoon. Die persoon moet het bovendien goed voorhebben met zijn volk. Ook moet hij wat kunnen. Wat heb je aan een onmachtige god? En zo krijgen we langzaamaan de contouren in zicht van het orthodoxe godsbeeld van een almachtige, algoede heerser die zijn bedoelingen aan mensen overbrengt, althans een bepaald soort mensen: priesters, koningen en een paus. Niet aan iedereen dus. Dat was wel een gevaarlijke trek van het protestantisme natuurlijk, namelijk dat er in zijn radicaalste vorm geen ‘interpreteren’ meer nodig waren van de goddelijke boodschap.

De vrijdenker en anarchist Constandse heeft daarom – in navolging van een Duits filosoof, Eduard von Hartmann – beschreven hoe het protestantisme in zijn logische consequenties doorgedacht moet leiden tot een verdamping van het geloof zelf. Want wanneer iedereen, los van een gemeenschap die wordt geleid door speciale zielenherders, zou gaan uitmaken wat de inhoud is van de boodschappen die God naar de mensheid uitzendt, dan dreigt anarchie.

Het is dus wel van belang dat niet Jan en alleman zich kan opwerpen als interpreter van die goddelijke openbaringen. Er moet dus iets zijn van orthodoxie die slechts door een beperkt aantal competente personen en organen kan worden uitgelegd. Zo bezien is het dan ook geheel consistent dat Van Deursen kritiseert dat de vorst op zijn eigen houtje denkt te kunnen geloven. Vanuit het standpunt dat hier uiteengezet is, is dat ook volkomen redelijk. Met een soort van new-agegeloof zou het koningschap natuurlijk op drijfzand gebaseerd zijn.

Tot zover de band tussen godsdienst en de legitimatie van het koningschap. Maar wat is nu het geval? We hebben het al geconstateerd: God is dood. En in Zijn kielzog dreigt Hij ook de koning mee te slepen. Als

de koning niet langer de pretentie kan hebben voor de Grote Roerganger te spreken, dan is hij niets dan iemand uit – terug naar Pascal – een goede familie. En hoe je het ook wendt of keert, dat is veel te weinig grond om iemand met ‘majesteit’ aan te spreken. Of het nu gaat om onverbloemd atheïsme of om new-agegeloof, het is allemaal fnuikend als legitimatie voor koningschap.

Welnu, het is deze verwoestende legitimatiecrisis die zich met name de laatste jaren heeft voltrokken. In de negentiende eeuw waren slechts enkelingen te vinden die zich als atheïst beschouwden. Tegenwoordig is een aanzienlijk deel van de bevolking ongelovig. Maar als het traditionele godsgeloof verdwijnt, zal de monarchie steeds meer ontaarden tot een ritueel, een façade, een ceremonie. Het probleem voor de republikein is echter dat de monarchist tegenwoordig openlijk toegeeft dat de grondslag is verdwenen. Hoe vaak horen we niet het volgende? ‘Ja, dat kan nu allemaal wel zo zijn dat het koningschap politiek en staatkundig niet echt meer iets voorstelt, maar wat geeft dat? Het is een ritueel, het vasthouden van een band met het verleden. Inhoudelijk heeft het koningschap eigenlijk geen betekenis meer. We houden eraan vast, zoals we vasthouden aan een nationaal feest, Sinterklaas of Kerstmis of bevrijdingsdag. Het koningschap drukt niet een staatkundige waarheid uit, maar een symbolische band.’

Heeft de republikein dan enig verweer? Politiek heeft de monarchie niet heel veel macht. Je kunt zelfs zeggen: politiek zijn we helemaal geen monarchie meer. Wat betekent immers letterlijk ‘monarchie’? Dat is de heerschappij door één persoon. Een monarch is dus eigenlijk een alleenheerser. Wel, dat is zeker in de moderne monarchie niet het geval. De koning moet op zijn minst regeren met de minister.

Daarbij hebben we dan nog wel het merkwaardige gegeven dat wat precies het aandeel van de koning en wat het aandeel van de minister is, in het beleid niet valt te zeggen omdat ministers en koningen worden geacht daarover geen informatie te geven. Zo bezien zou dat betekenen dat het voor ons moeilijk valt vast te stellen in wat voor systeem wij leven. Als het aandeel van de minister in het overleg koning-minister maximaal is, leven we in een overwegend democratische ordening. Als het aandeel van de koning in het overleg koning-minister maximaal is, leven we in een monarchie. Er zijn verhalen bekend van ministers die de koning weinig ruimte geven. Dat zijn dus de kampioenen van de democratische idee. Maar er zijn ook ministers die hun mandaat van het volk eigenlijk verloochenen en de koning veel ruimte geven.

Een voorbeeld van die laatste categorie is voormalig premier Lubbers. Bij het twaalfeneenhalfjarig jubileum van het koningschap van Beatrix in 1992 presenteerde premier Lubbers een opvallende visie op de constitutionele positie van het staatshoofd. Hij wilde de koningin, zoals hij zei 'meer de ruimte geven'. Ik citeer: 'Een royale, en geen angsthazige interpretatie van de ministeriële verantwoordelijkheid blijkt de moeite waard. Het wordt ons duidelijk in tal van redevoeringen. Daarbij blijft het boeiend dat, hoezeer ook ministers altijd politiek verantwoordelijk blijven, toch vaak voelbaar is dat koningin en prins iets extra's in hun redevoeringen weten te leggen.'

Het is moeilijk uit deze passage een logisch consistente gedachtegang te destilleren, maar de teneur lijkt duidelijk: de premier wil meer macht en bevoegdheden aan de koningin overdragen. Hij leidt dat in met een woordgrapje over een 'royale' interpretatie van de ministeriële verantwoordelijkheid, waarbij 'royaal' dan in de dubbelzinnige betekenis kan worden opgevat van (a) passend bij de koning en (b) groot. Als reden voor het overdragen van bestuursmacht terug in de schoot waaraan deze eens ontruikt werd, voert Lubbers aan dat in de redevoeringen van het staatshoofd 'iets extra's' blijkt te liggen.

Het is een opvallende argumentatie. De premier gaat geheel voorbij aan het feit dat de bevoegdheden van het staatshoofd niet afhankelijk kunnen zijn van zijn of haar redenaarskwaliteiten. Het is denkbaar dat men de ministeriële verantwoordelijkheid voor het koninklijk optreden anders regelt dan nu het geval is, maar dan zou men daarvoor toch betere redenen moeten aandragen dan de premier doet in deze passage. Bevreemdend is ook dat Lubbers van mening is dat de ministeriële verantwoordelijkheid niet hoeft te verminderen door het royale gebaar van de premier. Maar hoe is dat denkbaar? Men kan zich toch moeilijk voorstellen dat een minister wordt aangesproken op en eventueel de consequenties heeft te dragen van een verkeerd gevallen koninklijke toespraak, terwijl hij niet de bevoegdheid zou hebben de koninklijke meningsuiting te breidelen. Dat is inconsistent. Als je verantwoordelijk bent, moet je ook bevoegd zijn.

Vanuit democratisch perspectief is de bevredigendste verhouding van minister tot staatshoofd een systeem waarbij de minister duidelijk het primaat heeft over het staatshoofd. Dat kan het best door elke meningsuiting van het staatshoofd volledig te binden aan ministeriële goedkeuring. Een dergelijke opvatting geeft, denk ik, geen blijk van 'angsthazigheid', zoals Lubbers in zijn stoere woorden opmerkt, maar van nuchter

inzicht in de voorwaarden onder welke een democratie alleen maar kan functioneren.

Gelukkig lijkt het overigens het geval te zijn dat het staatshoofd blijk geeft van groter inzicht in de grondslagen van het Nederlandse staatsrecht dan de oud-premier. De Nederlandse koningin horen we zelden met meningsuitingen naar buiten treden waarmee zij de ministers compromitteert. Natuurlijk zijn er wel voorbeelden, zoals 'de leugen regeert', pepperspray, de Zuid-Afrikaanse ambassadeur en nog wel wat incidenten, maar dat blijft beperkt. Wilhelmina gedroeg zich heel wat monarchaler dan haar opvolgers Juliana en Beatrix. Dat heeft zelfs de hofhistoricus Fasseur niet weg kunnen poetsen, hoewel die terecht de grote reputatie heeft alle oneffenheden in het functioneren van Wilhelmina als democratisch opererend vorst met de mantel van zijn grote liefde te kunnen bedekken.

Mijn conclusie ten aanzien van het koningschap is dan ook deze. Natuurlijk is het een vreemd verschijnsel in een democratie. Strikt genomen onaanvaardbaar. Vandaar ook de juistheid van het republikeinse streven – een zaak die onze steun verdient. Maar de echte uitdaging voor het verder ontwikkelen van de democratie ligt op een ander terrein dan het bestrijden van symbolen. De vraag die democraten – en dat zijn republikeinen tenslotte – zich zouden moeten stellen, is of het vacuüm dat de vorst heeft achtergelaten is opgevuld. Naar mijn idee is dat het geval. Het vacuüm is opgevuld door 's konings voormalige dienaren; het ambtelijk apparaat.

Het is al vaak gezegd: tegenover het gigantische apparaat dat geacht wordt ondersteunend te werken ten aanzien van de volkswil, zoals gepresenteerd door kabinet en ministers, staat eigenlijk nauwelijks een tegenmacht. De vorst staat alleen tegenover een heel kabinet. Maar een minister staat alleen tegenover een gigantisches apparaat aan kennis en ervaring dat is samengebald in zijn departement. Als dat apparaat bovendien strak hiërarchisch georganiseerd is onder de straffe leiding van een secretaris-generaal die lange tijd op dezelfde positie zit, is een minister, zoals men dat pleegt te noemen, een 'incident in het leven van een ambtenaar'.

Wat kunnen we daaraan doen? Het antwoord daarop is juridisch en cultureel van aard. Juridisch is het antwoord: het radicaliseren van de ministeriële verantwoordelijkheid. De ministeriële verantwoordelijkheid is een uitvinding uit de negentiende eeuw. Wij zijn doorgaans geneigd te denken dat alleen in de exacte wetenschappen uitvindingen

worden gedaan. Maar dat is onzin. Ook in het recht of in de ethiek breken soms gigantische inzichten door, zoals de gelijkheid van vrouwen aan mannen, de verwerpelijkheid van de slavernij, het discriminatoire karakter van een huwelijk dat alleen voor heteroseksuele partners openstaat enzovoorts. Ministeriële verantwoordelijkheid is ook zo'n uitvinding. Zoals zo vaak met uitvindingen is er niet één uitvinder, maar gaat het om een collectief. Thorbecke behoorde tot het collectief. Hij zag dat, wanneer men zegt: 'Koning ga rustig slapen, want wij, ministers, zijn verantwoordelijk', daarmee eigenlijk ministers de baas zijn geworden. Immers, geen verantwoordelijkheid zonder bevoegdheid.

Precies datzelfde mechanisme van de ministeriële verantwoordelijkheid kan ook gelden om het bureaucratisch apparaat onder controle te houden. 'Geen verantwoordelijkheid' zonder bevoegdheid geldt dus niet alleen in de verhouding tussen minister en koning, maar ook in de verhouding tussen minister en bureaucratie. Nooit treedt de bureaucratie op eigen naam en titel op, maar altijd op naam van een ander, de verantwoordelijke minister die weer aan ons, volk, verantwoording aflegt.

Er is nog een tweede instrument dat ons, burgers, kan helpen om de staatsbureaucratie onder controle te houden, en dat is cultureel van aard. Het is het cultiveren van een bepaald ethos. Men zou het een dienstbaarheidsethos kunnen noemen dat we van de bureaucratie verwachten ten aanzien van onze dienaren, de ministers. Men noemt dat ethos ook wel ambtelijke loyaliteit. Van een ambtenaar wordt verwacht dat hij een minister helpt, in zijn geest verder denkt – zelfs wanneer hij persoonlijk een andere overtuiging is toegedaan dan zijn minister.

Het grote probleem waarmee de hedendaagse republiek en ware democraat mee te maken heeft, is dat zowel het radicaal concept van ministeriële verantwoordelijkheid als het concept van ambtelijke loyaliteit aan erosie onderhevig is geraakt. Een gevaarlijke rol in dit verband spelen de mensenrechten. Nu zijn mensenrechten een schone zaak. Voor burgers. Sinds de jaren zeventig is het echter steeds couranter geworden die rechten ook in te roepen in wat wordt genoemd 'functionele verhoudingen'. Zo zou bijvoorbeeld een ambtenaar zich kunnen beroepen op vrijheid van meningsuiting en vervolgens in de krant de plannen van zijn minister of van het kabinet onderuit halen, zoals voormalig secretaris-generaal Van Wijnbergen of zijn voorganger Rutten deden. Ook is ambtelijke loyaliteit onder druk komen te staan. Men doet voorkomen alsof dit identiek zou zijn met de houding van Eichmann die een soort kadaverdiscipline praktiseerde ten aanzien van de weer-

zinwekkendste bevelen.

Door deze ontwikkelingen is ons juridisch systeem, maar ook de culturele context waarin dit moet functioneren, onder druk komen te staan. Naar mijn idee moeten we terug. We moeten terug over de ont-aarding van het systeem naar de grondslagen. Is dat conservatief? Misschien wel, maar dan ben ik maar conservatief. Misschien is het republikeinse streven ook wel conservatief. Premier Lubbers doet met zijn 'moderne' opvattingen van ministeriële verantwoordelijkheid het graag zo voorkomen alsof bij een modern koningschap een 'niet angsthazige' conceptie van de ministeriële verantwoordelijkheid past. Maar is dat wel zo modern? Zet dat in feite de klok niet terug naar de negentiende-eeuwse royale suprematie?

Waar we ons de komende jaren op moeten gaan toeleggen, is een restauratie van de ware grondslagen van ons politieke bestel. Daartoe behoort het herstel van de republiek en het elimineren van ondemocratische elementen uit ons systeem. Het koningschap is zo'n ondemocratisch element, maar het zal min of meer vanzelf verdwijnen doordat de secularisatie voortschrijdt en het koningschap als het ware steeds 'gewoner' wordt. Dat 'gewone' zal op de lange duur desastreus blijken te zijn voor het voortbestaan van de monarchie.

Veel gevaarlijker is het ondemocratische element in ons systeem dat bestaat in de vorm van de bureaucratie. Het lastige daarvan is dat deze zich legitimeert met een beroep op bij uitstek moderne en daarmee verleidelijke ideeën. Iedereen moet toch kunnen zeggen wat hij wil? Je wilt mensen toch niet monddood maken? We moeten het bevrijden van een aantal uitwassen dat zich daarin sinds de jaren zestig en in het bijzonder sinds de jaren zeventig heeft vastgehecht. Of dat conservatief of progressief is, weet ik eigenlijk niet zo goed. Misschien is het progressief conservatisme.

Dit is een bekorte versie van de lezing die ik heb gehouden voor het Nieuw Republikeins Genootschap op 1 maart 2001 te Amsterdam.

Opzij en de Zwolse rechter hebben gelijk

Trouw, 18-04-2001

Het zijn zware tijden voor de hoofddoekjes. Cisca Dresselhuys, hoofd-redacteur van het feministisch maandblad *Opzij*, heeft aangegeven dat zij geen vrouwen met een hoofddoek wil aannemen als redactrice. Via dit kledingstuk wordt de vrouw verantwoordelijk gesteld voor het seksleven van de man: door zich onaantrekkelijker te maken moet zij ervoor zorgen dat hij zich kan beheersen, verklaart Dresselhuys in *Opzij* van april 2001.

Ook de rechtbank Zwolle wil geen hoofddoekjes. Een allochtone vrouw, de twintigjarige Ayse Kabaktepe, solliciteerde naar de functie van invalgriffier. Zij werd afgewezen nadat zij tijdens het sollicitatiegesprek had aangegeven dat zij niet van plan was tijdens de zittingen haar hoofddoekje af te doen. Het verschil met de zaak-*Opzij* is dat de afgewezen griffier de zaak aanhangig heeft gemaakt bij de Commissie Gelijke Behandeling. En nu maar hopen dat de Commissie Gelijke Behandeling voldoende begrijpt van de grondslagen van een pluriforme rechtsstaat om te voorzien dat de eis van de afgewezen sollicitante op niets gebaseerd is. Want dat is het geval: zowel de rechtbank als Dresselhuys heeft volkomen gelijk, zij het op verschillende gronden.

Laten we beginnen bij de rechtbank. In een pluriforme of multiculturele samenleving is het essentieel dat de overheid als neutrale bemiddelaar kan optreden tussen mensen van verschillende achtergrond. Dat heeft ingrijpende consequenties voor de opstelling van ons koningshuis, voor die van onze politie en helemaal voor die van onze rechterlijke macht. We brengen dat onder andere tot uitdrukking in kledingvoorschriften waarbij de uniformiteit zoveel als mogelijk is dient te worden benadrukt. Een uniform van de politie of een toga van rechters en officieren van justitie heeft wat dat betreft dezelfde functie. Het straalt uit: 'Burgers van Nederland, u hebt hier te maken met een uniforme macht. Wij zijn als overheidsdienaren niet de vertegenwoordigers van een speciale religieuze, politieke, levensbeschouwelijke of etnische groepering; wij dienen slechts de wetten en behandelen u allen gelijk.'

Daarom behoort de politie ook geen tulbanden te dragen of een gekromde dolk over het vest (bij een sikh). Politieambtenaren mogen ook niet meelopen in demonstraties (zij hebben geen demonstratievrijheid) of meedoen aan het politieke debat (zij hebben geen vrijheid van meningsuiting). Rechters mogen ook geen buttons opspelden waarin re-

clame wordt gemaakt voor de enig liberale partij van Nederland, noch dienen zij tijdens de zitting uit te dragen dat zij tegen de aanleg van de Betuwelijn zijn. Vrouwe Justitia is geblinddoekt en die pretentie zou totaál ongeloofwaardig zijn wanneer haar dienaren op allerlei manieren kenbaar zouden mogen maken dat zij hun speciale voorkeuren hebben. De Franse filosoof Montesquieu bracht dat in 1748 krachtig tot uitdrukking met de formule dat rechters slechts een mond van de wet zijn en dat zij moeten optreden als ‘zielloze wezens’. Nu is daarop wel een reactie gekomen, maar de hoofdgedachte staat toch nog ferm overeind.

Bij het ambt van rechter, officier van justitie of griffier passen dus ook geen hoofddoekjes, want die zijn uiting van een ‘ziel’, een engagement, een opvatting, een wereldbeschouwing, een religieuze voorkeur – of hoe men dat ook maar wil noemen. Het is ook niet van belang of, zoals Cisca Dresselhuys door welwillende progressievelingen wordt verweten, het hoofddoekje niet meer symbool staat voor een fundamentalistisch-islamitische opvatting. Waar het hoofddoekje ook symbool voor moge staan, het staat symbool voor een opvatting – en voor het demonstreren van wat voor opvattingen dan ook (fundamentalistische of vrijzinnige, het doet er niet toe) is in de rechterlijke macht geen plaats.

Maar *Opzij* dan? Dat blad hoeft toch geen neutraliteit uit te stralen, zoals rechters en politie? Dan zou het toch voor de hand liggen dat hier hoofddoekjes niet geweed mogen worden? Nee, ook dat is niet het geval, maar Dresselhuys moet ter rechtvaardiging van haar afwijzing van de hoofddoekjes wel heel andere redenen aanvoeren dan de Zwolse rechtbank (wat zij ook doet, overigens). *Opzij* is precies het spiegelbeeld van de rechtbank. Het blad behoort tot de zogenoemde identiteitsinstellingen. Echte maatschappelijke pluriformiteit is alleen mogelijk wanneer politieke, levensbeschouwelijke, religieuze en andere instellingen die zich kenmerken door een specifieke identiteit deze ook in hun beleid tot uitdrukking mogen brengen. *Opzij* representeert het feminisme. *Opzij* zou in het streven tot verbreiding van het feminisme volledig in de wielen worden gereden wanneer de overheid (eventueel geholpen door een Commissie Gelijke Behandeling) *Opzij* zou dwingen mensen in de organisatie te dulden die blijk geven van een niet-feministische of antifeministische gezindheid. Zelfs onverschilligheid jegens de feministische zaak zou al een legitieme grond zijn een sollicitante te weigeren, om maar te zwijgen van symbolen die door *Opzij* als anti-, niet- of onvoldoende feministisch worden ervaren.

‘Maar daarmee wordt mevrouw Kabaktepe toch gediscrimineerd?’

roept nu een koor van goedwillenden met een hoofd vol mensenrechten. Het nuchtere antwoord moet zijn dat er van discriminatie geen sprake is. Wanneer Cisca Dresselhuys allerlei christelijke antifeministische symboliek zou dulden, maar alleen een broertje dood heeft aan islamitisch antifeminisme, zou een eventueel afgewezen sollicitante een punt maken. En wanneer mevrouw Kabaktepe Baghwan-griffiers kan aanwijzen die in oranje kledij als griffier worden geaccepteerd eveneens. Zelfs wanneer katholieke kruisjes over de toga's heen worden gedragen, zou zij een legitieme grond tot klagen hebben. Maar zolang dat niet het geval is, heeft zij geen been om op te staan. Zij staat voor een eenvoudige keuze: óf haar hoofddoekje thuis te laten, óf een baan te zoeken bij een instelling waarvoor levensbeschouwelijke en politieke identiteit geen rol speelt. Die zijn er genoeg.

Kwetsen is essentieel voor een democratie

Trouw, 19-05-2001

Imam El Moumni zei dat homoseksualiteit een besmettelijke ziekte zou zijn die kan leiden tot het uitsterven van de menselijke soort.

Imam sjeik El Moumni heeft zich na alle commotie gedwongen gevoeld zich te verontschuldigen voor zijn uitspraken over homoseksualiteit. Deze geforceerde herroeping is geen triomf, maar een dieptepunt voor de democratie. Het centrale uitgangspunt van een democratie is openheid voor de meest diverse opinies. Geen waarheidsclaim is absoluut. Geen standpunt de laatste wijsheid. Allerlei ideeën en uitgangspunten worden aan voortdurende kritiek onderworpen. Natuurlijk levert dat allerlei ongenoegen op van mensen die zich daardoor gekwetst voelen. Socrates kwetste het politieke bewind van zijn tijd met zijn vragen aan argeloze domoren die hij tegen het lijf liep op het marktplein van Athene. Ook waren de autoriteiten gekwetst door Jezus' non-conformistische opstelling ten aanzien van enkele centrale geboden van de joodse godsdienst. Thomas More kwetste Hendrik VIII door zich te verzetten tegen diens huwelijksplannen. En ook Galilei zal velen hebben gekwetst met zijn stelling dat de aarde om de zon draait en niet andersom. De gehele geschiedenis van de beschaving is één lange strijd tegen 'gekwetste gevoelens'.

In een vitale democratische samenleving wordt dit soort gekwetste ge-

voelens echter genegeerd. Respect daarvoor zou de beschaving ook geen stap verder hebben gebracht. In een democratische samenleving staat de vrijheid van gedachte en meningsuiting als uitgangspunt ferm overeind. Hoogste deugd is tolerantie. Dat wil zeggen: mensen in staat stellen tot het ventileren van opinies waar je zelf de grootste bezwaren tegen hebt. Dit alles in de verwachting dat alleen uit de schok der meningen de waarheid oprijst.

Helaas dreigt dit beginsel in Nederland een bedreigd cultuurgoed te worden. Er waart een geest door Nederland die aangeeft dat niet vrijheid van spreken het uitgangspunt moet zijn, maar de gevoelens van groepen die niet met kritiek op hun handel en wandel wensen te worden geconfronteerd.

In mei 2001 noemde imam El Moumni in het tv-programma NOVA homoseksualiteit 'een ziekte'. Hij stelde ook dat als die ziekte zich verspreidt, iedereen besmet kan raken. Uiteindelijk zal dat leiden tot het uitsterven van het menselijk ras. Dit gevaar zou in het bijzonder dreigen nu het burgerlijk huwelijk is opengesteld voor homoseksuelen.

Het doet een beetje denken aan het geval van die pastoor waarover Karel van het Reve verhaalt in zijn *Uren met Henk Broekhuis*. Het gaat om een pastoor die in de jaren dertig fulmineerde tegen naaktzwemmen. Bij naaktzwemmen zouden personen van verschillend geslacht elkaars geslachtsorganen te zien krijgen. Dat zou leiden tot gewinning. Vervolgens tot afstomping. Uiteindelijk tot het uitdoven van de seksuele begeerte, en daarmee stond het voortbestaan van het menselijk ras op het spel.

Het probleem met de uitspraken van de imam is dat zij, gegeven enkele uitgangspunten, volledig logisch zijn. Is homoseksualiteit verwerpelijk? Stel, we nemen als beoordelingsmaatstaf het criterium van Kant dat we de vraag stellen: hoe zou de wereld eruitzien als iedereen homoseksueel zou worden? Dan zou inderdaad het voortbestaan van het menselijk ras serieus bedreigd worden.

Het verschil tussen Nederland en de imam is dat Nederland nu denkt (overigens ook nog niet zo lang!) dat homoseksualiteit bij 10 procent van de mensen voorkomt en dat deze categorie niet kan worden vergroot door reclame voor de homoseksuele geaardheid of levensstijl. De imam ziet echter groeipotentie voor de homoseksualiteit, helemaal nu homoseksuelen ook nog eens het steuntje in de rug hebben gekregen door de openstelling van het burgerlijk huwelijk. Daaruit blijkt maar weer dat ook de Nederlandse staat vuile handen maakt.

Er is dus geen sprake van een wil om te kwetsen of een bewust gebrek aan respect, maar een verschil van mening over hoe de wereld in elkaar zit. Het is een nogal zotte reactie van Nederland hierover ‘gekwetst’ te zijn, zoals het ook een zotte reactie zou zijn gekwetst te zijn door de relativiteitstheorie van Einstein, de evolutietheorie van Darwin of het heliocentrisch wereldbeeld van Galilei. Toch is ‘gekwetstheid’ altijd ingezet als troefkaart in dit soort discussies. De kerk heeft zich eeuwenlang verzet tegen Darwin en Galilei precies op deze gronden. Quasi-tolerant Nederland is eigenlijk nog niet veel verder dan de katholieke kerk uit de negentiende eeuw, zij het dat Nederland een ongeschreven index van verboden uitingen hanteert, terwijl de kerk dan tenminste nog het fatsoen aan de dag legde deze verboden werken expliciet in een lijst vast te leggen. Bovendien zijn de bordjes in die zin verhangen dat vroeger de kerk de homo’s het zwijgen oplegde, en nu de homo’s de kerk.

Een belangrijk punt is de verschuiving die heeft plaatsgevonden van het individu naar de groep als eenheid van morele beoordeling. In 1958 schreef de Britse filosoof Isaiah Berlin een opstel over het begrip ‘vrijheid’: ‘Two Concepts of Liberty’. Hij begint met het klassieke begrip van vrijheid voor een individu. Aan het eind van zijn opstel constateert hij echter dat vrijheid tegenwoordig wordt ervaren als iets wat men alleen als een groep kan genieten. Vrijheid betekent erkend worden als lid van een groep die respect geniet in de ogen van andere leden van de maatschappij.

Berlin is over het algemeen kritisch over deze ontarding van het vrijheidsbegrip in respect. Maar onder zijn jongere collega’s bevond zich Charles Taylor, die er anders over dacht. Taylor was sterk beïnvloed door het werk van de Duitse filosoof Hegel, waarin het belang van erkenning en respect eveneens te vinden is. Later zou Taylor zijn ideeën uitwerken in een serie boeken en opstellen waarvan vooral het opstel ‘The Politics of Recognition’ uit 1992 grote invloed heeft gehad. Dit opstel is min of meer de beginselverklaring van het multiculturalisme geworden. Allerlei minderheidsgroeperingen zouden door speciale collectieve rechten beschermd moeten worden in het bevestigen en cultiveren van hun eigen groepsidentiteit. Zodoende transformeert de notie van vrijheid in de notie van respect.

Dit is precies – in abstracte categorieën uiteengezet – het proces van verval waarvan we in de hedendaagse multiculturele samenleving de manifestaties kunnen onderkennen. Allerlei minderheidsgroeperingen, zoals de homo’s verenigd in het coc, vragen, nee eisen respect en er-

kenning voor hun eigen identiteit. Voorzover dat de vorm aanneemt van een individueel recht op gelijkberechtiging ten aanzien van het burgerlijk huwelijk, is daar niets op tegen. Integendeel zelfs, het is een verdere uitwerking van de Verlichtingsbeginselen door een ten onrechte gediscrimineerde groepering. Maar wanneer het de vorm dreigt aan te nemen van een zodanige interpretatie van het gelijkheidsbeginsel uit artikel 1 van de Grondwet dat niemand meer iets mag zeggen waardoor de homo's als groep zich beledigd of gekwetst gaan voelen, is het einde van de beschaving nabij.

Kenmerkend voor een volwassen democratie is dat zij een procedure heeft om met inhoudelijke verschillen om te gaan. Die procedure kan niet zijn dat onder bedreiging van ballingschap, uitzetting, strafrechtelijke verboden of andere dwangmaatregelen dissidenten worden gedwongen zich te conformeren aan de dominante ideeën van de groep op een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Het staat toch niemand vrij te discrimineren? vraagt men dan. Ook het gelijkheidsbeginsel is toch vastgelegd in de grondwet, net als de vrijheid van meningsuiting? Dat is juist, maar in een democratie moet het primaat toekomen aan de vrijheid van meningsuiting. Het staat imams vrij homoseksualiteit als een ziekte te benoemen, zoals het homo's vrijstaat hetzelfde te zeggen van godsdienst. Freud heeft dat laatste trouwens gedaan. Godsdienst is voor Freud een neurose en daarmee een ziekte. Gemeten aan de dominante lijn in de Nederlandse cultuur van dit moment zouden de verzamelde werken van de Weense psychiater op instigatie van godsdienstige groeperingen naar de brandstapel moeten.

Moet dan helemaal geen grens worden gesteld aan de vrijheid van meningsuiting? Natuurlijk wel, maar die is met deze uitspraak van de imams nog lang niet bereikt. Wel zou een grens worden overschreden wanneer zich een herhaling van de 'Rushdie-casus' had voorgedaan. Wanneer een fatwa wordt uitgeroepen over een concrete, met name genoemde persoon, dan kan die uiting niet worden beschermd door de vrijheid van meningsuiting. Dat kan ook niet wanneer een imam zou oproepen tot het molesteren van homo's op straat. Maar er bestaat geen enkele relatie tussen iemand als 'ziek' benoemen en de aansporing hem in elkaar te slaan. Veeleer ligt het tegendeel voor de hand. Wie ziek is moet geholpen worden. Wie ziek is, breng je een pannetje soep. Maar zo wordt het helemaal niet ervaren door de criminele allochtone jongeren, zegt men dan. Dat is natuurlijk juist, maar wat kan men daaraan doen? Dat de relatie tussen ziekte en liefdadigheid door die jongeren

wordt miskend, mag er niet toe leiden dat de vrijheid van meningsuiting wordt gebreideld. Daar is deze té belangrijk voor.

Hier is een ander probleem aan de orde: de falende criminaliteitsbestrijding door het relativistische gedoogbeleid dat sinds de jaren zestig vigerend is in Nederland. Wanneer allochtone jongeren homo's in elkaar slaan, dan dient dat te worden aangepakt. De kritiek is terecht dat er in Nederland een schril contrast bestaat tussen een extreem moralisme als het om politiek incorrecte uitingen gaat, en een soort moreel lasser *faire* ten aanzien van de veiligheid op straat. *Het Parool* dient te zijn: én een krachtige verdediging van de vrijheid van meningsuiting als essentieel fundament voor een liberaal-democratische samenleving, én een krachtig lik-op-stukbeleid met betrekking tot geweld op straat.

De doodstraf mag geen taboe zijn

Algemeen Dagblad, 21-11-2002

Minister Nawijn van Vreemdelingenzaken zal tot zijn grote genoegen hebben geconstateerd dat de oude politiek niets heeft geleerd van de afstraffing die zij van de kiezer heeft gekregen. Pim Fortuyn speelde hoog spel toen hij een spanning signaleerde tussen artikel 1 (gelijkheidsbeginsel) en artikel 7 (vrijheid van meningsuiting) van de Grondwet. Fortuyn opperde zelfs artikel 1 maar af te schaffen. Thom de Graaf haalde Anne Frank erbij. Ad Melkert suggereerde dat de beschaving op het spel stond. Volgens Rosenmöller was dit niet rechts, maar extreem-rechts. Deze 'uitglijer' van Fortuyn zou zijn politieke lot bezegelen, dacht men.

Wat er gebeurde, is inmiddels bekend. Opnieuw een verlies voor D66, dat de neergaande lijn van deze partij bevestigde. Ad Melkert moest mokkend het veld ruimen naar de Verenigde Staten. Opnieuw slechte resultaten voor GroenLinks, waaraan fractieleider Rosenmöller onlangs na lang wikken en wegen de onvermijdelijke consequentie heeft verbonden. Het niet-denkende deel der natie ging pal achter Fortuyn staan en het weldenkende deel stond in zijn hemd. Nederland vond gewoon dat hij gelijk had en liet dat duidelijk merken. Alleen de moord van Volkert van der G. kon de voorspelling van Fortuyn verijdelen dat hij premier van Nederland zou worden. Het werd toen Balkenende, de enige die zich rustig tegenover Fortuyn had opgesteld en die door het Nederlandse volk als een gematigde variant van de nieuwe politiek werd gezien.

Iets soortgelijks kan zich voltrekken rond de uitspraken van Nawijn over de doodstraf. In Den Haag is het zo ongeveer een doodzonde ook maar te twijfelen aan de zegeningen van de afschaffing van de doodstraf. Niettemin is bijna de helft van de Nederlandse bevolking vóór de doodstraf, en zelfs 70 procent van de LPF-stemmers. In het Nederlandse parlement is echter op de SGP na niet één fractie te vinden met een standpunt dat bijna de helft van de bevolking omarmt. Je zou dat toch enigszins oneerbiedig ‘een gat in de markt’ voor een democratisch politicus kunnen noemen. De helft van het Nederlandse electoraat is ‘onvertegenwoordigd’ in Den Haag. Den Haag vertegenwoordigt op dit punt alleen zichzelf.

CDA-leider Verhagen noemde de doodstraf ‘niet beschaafd’. Men mag aannemen dat ‘beschaafd’ bij een christelijke partij betekent: niet-christelijk. Maar iedereen weet dat de bijbel op vele plaatsen de doodstraf proclameert. Zo staat de doodstraf op moord (Genesis 9:6), op het werken op de sabbath (Exodus 31:15), op overspel (Leviticus 20:10), op homoseksualiteit (Lev. 20:13), op het vervloeken van ouders door hun kinderen (Lev. 20:9), op bestialiteit (Lev. 20:15-16), op incest (Lev. 20:11) – en dat is maar een kleine greep. Zou wellicht het Oude Testament onbeschaafd zijn en wil Verhagen zich oriënteren op uitspraken van de grondlegger van het christendom: Jezus Christus? Maar hoewel de doodstraf in het Romeinse Rijk veelvuldig werd toegepast, heeft Jezus daar in de vier evangeliën nooit een kritische opmerking over gemaakt. Dat had toch gekund als die doodstraf naar zijn idee zo onbeschaafd zou zijn geweest?

Datzelfde geldt trouwens voor Socrates, die zelf tot het drinken van de gifbeker was veroordeeld, en voor de andere Griekse filosofen. De doodstraf werd in de gehele antieke wereld, zowel joods-christelijk als Grieks-Romeins, als min of meer vanzelfsprekend en onvermijdelijk geaccepteerd. Je kan dat natuurlijk wel ‘onbeschaafd’ noemen, maar dan waren Jezus, Socrates en vele grote filosofen van de westerse traditie van wie wij het woord ‘beschaving’ hebben geleerd (zoals Immanuel Kant en John Stuart Mill) hoogst onbeschaafd. De doodstraf is, zoals voorstander W.C.L. van der Grinten (christen-democraat trouwens) het uitdrukte in zijn boek over de doodstraf, een ‘door lange eeuwen voortgedragen overtuiging’. De periode waarin de doodstraf is afgeschaft in een bepaald deel van de wereld, is een piepklein stukje geschiedenis vanaf de Verlichtingsperiode tot nu.

Artikel 1 van de Grondwet dateert van 1983. Als onze beschaving daar-

mee was begonnen, was die maar van recente datum. Datzelfde geldt voor onze beschavingsgeschiedenis sinds de afschaffing van de doodstraf. Als onze beschaving daarmee is begonnen, leefden we tot 1870 als barbaren en zijn we pas met het grondwettelijk verbod op de doodstraf van 1983 echt toegetreden tot de hogere beschavingsgeschiedenis.

Hoewel, tussen 1945 en 1952 hebben we nog veertig collaborateurs en oorlogsmisdadigers geëxecuteerd. Daar zal de Chinese minister van Buitenlandse Zaken wel fijntjes mee aankomen als onze minister van Buitenlandse Zaken hem daarop aanspreekt tijdens overleg over de export van kaas en interessante orders voor het Nederlandse bedrijfsleven. Zou onze minister dat onderwerp nog wel echt met droge ogen aan de orde kunnen stellen?

Persoonlijk sta ik achter 1870, de afschaffing van de doodstraf in Nederland. Maar door middel van een grondwettelijk verbod elke discussie hierover taboe verklaren, zoals Femke Halsema wil (om ‘dit soort oprispingen te voorkomen’), lijkt mij onzinnig en op zijn minst ondemocratisch. Afschaffing van de doodstraf wereldwijd tot voorwerp van buitenlands beleid maken (zoals sinds de jaren negentig gebeurt) is een schromelijke zelfoverschatting.

Welk grondrecht is het belangrijkste?

Algemeen Dagblad, 07-01-2003

Zijn de grondrechten zoals ze in onze grondwet worden opgesomd gelijkwaardig of is het ene recht belangrijker dan het andere? Een persoonlijke rangorde.

Volgens onze grondwet en een aantal internationale verdragen kunnen we allemaal aanspraken laten gelden op een bonte verzameling van grondrechten: vrijheid van meningsuiting, een recht op gelijke behandeling, godsdienstvrijheid, privacy, een recht op een minimum levensstandaard en volgens sommigen zelfs een recht om te genieten van kunst. Dat is prachtig natuurlijk. Maar die rechten botsen met elkaar. Als ik homo's lager dan varkens wil stellen, mag dat op basis van de vrijheid van meningsuiting. Homo's met dieven vergelijken mag ook, namelijk op basis van de vrijheid van godsdienst.

vvd-leider Zalm zit dat niet lekker. Tijdens het Kamerdebat over waarden en normen op 18 december 2002 heeft hij gezegd dat het non-discriminatiebeginsel (art. 1 van de Grondwet) hoger staat dan de vrij-

heid van godsdienst én de vrijheid van meningsuiting. In de Kamer kreeg hij geen hand op elkaar, want alle Kamerleden vonden dat alle grondrechten gelijkwaardig behoren te zijn en dat de rechter van geval tot geval moet oordelen.

Wat de Kamer daarmee aangaf, was dat zij haar handen niet wil branden aan het onderwerp. Want dat alle grondrechten gelijkwaardig zijn, kan men met droge ogen niet volhouden. Het recht om te genieten van kunst (art. 27 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens) is echt niet gelijkwaardig aan de vrijheid van meningsuiting. Zalm verdient dus lof voor zijn moed om die ongelijkwaardigheid openlijk aan de orde te stellen.

Het is alleen de vraag of hij de juiste prioriteiten stelt. Volgens mij zit het zo. Op nummer één staat de vrijheid van meningsuiting. Dit is de grondslag van de beschaving. Het vrije politieke debat, de ontwikkeling van de wetenschap, de verbetering van onze misvattingen – het staat en valt met de vrijheid van meningsuiting. Dat is dus de koningin onder de grondrechten.

Daarna komt dat non-discriminatiebeginsel. Dat staat op twee. Het is te vinden in een rommelig geformuleerd artikel dat door toeval bij de parlementaire behandeling als het eerste artikel van onze grondwet is geëindigd. Bovendien staat het er pas sinds 1983 in en de ervaringen met het artikel zijn niet bijster gelukkig. Bij botsing met de koningin van de grondrechten heeft artikel 1 natuurlijk te wijken. Daarin had Fortuyn dus gelijk. Imam El Moumni en het Tweede-Kamerlid Van Dijke hebben het volste recht te zeggen wat zij denken. Maar – en daar zit een belangrijk punt – alleen omdat zij zich beschermd weten door de vrijheid van meningsuiting en niet omdat zij zich kunnen beroepen op de vrijheid van godsdienst.

Die vrijheid van godsdienst was eens heel belangrijk. De Duitse geleerde George Jellinek noemde de godsdienstvrijheid in zijn klassieke studie *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* de moeder van alle grondrechten. In de strijd voor godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw zijn alle andere grondrechten tot ontwikkeling gekomen. Maar die historische betekenis spoort allang niet meer met de actuele betekenis van de godsdienstvrijheid.

Tegenwoordig is de godsdienstvrijheid iets wat de voortgang van de beschaving frustreert, en niet iets wat daaraan een bijdrage levert. Denk aan het bijzonder onderwijs en de maatschappelijke segregatie die dat met zich meebrengt. De godsdienstvrijheid levert ook discriminatie op

van niet-gelovigen. Immers, in hun meningsuiting moeten niet-gelovigen zich een veel verdere beperking van hun mening laten welgevallen dan de gelovigen. En ten slotte is de godsdienstvrijheid volkomen overbodig geworden. Wat beschermenswaardig is aan de godsdienst, dat is nu juist de mening. De vrijheid van godsdienst dient op te gaan in de vrijheid van meningsuiting.

Dus mijn lijstje van grondrechten luidt als volgt. Eén: de vrijheid van meningsuiting, twee: het non-discriminatiebeginsel, en dan drie: een troostprijs voor de vrijheid van godsdienst.

Seks met een kind geldt nu eenmaal als pervers

Trouw, 28-01-2003

In de onvolprezen serie 'De tien geboden' in *Trouw* werd zaterdag Ayaan Hirsi Ali aan het woord gelaten. Hirsi Ali maakt daarin, zoals te verwachten valt, kritische opmerkingen over de islam, meer in het bijzonder over de profeet. Een sleutelpassage voor haar kritiek op Mohammed is die waarin wordt verteld dat Mohammed verliefd werd op Aisja, de negenjarige dochter van zijn vriend. De vader wilde dat Mohammed zou wachten tot het meisje de puberteit had bereikt, maar Allah gaf de boodschap door dat Aisja zich klaar moest maken voor Mohammed. Hirsi Ali noemt op basis hiervan Mohammed een perverse man en een tiran. Tegen deze kwalificatie protesteert *Trouw*-journalist Ton Crijnen in een artikel op de voorpagina van maandag, en op pagina 3 worden verschillende moslimorganisaties opgevoerd die zich verzetten tegen Hirsi Ali's uitspraken.

De eerste vraag die een relatieve buitenstaander zich naar aanleiding van deze berichten zou moeten stellen, is: is het waar wat Hirsi Ali zegt? Heeft Mohammed inderdaad zijn oog laten vallen op een negenjarig meisje? En heeft de vader van het negenjarige meisje inderdaad geprotesteerd? Heeft vervolgens Mohammed zich daaraan weinig of niets gelegen laten liggen? In alle protesten die tegen de kwalificaties 'perverse man' en 'tiran' geventileerd zijn, heb ik er niet één gelezen die bovenstaande feiten ontkent. (Of het zou Crijnens nuancering moeten zijn dat de relatie tussen Mohammed en Aisja pas seksueel van aard werd toen Aisja de puberteit had bereikt.)

De tweede vraag is vervolgens hoe we die feiten, naar hedendaagse juridische en morele criteria gemeten, zouden moeten aanduiden? Stel

dat een Nederlandse man anno 2003 verliefd zou worden op een meisje van negen jaar en de wens koestert met haar seksuele gemeenschap te hebben. Hoe noemen we zo'n man? Ik denk: 'pedofiel'. En stel dat deze man inderdaad seksuele gemeenschap heeft met dat meisje? Dan spreken sommigen van een 'pedoseksueel'. Pedofilie en pedoseksualiteit worden naar hedendaagse maatstaven, zowel juridisch als psychiatrisch, als 'pervers' beschouwd.

Het taalgebruik ten aanzien van het begrip 'tiran' is misschien moeilijker te bepalen. Maar ook hier geldt dat het niet bijzonder bizar is een man die – tegen de wil van haar vader – een kind van negen tot gemeenschap dwingt (of weet te verleiden tot gemeenschap), als een 'tiran' aan te duiden.

Niet zozeer de kwalificaties van Mohammed als 'perverse man' of 'tiran' zijn dus verbazingwekkend, maar de commotie daarover. Opvallend is bijvoorbeeld dat *Trouw*-journalist Crijnen op de voorpagina de gelegenheid krijgt uitgebreid te polemiseren tegen Hirsi Ali. Wat is de nieuws waarde daarvan? Dit was commentaar, geen berichtgeving. Het nieuws vinden we pas op pagina 3, waar de moslimorganisaties aan het woord worden gelaten. Het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) noemt de uitspraken van Hirsi Ali 'blasfemisch', 'kwetsend' en een 'toekomstig Kamerlid onwaardig'. Maar de eerste vraag blijft natuurlijk: zijn de uitspraken waar?

Stel dat een man zou worden veroordeeld omdat hij seksueel verkeer heeft gehad met een meisje van negen jaar oud. Zoals bekend, is dit een strafbaar feit. Geen rechter, officier van justitie of journalist zou zich dan laten intimideren door het commentaar van de dader en zijn familie dat de kwalificaties 'pedofiel' of 'pervers' of wat ook maar 'kwetsend' zouden zijn. Wat hier kwetsend is, is het gedrag van de dader. Niet de vaststelling en veroordeling van dat gedrag door justitie en het oordelend publiek.

De term 'blasfemisch' verwijst natuurlijk naar het feit dat Mohammed een heilig verklaarde figuur is. Maar ook deze status kan iemand niet onttrekken aan redelijke kritiek. Wanneer een kardinaal of zelfs de paus terecht zouden worden beticht van seksuele handelingen die wij tegenwoordig 'pervers' noemen, dan kunnen katholieke organisaties zich niet op 'blasfemie' beroepen en daarmee de zaak in de doofpot krijgen.

Hoe is het dan mogelijk dat sommigen niet snappen waarom Hirsi Ali 'andere mensen moet beledigen'? Iedereen is toch tegen pedofilie, mag ik aannemen? En het is toch niet 'beneden alle peil', zoals Milli Görüs

beweert, verwerpelijk gedrag als zodanig te benoemen, ook wanneer het een heilige figuur betreft? Zouden we niet afglijden naar een bedenkelijk niveau wanneer we voor het morele wangedrag van belangrijke religieuze leiders een oogje toeknippen? Of het niet meer als verwerpelijk benoemen omdat het lang geleden is gebeurd?

Wat een tirannie van een goed functionerende democratische rechtsstaat onderscheidt, is dat in de laatste staatsvorm niemand boven de wet en boven kritiek staat. Het is bij uitstek de taak van een volksvertegenwoordiger om ons dit voortdurend voor te houden, al is het geen compliment voor ons land dat dit nodig blijkt. Laten justitie, het Nederlands journaal, de moslimorganisaties en iedereen dus gerust 'onderzoeken' wat Hirsi Ali gezegd heeft. Men kan daar nog veel van leren in de strijd tegen de morele verloedering.

RELIGIE

Voor de moraal is het christendom overbodig

Trouw, 06-04-1996

Leidt de marginalisering van het christendom tot verval van waarden en normen? Het is een klassieke vraag over een onderwerp dat blijft boeien. Mijn antwoord zou zijn: van verval spreek ik niet graag, maar natuurlijk zal de marginalisering van het christendom leiden tot verandering van onze waarden en normen. De verdwijning van de Griekse cultuur heeft ook geleid tot verandering van waarden en normen, evenals de verdwijning van het marxisme-leninisme of het uiteenvallen van het Romeinse Rijk. Maar het verdwijnen van een bepaalde cultuur laat nooit een moreel vacuüm achter. Dat wordt wel altijd beweerd door verdedigers van de cultuur die erodeert, maar een oppervlakkige blik over de wereldgeschiedenis is voldoende om dat te relativeren.

Sinds de Verlichting maakt het christendom plaats voor seculiere waarden en normen. De belangrijkste daarvan kristalliseren zich uit in de mensenrechtentraditie. Eens hingen mensenrechten als een soort 'natuurrecht' in de lucht. Op een bepaald moment is men op het idee gekomen ze vast te leggen in grondwetten en verdragen. In 1803 werden ze bij een belangrijk arrest in de Verenigde Staten als richtsnoer voor de rechter erkend en sinds 1948 zijn mensenrechten met de pretentie een richtsnoer te worden voor de gehele wereld neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM).

Er wordt wel gezegd dat de UVRM ook christelijk is geïnspireerd. Dat zal ongetwijfeld ten dele het geval zijn. Wat niet, kan men zich afvragen in een cultuur die eeuwenlang door het christendom gedomineerd werd? Maar hoe dat ook zij, nú staan die mensenrechten op een geheel eigen basis. Zij hebben, blijkens de preambule van de verklaring, geen ander fundament dan de menselijke waardigheid. In die zin is de UVRM een 'humanistische' verklaring. Er is een duidelijk verschil met de theïs-

tische mensenrechtenverklaringen uit vroeger tijden.

In de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring (1776) stond nog dat mensen gelijk waren geschapen en dat mensen bepaalde onvervreemdbare mensenrechten hadden toebedeeld gekregen van hun schepper. Sinds 1948 is dat idee echter verlaten, en de publieke moraal van deze tijd is op geen andere dan een louter menselijke grondslag gevestigd. Kan zo'n maatschappij bestaan? Ik bedoel: een maatschappij met waarden die geen theïstische grondslag hebben; met waarden die niet aan het christendom ontspruiten, maar aan de moderne gesecculariseerde cultuur?

De journalist Marcel ten Hooven bespreekt in *Trouw* een artikel van de sociaal-democraat René Cuperus. Cuperus is daar sceptisch over en hij meent dat zelfs in kritische zin aan zijn partij te moeten voorhouden. 'Solidariteit, mensenrechten, hoe vergaat het dergelijke concepties wanneer zij volledig los komen te staan van de christelijke traditie waaraan zij schatplichtig zijn?' vraagt Cuperus. Mijn antwoord zou zijn: het gaat met die concepties beter dan ooit. De grote wereldgodsdiensten zijn nooit anders dan voor een deel van de wereld normerend geweest. De mensenrechtentraditie is na de Tweede Wereldoorlog in moreel opzicht de eerste echte wereldgodsdienst geworden, zij het dan zonder god, kerk en rituelen.

Nu zijn er mensen die menen dat de publieke moraal van deze tijd, die bestaat uit mensenrechten, zich alleen staande kan houden doordat deze geschaagd wordt door een christelijk fundament. Maar dat is om verschillende redenen niet erg waarschijnlijk. Mensenrechten en traditioneel christelijke waarden en normen sporen vaak niet met elkaar. Vaak zijn mensenrechten ook naar voren gekomen als een reactie op het christelijk wereldbeeld. Neem de tien geboden. Een werkelijk consequente toepassing daarvan in recht en moraal zou grote maatschappelijke problemen veroorzaken, en bovendien een scherp conflict met de mondiaal erkende mensenrechten. Het verbod om te scheiden is in strijd met de moderne huwelijkswetgeving. Het verbod om vreemde goden te aanbidden is in strijd met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. De doodstraf die in de bijbel op vele delicten is voorgeschreven, is in strijd met onze grondwet.

Wanneer we in een christelijke cultuur zouden leven, zou in een situatie van conflict tussen bijbelse norm en de norm van de seculiere cultuur de eerste het moeten winnen. Maar het hoeft geen betoog dat noch de rechter, noch hedendaagse moralisten dat voor hun rekening

nemen. Noch Hirsch Ballin, noch Heerma, noch Brinkman zullen bij een conflict tussen bijbelse normen en mensenrechten voorrang verlenen aan de bijbelse voorschriften.

Wat gebeurt er dan wel? Telkens stellen we ons op het standpunt van de moderne waarden en normen van mensenrechten en vervolgens beoordelen we met die maatstaf in de hand wat er mee door kan en wat niet. Als het dan toevallig zo is dat een norm uit de bijbel overeenkomt met mensenrechten, des te beter. Maar het is onjuist om daaruit de conclusie te trekken dat het christendom daarom ook maar in enigerlei zin normerend is. Het christendom kan voor christenen een functie vervullen als zingevingssysteem, maar voor de moraal is het volkomen overbodig.

Toch begrijp ik wel dat Cuperus enigszins bewonderend naar het CDA kijkt, omdat men daar de koudwatervrees ten aanzien van het spreken over moraal heeft overwonnen. Nou ja, overwonnen, dat ging ze daar eigenlijk heel gemakkelijk af. Ze zijn er nooit mee opgehouden, kun je beter zeggen, terwijl liberalen en socialisten zichzelf hebben aangepaat dat zij dat niet mogen doen, omdat zij voor een neutrale overheid zouden moeten zijn. Maar in plaats van te lonken naar christelijk gedachtegoed zouden liberalen en sociaal-democraten beter op zoek kunnen gaan naar de morele wortels van hun eigen gedachtegoed.

Gelukkig gebeurt dat steeds meer. De liberale Teldersstichting bracht onlangs een rapport uit onder de titel *Tussen paternalisme en vrijblijvendheid*. Andreas Kinning, medeauteur van voornoemd rapport, schreef onlangs een artikel in *Trouw* over deugden, waarin hij rijkelijk putte uit traditionalistisch gedachtegoed. Gerry van der List, medewerker van de Teldersstichting, hield een pleidooi voor burgerlijke en conservatieve waarden. Dat alles lijkt erop te wijzen dat liberalen tegenwoordig een liberalisme met een conservatieve, traditionalistische, communitaristische (of hoe men het maar wil noemen) correctie onderschrijven. Voor hun coming-out zijn de liberalen ongetwijfeld schatplichtig aan het CDA, meer in het bijzonder aan Ernst Hirsch Ballin. Waarvoor dank en hulde. Maar nu, nu kunnen wij het moraliseren ook zelf.

Van de werkgroep die "Tussen paternalisme en vrijblijvendheid" schreef, was ik ook zelf lid. Enige invloed in de partij heeft dat rapport nooit gehad. Wel kregen wij Frits Bolkestein aan onze zijde (zie: Frits Bolkestein, 'Hoe verkondigt de liberaal zijn moraal?', Trouw, 27 april 1996). Net als

de werkgroep meende Bolkestein dat het liberalisme zich zou moeten baseren op een morele dimensie. Waarover hij met mij alleen van mening verschilde, was dat Bolkestein meende dat het moeilijk zou zijn moraal hoog te houden zonder religie (zie 'De bekering van Bolkestein', afgedrukt in dit boek). Later zou hij daar gelukkig weer op terugkomen. Op 28 oktober 1996 hield Bolkestein een toespraak in Leiden voor de Annelien Kappeyne van de Copello-stichting over integriteit in de politiek. Deze lezing is afgedrukt in Frits Bolkestein, *Boren in hard hout, Prometheus, Amsterdam* 1998, p. 46-53. De volgende passage is met name van belang: 'Het is van belang te beschikken over begrippen die morele kaders kunnen expliciteren en funderen. Op welke waarden berusten onze normen en waar komen die waarden vandaan? Wellicht heeft de Amsterdamse filosoof Paul Cliteur gelijk als hij stelt dat we zeer goed terecht kunnen bij de liberale traditie zelf. De beginselen die we aan die traditie kunnen ontleen, bieden een zelfstandige seculiere grondslag waarmee we uitstekend verder kunnen gaan.' (p. 52).

Marcel ten Hooven schrijft in zijn interview met Bolkestein op 3 oktober 1996: 'Maar thans, vier maanden later, blijkt het dilemma op slag verdwenen. De VVD-leider heeft alsnog in zijn eigen politieke leer zo'n morele bron ontdekt. "Ik vermoed dat Paul Cliteur gelijk heeft als hij stelt dat wij zeer goed terecht kunnen bij de liberale traditie zelf," zei Bolkestein in Leiden. "De beginselen die wij aan die traditie kunnen ontleen, bieden een zelfstandige seculiere grondslag waarmee we uitstekend verder kunnen gaan." Vanwaar die plotselinge omslag? De ironie is dat Bolkestein zijn reddingsboei aantrof bij de partijgenoot die hem het hardst op zijn uitspraak over het 'bezielend verband' heeft aangevallen. Rechtsfilosoof Cliteur verweet Bolkestein het christendom te misbruiken als sociaal disciplineringsmiddel, om de wetsovertreder tot de orde te roepen en zo burgers in het gareel te houden.'

Tot zover Ten Hooven. Ik vind het belangrijk om te citeren, omdat velen het oorspronkelijke standpunt van Bolkestein dat moraal stevig in godsdienst verankerd moet zijn kennen, maar zijn latere nuancering niet.

Tot slot nog dit. Talloze keren is mij in reactie op dit stuk voorgehouden dat 'onze cultuur' toch diepgaand door het christendom is beïnvloed. Maar dat staat natuurlijk helemaal niet ter discussie. Waar het om gaat is of onze cultuur ook voor de toekomst op die bron zal zijn aangewezen. Volgens mij dus niet.

Goddeloze moraal

NRC Handelsblad, 20-09-1996

NRC-columnist J.L. Heldring, zelf niet gelovig, had net als VVD-leider Bolkestein verschillende keren beweerd dat we de moraal niet zouden kunnen ontkoppelen van de christelijke godsdienst. In tegenstelling tot Bolkestein is Heldring altijd aan dat standpunt vast blijven houden. Zonder enige argumentatie overigens. In een interview dat ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag met Heldring in Trouw werd gepubliceerd, zei Heldring tegenover Marcel ten Hooven: 'Veel mensen zijn losgeslagen. Ze hebben geen ankerplaatsen meer. Met de ontzuiling en de emancipatie is sedert de jaren zestig gaandeweg de stabiliteit uit de samenleving verdwenen. Grote delen van de bevolking zijn losgeraakt van de kerken. Zonder zelf religieus te zijn, waardeer ik godsdienst wel als een stabiliserende factor in de samenleving. Zonder de bindende kracht van religie zijn mensen in een tijd van crisis, zoals nu door de komst van grote stromen buitenlanders, vatbaar voor de boodschap van een heiland als Pim Fortuyn.' (Marcel ten Hooven, 'Wie zegt dat schavuiten geen goede politiek kunnen maken', in: Trouw, 14 december 2002) Je vraagt je toch af wat deze woorden zouden kunnen betekenen. Wat moet Heldring zeggen tegen een gelovig moslim of christen? 'Mijnheer, ik geloof niet wat u gelooft, maar ik ben blij dat u het gelooft, want dat verhoogt de stabiliteit in de samenleving.'

Als godsdienst tweeduizend jaar lang invloed heeft gehad op onze moraal, dan hebben we het tweeduizend jaar lang verkeerd gedaan. We moeten de moraal bevrijden van die verontreinigende factor. Verschillende keren heb ik gefigureerd in een column van J.L. Heldring. Daarbij waren twee vragen aan de orde. Allereerst of men een theorie mag afwijzen op grond van zijn consequenties (zoals ik onder andere doe met cultuurrelativisme). En ten tweede of het christendom kan worden gezien als de bron van onze moraal (wat ik om hierna te specificeren redenen een misleidend standpunt vind). In zijn column van 17 september nodigt Heldring mij uit vooral over deze laatste vraag helderheid te verschaffen.

Wat was het geval? Heldring had betoogd dat het christendom de bron is van onze moraal. Ik heb in die uitspraak gelezen dat hij daarmee het christelijk geloof aanprijst. Ten onrechte, zo meent hij. Het punt dat hierbij aan de orde is, is van een veel grotere betekenis dan het dispuut tussen twee heren over wat een van hen bedoeld of geschreven zou heb-

ben. De inzet van het hedendaagse debat over godsdienst en moraal, is niet minder dan de vraag of we een publieke moraal kunnen hooghouden zonder godsdienstige uitgangspunten. Het is niet voor niets dat dit debat juist in Nederland wordt gevoerd. Nergens is de secularisatie verder voortgeschreden dan juist hier. Wanneer 50 procent van de mensen opgeeft niet in God te geloven, is dat historisch een enorm interessant gegeven, en het roept de vraag op of atheïsme een even goede of zelfs betere houding is in morele aangelegenheden dan theïsme. Ik denk het wel, maar ik moet eerst iets kwijt over de uitspraak dat het christendom de 'bron' zou zijn van onze moraal.

Wat kan iemand bedoelen die dat zegt? Er is een heel voor de hand liggende interpretatie, namelijk dat het christendom invloed heeft gehad op onze morele opvattingen. Dat is met tweeduizend jaar christendom echter zo'n oorverdovende vanzelfsprekendheid dat het moeilijk voorstelbaar is dat Heldring niet iets meer zou bedoelen. Het roept bovendien onmiddellijk de reactie op dat onze moraal door meer gekleurd is dan het christendom. Het jodendom, Griekse, Romeinse en humanistische opvattingen hebben eveneens onze morele opvattingen bepaald. Maar nogmaals, het christendom heeft natuurlijk een belangrijke rol gespeeld.

Aangezien de uitspraak dat het christendom een voornaam bron van onze moraal is zo triviaal is, ligt het voor de hand naar een interpretatie te zoeken die meer informatie overdraagt. Wanneer deze constatering gedaan wordt (en hij wordt door veel meer mensen gedaan dan door Heldring), dan proef ik daarin een suggestie. De dichter T.S. Eliot maakt die suggestie expliciet: 'Als het christendom verdwijnt, dan verdwijnt onze cultuur.' Ook Nietzsche, Voltaire en Dostojevski hebben erop gewezen dat een wereld zonder God ernstige gevolgen zou hebben. Zij vreesden voor de moraal. Anders gezegd: wanneer men de cultuur losmaakt van haar bron is zij verloren.

Daar begint mijn probleem. Want hoe zouden we dan die relatie tussen godsdienst en moraal moeten construeren? Ik kan maar drie manieren bedenken waarop moraal en godsdienst kunnen worden verbonden. De eerste is die waarbij de godsdienst een beloning verschaft voor goed moreel gedrag. Dat lijkt het standpunt van Jezus te zijn. In de Bergrede spoort hij mensen aan tot zachtmoedigheid, barmhartigheid, reinheid van hart en andere zaken, waarbij 'groot loon' in de hemelen wordt beloofd wanneer men die deugden cultiveert. Vanuit moreel standpunt is deze koppeling van moraal en beloning bedenkelijk. De deugd moet

immers haar eigen beloning zijn, zoals Spinoza zei. Een handeling die wordt verricht met het oog op beloning is zedelijk niet van waarde.

De tweede manier waarop men godsdienst en moraal met elkaar kan verbinden, is doordat de godsdienst een *sanctie* stelt op overtreding van morele geboden. Zo zou God de onrechtvaardigen straffen, en wellicht dat de onrechtvaardigen zich daardoor van het plegen van onrechtvaardige daden onthouden. Tegen deze theorie is natuurlijk hetzelfde bezwaar aan te voeren als tegen het eerste punt. Wie zich goed gedraagt uit angst voor straf, handelt moreel niet erg hoogstaand.

Een derde manier waarop een relatie tussen godsdienst en moraal zou kunnen worden geconstrueerd, is door erop te wijzen dat de wil van God de *grondslag* is van de moraal. 'Moreel goed' zou dan niets anders zijn dan 'gewild door God'. Dit lijkt een acceptabel standpunt en vindt ook steun in bijvoorbeeld de idee dat de tien geboden ons als 'bevelen' van God zijn overgeleverd. Stelen is slecht omdat God dat zo vindt. Maar ook aan dat standpunt kleven nadelen, want het maakt van de wil van God iets willekeurigs. Hij heeft toevallig bevolen dat stelen verkeerd is, maar hij had net zo goed kunnen bevelen: 'Steel erop los'. De zin 'God is goed' betekent dan 'God is wat God wil'.

De enige manier om die conclusie te vermijden is te stellen dat wat goed en kwaad is losstaat van God. De godsdienst en ethiek worden dan ontkoppeld en dat was nu juist het standpunt dat werd bestreden. Alle pogingen tot koppeling ten spijt, hebben godsdienst en moraal dus principieel niets met elkaar te maken. Als het dan ook juist is (en ik vrees dat het juist is) dat godsdienst feitelijk tweeduizend jaar lang invloed heeft gehad op onze moraal, dan hebben we het tweeduizend jaar lang verkeerd gedaan.

Dat lijkt misschien een spectaculaire conclusie, maar dat is het allerminst. Er zijn wel meer dingen die we duizenden jaren verkeerd hebben gedaan. We hebben gemarteld om bekentenissen af te dwingen. We hebben aderlatingen verricht. We dachten dat de zon om de aarde draaide. Het is een beetje naïef om te denken dat we niet over de relatie moraal en godsdienst honderden of zelfs duizenden jaren verkeerde opvattingen zouden kunnen hebben gehad. Nú weten we – tenminste als mijn argumenten kloppen – dat godsdienst geen beloning, sanctie en grondslag voor moraal kan zijn. Dat betekent dat we nu kunnen gaan nadenken over een ethiek zonder God. Dit streven zou zelfs een argument kunnen zijn voor atheïsme. Niet om anderen hun god te ontfangen, maar om de moraal te bevrijden van een verontreinigende factor

die ons duizenden jaren parten heeft gespeeld.

Dat proces is overigens in volle gang. Ten aanzien van de inhoud van de publieke moraal verwijst bijna iedereen naar mensenrechten. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn mensenrechten de interculturele taal geworden die over de hele wereld gesproken wordt, een prestatie waarin de wereldgodsdiensten – ondanks alle missie – nooit zijn geslaagd. Ook over de grondslag van een moraal zonder god wordt nagedacht. Een van de theorieën (niet de enige) is die waarbij we een handeling beoordelen op zijn consequenties. Laten we op die weg verdergaan en niet voortdurend mijmeren over onze oude fouten.

Een zelfbewust baasje

Trouw, 15-10-1996

In de recent gevoerde discussie over godsdienst zijn al heel wat posities bekritiseerd, maar één daarvan is ten onrechte vooralsnog uit de wind gebleven: die van de agnost. Het markante van de agnost is dat hij niet de gelovige, maar de ongelovige met de bewijslast ten aanzien van het Opperwezen wil opzadelen. Hij zegt: 'Gelovigen kunnen weliswaar niet bewijzen dat God bestaat, maar ongelovigen kunnen ook niet bewijzen dat Hij niet bestaat.' En daarmee wordt de suggestie gewekt dat de discussie over het godsbestaan in remise eindigt. Ik probeer de agnost altijd gekscherend tegemoet te treden met de vraag van welke god of goden hij het bestaan nu precies openlaat, die van Grieken, Romeinen of vikingen? Maar uit ervaring weet ik dat dit geen goede opening is voor een gesprek.

De agnost is een heel zelfbewust baasje. Hij tuigt zijn eigen positie graag op als 'tolerant' en 'niet stellig'. De theïsten en atheïsten verkeren beiden in de 'gnostische' veronderstelling dat zij kunnen bewijzen wat niet te bewijzen valt. De agnost heeft zich van deze illusies bevrijd. Hij weet dat hij het niet weet. Hij poseert graag als Socrates of Montaigne.

Ik moet zeggen dat ik van alle posities die er op het terrein van godsdienst worden ingenomen, die van de agnost nog de minst bevredigende vind. Dat heeft een onzakelijke reden die ik eigenlijk al verklapt heb door over de agnost op weinig eerbiedige toon te spreken. Ik stoor mij aan wat ik ervaar als het superioriteitsvertoon van de agnost, een zelfbeeld dat totaal niet spoort met de zwakke positie die hij verdedigt. Maar ik heb ook een zakelijk bezwaar en daarop zal ik mij hier concentreren.

Het is een methodisch punt. Er klopt iets niet met de redenering van de agnost.

De agnost redeneert als volgt. Stap 1: er is een wereld aan gene zijde van de menselijke ervaring, die wij principieel niet kunnen kennen. En dat is God. Stap 2: theïsten en atheïsten menen stellige uitspraken te kunnen doen over deze wereld die principieel onkenbaar is. Stap 3: theïsten en atheïsten doen dus uitspraken over iets waar zij niets van kunnen weten.

Maar dat is allemaal gebaseerd op de veronderstelling dat er zich een wereld aan gene zijde van de menselijke ervaring bevindt. En waarom zouden we dat aannemen? Het lijkt veel zinniger aan te nemen dat de wereld ophoudt bij wat wij als mensen kunnen ervaren. ‘Aha, daar heb ik je dan,’ zegt de agnost. ‘Want dat was nu precies wat ik wilde betogen: wij kunnen alleen maar iets zeggen over ónze ervaringswereld.’ Maar zo snel geef ik mij niet gewonnen. Ik antwoord: ‘Doe er dan ook geen uitspraken over! Ga niet proberen daarover nog opties te presenteren of die in verband te brengen met beladen en suggestieve termen als “God” en “religiositeit”. Hou je alsjeblieft aan je eigen magere dieet. Heeft niet Nietzsche terecht bekritiseerd dat agnosten het vraagteken aanbidden?’

Een tweede probleem met die agnostische benadering vormt de omschrijving die van ‘God’ wordt gehanteerd. Kortweg komt de strategie van agnosten hierop neer: zij definiëren eerst God als onkenbaar en verklaren vervolgens heel triomfantelijk dat niemand God kan kennen. Ja, dat is juist, maar het is een waarheid die noodzakelijk voortvloeit uit de omschrijving die men van God heeft gegeven. Het lijkt dan ook verstandig om nooit aan discussies over het bestaan van God te beginnen zonder dat vaststaat waar de gesprekspartners het ongeveer over hebben. De agnost vindt dit heel naïef, want voor hem staat vast dat God te groot is om over te praten. Maar zou men onderzoeken wat in de belangrijkste godsdienstige tradities is aangeduid als een goddelijk wezen, dan komen daaruit beslist enkele eigenschappen naar voren die het mogelijk maken om daarover een gesprek te voeren. Het gaat daarbij om een schepper met eigenschappen als almacht, alwetendheid, algoedheid en persoonlijkheid. Wanneer je in een dergelijk wezen gelooft, dan ben je een theïst. Wanneer je daar niet in gelooft, dan ben je een atheïst.

Wat daartussen zit, blijkt doorgaans niet veel zaaks.

Johan van Workum gaf de volgende reactie: ‘Zo zit Cliteurs filosofie vol met digitale redeneertrant. Telkens kun je kiezen uit A of B, tussen een een-

tje of een nulletje. Het zijn lucide redeneringen met slimme uitkomsten waar geen speld tussen te krijgen is. Tenminste, zolang iedereen zich houdt aan de door Cliteur vooraf gegeven definities van de begrippen. Probleem bij dit soort discussies over God, zingeving en moraal is echter dat de inhoud van de gebezigde begrippen zich voor veel mensen niet altijd houdt aan de ijzeren logica die wetenschappers als Cliteur er met hun definities aan willen geven. In hun redeneertrant kan men dat goed begrijpen, maar toch wordt men er niet door overtuigd.’ (‘Moraal van God los’, Trouw, 29 oktober 1996) Als een feitelijke constatering kan ik niets afdingen op wat Van Workum schrijft: mensen worden er inderdaad niet door overtuigd. Maar moeten we daar de conclusie uit trekken dat al het geredeneer over godsdienst en levensbeschouwing hopeloos is? Of zouden we de mensheid tot meer redelijkheid kunnen opvoeden? Ik zal wel een Verlichtings-fundi zijn.

Discriminatie van godsdienstigen

Trouw, 26-11-1996

Een van de mooiste bijdragen aan het debat over de moraal trof ik aan in de recent verschenen bundel *Cultuur, politiek en christelijke traditie* (onder redactie van A.A. van Houwelingen en anderen). Daarin staat een artikel van de protestantse historicus Van Deursen over de neerbuijgende houding die men in bepaalde kringen ten aanzien van het christendom aanneemt. Vooral vertegenwoordigers van D66 geven onbekommerd blijk van hun minachting voor de christelijke traditie. Ter illustratie citeert Van Deursen een uitspraak van Kamerlid G. Roethof die meende het verzet tegen geweld op televisie effectief te hebben ontmaskerd met de opmerking dat dit toch ‘een beetje ingegeven’ zou zijn door ‘puriteinse en religieuze motieven’. Van Deursen citeert ook een ander Kamerlid van D66, die tijdens een pleidooi voor het homohuwelijk had gezegd dat niets zich daartegen zou verzetten, mits ‘je religieuze getinte bezwaren opzij legt’.

Significante uitspraken. Van Deursen heeft gelijk. In spraakmakende kringen omarmt men géén atheïsme. Dat zou ik willen omschrijven als het intellectueel beredeneerd afwijzen van het geloof in God op grond van een houding van betrokkenheid, respect en tolerantie. Dominant is veeleer een onnozel soort onbegrip en zelfs minachting voor godsdienstigheid, vooral voor elke traditionele vorm daarvan.

Een mooi voorbeeld van het door Van Deursen aan de kaak gestelde verschijnsel vond ik ook in een berichtje in *Trouw*. Daarin stond dat het Haags Meldpunt Discriminatie een klacht had ingediend bij de Commissie Gelijke Behandeling tegen het Leger des Heils. Het Leger had namelijk van keukenhulpen geëist dat zij de christelijke levensovertuiging moesten hebben. De Stichting Leger des Heils vindt – volkomen terecht, lijkt mij – dat de levensbeschouwing bij alle medewerkers van belang is, omdat alle medewerkers met hulpvragers in aanraking kunnen komen en geestelijke hulp moeten kunnen bieden.

We moeten nog zien wat de Commissie Gelijke Behandeling ervan denkt. Deze komt binnenkort met een oordeel. Maar als dat uitvalt in de geest waarin men in de moderne cultuur identiteitsinstellingen tegemoet treedt, belooft dat niet veel goeds. Er is een breed gedeelde overtuiging in de Nederlandse samenleving dat identiteit zoveel mogelijk moet worden uitgerookt uit levensbeschouwelijke en godsdienstige instellingen. En wat is daarvoor een mooier instrument dan een heuse wet?

Voor deze discriminatie van godsdienstigen bestaat naar mijn idee slechts één excuus (ook al is het slechts een mager excuus): identiteitsinstellingen zelf geven niet-gelovigen tegenwoordig alle aanleiding voor een zeker *dédain*. Zo heeft de Vrije Universiteit – waar Van Deursen hoogleraar was – een griffioen als logo gekozen. Selma Schepel, columnist van *Trouw*, heeft al eens aan de kaak gesteld dat dit demonische fabeldier wel een heel absurde keuze is voor een christelijke universiteit. Het is uitgedacht door – hoe kan het anders? – een reclamebureau.

Wanneer een christelijke instelling zo weinig eerbied voor de eigen traditie heeft, kan men van de buitenwereld misschien ook niet veel respect verwachten. Maar de buitenwereld zou het wel als een erezaak kunnen zien om uit zichzelf dit respect op te brengen.

Bodar als paus

Trouw, 04-03-1997

Als ik voor het zeggen had welke prominente katholiek de huidige paus mocht opvolgen, zou ik kiezen voor Antoine Bodar. In *Trouw* van 28 februari zien we hem afgebeeld met de Haggada in de hand (het joodse Pesachverhaal, over de uittocht uit Egypte). Bodar is katholiek, maar voor het jodendom heeft hij ook wel sympathie, althans ‘voor de ortho-

doxe variant natuurlijk'; in het jodendom straalt toch iets door van de waarheid, al hebben de joden die volledige waarheid niet willen accepteren. De koran heeft Bodar ongelezen in de boekenkast staan, hoewel het theïsme van de islam zijn sympathie heeft. New age en boeddhisme wijst hij af, want deze religies zijn antropocentrisch en niet theocentrisch.

Heerlijk – deze *strong opinions*. Maar het is natuurlijk volledig *politically incorrect*. Zeggen dat een andere godsdienst maar de helft van de waarheid heeft; de koran ongelezen in de kast; het boeddhisme en new age zo ongezuurd afwijzen – het zijn ongehoorde inbreuken op een algeheel gecultiveerde sensibele. Deze houdt in dat we de ander in religieus opzicht zó dicht moeten naderen dat het verschil in opvatting flinterdun wordt. Zo er nog verschil mocht bestaan. We moeten allemaal 'dezelfde berg beklimmen' en op de top aangekomen zien dat we 'allemaal naar hetzelfde hebben gezocht'. We worden geacht vooral 'inclusief' te denken, in alle wereldreligies een 'straal van waarheid' aan te treffen. We worden geacht allemaal die ene grote wereldreligie zonder kerk en officiële woordvoerders te onderschrijven, die leert dat we het 'in diepste wezen' wel met elkaar eens zijn. En mensen als Bodar moeten in de hoek worden gezet als enge theïsten die even verschrikkelijk zijn als de atheïst en vrijdenker Herman Philipse.

Ik vind ze wel verfrissend, die Bodar en Philipse. Zij houden een beetje pluriformiteit in onze doodse levensbeschouwelijke cultuur, waarin we geacht worden ons piepklein te maken en voortdurend maar te twifelen aan onze overtuigingen. Het dominante paradigma dat door Bodar en Philipse op zo'n hardhandige wijze doorbroken wordt, is de algemene twijfelcultus, die voor het christendom zo duidelijk te vinden is in het werk van Kuitert. De twijfelaars hebben het goed met ons voor, zeker. Zij denken dat als de christenen en de joden en de islamieten allemaal maar collectief aan het twijfelen slaan, we 'elkaar kunnen vinden' in een weldadig 'samen twifelen'. De unio mystica van het religieuze agnosticisme – daar moeten we naartoe.

Een mooi voorbeeld van het 'open' (ook zo'n woord) katholicisme, dat scherp contrasteert met het 'gesloten' katholicisme van Bodar, vinden we in bisschop Muskens. In *NRC Handelsblad* van 25 februari 1997 keert hij zich tegen de atheïst Philipse. Maar eigenlijk zou alles wat hij daar zegt ook kunnen worden aangevoerd tegen zijn geloofsgenoot Bodar. Muskens keert zich tegen het stellige of/of-denken van de aristotelische logica. Daartegenover plaatst hij het en/en-denken van de oosterse

tradities. Muskens is – blijkens het onderschrift bij zijn stukje – referent van de bisschoppenconferentie voor niet-christelijke godsdiensten en hij is kennelijk helemaal bedwelmd geraakt door de inclusivistische yin-en-yangfilosofie. De tegenstellingen tussen de wereldgodsdiensten zijn voor hem verdampt en hij koestert zich in de Ene Grote Wereldreligie van het ‘elkaar nodig hebben’.

Over de behoeften van een ander kan ik geen uitspraken doen, maar wat ik nodig heb, is een interessante gedachtewisseling. In de wereld van Muskens, waarin levensbeschouwelijk verschil is afgeschaft, zou ik sterven van verveling. Ik hoop daarom op een katholicisme à la Bodar en zou het liefst hem als de volgende paus zien. Herman Philipse moet maar voorzitter worden van de Nederlandse vrijdenkersvereniging. Dat zou het levensbeschouwelijke debat aardig verlevendigen.

Geloven de Friezen in God?

Trouw, 15-04-1997

De enquêteurs die zo nauwkeurig bijhouden hoe onze appreciatie voor deze of gene politieke partij zich ontwikkelt, lijken ook het onderwerp ‘godsdienst’ te hebben ontdekt. In 1994 kwam het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) met een geruchtmakende enquête. En nu heeft ook de *Leeuwarder Courant* een onderzoek laten houden (29 maart 1997). ‘Geloven in Friesland’ heet het. Wat gelooft Friesland?

Op de stelling ‘Ik geloof dat God bestaat’ reageerde 63 procent bevestigend. Nu is dat in overeenstemming met het landelijk patroon, zoals blijkt uit de enquête van het SCP uit 1994. Wel opvallend is het geloof in de duivel bij de Friezen: 32 procent gelooft in zijn bestaan, een percentage dat beduidend hoger ligt dan bij de Nederlanders in het algemeen (20 procent). Van de ondervraagde Friezen gelooft 55 procent in een hiernamaals, terwijl 14 procent gelooft in reïncarnatie. Interessant is dat onder de rooms-katholieken 24 procent in reïncarnatie gelooft, tegenover 14 procent onder de hervormden en 3 procent onder de gereformeerden.

Een probleem met dit soort onderzoeken is natuurlijk dat men ervan moet uitgaan dat mensen zich iets kunnen voorstellen bij die begrippen. Weten of mensen ‘voor IJburg zijn’ is alleen interessant wanneer mensen weten wat IJburg is. En weten of mensen in God geloven, is alleen interessant wanneer de mensen die deze vraag beantwoorden zich ongeveer hetzelfde bij die vraag voorstellen.

Persoonlijk heb ik de indruk dat het percentage bevestigende antwoorden op de vraag ‘of God bestaat’ beduidend lager zou uitvallen wanneer men het godsbegrip nader zou invullen. Op de manier waarop het nu in de enquêtes aan de orde wordt gesteld, betekent de vraag of men in God gelooft: ‘Blijft u het woord “god” gebruiken ter aanduiding van elke oriëntatie op wat de mens overstijgt?’ (het absolute, het onvoorwaardelijke, liefde, schoonheid, een gevoel van afhankelijkheid, het huiveringwekkende, enzovoorts).

Wat de geënquêteerde zich ook in het hoofd haalt bij de klankuitstoting ‘god’, het doet er niet toe. Als hij het maar met het woordje ‘god’ benoemt, wordt het ijverig geturfd door de enquêteurs. En zo komt men toch nog op een aanzienlijk percentage van 63 procent van de Friezen die zeggen ‘in God te geloven’. Maar waarover geeft zo’n percentage eigenlijk informatie? Veeleer over de mate waarop mensen geneigd zijn voor bepaalde ervaringen traditionele etiketten te gebruiken dan over iets waarin zij gemeenschappelijk zouden geloven, lijkt mij. Veel significanter zou het zijn wanneer men het godsbegrip zou ‘inkleuren’. Bijvoorbeeld: ‘Geloof u in een persoonlijke schepper die almachtig, algoed en alwetend is en die een band onderhoudt met zijn schepselen?’ En als men dat te beperkt acht, dan is het volgende ook goed: ‘Geloof u in een kracht die het universum ondersteunt?’ Aan die abstractie zijn ook weer grenzen te stellen. ‘Geloof u dat er “iets” is?’ is veel te ruim. Iedereen gelooft wel dat er iets is. De dood kun je tenslotte ook zien als ‘iets’.

Er is één gegeven dat min of meer en passant werd gepresenteerd in de Friese enquête, maar dat mij toch van groot belang lijkt, namelijk dat op de stelling dat het christendom niet de enig ware godsdienst is, 34 procent van de gereformeerden bevestigend reageerde, 39 procent van de hervormden en 56 procent van de katholieken.

Hoe verhoudt zich dat gegeven nu tot de 63 procent die stelt dat God bestaat? Het bevestigt mijn vermoeden dat onder die 63 procent zich vogels van zeer divers pluimage bevinden. Onder hen zijn namelijk velen die menen dat hun eigen god bestaat, maar óók de god van de andere godsdiensten. Ik dacht altijd dat wanneer men in God gelooft (met een hoofdletter G) men zich dan committeert aan het idee dat er één god bestaat. Maar dat is kennelijk niet meer het geval. Mensen geloven in God zonder dat zij met dat geloven een echte waarheidspretentie hebben.

Voor al de gereformeerden vallen mij wat tegen. Met hun 3 procent

aanhang voor reïncarnatie leken zij de enigen die de christelijke geloofsleer nog een beetje zuiver wisten te houden. Maar nu zelfs 34 procent van de gereformeerden niet meer gelooft in één ware godsdienst, lijkt ook bij hén het godsgeloof niet meer veel voor te stellen. Als ik God was, zou ik weinig gecharmeerd zijn van die 63 procent die zegt in Mij te geloven.

De gedateerde raad van Pascal

Trouw, 29-04-1997

‘Het is nog altijd zo dat Pascal geciteerd wordt door agnosten en atheïsten,’ schrijft Theo de Boer in zijn verhandeling over de filosoof (*Trouw*, 19 april 1997). Zo is het inderdaad. En misschien is het wel eens aardig om het argument van het ‘wedden op God’, zoals door Pascal ontvouwd, nader te analyseren. Waar zou dat argument tegenwoordig toe leiden? Naar mijn idee niet tot theïsme, ook niet tot agnosticisme, maar precies het omgekeerde van wat Pascal verwachtte: tot ongelooft. Overigens niet een ongelooft als de pretentie te kunnen bewijzen dat God niet zou bestaan (een absurde pretentie die bij mijn weten niemand hooghoudt), maar wel ongelooft als de redelijkste positie in een godsdienstig pluriforme samenleving. Neem aan dat God bestaat, dan zit je altijd het veiligst, luidt de argumentatie van Pascal. ‘Als God bestaat, dan boek je na je dood oneindig gewin. Blijkt hij niet te bestaan, dan heb je maar een eindig offer gebracht en eindigheid afgezet tegen oneindigheid is niets,’ aldus de parafrase van Pascals redenering door De Boer. We moeten wedden op God. Bij goed kiezen hebben we oneindige beloningen in het vooruitzicht. Bij verkeerd kiezen is er niets verloren of we hebben oneindige straffen te verwachten (dat laatste wordt tegenwoordig nog wel eens vergeten).

Aan dat ‘we moeten wedden op God’ zitten twee kanten. De eerste is dat we moeten wedden. Naar mijn idee heeft Pascal dat briljant gezien, tenminste wanneer we het ‘moeten’ opvatten als zowel een aansporing als het uitspreken van een onvermijdelijkheid.

Over die onvermijdelijkheid: we kunnen als mensen niet anders dan wedden op God of niet. Want elke dag maken we talloze keuzen waarin we onze religieuze positie ‘verraden’. We bidden of we bidden niet. We gaan naar de kerk of we blijven thuis. We houden rekening met God bij het geven van zin aan ons leven of we zoeken de zin van het leven in

de mens of het leven zelf. We kunnen als levende en handelende wezens eenvoudigweg ons oordeel niet opschorten. We moeten wel wedden, ook als we theoretisch menen de zaak voor ons uit te schuiven (zoals agnosten denken dat zij doen): op elk moment van de dag wedden we op het bestaan óf het niet-bestaan van God. Welnu, als dat onvermijdelijk is, laten we het dan ook maar bewust doen en ook eerlijk uitspreken waarop we wedden.

Nu het tweede deel van de redenering van Pascal, namelijk dat we moeten wedden op God. In de tijd van Pascal (1623-1662) had zijn weddenschap een zekere mate van aannemelijkheid. In het zeventiende-eeuwse Frankrijk was wedden op God immers wedden op de god van Abraham en Izaäk. Maar tegenwoordig leven wij niet langer in een monotheïstische wereld. Wij hebben weet van oneindig veel goden. De goden van de Grieken, Romeinen, vikingen, Hunnen, hindoes, allerlei nieuwe godsconcepties enzovoorts, enzovoorts. Wanneer we er nu van uit zouden gaan dat wat Pascal zegt over de christelijke god ook opgaat voor de andere goden, hebben we dus niet meer 50 procent kans op een goede gok, maar zijn onze kansen veel kleiner. Wanneer we er bovendien van uitgaan dat al die goden in een concurrentieverhouding tot elkaar staan (en zij het ons allemaal aanrekenen wanneer we niet op hen hebben gewed), wat zou dan de redelijkste strategie zijn? Juist! Op geen enkele god wedden.

Atheïsme, niet wedden op God of goden, is onder omstandigheden van religieuze pluriformiteit de redelijkste strategie. Het lijkt op het bewaren van neutraliteit onder omstandigheden van oorlog. Daarmee houd je iedereen zoveel mogelijk te vriend. Misschien lijdt Pascal wel eeuwig, als een christelijke Prometheus, voor zijn verkeerde keuze in een hiernamaals onder de straffen van onbekende goden.

De argumentatie van Pascal lijdt onder de omstandigheden waaronder wij tegenwoordig leven, dus tot een diametraal andere keuze dan hijzelf voor de beste hield. Op dát punt is zijn argumentatie gedateerd. Maar als afwijzing van al die mensen die de weddenschap pretenderen te ontlopen door het voor te stellen alsof zij niet wedden, is zijn redenering onovertroffen. *Il faut parier* – we kunnen niet anders dan wedden.

Theo de Boer was hoogleraar aan de faculteit wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam en was daar ook mijn docent. De Boer heeft een soort vrijzinnige religieuze oriëntatie die zich niet zo goed verdraagt met de Verlichtingsbeginselen.

Geestelijke verzorging die niemand vertegenwoordigt

Trouw, 27-05-1997

Het lukt de moslingemeenschap niet een representatief orgaan op te richten om haar belangen te verdedigen, meldt *Trouw* (21 mei 1997). Toch moet een aantal zaken geregeld worden en 'daarom' heeft Süleyman Damra de Nederlandse Islamitische Raad (NIR) opgericht, een organisatie die imams van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse afkomst wil selecteren en opleiden als geestelijk verzorger. Het bericht vervolgt: 'Damra hoopt dat de overheid te zijner tijd haar eis dat geestelijk verzorgers vanuit een achterban opereren laat vallen, en de financiering van zijn vakmannen op zich neemt.' Ik hoop dat de overheid dit niet zal doen en ik zal uitleggen waarom.

Geestelijke verzorging is een vorm van hulpverlening aan mensen die daaraan behoefte hebben, net als psychotherapie of maatschappelijk werk. Bij geestelijke verzorging gaat het echter om hulp bij existentiële vragen of zingevingskwesties. Tot zover is er nog geen enkele reden voor de overheid om zich met dit onderwerp in te laten. Maar dat verandert wanneer men zich realiseert dat levensbeschouwingen en religieuze tradities iets te vertellen hebben over zingevingskwesties. Het ligt dan ook voor de hand geestelijke verzorging te koppelen aan een godsdienstige of levensbeschouwelijke richting. Dat is ook gebeurd, net als met het onderwijs. En net als het onderwijs op een levensbeschouwelijke of godsdienstige grondslag onder bepaalde voorwaarden in aanmerking komt voor bekostiging uit de algemene middelen, geldt dat ook voor geestelijke verzorging.

Overheidsfinanciering is echter alleen verantwoord wanneer de geestelijke richting die hierop aanspraak wil maken, aan bepaalde voorwaarden voldoet. Zo moet men een zekere mate van organisatie hebben bereikt. Die organisatie moet verder een groep representeren. Anders gezegd: men moet een levensbeschouwelijke 'identiteit' hebben en ook in staat zijn die te bewaren en verder te ontwikkelen. Een organisatie die niet de moslims wil of kan vertegenwoordigen, maar wel imams wil selecteren en opleiden tot geestelijk verzorger, is vanuit dit perspectief een ondenkbare zaak.

Damra hoopt dat de overheid te zijner tijd de eis laat vallen dat de te subsidiëren richting een 'achterban' vertegenwoordigt. Maar waarom zou de overheid een dergelijke eis laten vallen? De overheid subsidieert alleen projecten die kunnen rekenen op steun in de samenleving. De

overheid zou geld over de balk smijten wanneer zij ‘niet-representatieve initiatieven’ financieel ging steunen. Natuurlijk is het mogelijk (hoewel het mij onwaarschijnlijk lijkt) dat er een moment komt waarop de levensbeschouwelijke organisaties niemand meer vertegenwoordigen. Maar in dat geval moeten zij ook elke aanspraak op overheidsgeld laten varen. Dan is er dus geen enkele reden meer om Damra imams te laten selecteren en opleiden voor ons. Dan kan de overheid zelf, zonder bemiddeling van maatschappelijke organisaties, geestelijk verzorgers gaan aanstellen.

Nu zal men zeggen: wat een harde woorden voor die prille moslim-initiatieven. Misschien wel. Maar de teneur is algemeen. Overal zien we geestelijke genootschappen en identiteitsorganisaties sjoemelen met hun identiteit. Ze huren (voor astronomische bedragen) reclamebureaus in om een nepidentiteit te bedenken. Ze spreken tegenover buitenstaanders verontschuldiging of zelfs neerbuigend over hun eigen traditie. Ze storten zich als lemmingen op wat de markt van hen wil. Maar zij kloppen ook opportunistisch aan bij de overheid voor ondersteuning en pretenderen dan ineens een ‘eigen geluid’ in de Nederlandse samenleving te vertegenwoordigen. Ik hoop dat de overheid streng en rechtvaardig is, en dat zij al die organisaties aan een lakmoesproef van levensbeschouwelijke identiteit onderwerpt. Wie deze niet kan doorstaan, moet maar op eigen benen door het leven.

Mediasociologisch paradijs

Trouw, 12-08-1997

In het boek *Aan god doen* (let op de kleine letter g, dat betekent dat alles waaraan mensen zich onvoorwaardelijk overgeven ‘god’ kan worden genoemd, van sportvissen tot liturgische handelingen), geschreven door de theoloog H.M. Kuitert, zijn enkele passages gewijd aan ‘Paul Cliteur en de EO’. Lees je de betreffende passage door, dan blijkt dat Kuitert vermoedt dat de EO en ik wel op één lijn zitten. Ik denk dat deze opmerking bedoeld was als een fatale slag aan het adres van de EO én van mij.

Hoe de EO daarover denkt weet ik niet, maar ik had geen moeite met die vergelijking. Integendeel, ik heb een oprechte bewondering voor de EO. De EO is de enige omroep die gehoor geeft aan de grondslag van onze publieke omroep, namelijk dat je op grond van een bepaalde levensbeschouwing geprofileerde programma’s moet maken. Als je dat

niet meer kunt of wilt, moet je uit de ether verdwijnen om plaats te maken voor de commerciële omroep, die óók geen boodschap heeft maar daar tenminste geen doekjes om windt.

Mijn verwachtingen waren dan ook hooggespannen toen ik las dat *Hervormd Nederland* van 9 augustus 1997 een artikel had gewijd aan 'Het succes van de EO'. Zou er dan toch eindelijk eens een onbevangen loftuiting komen op de omroep die als enige afstevent op 600.000 leden? Zou men zich serieus eens gaan afvragen hoe dat komt? Zou de bestaande teneur aan de kaak worden gesteld dat je flink bent wanneer je je eigen traditie zoveel mogelijk wegschampt door mee te doen met het moderne denken, waarin iedereen dezelfde opvattingen heeft? Maar dat bleek natuurlijk een heel naïeve verwachting. In de leader van het artikel voel je al dat het mis zal gaan wanneer wordt aangekondigd dat 'mediadeskundigen' aan het woord worden gelaten.

De teneur is, zoals te verwachten viel, overwegend negatief. De zuigste commentaren van deze deskundigen kunnen worden opgetekend uit de mond van Peter Hofstede, 'mediasocioloog' en 'communicatieadviseur'. Wanneer een programma van de EO hoge kijkcijfers heeft, is het bij Hofstede niet een succes, maar 'slim opgezet'. De EO zou geen omroep zijn, maar een 'elektronische kerk', gerund door een 'fundamentalistisch gezelschap'. Het gemakkelijkste in de vermoeiende litanie van het afdingen op andermans successen is een passage waaruit blijkt dat het Hofstede is opgevallen dat de EO 'ook wordt betaald' met het kijk- en luistergeld van niet-christenen. Daarmee zou, zo denkt hij, de EO 'dus eigenlijk onder valse vlag' varen. Interessant. Zouden volgens de heer Hofstede daarmee ook alle bijzondere scholen en universiteiten die uit 's rijks kas worden betaald, 'onder valse vlag' varen? Ik vrees van wel.

Morrend wordt in de laatste zin van het artikel door Hofstede geconstateerd: 'Zolang het huidig omroepbestel blijft bestaan en de omroepen hun identiteit mogen behouden, zit de EO op rozen.' Let op die woorden 'mogen behouden'. De grote gelijkmakers, communicatieadviseurs en mediasociologen, zouden eigenlijk het liefst hebben dat het werken op grond van een bepaalde levensbeschouwelijke oriëntatie helemaal niet meer zou mogen. Vooral nog is dit mediasociologisch paradigma echter niet aangebroken.

Een natuurkundig wonder

Volgens zijn critici gelooft Nico ter Linden niet in de wederopstanding. In zijn column in *Trouw* van 18 augustus doet hij verslag van een gesprek met een Haagse dame. Deze had gebeld om hem aan de tand te voelen. De dominee had namelijk op de televisie gezegd dat hij niet in de wederopstanding geloofde. Maar de dominee ontkent het. Hij gelooft niet in het lege graf, zo verduidelijkt hij. Maar hij gelooft wel in de wederopstanding. Het lege graf is een 'beeld' om te illustreren dat Jezus' graf voor een gelovige leeg is. Jezus is immers niet dood, maar levend bij zijn vader. Hij probeert de dame ertoe aan te sporen zich samen met hem erin te verheugen dat zij een geloof delen: geloof in de vergeving der zonden, in de wederopstanding des vlezes en in het eeuwige leven.

Het is terecht dat de Haagse dame niet bezwijkt voor de argumentatie van Ter Linden. Zij voelt heel goed aan dat Ter Linden en zij op een essentieel geloofspunt van elkaar verschillen. Bij Ter Linden is niet alleen het lege graf een beeld, maar ook de wederopstanding. Want als Jezus in het graf is blijven liggen, heeft een letterlijke wederopstanding niet plaatsgevonden. 'Niet geloven in het lege graf' betekent 'niet geloven in de wederopstanding'. Aan deze conclusie kan men slechts op twee manieren ontsnappen, zo lijkt het. De eerste manier is dat men woorden als 'leeg' en 'opstaan' in overdrachtelijke zin gaat gebruiken. Het woord 'leeg' is dan niet het leeg van 'dit glas is leeg', maar het leeg van 'ik voel mij zo leeg vandaag'. In overdrachtelijke zin kan een bedrijf ook 'ter ziele gaan', maar daarna weer 'oprijzen'. De vraag is dan natuurlijk: waarom zegt Ter Linden niet gewoon dat voor hem niet alleen het lege graf een beeld is, maar ook de wederopstanding? Hij zou dan kunnen antwoorden: 'Mevrouw, wij delen het geloof in de vergeving der zonden, ook delen wij een geloof in het eeuwig leven, maar die wederopstanding des vlezes, dat is een beeld. "Vlees" is hier niet echt "vlees" en "opstaan" niet letterlijk opstaan in de zin van "Piet lag eerst een uurtje in het gras en daarna is hij opgestaan".'

Dat zegt Ter Linden dus niet. Ra, ra, hoe kan dat? Om de boodschap dat de wederopstanding een beeld is erin te krijgen, kiest hij een smokkelroute. De smokkelroute bestaat erin dat de dame eerst wordt uitgenodigd te accepteren dat het lege graf een beeld is, maar hij verzwijgt dat daarmee ook de wederopstanding aan de beeldspraak wordt prijsgegeven. Erg bevredigend kan ik dat niet vinden.

Er is nog een tweede uitweg uit het dilemma voor Ter Linden, maar

het is de vraag of deze aantrekkelijker is. De tweede uitweg vergt dat Ter Linden zou moeten geloven in een nog groter wonder dan waarin hij blijkt niet te kunnen geloven. Wat Ter Linden niet kan geloven is, denk ik, dat iemand die letterlijk dood is weer letterlijk tot leven kan komen. En dat is inderdaad in strijd met de ons bekende natuurwetten. Het is een ‘natuurkundig wonder’. Maar onmogelijk in de zin van ‘logisch tegenstrijdig’ is het niet. Ter vermindering van het natuurkundig wonder gaat Ter Linden een flirt aan met iets nog veel ‘wonderlijkers’, namelijk dat een en dezelfde persoon én in zijn graf kan blijven liggen én daaruit kan opstaan. Dat nu, is een ‘logisch wonder’, of liever gezegd: het kan niet bestaan.

Naar mijn idee heeft de Haagse dame die Ter Linden opbelde dat aangevoeld. ‘Ik bid dat de Heilige Geest u verlichte,’ had de dame tegen de dominee gezegd. Het is een opmerking die mij zo frappeerde, omdat het zo typerend is voor onze tijd. Niet de dominee sterkt de gemeente in haar geloof, maar de gemeente probeert de dominee te helpen bij het overwinnen van zijn twijfels, in dit geval twijfel aan het natuurkundig wonder van de wederopstanding. Ook Ter Linden was de conversatie kennelijk niet in de koude kleren gaan zitten. ‘Trillend ging ik koffie zetten. In een volgend leven word ik buitenkerkelijk, daar kan ik me nu al op verheugen.’ Het is de vraag of dat volgende leven niet eigenlijk al is aangebroken.

De ongelovige Thomas

Trouw, 14-10-1997

Mijn favoriete figuur uit de bijbel is de ongelovige Thomas. Ik zou ooit nog een boek willen schrijven over vrijdenken en humanisme met op de voorkant een van de schilderijen waarop de ongelovige Thomas de wonden van Christus bekijkt. Want dat is de essentie van wetenschap, van vrijdenken, van rationaliteit: een sceptische houding. Eerst zien, dan geloven.

Bij gelovigen is de ongelovige Thomas niet populair. Men ziet hem als een koppige domoor die maar niet wil bezwijken voor een verplettende waarheid die een kind toch moet kunnen inzien. Maar ook gelovigen blijken – of ze het nu willen weten of niet – schatplichtig aan de patroonheilige van het vrijdenken. Zij ontpoppen zich als zijn volgeling op een soms verrassende manier, namelijk als het over een andere gods-

dienst dan de door hen aangehangen godsdienst gaat.

Om een voorbeeld te noemen: sommige christenen zijn als het op reïncarnatie aankomt veel ongeloviger Thomassen dan ik. Ik wil mij daarin nog wel eens belangstellend verdiepen, zoals ik onlangs gedaan heb voor het jaarboek van *Civis Mundi*, dat geheel aan reïncarnatie gewijd zal zijn. Maar voor sommige christenen is dat volstrekt uitgesloten. Het geringste bewijs voor zulk een voorbestaan wordt met grote resolutheid van de hand gewezen. Eerst zien, dan geloven.

Om te laten zien dat het mij niet om christenen gaat maar om gelovigen in het algemeen, neem ik als voorbeeld een redenering van mijn collega-columnist Hendrik van Teylingen (*Trouw*, 6 augustus). Wie zijn columns leest of zijn prachtige roman *De verschuiving van de aardas*, weet dat Van Teylingen met groot gemak dingen gelooft die werkelijk ongelooflijk zijn. Hij neemt het op voor geloof in beeldjes van (echt) melkdrinkende koetjes en vele andere zaken. Maar lees dan eens hoe sceptisch hij is over de dingen waarin hij om de een of andere reden niet gelooft. Dan steekt de vrijdenker, de ongelovige Thomas, in Van Teylingen de kop op. Met grote gestrengheid worden dan natuurkundige bewijzen gevraagd, en wanneer die uitblijven wordt het te geloven feit naar het rijk der fabelen verwezen.

Lees maar hoe streng Van Teylingen oordeelt over Sai Baba, iemand die door sommigen als een heilige wordt vereerd. De wonderen die Sai Baba voltrekt worden door Van Teylingen afgedaan als ‘gefoezel’ en ‘gegoochel’. Het beruchte te voorschijn toveren van handjes *vibhoeti* (heilige as) is niet te beschouwen als een wonder, maar als gegoochel, schrijft Van Teylingen. Let op hoe onverbiddelijk hij de ongelovige-Thomashouding formuleert. Hij schrijft: ‘Ik zal pas van een wonder willen spreken wanneer hij [Sai Baba] zijn as niet, zoals te doen gebruikelijk, in krenterige porties uit zijn wijde mouw in zijn neerbungelende hand schudt, maar voor een CNN-camera zijn handpalm open en bloot, zodat iedereen erin kan kijken, gestrekt houdt en er dan zo veel as uit op laat rijzen dat hij er voorgoed door aan het oog van zijn misleide lezers onttrokken wordt.’ Van Teylingen doet dan ineens niet onder voor de meest verstokte vrijdenker.

Eerst zien, dan geloven.

Hendrik van Teylingen is intussen overleden. Zijn verrassende en humoristische bijdragen zullen we dus helaas moeten missen. Op 17 oktober 1997 schreef hij nog als reactie op bovenstaande column: ‘Een filosoof zo-

als Cliteur, die zijn denkwereld programmatisch afschermt van de onzienlijke Heer der absolute vrijheid, die diepgelovigen niettemin werkelijk waarnemen, en dat niet zozeer met het oppervlak van hun vingertoppen als wel met de diepte van hun hart – zo’n denker zet met zijn Godsverduistering zichzelf gevangen in het stikbenauwde hokje van de materiële wereld, ook al doet hij alsof dat een royaal onderkomen is. Zo iemand vrijdenker noemen herinnert me aan het verhaaltje van de kikker die geboren en getogen was in een waterput. Het arme amfibie wilde maar niet geloven – van een buitenkikker die in zijn put gevallen was – dat er buiten de put een vijver lag te glanzen, wel honderd keer zo groot en vrij als zijn put... Wat die buitenkikker op zijn beurt misschien niet zou hebben willen aan nemen was dat er buiten zijn vijver een oceaan glom, wel honderdduizend miljard keer zo groot en vrij als zijn vijver...’

Weer een onderzoek

Trouw, 18-11-1997

Jawel hoor, wéér een onderzoek. Gelovig en randgelovig Nederland heeft iets weg van de aap die maar blijft proberen of de stomp toch niet op de fles past. De aap kijkt naar de fles, kijkt naar de stomp. Nog eens proberen. Nee, weer niet. Maar het moet toch kunnen. Het zou zo léuk zijn als het kon. Verbouwereerd kijkt hij naar de twee voorwerpen, stomp en fles, heen en weer. Maar zijn grijze massa is niet toereikend om het te bevatten: het past echt niet.

Zo kijkt ook gelovig Nederland ontgoocheld naar de cijfers. Vooral degenen die een officiële functie hebben binnen het geloof. Van koor-knaap tot kardinaal; men kán het maar niet geloven (over geloven gesproken). Dan maar weer een nieuwe enquête proberen. En telkens met hetzelfde resultaat: het geloof past echt niet op het moderne denken.

Thesen en hypothesen worden gewikt en gewogen. Als we nu eens alle grootse pretenties lieten varen en gewoon inspirerende verhalen gingen vertellen? Maar ja, wat is dan nog het verschil tussen het evangelie en de verhalen van Charles Dickens? En als we nu eens ‘minder’ gingen geloven, kunnen we dan dat heel kleine pietsie geloof, geloof dat op zijn buik over de vloer kruipt van bescheidenheid, niet veiligstellen? Maar ja, we geloven al zo weinig.

Wat zou er nóg minder kunnen? Nog minder geloven dan dat er ‘iets’

is? En als we nu eens de nadruk gingen leggen op de persoonlijke beleving, zoals de EO doet? De tot voor kort weggehoonde Andries Knevel lijkt ineens de laatste strohalm waaraan een verdampende christenheid zich vastklampt. Zichtbaar geamuseerd hield de EO-man tijdens het tv-programma *Trefpunt* kardinaal Simonis voor dat het middeltje dat de EO toepaste, ook de katholieken wel had kunnen helpen. Maar helaas, nú is het te laat. De kerkvorst hoorde hem bedremmeld aan.

U verdenkt mij van triomfalisme, lezer. U vergist zich. Ik ben er nog beroerder aan toe dan u. Zieltogend hapt de enig ware Kerk der Rede en Verlichting naar adem. 24 procent van u gelooft nog. Twee miljoen mensen gaan wekelijks naar de christelijke kerk. Dat is een aanzienlijk aantal. Mijn geestelijke stroming, die der humanisten, vrijdenkers, rationalisten en andere vrijgeesten, heeft zich nooit weten op te werken tot een instituut van enige omvang. Ik maak dus deel uit van de kleinste denkbare geestelijke minderheid. En wij, wij humanisten, wij religiosiseren, postmoderniseren en vermarketen even snel als u seculariseert.

Erasmus, geef ons moed.

Zielsverhuizing

Trouw, 16-12-1997

De filosoof Schopenhauer schreef al in de vorige eeuw dat het een illusie zou zijn te denken dat christelijke missionarissen zouden slagen in hun pogingen om Aziaten te bekeren. Het omgekeerde zal gebeuren, voorspelde Schopenhauer. Het boeddhisme en het hindoeïsme zullen juist het christendom bekeren; de Aziaten komen naar ons. Wanneer men de cijfers beziet over het geloof in reïncarnatie (of 'zielsverhuizing', mooie term eigenlijk) lijkt Schopenhauer gelijk te krijgen. Uit een onderzoek naar het geloof bij de Friezen, uitgevoerd in opdracht van de *Leeuwarder Courant* aan het begin van dit jaar, bleek dat onder rooms-katholieken 24 procent in reïncarnatie gelooft, tegenover 14 procent onder de hervormden en 3 procent onder de gereformeerden. Landelijk blijkt 25 procent van de mensen (nu in het algemeen dus) in reïncarnatie te geloven.

Zielsverhuizing lijkt ook steeds meer aan aanhang te winnen. De arts en filosoof H.S. Verbrugh, een deskundige op dit terrein, schrijft in zijn bijdrage aan *Karma, reïncarnatie en de roep om zingeving* (onder redactie van S.W. Couwenberg) dat hij op basis van eigen ervaring in het filo-

sofieonderwijs aan eerstejaarsstudenten weet dat reïncarnatie sterk onder jongeren leeft en dat de belangstelling eerder toe- dan afneemt. Ik heb die ervaring ook. Al tien jaar leg ik de theorie van Plato uit aan studenten. Een onderdeel van die theorie is dat mensen in dit leven herinneringen hebben aan het directe contact met 'ideeën' tijdens een vorig leven. Verbijsterd werd ik aangestaard tien jaar geleden. Maar nu, ach, dat spreekt wel aan.

De leer van de zielsverhuizing is ook goed te verenigen met het wijdverbreide atheïsme van deze tijd. In de klassieke theïstische leer van jodendom, christendom en islam wordt de mens door God geschapen. Reïncarnatie gaat uit van een eeuwige ziel, daarmee een kenmerk aan de menselijke ziel toeschrijvend dat in het theïsme aan God is voorbehouden. Ik begrijp dan ook niet goed hoe Chris Rutenfrans in zijn artikel in *Trouw* (9 december) kan menen dat de visjnoëtische monnik Van Teylingen, die op basis van zijn sympathie voor het vedische denken in reïncarnatie gelooft, tevens 'vrij dicht bij het christendom' staat. Weliswaar meent Van Teylingen dat 'het persoonlijke aspect van God, Bhagavan, de factor is die aan de reïncarnatie haar zin geeft', maar de 'god' over wie hij het dan heeft, kan toch niet de schepper-god zijn van het klassieke theïsme en dus van het christendom.

Christendom en reïncarnatie lijken mij onverzoenbaar. Een god die alles schept uit het niets, is onverenigbaar met reeds 'bestaande zielen'. Het ligt dan ook voor de hand dat reïncarnatie als zingevingsperspectief aan betekenis zal winnen waar de klassieke, theïstische godsdiensten hun aanhang zien verminderen.

Overigens lijkt mij geloof in reïncarnatie ook beter te beantwoorden aan de 'roep om zingeving' dan het christendom en andere theïstische godsdiensten. Dat verklaart ook het succes van de Aziatische godsdiensten en de juistheid van Schopenhauers profetie. Reïncarnatie accentueert de continuïteit tussen verschillende stadia van de persoonlijke ontwikkeling. Dat geeft 'zin', omdat het heden een voortzetting is van het verleden. De theïstische tegenhanger van reïncarnatie, geloof in onsterfelijkheid, maakt het leven eerder 'zin-loos': een volkomen andere zijns-toestand waarin men hierna zou komen te verkeren en die eeuwig voortduurt. Wat moet men daarmee? Gerard Reve heeft wel eens opgemerkt: 'Ik vind dit leven al geweldig. En straks nog het eeuwig leven in de Hemel, je vraagt je wel eens af: "Waar hebben wij het aan verdiend?"'

Hendrik van Teylingen diende zijn 'favoriete atheïst Paul Cliteur, in zijn

afwijzing van God altijd zo warm gelovig' van repliek (Trouw, 18 december 1997). 'Het is een probleem dat we weinig weten van wat Jezus allemaal te vertellen had. Niemand stelde hem ontologische vragen. Iedereen zeurde hem maar aan zijn hoofd over zijn lamme hand of zijn zere been. Geen wonder dat Jezus zei: 'Nog veel heb ik u te zeggen, maar gij kunt het thans niet dragen', terwijl hij misschien popelde om karma en reïncarnatie uit te leggen, waarover hij alles had kunnen horen tussen zijn onbeschreven twaalfde tot dertigste jaar, waarin hij onder meer in India de Bhagavad-gita zou hebben kunnen bestuderen. Zielen bestaan eeuwig, aanvaardt Cliteur. Maar hij meent daarbij dat "een god die alles schept uit het niets onverenigbaar is met reeds bestaande zielen". Ho! Wie zegt dat God ook de zielen schept? De Bhagavad-gita leert dat de vanouds bestaande zielen afzonderlijk rondlopende deeltjes zijn van de vanouds bestaande God.'

Geloofsdiscriminatie

Trouw, 23-12-1997

'Katholieken willen geen gereformeerde docent,' meldt *de Volkskrant* (12 december). Het gaat om de zaak van een gereformeerde godsdienstwetenschapper, dr. G. ter Haar, die al zes jaar op contractbasis verbonden is aan de KTU (Katholieke Theologische Universiteit) in Utrecht. Het dienstverband werd niet verlengd en een vaste betrekking werd aan de godsdienstwetenschapper onthouden. Reden: men wilde liever een katholiek.

De instantie die dit soort zaken moet beoordelen, is de raad van toezicht. Deze staat onder voorzitterschap van aartsbisschop Simonis. Het college van bestuur van de KTU heeft geen probleem met het aanstellen van een gereformeerde docente. De voorzitter daarvan, professor J. Giesbers, verklaarde tegenover de pers: 'Voor mij persoonlijk maakt de geloofsbelijdenis bij een vak als godsdienstwetenschappen niets uit. Mevrouw Ter Haar is een christenmens en dat is voldoende.' Een opvallende uitspraak. Want hoe zit het nu? Als voor godsdienstwetenschappen de geloofsbelijdenis niets uitmaakt, dan zou ook een moslim, atheïst of agnost godsdienstwetenschappen kunnen geven aan de KTU. Dan zou ook niet vereist zijn dat men 'christenmens' is.

De docente heeft in elk geval geklaagd bij de FNV, en de FNV gaat klagen bij de Commissie Gelijke Behandeling. Door de KTU (of liever door de raad van toezicht van de KTU) zou 'geloofsdiscriminatie' worden ge-

pleegd. Een intrigerende term, ‘geloofsdiscriminatie’. Op het eerste gezicht zou men zeggen dat zoiets onmogelijk is aan een confessionele instelling. Is het feit dat men onderscheid maakt naar geloof niet juist de bestaansreden van een KTU? Is het voor een godsdienstwetenschapper niet even absurd om te klagen over ‘geloofsdiscriminatie’ als voor een atheïst dat hij niet tot priester kan worden gewijd? In beginsel wel, lijkt me. De gereformeerde docente en de FNV verdedigen een zwakke zaak. Van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (art. 6 van de Grondwet) en de daarop gebaseerde vrijheid van onderwijs (art. 23) zou niet veel overblijven, wanneer met een beroep op het gelijkheidsbeginsel (art. 1) confessionele instellingen gedwongen zouden worden docenten te accepteren die niet voldoen aan hun grondslag.

Voor de docente en de FNV zijn er slechts twee lichtpuntes. Het eerste is dat de docente al zes jaar aan de instelling heeft gewerkt en dat er toen kennelijk geen bezwaar is gemaakt tegen haar gereformeerde status. Nu, met de overgang naar een vaste aanstelling, komt de raad van toezicht met bezwaar. Dat is vreemd. Als de katholiciteit zo belangrijk is, zou de Commissie Gelijke Behandeling kunnen oordelen, dan moet het dat ook zijn voor tijdelijke docenten. Een tweede lichtpuntje voor de docente en de FNV is dat men kan betogen dat voor godsdienstwetenschappen de identiteit van de docent minder belangrijk is dan voor een vak als kerkleer of moraaltheologie. Daarop had ook Giesbers al gewezen. ‘Wij hebben de richtlijnen uit het Vaticaan erop nageslagen en daaruit geconcludeerd dat Rome voor deze functie niet per se een katholiek eist.’ Kortom, Simonis is roomser dan de paus.

Het lastige voor de rechter is dat hij met het tweede punt zich zou begeven op een glibberig pad. De rechter gaat dan kerkelijke documenten en principes interpreteren en daar is hij eigenlijk niet voor opgeleid. Een verstandige rechter zal proberen om daar zoveel mogelijk buiten te blijven. In de praktijk betekent dit dat de rechter zich conformeert aan de interpretatie van de kerkelijke richtlijnen zoals gegeven door de raad van toezicht, of dat hij deze hoogstens heel marginaal zal toetsen. De FNV en de docente zouden er dan ook het beste aan doen zich te concentreren op het eerste punt: de KTU is niet consequent in het toepassen van de identiteitseis. Er wordt onderscheid gemaakt tussen tijdelijke en vaste docenten en het valt niet in te zien op welke legitieme grond dat zou gebeuren. Van geloofsdiscriminatie is in elk geval geen sprake. Laten we die pathetische term maar snel vergeten.

‘Ja, waarom zou een praktiserend homoseksueel beter zijn dan een dief?’, aldus een omstreden citaat van RPF-politicus Leen van Dijke. Mag je zoiets zeggen? Ik denk het wel. Mensen die zich de laatste tijd inzetten voor zo’n nobel ideaal als openstelling van het huwelijk voor gelijkgeslachtelijke partners, maken zich eigenlijk een beetje belachelijk door juridische actie te ondernemen tegen iemand die in alle oprechtheid een bezwaar uitspreekt tegen een bepaalde seksuele voorkeur.

Zo’n mooi ideaal als openstelling van het huwelijk stelt een van overheidswege gesanctioneerde, redeloze discriminatie aan de orde: een liefdesband tussen heteroseksuelen krijgt wel de bevestiging van de staat, eenzelfde band tussen homoseksuelen niet. En dat alleen maar om de onnozele en irrelevante reden dat homo’s geen nageslacht kunnen produceren. Maar daar is het in het huwelijk toch ook helemaal niet om te doen? Het huwelijk is toch geen procreatiefabriek? Wat een lage dunk moet men wel van het huwelijk hebben wanneer men het in zulke biologistische en naturalistische termen omschrijft dat de voortplanting daarvan de essentie vormt.

Nu de zaak die in het geding is. In het geval van Van Dijke gaat het om een mening, een mening die bovendien wordt ingegeven door een interpretatie van een heilig geschrift. Geeft dat laatste aan de mening van Van Dijke een extra bescherming? Ik denk het niet. Voor mij zijn de geschriften van Schopenhauer en Voltaire heilig. Ik ken daarvan, net als Van Dijke met zijn bronnen, passages uit het hoofd. Ik memoreer ze af en toe. Ik raak in vervoering door de schoonheid van hun stijl. Ik stileer mijn leven overeenkomstig de aanbevelingen van deze seculiere heiligen.

Als ik echter alles zou herhalen wat Schopenhauer en Voltaire over bijvoorbeeld joden hebben gezegd, zou ik onmiddellijk het Openbaar Ministerie aan mijn broek hebben. Dat doe ik dus niet. Niet uit pragmatisch oogpunt, maar ook uit principiële overwegingen. De vrijheid van godsdienst kan nooit een rechtvaardiging vormen voor laster en discriminatie. En toch heeft Van Dijke een sterke zaak. Hij moet het naar mijn idee alleen niet hebben van artikel 6 van de Grondwet (de vrijheid van godsdienst), maar van artikel 7 (de vrijheid van meningsuiting). Weliswaar moeten er ook aan de vrijheid van meningsuiting grenzen gesteld worden (je mag niet ten onrechte ‘Brand!’ roepen in een volle schouwburg), maar die moeten toch ruimer getrokken worden dan bij de vrijheid van godsdienst.

Dat heeft te maken met het feit dat de vrijheid van godsdienst een soort

‘genotsrecht’ is. Het is fijn en belangrijk dat mensen dat hebben, maar het is uiteindelijk gebaseerd op een vorm van individueel-spiritueel hedonisme. Voor de ontwikkeling van de beschaving is de vrijheid van godsdienst van veel minder belang dan de vrijheid van meningsuiting. Alle denkbelden die we op het ogenblik voor waar houden, alle grote ideeën die we hebben, alle wetenschappelijke theorieën die we aanhangen, alle ideologische overtuigingen die we koesteren – ze zijn allemaal eens bevochten op andere ideeën, theorieën en overtuigingen. Ook de vrijheid van seksuele voorkeur moest eens worden bevochten. Hoe kon dat plaatsvinden? Inderdaad: door de vrijheid van meningsuiting. Dit principe is dus zo elementair, zo basaal voor elke vorm van beschaving dat we maar wat gekwetste gevoelens voor lief moeten nemen. Dat is de prijs die we betalen voor de ontwikkeling van de beschaving. Het pad der beschaving is geplaveid met gekwetste gevoelens.

Historisch gezien is de vrijheid van godsdienst de basis voor de vrijheid van meningsuiting. Laatstgenoemd recht kwam immers naar voren als verdere ontwikkeling van de godsdienstvrijheid. Maar principieel is de vrijheid van meningsuiting de basis voor de vrijheid van godsdienst. Eens zal ook de vrijheid van godsdienst verdwijnen. Niet omdat mensen hun godsdienst niet meer mogen belijden, maar omdat deze opgaat in de vrijheid van meningsuiting.

Van Dijke is uiteindelijk vrijgesproken.

Bisschop Bomers en het Agnostisch-Democratisch Appèl

Trouw, 07-04-1998

Onder de titel ‘De omstreden strijdbaarheid van bisschop Bomers’ publiceerde de *Leeuwarder Courant* van 4 april 1998 een interview met de bisschop van Haarlem. Bomers had ik vorig jaar al leren kennen in een discussie met de atheïst Herman Philipse in *NRC Handelsblad*. Nu ben ik van hetzelfde geloof als Philipse, maar ik kan me toch wel herinneren dat ik onder de indruk was van de originaliteit en denkracht waarmee Bomers het christelijke standpunt neerzette. Daarna las ik ook nog dat hij bezwaren had tegen pastoraal werkers en priesters die betaald worden door de kerk, maar die het gezag van de kerk ondergraven met hun heterodoxe opvattingen.

Die man kán niet alleen wat, maar hij dúrft nog wat ook, dacht ik.

Want dat is natuurlijk helemaal fout in Nederland, om van professionele medewerkers te vragen dat zij zich conformeren aan een beleid dat hun van hogerhand wordt opgelegd. Je komt dan aan de verworven vrijheden van de jaren zestig: iedere priester moet afstand kunnen nemen van paus, bisschop en Heilige Schrift en toch door het zendend genootschap gesalarieerd blijven.

Een derde opvatting van Bomers, zo bleek mij uit het interview in de *Leeuwarder Courant*, is dat hij het CDA kritiseert omdat deze partij niet langer christelijk is. Interviewer Wilfred Scholten merkt fijntjes op dat de bisschop reeds in 1993 'met veel kabaal' zijn lidmaatschap van het CDA had opgezegd. Het zijn van die fijne tussenzinnetjes waarmee een interviewer altijd even aan de lezer kenbaar maakt, hoe deze wordt geacht te denken over het voorwerp van zijn journalistieke aandacht. Bomers schijnt nu wel iets te voelen voor de Politieke Partij voor Katholieken van baron Van Boetzelaer.

In november 1997 kwam Christen Democratische Verkenningen, het orgaan van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, met een themanummer over het verkiezingsprogramma van het CDA. Ik heb zelf ook aan dat nummer meegewerkt. Maar belangrijker is nu een bijdrage van prof.dr. J.W. Duyvendak. De laatste was waarschijnlijk uitgenodigd op basis van een binding aan GroenLinks. Wat bleek? Duyvendak signaleerde een 'opvallende en intrigerende overlap tussen de verkiezingsprogramma's van GroenLinks en het CDA'. De verschillen tussen CDA en GroenLinks waren 'niet principieel', maar 'gradueel' van karakter.

Nu zou het best kunnen dat Duyvendak gelijk heeft. Maar wat mij intrigeert, is de wijze waarop men op deze overeenkomst reageert. Ik vrees dat Duyvendak en vele CDA-leden dan denken: o leuk, allerlei overlappingen, wat staan we toch dicht bij elkaar. Mensen als Bomers (en ik) reageren iets anders, vermoed ik: als het CDA-verkiezingsprogramma zich principieel nauwelijks onderscheidt van dat van GroenLinks, is er iets zéér serieus mis met die programma's of met die partijen, en waarschijnlijk met allebei.

Als het CDA joden en moslims erbij wil, oké, maar dan moet men de naam veranderen in Theïstisch-Democratisch Appèl. Als men ook dát nog te beperkend acht en men wil ook de twijfelaars, randgelovigen en vrijzinnigen erbij, goed, maar dan moet men de partij maar omdopen tot Religieus-Democratisch Appèl. Als men ook dat nog te beperkend acht omdat men het eenvoudigweg helemaal niet meer weet op religieus terrein, ook prima, maar laat men zich dan het Agnostisch-Demo-

cratisch Appèl (ADA) noemen.

Zoals het nu zit, kan het ADA net zo goed meedoen met Paars II, want het is in wezen zelf paars geworden. Of zou dit misschien ook de bedoeling zijn?

Sssjt

Trouw, 23-06-1998

Er wordt zoveel gesproken over oecumene dat ik nu maar eens heb opgezocht wat dat betekent. 'Algemene Kerk, de éne Kerk voor de hele wereld,' vermeldt *Van Dale*. Het kan ook betekenen: het streven daarnaar. Het vreemde met deze omschrijving is dat al naargelang het perspectief dat je inneemt het óf een volledig bereikt óf een volledig onbereikbaar ideaal betreft. Bereikt, want je kunt immers zeggen: 'Maar die ene kerk is er al, mijn kerk namelijk.' Iedereen die zijn geloof serieus neemt, zal toch menen dat zijn eigen kerk die ware kerk is, want anders was hij daar niet lid van. Zo was bijvoorbeeld de Duitse dichter Novalis een aanhanger van de oecumene. In 1799 schreef hij een romantisch opstel onder de titel 'De christenheid of Europa'. Novalis keerde zich tegen de Verlichting met haar veelheid aan opvattingen en daarmee verdeeldheid. We zouden terug moeten naar eenheid van geloof. En die eenheid bepleitte hij onder de hoede van de paus. Die ene kerk was dus al voorhanden. Wanneer men zich daarbij nu maar zou aansluiten was de oecumene compleet. Je zou dat de 'katholieke oecumene' kunnen noemen.

Maar, zo kun je zeggen, Novalis liep met zijn hoofd in de wolken. Feit is nu eenmaal dat mensen niet allemaal meer katholiek zijn. Doorslaggevend is niet wat elk individu als de algemene kerk ziet, maar wat de algemene kerk is volgens het grootste aantal individuen. Stellen we het op die manier voor, dan komt de zaak heel anders te liggen. De mate waarin die oecumene geslaagd mag heten, wordt dan afhankelijk gemaakt van de vraag of iedereen zich bij die ene kerk heeft aangesloten. En daar ligt meteen het probleem: men kan wel hopen dat iedereen van die kerk lid wordt, maar een kleine blik over de wereldgeschiedenis of in de diepten van het menselijk hart leert ons dat zoiets waarschijnlijk nooit zal gebeuren. Oecumene in deze zin is dus volledig onbereikbaar.

Hoe lossen we dat probleem op? De oplossing die daarvoor bedacht is, is dat men een heel speciale draai heeft gegeven aan dat oecumenisch ideaal. Men stelt zich ten doel om als gelovige zo min mogelijk te gelo-

ven waar een ander het wel eens mee oneens zou kunnen zijn. Wanneer iedereen zich deze inspanning werkelijk zou getroosten, komt er een punt waarop mensen inderdaad allemaal hetzelfde geloven. Je zou dat de ‘volksoecumene’ kunnen noemen. In deze zin opgevat, is de strategie van de volksoecumene precies het tegenovergestelde van wat de katholieke oecumene voorstaat.

Traditioneel denkt de kerk katholiek oecumenisch. Als ik nu maar zo goed mogelijk uitleg wat de ware geloofsleer is, gaan de mensen het vanzelf geloven, zo denken de paus en Novalis. Maar wat die volksoecumeniërs willen is precies het omgekeerde: probeer zo min mogelijk te geloven wat een ander niet gelooft, dan geloof je op een gegeven moment allemaal hetzelfde. En dán is verwerkelijk wat de katholieke kerk tevergeefs heeft nagestreefd.

Een interessante vraag ten aanzien van die volksoecumene is waar deze eindigt. Allerlei zaken die gelovigen verdeeld houden, zouden dan uit die oecumenische leer geschrapt moeten worden: middelaarschap, geloof in hemel en hel, wederopstanding der doden, enzovoorts. Maar wat mag je als volksoecumeniër nog wel geloven? Het ene dogma waar die volksoecumene waarschijnlijk op uitkomt, is dat men zegt: ‘Ik geloof...’ Maar op het moment dat iemand op die puntjes iets dreigt in te vullen, zegt een medeoecumeniër natuurlijk snel: ‘Sssjt.’ Want op het moment dat daar werkelijk iets wordt ingevuld, leg je eigenlijk alweer de grondslagen voor het eerste schisma.

Hedendaagse kettters

Trouw, 22-09-1998

Ketterzijn was vroeger geen pretje. Socrates werd ervan beschuldigd de goden van de staat niet te vereren en nieuwe goden te introduceren. Daarom werd hij veroordeeld tot de gifbeker. De grootste kettervervolgingen in Europa vonden, zoals bekend, plaats onder het christendom. De Grieken hadden nog geen goed ontwikkelde orthodoxie, waardoor ook eventuele ketterij niet van de grond kwam. Dat was anders in de zeventiende eeuw. Op 8 februari 1600 werd Giordano Bruno veroordeeld vanwege verschillende leringen die in strijd waren met de door de kerk geproclameerde waarheid. Een maand later werd hij op het Campo dei Fiori in Rome levend verbrand, volgens sommigen nadat het kruisbeeld hem was voorgehouden en hij zijn hoofd had afgewend. Tot in de ne-

gentiende eeuw hebben ketterse opvattingen problemen opgeleverd voor degenen die ze eropna hielden. Kant moest nog zeer voorzichtig schrijven om niet met het kerkelijk leergezag in conflict te komen. Fichte verloor zijn leerstoel wegens strijd over zijn atheïsme. Schelling moest zich verdedigen tegen aanklachten van atheïsme waartoe zijn spinozistische opvattingen noodzakelijk zouden leiden.

Opvallend is het dan dat in tegenstelling tot de oude ketters hedendaagse ketters alleen maar voordeel lijken te trekken van hun dissidente opinies. Wie als buitenstaander een boek schrijft over Jezus of over een of ander godsdienstig leerstuk, moet concurreren met talloze andere schrijvers over dat onderwerp. De media hebben doorgaans maar weinig belangstelling voor dit soort theorieën. Behalve wanneer men zo'n boek schrijft als dissidente insider. Dat is bijvoorbeeld het geval met Ter Linden, Den Heyer, Kuitert en vroeger met Schillebeeckx en Küng. Echt belangstelling voor wat deze theologen beweren, heeft de grote ongelovige of randgelovige massa nauwelijks. Maar wat een elektrificerende werking op het grote publiek heeft, is dat zij hun uitspraken doen terwijl zij formeel onder het leergezag staan.

Hoe vaak viel niet het woord 'moedig' in de reacties op de boeken van Kuitert. Maar wat is er moedig aan om uit te spreken dat je niet meer gelooft wat het overgrote deel van de mensen niet meer gelooft? Wie zegt dat de slang niet gesproken heeft, verwoordt in deze tijd een verpletterende gemeenplaats. Wie vertelt dat iemand die dood is gegaan niet uit zijn graf kan opstaan, presenteert niet een verrassend inzicht in de aard van de natuurkundige werkelijkheid. Maar wie zich eerst aansluit bij een inmiddels piepklein genootschap van mensen waarin men gelooft dat althans een persoon over water kan lopen, om vervolgens te zeggen dat men dat bij nadere overweging toch niet gelooft, oogst applaus. Ja, zelfs een staande ovatie van mensen die niets van doen hebben met de inhoud van godsdienstige controverses.

Wat je als theoloog dus moet doen om verzekerd te zijn van grote aandacht voor je werk is, zo lijkt het:

- 1 je aansluiten bij een kerkgenootschap en namens dat kerkgenootschap een officiële functie vervullen (hoogleraar, geestelijk werker);
- 2 vervolgens omstandig betogen dat je het niet eens bent met waar die kerk voor staat. En dan natuurlijk wel proberen op die positie te blijven zitten. Dat is het gedrag van de moderne ketter. Hij maakt om begrijpelijke redenen geen gebruik van zijn recht om uit te treden.

Laten we zijn positie niet verwarren met die van de oude ketters. De enige mogelijkheid voor Giordano Bruno om uit te treden was afscheid te nemen van dit bestaan. Dat is nog wel even wat anders.

Te scheutig, te zuinig

Trouw, 29-09-1998

Half tien in de morgen. De telefoon gaat, het is de *Haagsche Courant*. Of ik het nieuwe boek van Kuitert, *Jezus: nalatenschap van het christendom*, gelezen heb? Ja, dat heb ik. En wat ik daarvan vond? Nog wat slaperig door de onrustige nacht met Valery, mijn vandaag precies drie weken oude dochter, formuleer ik iets over God, Jezus en de Laatste Dingen. Kuitert staat met dit boek buiten de gereformeerde traditie, zeg ik stoer. Nee, sterker: Wie de goddelijke natuur van Jezus ontkent, is geen christen meer. In de trein naar Leiden schiet mij, zoals zo vaak, een betere formulering te binnen. De theologie van Kuitert? Te scheutig met God, te zuinig met Jezus.

Te scheutig met God. In verschillende boeken, als laatste in *Aan god doen* (1997), geeft Kuitert aan dat naar zijn idee de mens ongeneeslijk religieus is. Om zijn geloof, hoop en liefde te investeren zoekt de mens naar wat boven hem uit gaat. Waar dat investeren met onvoorwaardelijke toewijding gebeurt, is sprake van religie. Door deze semantische kunstgreep is de mens inderdaad een onverbeterlijk religieus wezen geworden. Of men zich nu overgeeft aan voetballen, popmuziek, een pasgeboren dochter, een femme fatale of de alcohol; als die toewijding maar onvoorwaardelijk is, hebben we religie. Het behoeft geen betoog dat wanneer men dat object van die onvoorwaardelijke toewijding 'god' gaat noemen, dit leidt tot een grenzeloze overbevolking van de godenhemel. Secularisatie is dan slechts schijn; het is Götterwandlung, nooit Götterdämmerung. De traditionele goden maken plaats voor Madonna, koning alcohol of het pasgeboren kindje in de wieg – maar goden blijven het.

Theologische bezwaren kan ik tegen deze herkerstening op basis van verandering van definities niet hebben. Maar het is wel de vraag wat er met deze godsinflatie gewonnen is. Een verdamping van de goddelijke dimensie, lijkt mij, geen herintroductie. Wie goden in ere wil houden, moet daar niet te scheutig mee omgaan. Veel van de moderne theologie komt neer op een ijdel gebruik van Zijn naam.

Te zuinig met Jezus. Een tweede punt in Kuiterts boek betreft zijn herwaardering van Jezus. Op het concilie van Chalcedon werd in 451 de tweenaturenleer vastgelegd: aan Jezus zou zowel de goddelijke als de menselijke natuur moeten worden toegeschreven. Kuitert stelt dit nu ter discussie. Jezus moet niet te veel worden opgehemeld, meent hij. Dat zou kunnen, maar de vraag is wel wat er van Jezus overblijft wanneer men hem de goddelijke status ontzegt. Als u het mij vraagt: niet veel. Als ethicus of wijsheidsleraar slaat Jezus een pover figuur wanneer we hem vergelijken met Boeddha, Socrates, Confucius of zelfs met Albert Schweitzer of Mahatma Gandhi. De waardevolle zedelijke voorschriften die hij predikt (het liefdesgebod of de gulden regel) werden eerder door anderen geformuleerd, en vaak beter.

Jezus is origineel voorzover hij in zedelijke aangelegenheden een onverbiddelijke oriëntatie op God proclameert. Maar uit ethisch oogpunt is dat – zoals onder anderen Kierkegaard goed begreep – hoogst laakbaar. Want het naleven van zedelijke geboden omdat het loon in de hemelen groot is, is op zijn vriendelijkst gezegd zedelijk niet verantwoord. De enige redding voor Jezus is hem royaal de goddelijke status toe te schrijven, want als exemplarische morele leider heeft hij niet veel te betekenen. Ze hadden het in 451 dus heel goed begrepen.

Gesubsidieerd kritiseren

Trouw, 27-10-1998

In zijn *Nouveau christianisme* (1825) beschuldigt de Franse filosoof Claude Henri de Saint-Simon de katholieke kerk ervan twee instituties in het leven te hebben geroepen die ‘diametraal tegengesteld zijn aan de geest van het christendom’: de inquisitie en de jezuïeten. Niet een erg choquerende visie, zal men zeggen. De afkeer van de inquisitie is tegenwoordig volkomen vanzelfsprekend. Zelfs het Vaticaan is niet meer bereid deze zwarte bladzijde uit zijn geschiedenis te vergoelijken. Maar juist bij die vanzelfsprekendheden moet men oppassen. Zo worden tegenwoordig de meest onlogische consequenties getrokken uit die afkeer van de inquisitie. De opvallendste daarvan is dat men aan de kerk eenvoudigweg het recht ontzegt een bepaald leergezag hoog te houden en dit bindend voor te schrijven aan mensen die namens die kerk publieke functies bekleden.

Neem als illustratie het geval-Hoogstraten. ‘Na vele jaren kritisch-

trouwe dienst aan de theologische faculteit Nijmegen ging de eenenzestigjarige hervormde theoloog Hans-Dirk Hoogstraten daar afgelopen zomer voortijdig weg, keurig met een afscheidscollege, maar in een bozige sfeer' lezen we in de krant (Pieter van der Ven, *Trouw*, 22 oktober). Vanwaar die bozigheid? Hoogstraten had 'princiepelijk geweigerd ineens een verklaring te tekenen dat hij zich als theoloog van de Katholieke Universiteit Nijmegen strikt aan de regels van de Vaticaanse 'breinpolitie' onderwierp.

Hoogstraten had de geëiste loyaliteit vergeleken met een ariërverklaring. Het zijn natuurlijk potsierlijke kwalificaties. Kennelijk begrijpt Hoogstraten niet dat we in Nederland vrijheid van godsdienst en levensovertuiging kennen (art. 6 van de Grondwet) en dat daarop een vrijheid van onderwijs is gebaseerd (art. 23 van de Grondwet). Die vrijheden brengen met zich mee dat levensbeschouwelijk gekleurd onderwijs mogelijk is, bekostigd uit publieke middelen. Deze twee vrijheden zouden volkomen worden ondermijnd wanneer – om maar een voorbeeld te noemen – islamitische scholen zouden moeten dulden dat daar atheïsten komen lesgeven.

Hoogstraten is protestant en dus hoort hij helemaal niet thuis op de Katholieke Universiteit. Dat wordt nog duidelijker wanneer men leest wat hij in die 'vele jaren' aan de KUN gedoceerd heeft. 'Met een beroep op de joodse traditie pleit hij voor het primaat van de vrijheid van vragen, die altijd wars is van claims van zeker weten'. Laat ik er nu niet over vallen dat het beroep op de 'joodse traditie' om vrijdenkerij te rechtvaardigen nogal verbazingwekkend mag heten. In het Oude Testament kan men lezen dat de 'joodse traditie' ketters met dezelfde gezwinde spoed naar de brandstapel verwees als het Vaticaan daarna gedaan heeft. Dat Spinoza in 1656 niet door zijn joodse geestverwanten verbrand werd, was alleen te danken aan het feit dat de joden in zeventiende-eeuws Nederland niet met lucifers mochten spelen.

Maar afgezien daarvan: hoe kan een verstandig persoon in alle ernst verwachten dat een katholieke instelling gedwongen zou moeten worden een mengsel van protestantisme, jodendom en vrijdenkerij te subsidiëren? Hoogstraten is niet alleen 'vele jaren' te laat met zijn afscheidscollege; hij zou eigenlijk vele jaren onterecht opgestreken salaris moeten terugstorten in 's Rijks kas. Maar hoewel Hoogstraten plaatsvervangende gewetensbezwaren heeft voor de paus, heeft hij er kennelijk geen bezwaren tegen op de loonlijst te hebben gestaan van een katholieke instelling. De hervormd-joodse vrijdenker wil niet alleen kunnen

kritisieren, maar vooral gesubsidieerd kunnen kritisieren.

Voor het bidden op school is geen apart lokaal nodig

Trouw, 24-12-1999

Bidden op een openbare school? Natuurlijk. Gedachten zijn vrij; bidden is een vorm van denken. Maar de vraag is dan ook niet of er een 'bidverbod' moet gelden op het Calandlyceum, maar of een school van openbaar onderwijs kan worden verplicht tot verschaffen van faciliteiten voor verschillende godsdienstige groeperingen. De openbare school is daartoe niet verplicht. Sterker, de openbare school die daartoe overgaat, is geen openbare school meer. Zij verkwanselt de grondslagen van ons grondwettelijk systeem. Het wordt een school van bijzonder onderwijs die door verkeerd begrepen ideeën over tolerantie en respect niet meer weet hoe ons onderwijssysteem in elkaar zit.

Dat systeem zit heel fijnmazig in elkaar. Wij proberen recht te doen aan een maximaal aantal wensen van gelovigen en niet-gelovigen door ieder zijn eigen schooltype te verschaffen. Wij hebben in de grondwet 'vrijheid van godsdienst en levensovertuiging' vastgelegd. Die 'vrijheid van' betekent dat men vrij van godsdienst kan blijven als men wil. Maar ook dat men de vrijheid heeft om bij voldoende omvang van een groep gelijkgezinden een eigen school op te richten. Die vrijheid van godsdienst wordt volledig ondermijnd wanneer alle scholen in Nederland worden gedwongen tot verschaffen van bidfaciliteiten voor verschillende leerlingen. Dan zou niet alleen het openbaar onderwijs 'van kleur verschieten', maar ook het bijzonder onderwijs. Precies dezelfde argumenten die R. Evers (*Trouw*, 21 december 1999) aanvoert, namelijk tolerantie en respect, om de openbare school te dwingen bidlokalen aan te bieden, zouden ook gelden voor de joodse scholen. Joodse scholen zouden voorzieningen voor moslims moeten aanbieden. Christuskruizen zouden moeten worden ingevoerd aan de muren van alle scholen.

Het probleem met het vervagen van de grenzen tussen openbaar en bijzonder onderwijs is tweërlei. Allereerst dat de quasi-toleranten de gevolgen van een consequente toepassing van hun beginselen niet wensen te doordenken. Ach, dat lokaal stond toch leeg, zou je dan die kinderen daar niet kunnen laten bidden? Maar daar ontstaat wel een vaste praktijk. Men kan het lokaal niet een jaar later ineens weer afpakken.

Een tweede probleem met de quasi-toleranten is dat zij de verkeerde

parallellen trekken. Bijvoorbeeld die van het vrijgeven van de kinderen tijdens het Suikerfeest met het laten dragen van hoofddoekjes. Maar het aanbieden van bidfaciliteiten is iets heel anders. Bij het vrijgeven voor religieuze feestdagen en het laten dragen van godsdienstige symbolen laat je kinderen naar huis gaan om dáár hun religieuze praktijken te beleven. En bij het dragen van de hoofddoekjes hoef je als school geen faciliteiten te verschaffen. Het toestaan van hoofddoekjes lijkt dus meer op het toestaan van een kruisje om de nek of een T-shirtje met een Maria-afbeelding erop. En het verschaffen van bidfaciliteiten lijkt meer op het verschaffen van hoofddoekjes.

Een instelling van openbaar onderwijs verplichten tot het actief faciliteren van godsdienstige praktijken is dus niet een daad van respect of tolerantie, maar van onnadenkendheid.

Een hoofddoekje past niet bij een neutrale rechter

Trouw, 30-06-2001

‘Het was angstaanjagend om steeds maar de straf uit de mond van de president te zien komen, als het water uit een fontein, gelijkmatig, onuitputtelijk, zonder oponthoud. Verhoor, getuigenverklaring, verdediging en eis, het geheel nam vijf minuten in beslag.’ Dat was het weinig vleidend oordeel van de gebroeders Jules en Edmond de Goncourt over de Franse rechtspraak in hun *Journal, mémoires de la vie littéraire* (1853).

Altijd is men onder de indruk geweest van de grote macht die wij aan rechters hebben overgedragen. Vroeger beslisten zij over leven en dood, maar ook tegenwoordig oordelen zij nog over enorme belangen van degenen die voor het hekje verschijnen. Bezinning op de aard van het strafproces en op de waarborgen voor een onafhankelijke procesgang zijn daarom van groot publiek belang.

Een van de consequenties die we hebben verbonden aan de macht van de rechter is dat deze streng aan de wet gebonden is, dat beroep mogelijk is bij een hogere instantie en dat de rechter zowel in zijn uiterlijke verschijning als realiter zoveel mogelijk onafhankelijk is. Die onafhankelijkheid van de rechter wordt symbolisch tot uitdrukking gebracht in de inrichting van de rechtszaal, de wijze waarop de rechter het woord richt tot de verdachte, maar ook in de kleding. De toga moet de tot op zekere hoogte onvermijdelijke verschillen tussen mensen zoveel mogelijk naar de achtergrond dringen. Daarbij past niet dat een liberale rech-

ter een button opspelt met de tekst 'Stem vvd'. Of dat een sikh zijn tulband en *kirpan* (rituele dolk) over de toga draagt. De joodse rechter kan niet zijn keppeltje ophouden en de christen mag zijn kruisje niet uit het gewaad laten bungelen. Zelfs het parelkettinkje wordt discreet thuisgelaten.

De harde kern van iemands gewetens- en geloofsvrijheid wordt daarmee nauwelijks aangetast. Immers, van een rechter wordt niet verwacht dat hij zijn geloof afzweert, zoals de Spaanse inquisitie eiste. Het enige wat van hem verwacht wordt, is dat hij de neutraliteit die van de overheid en in het bijzonder van een rechter verwacht wordt, respecteert en dat hij niet met zijn geloofsovertuiging te koop loopt.

Zolang de rechterlijke macht erop let dat deze strenge regels van het ambt gelijkelijk voor elk lid van de zittende magistratuur worden gehandhaafd, is dit geheel conform het gelijkheidsbeginsel. Problemen rijzen wanneer we gaan onderscheiden tussen religies en levensbeschouwingen die we sympathiek vinden, en religies waarvoor dat niet geldt. We komen dan terecht in een discussie die we nu juist zoveel mogelijk buiten de deur moeten houden. We moeten gaan debatteren over de vraag of we de visie op het hoofddoekje van Cisca Dresselhuys delen of die van Fatima Elatik. We krijgen allerlei tumult over quotaregelingen voor rechters: proportionele vertegenwoordiging binnen de rechterlijke macht van alle religies, levensbeschouwingen, politieke richtingen, ideologische stromingen, etnische oriëntaties enzovoorts. Dit is het soort discussies waar we nu juist met één helder uitgangspunt buiten zouden kunnen blijven: gelijke behandeling van rechters door van allen te eisen dat zij neutraliteit uitstralen.

Het ideaal van een multiculturele samenleving is uiteindelijk ook meer gediend bij een neutrale overheid dan bij een overheid die zelf pluriform is en daarmee partij is geworden. Kenmerkend voor de moderne samenleving is het naast elkaar bestaan van vele opvattingen over het goede leven. Dat behoeft op zichzelf geen probleem te zijn als de spelregels die het verkeer tussen de verschillende levensbeschouwingen moeten reguleren en de instanties die daarop toezien neutraal zijn. De klassieke mensenrechten vervullen op dat terrein een belangrijke functie. Ten aanzien van de mensenrechten kan men onderscheid maken tussen drie relaties waarin deze een rol kunnen spelen, maar wel in een afnemende mate.

De eerste relatie is die van de burger in de volledig openbare sfeer. Hier gelden de mensenrechten optimaal. Ook hier betekent optimaal

niet absoluut. Het recht op vrijheid van meningsuiting laat een procedure wegens belediging onverlet.

De tweede relatie is die van de burger in specifieke verhoudingen waarin onbelemmerde doorwerking van grondrechten problematisch is. Binnen een kerk heeft men niet het recht zijn atheïsme te belijden. In het vrouwencafé gelden andere maatstaven voor vrijheid van meningsuiting dan in de openbare sfeer. In het algemeen kan men zeggen dat de beperkingen hier verder gaan dan in de eerste sfeer.

De derde relatie waarin grondrechten een rol spelen is in functionele verhoudingen. Hier treedt de burger niet meer primair 'als burger' op, maar staat het dienstverband centraal. Wie bij de overheid of bij een bepaald bedrijf gaat werken, moet zich allerlei beperkingen laten welgevalen op het terrein van zijn grondrechten. Wie als vertegenwoordiger van Pepsi-Cola wil werken, kan niet met een beroep op de vrijheid van meningsuiting reclame voor Coca-Cola gaan maken. Wie docent wil zijn op een christelijke school, kan niet de zegeningen van de secularisatie bezingen. Wie als ambtenaar op het ministerie van Justitie werkt, kan geen stellingen in het publieke debat innemen die diametraal ingaan tegen de opvattingen van de minister of het kabinet.

Als dit 'verouderd' mocht klinken, dan moeten we het oudere snel in ere herstellen. Tegenwoordig bestaat de neiging de maatstaven die gelden voor grondrechten in de eerste sfeer, ook aan te leggen voor de bijzondere verhoudingen (de tweede en derde sfeer). Maar is dat wel zuiver? En is dat uiteindelijk ook niet een aantasting van de rechten van anderen? Er wordt al gauw gezegd dat het verbieden van een hoofddoek voor een griffier inbreuk maakt op haar recht op vrijheid van godsdienst. Ook wordt gemakkelijk gezegd dat een dergelijk verbod 'intolerant' zou zijn of geen blijk zou geven van 'respect' voor een andersdenkende. Maar kan men niet met hetzelfde recht stellen dat men door te eisen in alle omstandigheden een hoofddoek te mogen dragen inbreuk maakt op het recht van anderen op een neutrale overheid? En is het niet eigenlijk intolerant om te verlangen dat iedereen, in elke situatie, maar heeft te dulden dat hij wordt geconfronteerd met de specifieke eigenaardigheden van iemands geloof of levensbeschouwing? Zou het niet tevens van een zeker respect getuigen een ander in bepaalde verhoudingen gevrijwaard te houden van de manifestaties van religie en levensbeschouwing?

De brandstapel is bij ons passé

‘De neiging om kritiek op de islam taboe te verklaren, is nauwelijks te onderdrukken. De laatste tijd zien we de termen “moslimhaat” en “islamofobie” in de kranten opduiken. Dat zijn misleidende kreten, bedoeld om een inhoudelijk debat over de islam te voorkomen. Zo’n debat mag altijd gehouden worden. Na de aanslagen in de Verenigde Staten hebben we zeker het recht om de vraag te stellen of de gedachten die de islam uitdraagt door de beugel kunnen. Door onze beugel, wel te verstaan. Dat is geen haat. Dat is geen fobie. Dat is zorg. Wij lijken immers verward in een oorlog om onze normen en waarden. Verliezen we die, dan verliezen we alles wat wij belangrijk vinden.’ Dat schreef Paul Frentrop in een opmerkelijk artikel in HP/De Tijd: ‘Er is iets mis met de islam’. Mijn reactie hierop verscheen in Trouw.

Het artikel van Paul Frentrop heeft volgens mij als kern twee stellingen. De eerste is, zoals de titel aangeeft: ‘Er is iets mis met de islam’. Wie zijn artikel gelezen heeft, weet dat dit mag gelden als een understatement. Zijn betoog is namelijk niets minder dan een vernietigende kritiek op de islam. Fundamentalisme is te vinden in andere wereldgodsdiensten, maar de islam heeft een moderniseringsproces gemist. Daardoor is het minder ‘beschaafd’ dan andere godsdiensten. De islam is daarom ook gevaarlijker dan bijvoorbeeld het christendom.

Frentrop gaat hiermee dwars in tegen de politiek correcte mening over dit onderwerp die ons op dit moment van alle zijden tegemoet schalt. We worden de laatste tijd toegesproken door wijze burgervaders die allemaal dezelfde boodschap uitdragen. Lief zijn voor elkaar. Niet discrimineren. Niet zeggen dat de ene godsdienst beter is dan de andere. Niet zeggen dat godsdiensten hebben bijgedragen aan haat tussen de volkeren.

Niet alleen van burgervaders hoor je dat, ook de wetenschap doet mee. De ene na de andere arabist verschijnt ten tonele die nog eens rustig komt uitleggen dat de islam in wezen een heel vriendelijke religie is en dat we ‘de’ islam niet mogen aanrekenen wat slechts voor een kleine minderheid binnen die religie geldt. Laatst zag ik op de buis ook een hoogleraar in de ‘interculturele communicatie’, een wetenschap waarin Job Cohen en Wim Kok ook wel hooggeleerd moeten zijn, want het komt eigenlijk allemaal op hetzelfde neer: niets onvriendelijks zeggen over welke cultuur, welke godsdienst, welke etnisch-religieuze groepe-

ring dan ook.

Toch blijven daarmee natuurlijk enkele interessante vragen liggen die Frentrop nu juist wel aan de orde stelt. Hoe komt het dat de islam ontvankelijker lijkt voor fundamentalisme dan bijvoorbeeld het christendom? Antwoord: omdat het christendom eigenlijk geen christendom meer is. Het 'christendom' waar we tegenwoordig mee geconfronteerd worden is geen onversneden oergodsdienst meer, maar een wollig amalgaam van jodendom, christendom, Grieks-Romeinse cultuur en verlichtingshumanisme. Het is een geseculariseerd syncretisme. Mijn persoonlijke opvatting is dat met name de Grieks-Romeinse wortels van de westerse cultuur, die versterkt naar voren zijn gekomen in het verlichtingshumanisme, het christendom zoals we dat tegenwoordig kennen hebben geciviliseerd.

Dat we geen echt christendom meer hebben in onze cultuur – met name in Nederland – blijkt uit het gestotter waarmee je geconfronteerd wordt als je iemand recht op de man af vraagt: 'Ben jij christen?' Je hoort dan: 'Eh, ik ben christelijk opgevoed.' Of: 'Ik sta wel in een christelijke traditie.' Of: 'Ik weet mij geïnspireerd door de christelijke traditie.' Maar een volmondig 'ja, dat ben ik', hoor je niet.

Je kunt het ook zo zeggen: het hedendaagse christendom is een façade geworden. Het christendom van de Vrije Universiteit, de Katholieke Universiteit Nijmegen of de Katholieke Universiteit Brabant is allang verpulverd tot een soort oecumenische spiritualiteit, zo niet new age. Van de Katholieke Radio Omroep is er alleen een 'gevoel dat blijft'. De laatste resten echte godsdienst moeten door een heel leger van communicatieadviseurs en andere reclamelui worden opgepoetst om de schijn te wekken dat nog iets resteert wat een afzonderlijke voorziening rechtvaardigt.

Wat merkwaardig genoeg wel is gebleven, is de agressieve en intolerante bejegening van atheïsten, vrijdenkers of gewoon 'nieuwsgierigen'. Met dat laatste bedoel ik: mensen die onbevangen godsdiensten met elkaar willen vergelijken en daarover kritische oordelen uitspreken. De brandstapel is gelukkig passé, maar we hebben kennelijk nog een lange weg te gaan voordat gewoon over culturen en godsdiensten kan worden gediscussieerd op dezelfde manier waarop we dat doen over politieke stromingen en ideologieën.

De tweede stelling van Frentrop is dat overwogen moet worden de islam te verbieden. Hij schrijft: 'Zouden we dan concluderen dat het islamitische gedachtegoed niet deugt, dan moeten we daar ook de conse-

quentie uit trekken. Dan moet de islam als niet passend in een rechtsstaat verboden worden net zoals politieke partijen met onfrisse denkbeelden verboden worden. Zoals de vrijheid van partijvorming niet mag worden misbruikt, zo mag immers ook de vrijheid van godsdienst niet worden misbruikt.’

Hier moet ik met Frentrop van mening verschillen. Beseft hij wel dat hij en ik met deze argumentatie even kwetsbaar zijn als de islamieten? Mijn gewaardeerde collega, de vu-hoogleraar Soeteman, die schrijft dat ik ‘ophitsend’ schrijf en ‘wetenschappelijk vals spel’ speel en meer van dat soort kwalificaties, zou ik niet graag het middel van de echte censuur in handen spelen. De straf op onbevangen onderzoek naar godsdiensten en culturen is gescheld, sociale uitsluiting en *hate mail*. Maar het Openbaar Ministerie heb ik mij – en voorzover mij bekend ook Frentrop – tot nu toe van het lijf kunnen houden. Ik wil dat graag zo houden en daarvoor moeten mensen als Frentrop en ik een prijs betalen, denk ik. Die prijs is dat we het beginsel van de vrijheid van meningsuiting verdedigen tegenover de fanatici die om het verbod roepen van elke meningsuiting die een bedreiging vormt voor de religieuze en culturele ideeën die zij koesteren en die ze niet aan de kritiek van een onbevangen oordeel wensen te onderwerpen.

Dat vraagt veel. Het vergt van christenen en moslims dat zij een kritisch oordeel van Frentrop en van mij over hun godsdienstige voorstellingen dulden. Het vergt van mij dat ik niet meteen naar het Openbaar Ministerie loop wanneer een gekwetste collega mijn analyse ‘ophitsend’ meent te moeten noemen. Maar het vergt ook van ons, autochtone Nederlanders, dat we uitspraken van El Moumni over homoseksualiteit die we niet graag horen, tolereren. Als we die houding werkelijk gaan praktiseren, is het niet ondenkbaar dat eens zelfs de Nederlandse politiek correcte elite ontwaakt uit haar dogmatische sluimering. Pas dan is de echte Verlichting gerealiseerd.

De onzichtbare religie

Trouw, 18-05-2002

Kan religie een bindmiddel zijn? Natuurlijk kan dat. Het woord ‘religie’ is afgeleid van een Latijns woord, *religare*, en dat betekent ‘verbinden’. Dat religie een bindmiddel kan zijn, lijkt dus vanzelfsprekend. De vraag is dan natuurlijk wel wat of wie met elkaar verbonden zou moeten wor-

den. Een klassiek antwoord is: God en mens. In de joods-christelijke traditie wordt gesproken van een 'verbond' tussen God en zijn uitverkoren volk, dus dat religie hier het bindmiddel kan vormen, is kennelijk een vaste overtuiging van deze religies. Het gaat dan om een verticale binding van God en mens. Maar het is de vraag of religie ook een horizontale binding kan bewerkstelligen, een verbinding van mens tot mens.

Tegenover de stelling dat religie mensen met elkaar kan verbinden, moeten we op zijn minst de overweging plaatsen dat religie óók verantwoordelijk is geweest (en nog steeds is, vrees ik) voor verdeeldheid. Religie als splijtzwam! Die verdeeldheid manifesteert zich allereerst binnen een en dezelfde religie als het aankomt op de formulering van de centrale uitgangspunten van het geloof. Tot aan de zeventiende eeuw was Europa gedompeld in één lange reeks van godsdienstoorlogen. Protestanten en katholieken en hun vele onderlinge afsplitsingen streden een verbitterde strijd om de formulering van het ene ware geloof.

'Dit is allemaal historie,' zult u zeggen. Ik zou willen dat het waar was. Tot op de dag van vandaag functioneert religie als splijtzwam. Denk aan Ierland of aan de tegenstelling tussen Rome en de Russisch-orthodoxe kerk. Niet alleen was en is religie een enorme splijtzwam tussen mensen die voorgeven een en dezelfde religie aan te hangen, religie functioneert ook vaak als bron van conflict tussen de verschillende religies. Dat geldt vooral voor de monotheïstische godsdiensten.

Tegen de achtergrond van het voorafgaande is het eigenlijk de vraag hoe men ooit op het idee kan zijn gekomen te denken dat religie een bindmiddel kan zijn. De optimistische vooronderstelling die ten grondslag ligt aan deze gedachte is wellicht dat men ervan uitgaat dat alle mensen een en dezelfde religie aanhangen. En inderdaad, als dat het geval zou zijn, zou religie misschien een bindmiddel kunnen zijn. Religie kan een bindmiddel zijn in een samenleving die precies het tegenovergestelde is van een multiculturele samenleving. In een monoculturele samenleving, een samenleving waarin alle mensen één religie aanhangen, kan deze functioneren als een bindmiddel. Maar dus niet in een multiculturele samenleving.

Toch hoeft dit allemaal niet in mineur te eindigen. Uit het dal moeten we proberen omhoog te klimmen. Er schuilt immers in de gedachte van religie als bindmiddel een diepe waarheid. Ik denk dat de bedenkers daarvan wel iets op het spoor zijn, al vind ik niet dat de wijze waarop deze gedachte wordt uitgewerkt overtuigend is. Die diepe waarheid is deze. Elke samenleving heeft een samenbindend element nodig. Geen

enkele samenleving kan voortbestaan zonder een vaste kern van waarden en normen waarover consensus bestaat. Dat is natuurlijk ook een belangrijk punt voor een multiculturele samenleving. Het betekent dat een samenleving die uit louter multiculturaliteit bestaat, niet kan bestaan. Er moet altijd een kern van waarden zijn die mensen gemeenschappelijk hebben. Komt die kern in gevaar, dan is de sociale cohesie in gevaar; dan desintegreert het overkoepelend verband.

Er is dus een bindmiddel nodig tussen mensen. Kan dat een religie zijn? Natuurlijk, dat zou kunnen. Maar de religie die het samenbindend element zou moeten zijn te midden van de vele overtuigingen en vormen van geloof in de multiculturele samenleving, heb ik nog niet aangetroffen. Religie als bindmiddel is nog onzichtbaar. Toch moet zo'n religie wel bestaan, want zonder samenbindend element is het samenleven onmogelijk.

Ik was dan ook aardig wanhopig geworden totdat ik vrijdag 10 mei 2002 getuige was van een bijzondere gebeurtenis die voor ons thema van belang is. We zijn die dag direct of anders via de televisie bijna allemaal getuige geweest van een van de indrukwekkendste begrafenisserijen uit de Nederlandse geschiedenis. Het was geen prinses die begraven werd. Geen prins. Geen koning. Geen bekende politicus met een lange staat van dienst. Het was in zekere zin een antipoliticus, een uitdager van het bestel, een man die in zes maanden tijd een politieke boodschap heeft weten te vertolken die blijkbaar bij zeer veel mensen een snaar heeft geraard. Hij was katholiek en werd begraven na een mis, opgediend door bisschop Van Luyn.

Katholicisme is ook een van die zichtbare religies die we aantreffen in de multiculturele samenleving. Ongetwijfeld vormen de rituelen van de katholieke kerk een bindmiddel voor katholieken. Maar het katholicisme kan evenmin als het protestantisme, de islam, het jodendom of het boeddhisme het sociale bindmiddel zijn dat voor alle burgers in een multiculturele samenleving het bezielend element vormt. Toch werden we tijdens die mis, en ook tijdens de tocht naar de begraafplaats in Driebergen, onmiskenbaar getroffen door een gemeenschappelijk gedeelde overtuiging – anders was niet zóveel hetzelfde gezegd en gevoeld.

Toen de pers doorvroeg bij de omstanders: 'Wat heeft Pim Fortuyn betekend en waarom was zijn dood zo indrukwekkend?', antwoordden velen: 'Omdat het toch zo verschrikkelijk is dat iemand als hij, zomaar, voor zijn mening vermoord kan worden.' Dat is interessant. Kennelijk raakt dat mensen diep: dat iemand om zijn mening vermoord kan wor-

den. Verschillende keren hoorde je mensen formuleren hoe belangrijk vrijheid van meningsuiting was en de tolerantie die wij allen jegens een mening van een ander verschuldigd zijn. Bittere woorden werden er gesproken over de gevestigde politici, de lijsttrekkers, die Fortuyn keer op keer op persoonlijke gronden hadden geattaqueerd. Een Hitler was hij genoemd. Of een Eichmann. Er waren vergelijkingen gemaakt met Jean Marie Le Pen of Jörg Haider. Een pleefiguur zouden wij slaan, met Fortuyn, op het bordes met Chirac of Schröder. Anne Frank werd van stal gehaald. Het kon niet op. Maar het Nederlandse volk was niet onder de indruk van deze campagne die de gevestigde politiek over de Nederlandse antipoliticus had uitgeroepen en drukte hem postuum aan het hart.

Waarom? Omdat hij het symbool was geworden van een beginsel: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van gedachte, de daarmee samenhangende tolerantie. Zelf had Fortuyn in een geruchtmakend interview in *de Volkskrant* een uitspraak van Voltaire geciteerd, namelijk dat je het in alles met iemand oneens kunt zijn, maar tevens kunt strijden voor het recht van de ander op zijn mening. Dat waren voor Fortuyn geen loze woorden, maar diepe ernst. Als homoseksueel erkende hij het recht van imam El Moumni om homoseksuelen lager dan varkens te noemen. Maar hij claimde ook zijn eigen recht om de islam op die gronden ‘achterlijk’ te noemen.

De politiek-correcten vielen over Fortuyn heen. Maar Nederland niet. Dat heeft mij ondanks alle afschuwelijke dingen van de laatste weken optimistisch gemaakt. Er is een gemeenschappelijk gedeelde overtuiging van vrijheid van gedachte, vrijheid van meningsuiting, van tolerantie. En dat heeft belangrijke gevolgen voor ons onderwerp. Kennelijk bestaat het maatschappelijk cement waarnaar wij op zoek zijn wel degelijk. Er is een bindmiddel. Er zijn beginselen te ontwaren die velen met elkaar delen. In die zin kan men van een ‘religie’ spreken. Maar het was een ‘onzichtbare religie’, of liever gezegd een ‘moeilijk te ontwaren religie’.

Mijn onzichtbare religie is het geheel van beginselen dat nodig is voor een vreedzaam verkeer tussen mensen van verschillende afkomst en culturele oriëntatie. Wat behoort tot die religie? Ik heb net al genoemd: vrijheid van meningsuiting en de daarbij behorende tolerantie. Maar men kan ook op andere beginselen wijzen. Grofweg kan men zeggen dat de klassieke grondrechten zoals die te vinden zijn in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens daartoe behoren, of de klassie-

ke grondrechten uit de grondwet.

In zijn nieuwjaarstoespraak sprak burgemeester Cohen van Amsterdam de langzamerhand bekende woorden over religie als bindende factor. De burgemeester zei toen dat de overheid meer oog zou moeten hebben voor de rol van religie, 'juist omdat het als bindmiddel zo'n belangrijke rol speelt'. Ik ben het daarmee eens, maar alleen als we doelen op wat ik hier de 'onzichtbare religie' heb genoemd: de religie als geheel van waarden en normen die het vreedzaam verkeer tussen de mensen van verschillende herkomst kan reguleren.

Het behoeft nauwelijks betoog dat dit een puur seculiere religie is. Omdat het niet teruggaat op God of goden zou je het ook een 'humanistische religie' kunnen noemen. Oecumenisch humanisme misschien. Deze onzichtbare religie is niet te vinden in heilige boeken, zij kent geen kerk, ook geen middelaars of heiligen, maar er zijn wel mensen die haar beginselen meer en mensen die haar beginselen minder goed incorporeren. Een van de mensen die ver is gekomen in het verwelijken van de beginselen van mijn onzichtbare religie, is de onlangs gestorven prof.dr. W.S.P. Fortuyn.

Was Jezus Caesar?

Humanist, december 2002

Net als veel andere filosofen ben ik een bewonderaar van Socrates. Dat Socrates heeft bestaan, weten we omdat hij in de dialogen van Plato als historische figuur wordt opgevoerd. Ook de filosofisch geïnteresseerde militair Xenophon heeft zijn 'herinneringen' aan Socrates opgeschreven. En verder zijn er nog hier en daar wat verwijzingen bij andere auteurs. Stel nu eens: iemand schrijft een boek en maakt aannemelijk dat Socrates niet heeft bestaan (die boeken zijn er overigens, zij het dat ze weinigen hebben overtuigd). De verwijzingen naar Socrates bij Plato en Xenophon zijn of een bewuste vervalsing of kloppen om andere redenen niet. Maakt dat voor mij enig verschil? Ik denk het niet. Socrates blijft een groot filosoof. Zijn filosofie is niet minder indrukwekkend wanneer het de filosofie van een literaire figuur is.

Met een figuur als Jezus Christus ligt dat anders. Wanneer overtuigend zou worden aangetoond dat Jezus Christus niet heeft bestaan, dan wordt het christelijk geloof in zijn hart geraakt. Rond 550 werd de kern van de christelijke leer geformuleerd in de *Apostolische geloofsbelijde-*

nis: 'Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper van hemel en aarde. En in Jezus Christus, zijn eniggeboren Zoon, onze Heer, die ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de maagd Maria, die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, is nedergedaald in het rijk van de dood, ten derde dage wederopgestaan van de doden, opgevaren naar de hemel, zittende aan de rechterhand van God de almachtige Vader, vanwaar hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden.[...]

Nu weet ik ook wel dat mensen die zichzelf als christenen beschouwen, allerlei onderdelen van dit credo ter discussie stellen. Maar de vraag is hoeveel je kunt wegstrepen en toch nog kunt volhouden dat je christen bent? Vaak wordt het historische bestaan van Jezus als grens genomen, en ik denk terecht. Als Jezus gewoon een fantasiefiguur is van de evangelieschrijvers en dus is 'uitgevonden', dan raakt dat het christendom in de kern. Met name de kruisdood en wederopstanding worden vaak aangevoerd als historische feiten waarin je echt moet geloven om het christendom niet geheel op losse schroeven te zetten. Beruchte afstrepers van geloofswaarheden zoals H.M. Kuitert hebben dit soort zaken ook zo lang mogelijk overeind gehouden.

Nu zijn er mensen die hebben betoogd dat Jezus nooit heeft bestaan. Dat deed bijvoorbeeld de hegeliaan Bruno Bauer al in 1850, en recent is het verdedigd door een zekere G.A. Wells. Een probleem met deze ontkenning is echter dat de cultus rond Christus dan een raadsel is. Hoe heeft die kunnen ontstaan? Op die vraag wordt nu een antwoord gegeven door de polyglot, taalkundige en filosoof Francesco Carotta. Zijn stelling is dat de cultus rond Jezus een voortzetting is van de cultus rond Ceasar. De Jezus zoals beschreven in de evangeliën, heeft dus niet bestaan. Althans, dat was Caesar. De twee culten hebben zich kunnen vermengen door een serie verschrijvingen, fouten bij de mondelinge overlevering en andere misverstanden.

Ik geef toe: een spectaculaire stelling. Maar wie de overweldigende hoeveelheid materiaal leest die Carotta voor deze stelling aandraagt, zal moeten erkennen dat hij niet over één nacht ijs gegaan is. Volgens mij is dit boek de sleutel die een hoop mysteriën rond de verbreiding van het christendom in het Romeinse Rijk ontsluit.

Natuurlijk zijn de gevolgen van de these van Carotta enorm. We vereren dan rond Kerstmis en Pasen eigenlijk de figuur van Caesar. We leven ook niet in een 'christelijke cultuur', maar een 'caesaristische cultuur'. André Rouvoet voert de CaesarUnie aan en Jan Peter Balkenende

het Caesaristisch-Democratisch Appèl.

Misschien moet je het zo zeggen: onze cultuur is nooit gekerstend. Het streven van Erasmus, Voltaire en andere humanisten om blijvend inspiratie te putten uit de antieke cultuur (en niet de joods-christelijke) krijgt uit onverwachte hoek nu ineens een enorme impuls. We zijn nooit iets anders dan humanisten geweest.

DIERENWELZIJN EN DIERENRECHTEN

Ecce Aap

Trouw, 04-11-1995

Rond 1995 las ik het boek Animal Liberation van de filosoof Peter Singer. Het is een vlammend protest tegen de wijze waarop mensen met dieren omgaan. Ik was meteen verkocht en vanaf dat moment heb ik vele artikelen geschreven over dierenrechten. Dit stuk sluit aan bij mijn oratie als bijzonder hoogleraar in Delft in 1995.

Twee prestigieuze adviesorganen – de Onderwijsraad en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen – hebben de regering verschillend geadviseerd inzake de evolutieleer van Darwin.

De Onderwijsraad adviseerde in 1989 om een aantal ‘identiteitsgevoelige’ onderwerpen niet aan de orde te stellen in het centraal schriftelijk eindexamen biologie. Daartoe rekende men ook de evolutieleer. Die evolutietheorie ligt gevoelig op bijzondere scholen omdat het moeilijk in overeenstemming is (of lijkt) met het scheppingsverhaal over Adam en Eva, de gescheiden schepping van mens en dier en de ouderdom van de aarde.

Met dat advies van de Onderwijsraad is niet iedereen het eens. Vooral de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft zich geroerd als bestrijder van dit advies. Bij de brief van 14 juli 1995 heeft de KNAW laten weten dat de evolutieleer opnieuw moet worden opgenomen in het centraal schriftelijk examen. Behandeling in het schoolonderzoek wordt onvoldoende geacht. Als argument voert de KNAW onder andere aan dat geen sprake kan zijn van een tegenstelling tussen de evolutietheorie en op religie geënte opvattingen over de schepping. Akademielid Lever had dat al lang geleden aangetoond, aldus de KNAW.

Laten we eens bezien of dat argument klopt. Daarvoor moeten we ons verplaatsen naar de vorige eeuw, het wereldbeeld dat Darwin aantrof

toen hij begon na te denken over evolutie. Het moderne wereldbeeld, gebaseerd op de nieuwe inzichten over evolutie, kwam in de vorige eeuw heftig in conflict met de traditioneel joods-christelijke en klassiek-Griekse opvattingen over mens en wereld. Het idee van de mens als deel uitmakend van het dierenrijk, ook al zou hij zich daaruit verheffen, leek moeilijk te rijmen met de bijbelse centraalstelling van de mens als een naar goddelijk beeld geschapen wezen dat begiftigd is met rede en heerser is over al het geschapene. Want zo staat het immers in Genesis. De mens wordt afzonderlijk geschapen en is als beeld van God heer over de schepping. De dieren geeft hij een naam en mag hij gebruiken overeenkomstig zijn goeddunken. Wanneer Darwin dan komt vertellen dat de mens een dier is, een dier onder de dieren, dan kan men dat bezwaarlijk zien als een accentverschil. Het is een revolutie.

Het verhaal gaat dat toen de Bishop of Worcester aan zijn vrouw vertelde dat ene professor Huxley, een trouw volgeling van Darwin, had gezegd dat de mens van de aap afstamde, zij antwoordde: 'Descended from the apes! My dear, let us hope that it is not true, but if it is, let us pray that it will not become generally known.' Wij lachen daar nu om, maar om te verhoeden dat het algemeen bekend zou worden, zijn heel wat pennen in beweging gebracht, is groot oratorisch talent in de strijd gegooid en werden vele fantastische speculaties gelanceerd. Een van de mooiste voorbeelden van dat laatste is misschien wel de discussie naar aanleiding van de ontdekking van fossielen.

Fossielen vormden in drieërlei zin een bedreiging voor het traditionele wereldbeeld. Allereerst wezen zij erop dat de aarde veel ouder was dan men op grond van de geslachtsregisters uit de bijbel had berekend. Rond 1830, toen Darwin over evolutie nadacht, ging men ervan uit dat de aarde betrekkelijk kort geleden geschapen was. Een van de meest geaccepteerde data voor het begin van de wereld was 4004 voor Christus. James Ussher, aartsbisschop van Armagh, had dat berekend door de geslachtsregisters uit de bijbel achter elkaar te leggen. John Lightfoot, vice-chancellor van de universiteit van Cambridge, wist het nog preciezer te berekenen. De *final act of Creation*, het moment waarop Adam werd geschapen, vond plaats op zondag, om negen uur in de morgen, op 23 oktober 4004 voor Christus. Deze datum werd vervolgens vanaf 1701 in de bijbel afgedrukt en die periodisering werd een soort van theologisch dogma, dat in scherp conflict kwam met de bevindingen van geologen, biologen en andere wetenschappers wier resultaten op grotere ouderdom wezen.

De fossielen waren ook om een tweede reden bedreigend. Zij confronteerden ons met plantaardige en dierlijke vormen die nu niet meer leken te bestaan. Dat zou betekenen dat bepaalde dieren waren uitgestorven. Maar hoe viel dat te rijmen met de perfectie van de schepping?

Het oude en het nieuwe wereldbeeld kwamen op tegelijk tragische en komische wijze met elkaar in conflict in 1860, tijdens een debat tussen Samuel Wilberforce en de darwinist Thomas Henry Huxley op de jaarlijkse bijeenkomst van de British Association for the Advancement of Science. Wilberforce was de bisschop van Oxford en de leidende criticus van het darwinisme. Hij hanteerde niet altijd even zuivere redeneringen en in combinatie met zijn oratorische talent had hem dat de bijnaam Soapy Sam bezorgd. Maar ondanks deze weinig lovende kwalificatie was zijn reputatie groot. We moeten openlijk uitspreken, zo schreef hij in de *Quarterly Review*, dat de notie van het darwinisme absoluut onverenigbaar is, niet alleen met het geschreven woord van God, maar ook met de gehele spirituele en morele voorstelling van de mens, die uit de christelijke traditie spreekt. De suprematie van de mens over de aarde, het vermogen van de mens tot gearticuleerde spraak, de menselijke gave van de rede, de menselijke vrije wil en verantwoordelijkheid, de val van de mens en zijn verlossing, de incarnatie van de Eeuwige Zoon, de Eeuwige Geest – het is allemaal volkomen onverenigbaar met de ontluisterende notie van een oorsprong van de mens in het dierenrijk, meende Wilberforce.

Tijdens dat legendarische debat lanceerde Wilberforce de vraag of Huxley via de lijn van zijn opa of via de lijn van oma van de apen afstamde. Wat bedoeld was als een dodelijke kwinkslag, pakte verkeerd uit. Toen Wilberforce zijn vraag stelde, fluisterde Huxley aan zijn buurman zachtjes toe: 'The Lord has delivered him into my hands!' En zo geschiedde. Huxley antwoordde dat hij liever een 'ellendige aap' als grootouder had dan een mens die door de natuur begiftigd is met grote gaven maar deze misbruikt om ridiculiserend een wetenschappelijke discussie te voeren. Een dame viel flauw en moest naar buiten worden gedragen, maar er volgde een daverend gelach in de zaal en verder luissterde iedereen aandachtig naar wat Huxley te vertellen had.

Wat is de moraal van dit verhaal? Allereerst dat in Victoriaans Engeland de evolutietheorie weliswaar onpopulair was, maar dat het een bestrijder van deze theorie niet vrij stond dames in opspraak te brengen, in dit geval de oma van Huxley. Maar de pointe van het voorval is de suggestie van Huxley dat het niet veel uitmaakte of men van de apen af-

stamde of niet. In een brief waarin hij de gebeurtenis nog eens beschreef aan een vriend gaf hij de kwintessens als volgt weer: het maakte niet veel verschil voor zijn verantwoordelijkheidsgevoel of hij een aap had als grootouder, of een mens. De evolutieleer, zo vat ik het vrij samen, heeft geen gevolgen voor ethiek en voor onze visie op de verheven positie van de mens.

Een interessante stelling. Maar is deze juist? Lever, de bioloog uit de KNAW, ziet het ook zo, en vandaar dat de KNAW ook geen strijdigheid constateert tussen de evolutieleer en levensbeschouwing of zingeving. Maar nogmaals: is dat wel waar? Ik denk dat 'de Wilberforces' gelijk hadden in één opzicht, namelijk dat zij scherp aanvoelden dat het darwinisme niet zomaar een wetenschappelijke hypothese is, maar dat het een heel wereldbeeld doet wankelen. Huxley – hoe ferm ook in zijn verdediging van het darwinisme – miskent de betekenis ervan wanneer hij zegt dat moreel alles hetzelfde zou blijven wanneer zou worden vastgesteld dat de mens van de apen afstamt.

De radicale interpretatie van het werk van Darwin die tegenwoordig opgang maakt, heeft wel degelijk consequenties voor ons mens- en wereldbeeld, en zelfs voor zingeving. Wat hedendaagse volgelingen van Darwin van voorgaande onderscheidt, is een accentuering van wat men de positieve consequenties zou kunnen noemen. Lange tijd heeft men het darwinisme gezien als iets wat de mens omlaag zou halen. Populaire televisieprogramma's als die van Desmond Morris bevestigen dat: de mens is slechts een dier.

De laatste jaren zie ik echter een omslag. De mens wordt niet gezien als slechts een dier, maar het dier wordt gezien als bijna menselijk. En waarom eigenlijk niet? Waarom zouden we het niet van een andere kant bekijken en zeggen: 'Het darwinisme haalt de mens niet omlaag, maar het dier omhoog?' De mens is niet een naakte aap, zoals we van Desmond Morris voorgespiegeld hebben gekregen, maar het dier is een nog niet aangekleed mens. Misschien is dat wel de boodschap van het darwinisme voor deze tijd: dat we het dier en de rest van de natuur zouden moeten 'aankleden'.

Hoe zou het darwinisme overeenkomstig dit gezichtspunt onze levensbeschouwing kunnen veranderen? Allereerst: het darwinisme zal onze kijk op de verhouding tussen mens en dier herzien. Reeds ten tijde van Darwin vindt men hiertoe de aanzetten. Zo vermoedt de Amerikaanse botanist Asa Gray (1810-1880) dat we bezwaren tegen de evolutieleer hebben vanwege de implicaties voor de moraal en in het bijzon-

der voor de wijze waarop we dieren behandelen. Want wanneer we zouden erkennen dat mensen van dieren afstammen, dan zou het moeilijk zijn om te ontkennen dat dieren gelijke rechten hebben als mensen. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zou over vijftig jaar wel eens een Universele Verklaring van de Rechten van Levende Wezens kunnen zijn.

Een tweede consequentie van het darwinisme betreft ons mensbeeld. Bij Gray vinden we ook een andere invulling van het begrip 'menselijk'. Traditioneel werd 'menselijk' altijd gecontrasteerd met 'dierlijk'. De verhoging van de mens had daarmee altijd als pendant het verlagen van het dier. Eeuwenlang hebben mensen hun menselijkheid gedefinieerd door zich te onderscheiden van het dier. Het mooie, verhevene, eigene van de mens was altijd wat het dier moest ontberen – waardoor het dier slechts een dier was. Maar is dat wel terecht? Wolven zijn sociale dieren, maar in uitdrukkingen als 'de mens is de mens een wolf' (*Homo homini lupus*) wordt het dier afgeschilderd als een ethische ondergrens. Hetzelfde is eeuwenlang gebeurd met haaien, krokodillen en andere dieren. Maar terecht is dat niet. Het darwinisme, dat ons leert dat we een dier onder de dieren zijn, is bezig dit perspectief geleidelijk te veranderen.

Een derde consequentie zou kunnen zijn dat we dieren niet langer instrumenteel mogen gebruiken voor onze doeleinden. Wanneer de mens een dier onder de dieren is, dan is het niet zo vanzelfsprekend dat we een baviaan opensnijden om een van diens organen in een mens te implanteren wanneer die mens daar behoefte aan heeft. We snijden tenslotte ook een zwarte niet open om tegen diens wil zijn nier in een blanke te implanteren wanneer deze laatste daaraan behoefte heeft. We halen ook de lever bij de vrouw er niet uit wanneer de man daaraan behoefte heeft. De reden daarvan is kennelijk dat we zoiets moreel verwerpelijk achten. In een lange morele evolutie zijn we eraan gewend geraakt dat blanke mannen niet meer rechten hebben dan vrouwen en zwarten. Zou dan ook het ondergeschikt maken van de belangen van niet-menselijke dieren aan die van menselijke dieren niet een vorm van reactionaire discriminatie kunnen zijn?

Een vierde punt betreft onze eetgewoonten. Zelfs onze eetgewoonten zijn een primitief soort kannibalisme, wanneer we ons realiseren dat we niet van de dieren afstammen, zoals we geneigd zijn het verzachtend uit te drukken, maar dat we dieren zijn. Voor een hautaine afwijzing van kannibalisme is in het nieuwe perspectief geen grond meer. Of we zou-

den moeten ophouden met vlees eten, maar daar is slechts een minderheid aan toe.

Als vijfde verwijs ik ten slotte naar de betekenis die we hechten aan onze geschiedenis. Misschien moet ook wel onze hele geschiedenis worden herschreven als consequentie van het darwinisme. De grote religieuze leiders uit het predarwinistisch tijdperk waren Jezus, Boeddha en Confucius, die de eenheid van alle mensen en de menselijke waardigheid beklemtoonden. Maar weerspiegelt zich in wat wij een groot moreel leider noemen, niet ons vooroordeel over wat wij belangrijk vinden, namelijk onszelf? Jezus belooft onsterfelijkheid voor mensen. Zou het niet kunnen zijn dat de morele genieën van de toekomst mensen zijn als Gandhi of Albert Schweitzer, die respect voor alle levende wezens proclameerden, of zelfs Jane Goodall, die ons dichter tot de apen heeft gebracht?

Wanneer we het serieus doordenken, is het darwinisme en de evolutieleer dus veel meer dan een biologische theorie. Het is een theorie die ons hele mens- en wereldbeeld overhoop haalt. Wilberforce en andere critici van het darwinisme voelen dat heel goed aan. De KNAW minder.

Het dier kan toch lijden?

Trouw, 13-05-1997

Dieren zijn aan hun instincten gebonden, mensen zijn cultuurwezens. Mensen bouwen hun eigen omgeving, niet alleen van materiële goederen, maar ook een wereld van waarden, normen en instituties. Van generatie op generatie wordt die cultuur overgedragen. Zó dominant is de invloed van cultuur dat wanneer we menen onze hoogst persoonlijke voorkeuren te volgen, we in feite diepgaand beïnvloed zijn door onze cultuur. In vele situaties is die cultuur een nuttige bron waaruit we kunnen putten. Maar er zijn ook nadelen. Bepaalde overtuigingen die soms een zwakke basis hebben, zijn we geneigd als vanzelfsprekend te ervaren, alleen maar omdat we die misvatting al honderden of zelfs duizenden jaren koesteren.

Een mooi voorbeeld daarvan is onze verhouding tot de dieren. In de westerse cultuur gaan we ervan uit dat een dier een gebruiksvoorwerp is, net als een auto of een schroevendraaier. We zagen dus van een neushoorn zijn hoorn af om daarvan een middeltje te maken dat onze potentie verhoogt. We hakken de hand af van een gorilla, omdat die dienst

kan doen als asbak. We hangen het hoofd van een dier aan de muur, alsof het om een schilderijtje gaat. We lichten de schedel van een aap om een middeltje tegen hoofdpijn voor de mens te testen. We vinden dat eigenlijk heel gewoon. Net zo gewoon als het voor Romeinse patriciërs was dat vrouwen geen ziel hadden of dat je christenen als kaarsen kon aansteken om je tuin te verlichten (zoals Nero deed).

Uit die voorbeelden blijkt overigens wel dat sommige dingen veranderen. Vrouwen hebben een ziel, denken we nu (tenminste wanneer men gelooft dat de mens een ziel heeft). Vrouwen hebben zelfs stemrecht (sinds honderd jaar – die ziel kregen ze dus eerder). Het is een fascinerende vraag hoe lang dieren nog moeten wachten voordat zij als wezens worden erkend van wie het hoofd niet meer als wandversiering mag dienen en de huid niet meer als manteltjes. Misschien wel heel lang. Immers, de grondslagen van onze cultuur, zowel de antieke cultuur als het christendom, schrijven aan de mens de suprematie toe over deze wereld. Van het christendom is het bekend. In Genesis wordt de mens aangespoord de aarde te onderwerpen, te heersen over de vissen en de vogels (nee, liever geen brieven over rentmeesterschap).

De antieke erfenis heeft nauwelijks een bescheidener visie op de mens. Kenmerkend is hier dat de hoge status van de mens niet in verband wordt gebracht met een goddelijke afkomst, maar met een speciaal vermogen dat de mens van de dieren zou onderscheiden: de rede. Op miraculeuze wijze wordt in dat vermogen van de rede een aanleiding gezien om de mens boven het dier te verheffen en onszelf allerlei rechten toe te delen die de dieren zouden missen. Zo wil het de overtuiging van onze cultuur, een cultuur die is doordrenkt van christendom en Grieks rationalisme.

Slechts twee denkers hebben de uitgangspunten van die cultuur ter discussie gesteld. Schopenhauer kritiseerde in 1851 voor het eerst het christendom en jodendom als essentieel dieronvriendelijk in bewoordingen die ik hier niet durf te citeren, want het zou mij ongetwijfeld op het verwijt van antisemitisme komen te staan. En Jeremy Bentham nam het Griekse rationalisme op de korrel, toen hij in 1789 schreef dat voor de morele status van een wezen niet belangrijk is of het kan lopen of kan redeneren, maar dat het erom gaat of het kan lijden. Het zal nog wel honderden jaren duren voordat we daaruit de consequenties trekken. Maar eens gebeurt het misschien. De slavernij is tenslotte ook afgeschaft en vrouwen hebben kiesrecht gekregen.

Onze morele blinde vlek

Trouw, 13-09-1997

Nederlanders houden kippen op een oppervlakte zo groot als een A4'tje. We knippen zonder verdoving de tanden van biggen. We schieten zwangere en zogende moedervossen. We slaan de ogen in van slachtpaarden om de invoerwaarde te beperken. En we bezorgen ganzen een leververvetting door ze met een metalen pijp in de slokdarm meer voer te geven dan ze aankunnen. Wat zullen latere generaties zeggen over onze omgang met dieren? De filosoof op zoek naar onze morele blinde vlek: 'Net als het Griekenland van Plato of het Amerika van Thomas Jefferson zal ook onze samenleving er een blijken te zijn waarin beschaving en barbarij op een intrigerende manier met elkaar verstrengeld zijn.'

Wat zouden vroegere generaties hebben gedacht van onze morele handel en wandel? Dat is een vraag die regelmatig gesteld wordt. Hoe zou Socrates denken over ons hedendaags moreel besef? Hoe zou Boeddha oordelen over de ethiek van de twintigste-eeuw? Wat zou Jezus denken van onze moderne lijst van ethische waarden, zoals opgesomd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948)?

De gedachte dat we het huidige morele klimaat kunnen toetsen aan normen die in het verleden zijn ontwikkeld, is ons kennelijk vertrouwd. Daarin komt de vaak al dan niet expliciet uitgesproken veronderstelling tot uiting dat het juiste morele gezichtspunt reeds gevonden is. Bijvoorbeeld de gulden regel ('Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet') is al eeuwen oud. Maar ook lijsten van normen dat je niet mag doden, niet mag stelen, niet mag liegen zijn al lang geleden geformuleerd en eindeloos herhaald. Van de wetten van Hammoerabi, van de tien geboden, tot een modern Wetboek van Strafrecht – veel zaken zijn identiek. De bescherming van het leven en de bescherming tegen diefstal zijn van alle tijden en plaatsen. De verleiding is groot om te denken dat we weten hoe we goed zouden moeten leven. Het probleem is alleen dat we het niet doen. De geest is gewillig, het vlees is zwak, zo heet het dan.

Zeker zo interessant als het oordeel van het verleden over het heden vind ik de vraag hoe toekomstige generaties denken over onze morele ontwikkeling. Hoe zouden zij aankijken tegen de wijze waarop wij onze samenleving hebben ingericht? Ik weet natuurlijk niet welke moreel exemplarische figuren de toekomst in petto heeft, welke moderne equi-

valenten voor Socrates, Boeddha en Jezus zich zullen manifesteren. Maar dat zij er zullen zijn, ligt voor de hand. Hoe zouden die toekomstige morele leraren tegen ons aankijken? Tegen de wijze waarop mannen en vrouwen met elkaar omgaan? De manier waarop we ons verhouden tot medemens, milieu en dier?

Alvorens die vraag te beantwoorden is het interessant te kijken naar hoe wij het verleden bezien, waarbij we erop letten hoe bepaalde zaken die we nu als morele vanzelfsprekendheden zien toen werden gewaardeerd. Neem slavernij. Fascinerend aan cultuurgeschiedenis is de wijze waarop elementen die wij zien als de hoogste uitingen van onze beschaving, vermengd waren met wat wij beschouwen als manifestaties van een stuitend barbarisme. Laat ik dat illustreren aan Plato, Thomas van Aquino en Thomas Jefferson, drie denkers die representatief zijn voor het hoogste wat respectievelijk de klassiek-Griekse, de middeleeuws-christelijke en de modern-humanistische cultuur is geworden.

Plato formuleerde in de vijfde eeuw voor Christus een hoogstaand ideaal van een oriëntatie op absolute zedelijke waarden. Thomas van Aquino probeerde in de dertiende eeuw de middeleeuwse cultuur van een duurzaam christelijke signatuur te voorzien door het klassieke denken en het bijbelse met elkaar te verzoenen. Thomas Jefferson schreef in 1776 de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, waarin hij proclameerde dat 'all men are created equal'. Mensen zouden in het bezit zijn van enkele onvervreemdbare rechten als 'life, liberty, and the pursuit of happiness'. Deze theorie over mensenrechten heeft tegenwoordig mondiale betekenis gekregen. Niet alleen omdat de mensenrechten door de Verenigde Naties in 1948 tot *common standard of achievement* werden verklaard, maar ook omdat de meeste naoorlogse grondwetten mensenrechten hebben opgenomen als idealen voor overheidsop treden.

Ondanks deze verheven theorieën hadden zij alledrie een morele blinde vlek. Althans uit ons hedendaags gezichtspunt bezien. Zowel Plato als de twee Thomassen bleken namelijk geen enkel probleem te hebben met slavernij. Plato verdedigde slavernij zelfs (net als zijn leerling Aristoteles trouwens). Datzelfde gold voor Thomas van Aquino. En Jefferson gedoogde slavernij. Plato had ook vier slaven. Thomas Jefferson had er in 1787 – dat was in het jaar dat de Amerikaanse grondwet werd aangenomen – zelfs meer dan 149. De slavernij werd pas in de achttiende eeuw van enkele kritische kanttekeningen voorzien (onder anderen door de filosoof Condorcet) en na een lange strijd uiteindelijk

in de negentiende eeuw afgeschaft. Dat was negentien eeuwen (!) na het proclameren van de bergrede, die vele van die christelijke plantagehouders in het zuiden van Amerika voorgaven te onderschrijven.

Die merkwaardige mengeling van beschaving en barbarij – nogmaals: zoals wij dat nu zien – tref je ook in andere perioden aan. Denk aan de wreedheden in de Romeinse beschaving. De negentiende-eeuwse historicus W.E.H. Lecky heeft een overzicht gegeven van de enorme wreedheden die tegen zowel mensen als dieren werden begaan tijdens de Romeinse spelen. Een beer en stier werden aan elkaar vastgeketend en rolden vechtend door het zand. Veroordeelden werden in dierenvelen gekleed en voor de wilde beesten gegooid, die eerst gek waren gemaakt met gloeiende poken. Onder Caligula werden eens op een dag vierhonderd beren gedood. Onder Nero vochten vierhonderd tijgers met stieren en olifanten. Nero verlichtte zijn tuinen door christenen als kaarsen aan te steken. De *craving for blood* was zo groot, schrijft Lecky, dat een vorst die de spelen zou afschaffen impopulairder zou worden dan een vorst die geen graan zou uitdelen. Het volk wil brood en spelen, heet het. Vooral spelen dus.

Men kan ook denken aan zaken die dichterbij liggen. De handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw is in de jaren vijftig van deze eeuw opgeheven. Dat wil dus zeggen dat juridisch een gehuwde vrouw min of meer onder curatele van haar echtgenoot stond. Het vrouwenkiesrecht dateert van het begin van deze eeuw.

Het fascinerendst van dit soort voorbeelden is dat zaken die ons tegenwoordig tot heftige verontwaardiging stimuleren, door tijdgenoten nauwelijks werden besproken.

Aan het begin van mijn verhaal stelde ik de vraag hoe latere generaties naar ons zouden kijken. Hebben wij ook van die blinde vlekken, zoals we die nu in voorgaande generaties kunnen aanwijzen? Kijkt over driehonderd jaar de samenleving naar ons zoals wij nu, met betrekking tot de slavernij, naar Plato, Thomas van Aquino en Thomas Jefferson kijken? En om welke morele blinde vlekken zou het dan gaan?

Een vleiend antwoord op die vraag zou natuurlijk kunnen zijn dat wij geen morele blinde vlekken hebben. In zekere zin ligt het zelfs voor de hand dat men zoiets zou antwoorden. We zijn immers geneigd te denken dat wat we nu niet als een moreel probleem ervaren ook geen moreel probleem is. Kenmerkend voor een blinde vlek is dat hij blind is. Het eventuele morele falen van deze tijd wordt nog niet onderkend, althans niet door de grote meerderheid. Maar wanneer we de geschiede-

nis overzien en ons realiseren dat elke tijd van die moreel blinde vlekken heeft gekend, dan is het ook moeilijk te geloven dat nu juist onze tijd daarvan geheel vrij zou zijn.

Wanneer we op het spoor willen komen van onze moreel blinde vlekken, dan is het interessant terug te denken aan de blinde vlekken van voorgaande generaties. Waaruit bestaan die? Is daarin een bepaald patroon te onderkennen? Mijn antwoord zou het volgende zijn. Wat ons nog het meest verbaast, is dat mensen niet in staat zijn de tegenspraken te onderkennen die zich – voor ons althans – voordoen tussen bepaalde onderdelen van een beschaving. Wanneer slavernij voorkomt in een barbaarse samenleving, dan geeft ons dat niet te denken. We verwachten niet anders. Maar wat ons frappeert, is dat Plato en Aristoteles, mensen die zulke verheven ethische idealen wisten te formuleren, ja het gelijkheidsbeginsel zelfs onderschreven, slavernij hebben verdedigd. Het is het contrast dat ons treft: barbaarse enclaves in een overwegend geciviliseerde samenleving.

Het blijkt een hard feit te zijn in de geestesgeschiedenis dat de consequenties van bepaalde ‘morele ontdekkingen’ soms pas honderden of zelfs duizenden jaren later getrokken worden. Laten we weer eens kijken naar de erkenning van het gelijkheidsbeginsel. Misschien is het aardig om een Nederlandse mensenrechtenverklaring als uitgangspunt te nemen. In de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger, een Nederlandse mensenrechtenverklaring uit 1795, wordt gesteld dat ‘alle Menschen met gelyke rechten geboren worden’; dat ‘ieder Mensch het regt heeft, om God zoodanig te dienen, als hy wil, of niet wil, zonder daarin op eenigerlei wyze gedwongen te kunnen worden’; dat ‘ieder stem hebben moet in de wetgevende Vergadering der geheele Maatschappy, het zy persoonlijk, het zy door eene by hem mede gekozene vertegenwoordiging’; dat ‘alle Menschen gelyk zyn, allen verkiesbaar zyn tot alle Ampten en Bedieningen zonder eenige andere redenen van voorkeur dan die van deugden en bekwaamheden’; dat ‘een iegelyk het regt heeft om van ieder Amptenaar van het publiek bestuur rekening en verantwoording van zyn bewind te helpen afvorderen’; dat de ‘Sovereiniteit by het geheele Volk berust’.

‘Alle’, ‘ieder’, ‘iegelyk’ en ‘geheel’ betekent hier toch niet wat wij er nu onder geneigd zijn te verstaan. Dat is onmiddellijk duidelijk wanneer men bedenkt dat het algemeen kiesrecht nog maar van het begin van deze eeuw dateert.

Een naïeve benadering zou zijn om te denken dat tot ‘de mens’ wel

zal worden gerekend wat de biologische kenmerken heeft van de soort homo sapiens. Maar zo blijkt dat niet te werken. We weten nu dat er een biologische soort homo sapiens is en een sociale soort homo sapiens. Wie tot de eerste categorie behoort, behoort nog niet tot de laatste categorie. Slaven, vrouwen, kinderen, zwarten, gelen, bruinen, roodhuiden – eeuwenlang was op hen de kwalificatie ‘mens’ in sociale zin niet van toepassing. Toen Odysseus thuiskwam, hing hij voor relatief geringe vergripen eerst een dozijn slavinnen op die hij verdacht van ongehoorzaam gedrag tijdens zijn afwezigheid. Zo’n daad werd gezien als een ‘matter of expediency, not of right and wrong’, zoals Aldo Leopold het formuleerde. De ethische structuur van die tijd was dat slaven eenvoudigweg nog niet onder het beslag van rechten vielen.

Dat zou nog duizenden jaren duren, hoewel het beginsel van gelijkheid zich al aan het begin van onze jaartelling als een belangrijk ethisch principe had opgedrongen. Maar de beschavingsgeschiedenis bestaat kennelijk daarin dat men langzaam aan alle subcategorieën van de biologische soort homo sapiens als ‘mensen’ in de zin van ‘ethisch gelijkwaardige mensen’ en als subject van bepaalde rechten gaat erkennen. Blank of zwart, man of vrouw, kind of volwassene – het zijn allen mensen.

Het heeft bijna tweeduizend jaar geduurd voordat men dat idee in zijn uiterste consequenties ging doordenken. Dat manifesteert zich in de moeizame erkenning van de rechten van vrouwen. Toen Mary Wollstonecraft in 1792, drie jaar voor de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger, haar *Vindication of the Rights of Women* schreef, riep dat veel hilariteit op. Er verscheen een anoniem geschrift van een filosoof uit Cambridge – die wij nu hebben kunnen identificeren als Thomas Taylor – die verklaarde dat de argumentatie die Wollstonecraft ten beste gaf ook zou kunnen worden gehanteerd voor dieren. Daarmee was volgens Taylor afdoende aangetoond dat vrouwen niet het subject konden zijn van rechten.

Wanneer we nu tegen die redenering aankijken, treft ons dat als naïef. De gedachte dat misschien ook dieren bepaalde rechten zouden kunnen hebben, komt kennelijk bij Taylor niet op. Maar een hedendaagse vraag zou kunnen zijn wat zich daar tegen zou verzetten? Waarom zouden we niet dieren, net als vrouwen, zwarten en slaven kunnen erkennen als dragers van rechten?

Een van de meest voorkomende strategieën om aan dieren rechten te ontzeggen, is door erop te wijzen dat zij een bepaald kenmerk x zouden

missen dat hen ongeschikt maakt als dragers van rechten. De redenering is vaak deze. Men gaat ervan uit dat alleen mensen kenmerk x hebben, en op basis van kenmerk x wordt dan aan dieren ontezegd dat zij dragers van rechten kunnen zijn.

Het bekendste voorbeeld van deze argumentatie komt van de filosoof Immanuel Kant. Mensen zijn redelijke wezens, zij hebben zedelijke autonomie. Dieren hebben dat niet, dus hebben dieren geen rechten. Aldus Kant in 1785. Maar dat is een redenering die hoogst dubieus is en zo'n groot denker onwaardig is. Voorondersteld aan de redenering van Kant is dat wanneer bij een bepaalde soort intellectuele vermogens worden aangetroffen, dit zou moeten worden 'beloond' door het toekennen van rechten. Dat ligt niet voor de hand.

Jeremy Bentham wees op het volgende. Als verschil in intellectuele capaciteiten *tussen mensen* niet relevant is voor een verschil in rechten (hetgeen trouwens ook ons uitgangspunt lijkt te zijn in de behandeling van geestelijk gehandicapten en baby's – die we tenslotte ook niet rechteloos verklaren), waarom zou datzelfde verschil dan wel relevant zijn *tussen mens en dier*?

In een bekende passage schreef hij dat er een tijd zou kunnen komen waarin de rest van de schepping de rechten zou krijgen erkend die alleen door tirannie aan hen onthouden is. De Fransen hebben ontdekt dat de zwartheid van de huid geen reden is om een menselijk wezen aan de willekeur van zijn onderdrukker uit te leveren. Er zou best een dag kunnen aanbreken waarop we tot het inzicht komen dat een aantal benen, de aard van de huid of de aard van het beendergestel geen reden zijn om verschil te maken ten aanzien van het respecteren van rechten. Ook die zogenaamde verheven kenmerken – redelijkheid, waardigheid, het vermogen tot taal – zijn niet toereikend om de mens uit het rijk der natuur te verheffen. Men wijst wel op de betekenis van de rede, zegt hij, maar een volgroeide hond of een volwassen paard is ongetwijfeld redelijker dan een kind van een dag, een week of een maand oud. Volgens Bentham gaat het niet om de vraag of de wezens kunnen redeneren en of ze kunnen lopen, maar of ze kunnen lijden. Daarmee hebben we dan tevens een criterium op grond waarvan we kunnen beoordelen welke dieren wel en niet een morele statuur kunnen hebben. Het zijn de dieren die kunnen lijden. Een garnaal lijdt minder dan een paard. Daarom lijkt het redelijk meer rekening te houden met de belangen van een paard dan met de belangen van een garnaal.

Hoe weten we wat in een dier omgaat, zal men vragen? Hoe weten we

wat dieren voelen? In beginsel hebben we daarvoor geen andere criteria dan die we hebben voor mensen. Ik weet niet wat u voelt, en u weet strikt genomen ook niet wat ik voel. Wat wij kunnen doen, is elkaars reacties duiden. Slaat u mij met een stok op het hoofd, dan roep ik: 'Au.' De pijn die ik voel, is mij uit eigen ervaring bekend. Sla ik u met een stok op het hoofd, dan roept u eveneens: 'Au.' Op grond van uw reactie leid ik vervolgens af dat u hetzelfde heeft gevoeld als wat ik heb gevoeld. Wellicht dat een vergelijking van ons centraal zenuwstelsel nog additioneel materiaal aandraagt voor ons vermoeden dat wanneer we eenzelfde zenuwstelsel hebben, we ook hetzelfde soort gevoelens zullen hebben.

Natuurlijk, deze conclusies zijn allemaal maar voorlopig. Misschien dat in de toekomst biologen ontdekken dat ook garnalen pijn voelen, of zelfs planten. Dan zou dat een reden zijn om ons gedrag ten aanzien van garnalen en planten aan te passen. Maar voorlopig zitten we in een morele fase waarin we gevoelige wezens een morele status ontzeggen, louter op basis van het feit dat zij niet de macht hebben om voor hun belangen op te komen. Ik verwacht dat dit de blinde morele vlek zal blijken te zijn waarover toekomstige generaties zich met verbazing zullen buigen wanneer zij onze tijd bestuderen. Zij zullen naar ons kijken en over ons zeggen: 'Hoe kan dat nou toch? Zij zien dat geluk en vermijding van lijden een belangrijke waarde is. Zij zien dat een volwassen ethiek daar rekening mee moet houden. Zij zien dat niet alleen menselijke dieren lijden, maar ook niet-menselijke. Maar toch slagen zij er niet in om de verbinding tussen die ideeën te leggen?'

Net als het Griekenland van Plato of het Amerika van Thomas Jefferson zal ook onze samenleving er een blijken te zijn waarin beschaving en barbarij op een intrigerende manier met elkaar verstrengeld waren.

Inconsequent

Trouw, 04-11-1997

In de Tweede Kamer is onlangs gediscussieerd over de vraag of dieren belangen kunnen hebben. Dat bleek voor een aanzienlijk deel van de Kamer nog een discutabel punt. Men zou erom kunnen lachen, maar het is ook een beetje treurig. Zou een gorilla er geen belang bij hebben dat zijn hand niet wordt afgehakt om als asbakje te dienen? Zou een varken er geen belang bij hebben om niet als koteletje te worden verwerkt? Men kan ervoor kiezen om die belangen te miskennen of ze een be-

scheiden plaats te geven in een afwegingsproces tegen belangen die als hoger worden ingeschat. Maar ontkennen dat het belangen zijn – dat lijkt mij moeilijk.

Wat die Kamerleden dwarszit, zijn misschien niet die belangen, maar het individuele dier. Veel mensen willen nog wel erkennen dat soorten voorwerp van onze zorg moeten zijn, maar niet individuele dieren. Een effectief dierenbeschermingsbeleid kan echter nooit van de grond komen wanneer alleen de soort telt. Zou men niet de belangen van het individuele dier erkennen, dan kan men bijtende vloeistof in de ogen van konijnen blijven spuiten om stoffen te testen voor cosmetica. Men kan de hoofden van dieren blijven afhakken om als wandversiering boven de open haard te hangen. Wanneer men het behoud van de soort tot uitgangspunt van het dierenbeschermingsbeleid maakt, zou men eigenlijk door kunnen gaan met het martelen van dieren, als men maar waakt over het voortbestaan van het laatste paar.

Koningin Beatrix zei in 1988 in haar kersttoespraak dat wij voor de uitdaging staan een ‘nieuwe relatie tot de natuur’ te vinden. Die nieuwe relatie zou gekenmerkt moeten zijn door ‘eerbied voor ecologisch evenwicht, behoedzaamheid en zorgvuldig beheer’. Zeeën en rivieren, planten en dieren – ze hebben recht op onze zorg. Mooi gezegd. Maar Hare Majesteit zegt niets over de belangen van iedere individuele aardbewoner. Prins Willem-Alexander kan gewoon door blijven jagen (wat hij ook doet, zoals onlangs weer is gebleken).

Misschien is er maar één excuus voor het miskennen van de belangen van het individuele dier, namelijk dat het zo moeilijk is om daarmee consequent rekening te houden.

Laatst heb ik een muis gevangen. Hij scharrelde bij ons rond in de keuken. Misschien zat hij te suffen of had hij van onze muizenkorreltjes gegeten (ja, dat doe ik dus wel) en was hij daardoor wat traag. Ik kon hem in elk geval gemakkelijk vangen door een glas over hem heen te plaatsen. Daarna schoof ik een ansichtkaart onder het glas en zo kon ik het glas mét de muis recht voor mijn gezicht brengen. Wij staarden elkaar gefascineerd aan. Er was – althans wat mij betreft – een sterk gevoel van ‘contact’. Het Gelaat van de Ander riep mij op en stelde mij verantwoordelijk. Onder andere voor muizenkorrels en voor de onevenwichtige verdeling van beschikbare woonruimte en voedselvoorziening.

Hoe verhoudt zich dit sterke gevoel van contact tot het aanbrengen van die muizenkorrels, vraagt u? Is dat niet inconsequent? Ik denk het wel. Maar heeft u wel eens een consequent asielzoekersbeleid gezien?

Of consequente ontwikkelingshulp? Is inconsequente belangenbehartiging niet nog altijd te prefereren boven helemaal geen erkenning van de belangen van de ander?

Het jaar 200 na Darwin

Trouw, 10-03-1998

Charles Robert Darwin (1809-1882) is de grondlegger van een theorie die enorme consequenties heeft voor ons mens- en wereldbeeld. De betekenis van zijn evolutietheorie overstijgt verre die van een gewone biologische verklaringshypothese. De invloed van Darwin als heraut van een nieuw levensbeschouwelijk perspectief kan eigenlijk alleen vergeleken worden met die van Jezus, Boeddha of Mohammed. Is deze vergelijking niet gekunsteld? Ik denk het niet, want de evolutietheorie werkt concurrerend ten opzichte van de wereldgodsdiensten. De vrouw van een geestelijke die voor het eerst met het 'apenperspectief' werd geconfronteerd, begreep dat heel goed: 'Stammen wij af van de apen? Lieve hemel, laten we hopen dat het niet waar is, maar als het waar is, laten we dan hopen dat het niet algemeen bekend wordt.'

In 1899, toen Abraham Kuyper een rede hield over de evolutieleer, was deze natuurlijk al algemeen bekend. En ook Kuyper realiseerde zich de grote bedreiging voor het christendom die van het evolutionisme uitging. We moeten ons verdedigen, schreef Kuyper. De handboeken waarin de leer van Darwin is neergelegd, moeten we ter zijde leggen en aan geen onderwijzer die deze 'leeraart, mogen we onze kinderen toevertrouwen'.

Iedereen die de consequenties van het darwinisme op zich laat inwerken, zou begrip moeten hebben voor Kuypers standpunt. Maar weinigen hebben dat, tegenwoordig. Veel couranter is de overtuiging dat men de evolutieleer kan onderschrijven en toch het joods-christelijke wereldbeeld kan handhaven. Maar waar deze 'verzoening' tussen evolutietheorie en het bijbelse wereldbeeld in feite op neerkomt, is dat men telkens bij strijdigheid van de godsdienstige opvattingen met wat de moderne wetenschap ons leert, de godsdienstige visie als 'symbolisch' verklaart. Kortom, men past het religieuze wereldbeeld aan, maar men vleit zich met de gedachte dit te doen omdat het religieuze bewustzijn zich autonoom zou ontwikkelen.

Rabbin Evers is echter niet bereid om zichzelf en anderen voor de

mal te houden. Hij constateert – net als Kuiper – dat de acceptatie van de evolutieleer enorme consequenties heeft voor ons mens- en wereldbeeld. ‘Het lijkt wel of na de evolutietheorie, de denkbeelden van Darwin en de algehele secularisatie de stelling is geaccepteerd dat het dier minstens even belangrijk is als de mens,’ schrijft hij (*Trouw*, ‘Podium’, 4 maart 1998). En inderdaad, dat is niet alleen sinds Darwin het geval, maar het is ook een direct gevolg van de evolutieleer. Als de kloof tussen mens en dier die door de grote wereldgodsdiensten geslagen is overbrugd wordt, dan ligt het voor de hand dat ook dieren in het vizier komen als wezens die onder het beslag van de moraal vallen.

De darwinistische revolutie voor onze wereldbeschouwing is in volle gang. Gaan we Darwin serieus nemen, dan ligt het bijvoorbeeld bepaald niet voor de hand dat we dieren opensnijden en de organen eruit slopen om die voor menselijke doeleinden te gebruiken. We hebben in een lang beschavingsproces geleerd dat je zo iets ook niet met zwarten mag doen, of met vrouwen of slaven. Het beschavingsproces dat zich als resultaat van het darwinisme voltrekt, zal het inzicht doen groeien dat we dat ook niet meer met dieren mogen doen.

Hier dringt zich een parallel met Jezus op. In een tijd dat als min of meer vanzelfsprekend ‘Eigen volk eerst’ gold, leerde Christus dat alle mensen één zijn. In onze tijd stellen wij nog steeds: ‘Eigen soort eerst.’ Als uitvloeisel van het darwinisme zal eens het inzicht gemeengoed worden dat dit niet minder bekrompen is dan de overtuiging van die volkeren in de Oudheid die andere mensen niet als ‘mensen’ erkenden.

Evers ziet die betekenis van het darwinisme heel scherp. Wat hij alleen niet zo scherp ziet, is dat zijn aan het jodendom georiënteerde overtuiging dat de mens hoger wordt geacht dan het dier, wel eens een remmende factor zou kunnen zijn in het beschavingsproces dat zich onder auspiciën van sint-Darwin aan het voltrekken is. Misschien moet niet het darwinisme wijken, maar het joods-christelijke wereldbeeld. Ik denk overigens dat dit eens wel zal gebeuren. Het jaar 1809 wordt dan het jaar 1. Over enige tijd leven we in het jaar ‘200 na Darwin’. Het darwinisme zal dan waarschijnlijk verder verbreid zijn dan het christendom was in ‘200 na Christus’. Dat belooft nog wat.

Chris Rutenfrans merkt naar aanleiding van deze column op dat hij nog niet zag hoe je aan het darwinisme iets anders kunt ontleen dan ‘keihard egoïsme’ (Trouw, 11 maart 1998). Dat vindt ook A.G. van Hutzen, die meent dat het ‘recht van de sterkste’ niet bepaald garant staat voor be-

schaving (Trouw, 13 maart 1998). *Weer een andere lezer vertelde dat mijn verheerlijking van Darwin hem naar de kalender deed kijken. Was het soms 1 april?* (Trouw, 14 maart 1998)

Na-apen

Trouw, 12-05-1998

Heeft u ook naar dat programma gekeken met Timothy Dalton over wolven, vorige week woensdag, 6 mei, Nederland 1? Ik móest natuurlijk kijken naar het avondvullend programma over de stemming voor de Kamer. Maar stiekem heb ik af en toe gezapt naar de wolven. Wat naar voren kwam, is een verrassend verschijnsel, namelijk dat de mens slechte eigenschappen van zichzelf geneigd is aan bepaalde dieren toe te schrijven. Zo is de wolf in allerlei sprookjes, films en andere cultuuruitingen neergezet als het non plus ultra van gemeenheid en onbetrouwbaarheid.

Roodkapje en de wolf. 'De mens is de mens een wolf' (Plautus, bekend geworden door Hobbes). Maar wie zich in de biologisch-ethologische feiten verdiept of wie naar Timothy Dalton keek, weet dat slechte menselijke eigenschappen volslagen ten onrechte aan de wolf worden toegeschreven. De sociale aard van de wolf en zijn goedmoedig karakter staan buiten kijf. De mens, het bij uitstek kwaadaardige wezen, zoals Gobineau terecht zei, schrijft echter zijn slechte eigenschappen van zich af door deze te projecteren op een onschuldig dier, dat daartegen niet kan protesteren.

Een ander voorbeeld van deze menselijke neiging vindt men in het woord 'na-apen'. De aap is een toonbeeld van originaliteit en eigenzinnigheid vergeleken bij de mens. Mensen zijn kuddedieren. Je merkt dat duidelijk bij intellectuelen. Neem filosofen. Zij hebben in beginsel de beschikking over een traditie met duizenden auteurs, beginnend in het oude Griekenland tot aan de moderne tijd. Toch wordt daar maar een fractie van gelezen en bovendien lezen filosofen allemaal hetzelfde.

In de jaren zeventig lasen we allemaal Rawls. In de jaren negentig lezen we allemaal Charles Taylor of Isaiah Berlin. Geen filosoof die tijdens zo'n hausse aan belangstelling voor een bepaalde auteur, op het idee komt iets anders te lezen dan zijn collega, terwijl hij toch de beschikking heeft over duizenden namen die daarvoor in aanmerking komen. Ook voor de bellettrie geldt dat. Talloze intrigerende schrijvers uit

alle culturen en tijden liggen in de bibliotheken en boekhandels klaar. Maar we lezen allemaal *I.M.*, of een ander boek dat geen andere verdienste heeft dan dat de buurman het ook gelezen heeft.

Uitgevers weten dat. Geen betere aanprijzing voor een boek dan dat het nummer één staat op de bestsellerlijst. Wie de menselijke natuur niet kent, zou denken dat de informatie dat boek x het meest verkocht wordt, voor de consument even weinig relevant is als informatie over de chemische samenstelling van het papier waarop het is gedrukt. Maar zo is het niet: we kennen namelijk geen betere reden om een boek te gaan lezen dan dat anderen het al gelezen hebben. Een vraag is nu of dit na-aapgedrag ('na-mensen' zou beter zijn) genetisch vastligt, of dat het cultureel bepaald is. Dan zouden we nóg grotere na-apers kunnen worden dan we al zijn. Het lijkt erop dat dit het geval is. Zo lijkt het na-apen van onze buurman bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer nog steeds een groeiend fenomeen. Op de avond voorafgaande aan de verkiezingen is op de televisie een nieuw spelletje geïntroduceerd. Een meneer van een onderzoeksbureau laat ons, betrekkelijk kort nadat het debat tussen enkele fractievoorzitters plaatsvond, zien hoe mensen reageren op bepaalde uitspraken van de debaters. Nu zou, als we de menselijke natuur niet in aanmerking nemen, dit een gegeven zijn dat alleen voor studenten van de retorica of argumentatiewetenschappers interessant is: wat maakt het uit of een ander door argument x van politicus y overtuigd is geraakt? Het gaat er toch om wat ik daarvan vind? Om de drommel niet. Want wat ik ervan vind, hangt meer en meer af van wat een ander daarvan gevonden heeft.

Ook een chimpansee kan lijden wanneer hij gefolterd wordt

Trouw, 06-06-1998

In de vijftig jaar die verstreken zijn sinds de verschijning van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) heeft het verhaal van de mensenrechten zich ontwikkeld tot een bestseller. Na bloedige ontsporingen is het mogelijk gebleken een moreel ideaal te presenteren dat over de gehele wereld aanhang vindt. Waar wereldgodsdiensten als christendom en islam hebben gefaald, is de mensenrechtentraditie erin geslaagd een moreel Esperanto te ontwikkelen, dat door talloze mensen, los van ras, cultuur, godsdienst of andere verschillen, wordt gespro-

ken. Natuurlijk wordt er nog steeds gemarteld en zitten mensen vast op basis van hun politieke of religieuze overtuiging. Maar het verzet daartegen wordt breed gedragen en protest wordt geformuleerd in termen van 'rechten' die aan eenieder zouden toekomen.

Toch is er geen reden tot zelfgenoegzaamheid. Alles in de werkelijkheid is aan erosie onderhevig als het niet wordt onderhouden. Dat geldt voor een tuin, een huis, maar ook voor cultuurproducten als rechtsstaten, democratieën en mensenrechten. Als we in de loop der tijd vergeten welke overwegingen ons tot de democratie hebben gebracht, zijn we voorbestemd om deze staatsvorm eens weer te verliezen. Vandaar het belang van fundamentele reflectie op de uitgangspunten van ons staatsbestel.

Ook voor mensenrechten geldt dat het idee erachter zal moeten worden onderhouden. We moeten ons als het ware voortdurend rekenschap geven van de vraag of we een instituut als mensenrechten nodig hebben. Hoe dit idee dient te worden uitgewerkt, waar de grenzen liggen. En tevens: hoe de mensenrechtentraditie zou moeten worden aangepast aan nieuwe uitdagingen die daarop afkomen. Op het ogenblik wordt het denken over mensenrechten geconfronteerd met drie beproevingen waarop een antwoord zal moeten worden gevonden.

- 1 Mensenrechten worden doorgaans als volgt omschreven: fundamentele rechten die de mens op basis van zijn menszijn toekomen. In talloze handboeken, politieke pamfletten, speeches van politici en vragen van journalisten zullen we het zó geformuleerd vinden. Maar wie daar iets langer over nadenkt, stuit op problemen.

Het eerste is dat men een zekere spanning kan onderkennen wanneer men die omschrijving toepast op sommige rechten die in de UVRM verankerd zijn. Zo proclameert artikel 24 een recht op 'rust en vrije tijd, met inbegrip van een redelijke beperking van de arbeidstijd, en op periodieke vakanties met behoud van loon'.

Hier wordt een nastrevenswaardig ideaal geformuleerd. Men mag hopen dat de levensstandaard hier en elders het mogelijk maakt dit politiek te verwerkelijken. Door middel van gewone wetgeving kan men die politieke idealen verankeren. Maar een mensenrecht op vakantie? Kan uit het menszijn worden afgeleid dat men recht heeft op vakantie? Hoe zouden we ons dat 'afleiden' moeten voorstellen? En zou dit betekenen dat men duizenden jaren voorafgaand aan de sociale wetgeving uit de twintigste eeuw het menszijn miskend heeft door nooit

een recht op vakantie te garanderen? Het lijkt op zijn minst curieus een dergelijke argumentatie te volgen.

Een tweede bedenking rijst wanneer we verder nadenken over wat of wie de mensenrechten uitsluiten. Kennelijk zijn het rechten voor mensen. Maar vanwaar eigenlijk die preoccupatie met menselijke dieren ten nadele van niet-menselijke dieren? Ook een chimpansee kan toch lijden wanneer hij wordt gefolterd? Een probleem voor de mensenrechten is dat ze – in de traditionele formulering althans – gebaseerd lijken op een elementaire vorm van discriminatie van alles wat niet tot de eigen soort behoort.

Wie zich in de geschiedenis van mensenrechten verdiept, zal constateren dat de grote woordvoerders voor het ideaal van mensenrechten deze uitsluiting hebben gerechtvaardigd door een beroep te doen op een vermeende redelijkheid of inherente waardigheid van de mens. Deze eigenschappen zouden het menselijk dier onderscheiden van het niet-menselijk dier. De mens is een ‘redelijk’ en ‘inherent waardig’ wezen, dus daarom krijgt hij rechten toebedeeld, zo blijkt de gedachtegang te zijn. Het dier is onredelijk en onwaardig, en daarom krijgt het die rechten niet. Maar waarom zou redelijkheid een basis moeten vormen voor de verdeling van rechten? Thomas Jefferson schreef eens dat sir Isaac Newton in intellectueel opzicht superieur is aan anderen. Maar dat betekent niet dat hij daarom meer rechten heeft. Of dat hij de rechten van anderen mag schenden. Waarom hanteren we dat criterium dan wel om niet-menselijke dieren rechten te ontfangen?

Ook over de waardigheid van de mens valt nog wel wat op te merken. Natuurlijk was die ‘inherente waardigheid van de mens’ die in de preambule van de UVRM als grondslag voor de daarin opgesomde rechten wordt opgevoerd een aanzienlijke vooruitgang ten opzichte van wat daaraan voorafging. De UVRM is een kind van de Verlichting. Het is de eerste mensenrechtenverklaring die niet gebaseerd is op enige theologische grondslag: een schepper die aan mensen rechten en wetten toedeelt, zoals Mozes deed op de berg Sinai. ‘Alle mensen zijn gelijk geschapen,’ stond nog in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 en daarom zijn mensen in het bezit van gelijke rechten op leven, vrijheid en het nastreven van geluk. Maar in de UVRM wordt geen enkele verwijzing meer gemaakt naar een goddelijk wezen en zij kan dus als de eerste humanistische mensenrechtenverklaring worden beschouwd.

Die inherente waardigheid van de mens heeft haar eigen problemen,

ondanks de verbetering die deze was vergeleken met de theologische grondslag voor mensenrechtenverklaringen. Het idee van de menselijke waardigheid is ontleend aan de filosofie van Immanuel Kant. Kant schreef in 1797 dat alles in de werkelijkheid een prijs en waarde heeft in relatie tot de mens. De mens zou het enige wezen zijn met intrinsieke waarde. Al het overige in de wereld heeft slechts instrumentele waarde en kan dus ook door de mens als louter middel worden gebruikt.

Deze preoccupatie met de belangen van één soort van aardbewoners, de mens, lijkt in toenemende mate problematisch. Met name in de negentiende eeuw heeft een aantal geleerden terecht protest daartegen aangetekend. Een belangrijke figuur was Charles Darwin, wiens evolutieleer niet de mens omlaag, maar het dier omhoog haalde. Maar zeker zo belangrijk was de grote moralist Arthur Schopenhauer, die als een van de eersten de zelfverheffing van de mens boven de dieren afwees. Geheel consistent daarmee is dat hij in zijn *Die beiden Grundprobleme der Ethik* uit 1841 duidelijk maakte dat het bij die menselijke waardigheid gaat om een holle, pompeuze frase waarmee men in de ethiek niets kan beginnen. Het komt Schopenhauer voor dat wie een absolute waarde wil toeschrijven aan een wezen dat in zijn wil zo zondig, in zijn geestkracht zo beperkt en in zijn lichaamskracht zo zwak is, dit alleen ironisch kan bedoelen. Wie een morele houding tegenover een ander wezen wil aannemen, moet niet proberen tot een objectieve bepaling van de waarde of waardigheid van dat wezen te komen. Men moet het lijden, de nood, de angst en de pijn van dat andere wezen in ogenschouw nemen. Wie dát doet, zal in plaats van haat en verachting voor dat andere wezen sympathie en medelijden ervaren. Door het medelijden als een oerfenomeen in het menselijk bewustzijn te bestempelen geeft Schopenhauer een enorme diepte aan de ethiek van het avondland.

De eerste en misschien wel belangrijkste beproeving waarvoor de mensenrechtentraditie zich tegenwoordig gesteld ziet, is dan ook om – in overeenstemming met de aanzetten die door Schopenhauer zijn gegeven – een niet-discriminatoire grondslag voor mensenrechten te ontwikkelen. Het concept van ‘mensenrechten’ moet worden opengemaakt. Van mensenrechten in de zin van tot homo sapiens beperkte rechten zullen zij zich dienen te ontwikkelen tot fundamentele rechten voor lijdende wezens. Of men dan nog van ‘mensenrechten’ wil blijven spreken, of dat men het woord ‘fundamentele rechten’ gaat

hanteren, is slechts een kwestie van naam. In elk geval kan het niet langer meer gaan om rechten die exclusief met het menszijn te maken hebben. Beter is wellicht de omschrijving dat het bij mensenrechten gaat om een hoger recht dat is vastgelegd in documenten van hogere rechtskracht. Die mensenrechten onderscheiden zich van het natuurrecht doordat zij door de rechter kunnen worden toegepast, maar zij hebben met het natuurrecht gemeen dat zij een universaliteitspretentie hebben.

- 2 Kan de universaliteit van mensenrechten worden gehandhaafd? Met die universaliteitspretentie zijn we een tweede beproeving voor de mensenrechten op het spoor gekomen. Mensenrechten zijn naar hun strekking universeel. Dat wil zeggen: niet gebonden aan een bepaalde cultuur of aan een bepaald land. Het zijn rechten voor eskimo's, Chinezen en Amerikanen (en straks ook voor de dieren die wonen in het poolgebied, China en de Verenigde Staten) in tegenstelling tot de gewone rechten die alleen gelden wanneer men burger is van een bepaald land. In de uvrM komt deze pretentie goed tot uitdrukking omdat de Verenigde Naties zich richten tot de gehele mensgemeenschap. Bij de Universele Verklaring zou het gaan om een *common achievement of mankind*.

Deze universaliteitspretentie – en daar rijst het probleem – stuit echter op een breed gedragen geloof van deze tijd: de overtuiging dat waarden en normen relatief zijn. En dat we dus onze moraal niet aan andere culturen mogen opdringen. Mensenrechten, zo heet het dan, zijn in het Westen uitgevonden. Het geeft geen pas andere culturen daarmee de maat te nemen. Deze opvatting – die een enorme steun krijgt van het postmodern waarderelativisme – wordt wel 'cultuurrelativisme' genoemd. Het maakt het beoordelen van een cultuur met maatstaven die niet aan die cultuur zelf zijn ontleend volslagen onmogelijk.

Het behoeft nauwelijks betoog dat de praktische consequenties van dit relativisme desastreus zijn voor de mensenrechtentraditie. Als men in Soedan vrouwenbesnijdenis toepast, dan betreft dat Soedanese mores. Wie zijn wij dat we daartegen verzet kunnen aantekenen?

Het cultuurrelativisme gaat naar mijn idee mank aan verschillende denkfouten. De belangrijkste is dat men veronderstelt dat als een waarde voor het eerst in het Westen geformuleerd is, het daarmee een westerse waarde is geworden. Maar waarom zou dat zo zijn? De wet

van de zwaartekracht is door een Brit geformuleerd, maar daarmee is het geen Britse wetmatigheid geworden. De zwaartekracht is voor China evenzeer geldig als voor Engeland. Een cultuurrelativist meent natuurlijk dat deze vergelijking niet opgaat, omdat moraal 'iets heel anders is' dan natuurkunde. Dat mag zijn, maar dat is niet relevant voor het punt waarom het gaat: ook op het terrein van de moraal zijn misschien inzichten te formuleren met een universele strekking. Men zal die inzichten op hun waarde moeten schatten en men kan niet bij voorbaat alleen op grond van de herkomst van de persoon die het inzicht formuleert de universaliteit in twijfel trekken. Dus ook al zou de UVRM in het Westen zijn geformuleerd, dan is het daarmee nog geen specifiek westers document in haar geldingskracht.

- 3 De tweede uitdaging voor mensenrechten vloeit dus voort uit de universaliteitspretentie. De derde uitdaging heeft te maken met het feit dat mensenrechten als 'hoger recht' een norm vormen voor gewoon recht, 'lager recht'. En dat kan alleen bevredigend verlopen wanneer de verhouding tussen die twee rechtssferen niet verstoord raakt. Het gevaar dat dit zal gebeuren, is niet denkbeeldig. Het succes van het denken en spreken in termen van mensenrechten is zó groot dat de verleiding ontstaat allerlei politieke wensen in termen van mensenrechten te verwoorden. Helaas doen geleerden daar druk aan mee. Het proclameren van een mensenrecht op iets is als een vuist op de tafel: het verleent kracht aan een eis. Nu wil de mens grenzeloos veel. Hij is een mateloos wezen. Dus waarom niet mensenrechten proclameren op vakantie (art. 24 van de UVRM), een mensenrecht om te genieten van kunst (art. 27 van de UVRM), een recht op vrede en een recht op een gezond milieu? (De laatste twee zijn overigens niet in de UVRM te vinden. Het derde recht wordt door geleerden voorgestaan, maar het vierde is te vinden in onze eigen grondwet.) Geen eis te dol of iemand wil het wel als een mensenrecht opeisen. Het proclameren van een 'recht op voedsel' klinkt chiquer dan de gewone 'strijd tegen armoede'. Op die manier verminderen mensenrechten niet alleen in waarde, maar raakt ook de balans tussen gewoon recht en hoger recht zoek. Rechters die eigenlijk een selecte kern van hogere rechten een prioriteitsbehandeling zouden moeten kunnen geven (daar was het immers allemaal om begonnen), moeten nu eindeloos veel botsende hogere rechten tegen elkaar afwegen. En daarmee zijn we terug bij af: wat zich in naam presenteert als hoger recht is in feite gewoon recht ge-

worden. Als iedereen namelijk het uniform van de generaal draagt, is niemand meer generaal.

De hier geschetste beproevingsen zijn zwaar, en het zal veel intellectuele en politieke behendigheid vergen om het denken in termen van mensenrechten overeind te houden. Op het eerste terrein, het openbreken van het concept ‘mensenrechten’, wordt nuttig werk verricht door auteurs als Peter Singer, Tom Regan, James Rachels en anderen. Op het tweede terrein geldt dat het cultuurrelativisme door ethici (belangrijk is W.T. Stace) ernstig onder vuur is komen te liggen, zij het dat dit nog maar weinig consequenties heeft gehad voor het populaire relativisme dat de tijdgeest bepaalt. Ten aanzien van de derde uitdaging lijkt de meeste zorg gerechtvaardigd, omdat de specialisten op het terrein van mensenrechten dit probleem nauwelijks onderkennen.

Dat het denken in termen van mensenrechten onder druk staat, is duidelijk. Hier en daar kan men al onderkennen dat in de theorievorming afstand wordt genomen van *rights talk*. Alternatieve vocabularia, onder andere dat van plichten, maken opgang. Hoe dit zich in de toekomst zal ontwikkelen, kan niemand voorspellen. Maar dat het concept ‘mensenrechten’ aan een ingrijpende revisie toe is, en de ijverars voor mensenrechten – tot wie ik mijzelf reken – zich zullen moeten bezinnen op de toekomst is zonneklaar.

Het pleidooi voor autonomie van de moraal roept altijd verzet op van degenen die menen dat de moraal ‘ergens op gestoeld zou moeten zijn’. En dat ‘ergens’ is dan altijd iets godsdienstigs. Deze tegenwerping werd ook geformuleerd door dr. H.A. Brozius: ‘Met alleen onze eigen meetlat kan niet een meetlat gemaakt worden waarmee onze oorspronkelijke meetlat gecheckt kan worden. We hebben een meetlat nodig die ons van buitenaf wordt aangereikt. Zo’n meetlat bestaat en God heeft hem ons aangereikt. Als we hem willen gebruiken dan moeten we natuurlijk wel in God (en daarmee ook in de betrouwbaarheid van de aangereikte meetlat) geloven.’ (Trouw, 11 juni 1998.)

Vrijheid van godsdienst voor de boterbloem

Trouw, 11-08-1998

In het juni-julinummer van *Leven*, tweemaandelijks tijdschrift van de Nederlandse vegetariërsbond, staat een artikel van Bernd Timmerman

over Dirk Boon, de nieuw benoemde bijzonder hoogleraar dier en recht aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

‘Hoogleraar zonder missie’ staat boven het stuk en het is een pittige kritiek op de geringe betrokkenheid die de kersverse hoogleraar naar het oordeel van Timmerman aan de dag legt ten aanzien van het wel en wee van dieren. Wat is het geval? Boon is hoogleraar dier en recht, maar hij eet wel vlees. En Boon maakt ook in interviews duidelijk dat hij niet door het leven wenst te gaan als de ‘hoogleraar dierenbescherming’.

Het punt dat hier aan de orde is, is oud. De hoogleraar wenst meteen bij zijn ambtsaanvaarding duidelijk te maken dat hij onafhankelijk van welke actie- of belangengroep ook, zijn werk wil doen. Maar bij leerstoelen als ‘vrouw en recht’ of ‘dier en recht’ ligt het natuurlijk tevens voor de hand dat de bekleder van die leerstoel een positief engagement aan de dag legt ten aanzien van bepaalde waarden: in het eerste geval feminisme, in het tweede geval de afwijzing van ‘speciesisme’ (onterechte bevoordeling van de eigen, menselijke, diersoort boven niet-menselijke dieren).

Iets van de teleurstelling van Timmerman valt dan ook wel begrijpen. In het bijzonder wanneer men bedenkt dat de theoretische reflectie op onderwerpen als dierenwelzijn en dierenrechten in Nederland schandelijk onderontwikkeld is. De meest voor de hand liggende en in de literatuur uitvoerig besproken problemen worden telkens weer opgerakeld. ‘Hoe zit het met de rechten van muggen en vliegen?’ vraagt Rob Buitenweg (*Trouw*, 7 juli 1998). Geen Whiskas en Bonzo meer voor kat en hond? vraagt Chris Rutenfrans (*Trouw*, 11 maart 1998). Moeten we de leeuw beletten om de zebra te vangen (Rutenfrans) en muizen beschermen tegen buizerds en katten (Buitenweg)? Het onderwerp leent zich natuurlijk ook bijzonder goed voor ironie en grapjasserie. De Leidse jurist en cabaretier Willem Bruil stelde olijk op een symposium van het Leidse F.M. van Asbeck Centrum voor Mensenrechtenstudies op 9 oktober 1996 de vraag of we ook vrijheid van godsdienst voor koeien en varkens moeten realiseren.

En natuurlijk, dat is allemaal erg leuk. Maar het zijn ook zeer voor de hand liggende vragen die in de literatuur over dit onderwerp uitvoerig zijn besproken. Auteurs als Peter Singer, James Rachels, Tom Regan, Bernard Rolin en anderen kennen die voorbeelden van Buitenweg, Rutenfrans en Bruil echt wel. De academische onderzoekers die zich met dierenwelzijn en dierenrechten bezighouden, zouden al een zinvolle functie vervullen wanneer zij Nederland bekend zouden maken met

deze literatuur. De bundeling van de lezingen, uitgesproken op voornoemd symposium (met overigens ook een bijdrage van Boon) is een begin: J.P. Loof (red.), *Mensenrechten, dierenrechten, ecosysteemrechten*, NJCM-boekerij, Leiden 1997.

Ik sluit mij voorlopig aan bij de Leidse jurist Loof, die schrijft dat we ons bij de vrijheid van godsdienst voor de boterbloem weinig kunnen voorstellen, maar het recht op leven en het verbod op genocide kunnen voor diersoorten net zo relevant zijn als voor mensen. Laten we maar eens overwegen hoe we zoiets juridisch zouden kunnen regelen.

Geef productiedieren fundamentele rechten

Algemeen Dagblad, 04-10-2002

Het aanhoudende zwijgen van Volkert van der G. heeft al op verscheidene terreinen grote schade aangericht. Een van die punten is dat vreedzame en belangrijke organisaties op het gebied van milieu- en dierenbescherming voor veel mensen verdacht zijn geworden. Volkert van der G. werd door milieuactivisme gemotiveerd, dus is milieuactivisme verkeerd. Toegegeven, het is primitieve logica, maar door dit soort associaties laten velen zich leiden. Wie uiteindelijk het kind van de rekening zijn, zijn de dieren.

Miljarden dieren die worden gehouden voor hun producten, vooral hun eigen vlees, worden wettelijk nauwelijks beschermd en zijn dus overgelaten aan de goedertierenheid van hun verzorgers. En dat gaat meestal mis. Een goed uitgangspunt voor een vriendelijke en verantwoorde omgang met dieren begint bij het inzicht dat de mens voor eigen nut miljarden productiedieren houdt en doodt. Productiedieren zijn dieren die, opgesloten in de bio-industrie, worden gehouden om ons, de mens, van producten te voorzien. Daarbij kan het gaan om vlees, om leer, maar ook om melk en eieren. Er zijn miljarden productiedieren en ze zijn zo goed als rechteloos, ook in Nederland.

Weliswaar kent Nederland een wet die het mishandelen van dieren verbiedt, maar dit verbod heeft weer als uitzondering dat mishandeling wel is toegestaan wanneer een redelijk doel wordt gediend. Uit de rechtspraak blijkt dat zo'n redelijk doel al snel gevonden is. Eigenlijk is elke mishandeling waarmee geld te verdienen valt toegestaan.

Vaak zijn wij, volwassen mensen, zo aan bepaalde misstanden gewend dat we ze niet meer als zodanig ervaren. Youp van 't Hek ver-

woordde dat aardig toen hij na een bezoek aan varkensstallen aangaf dit 'niet meer aan zijn kinderen te kunnen uitleggen'. Wij, volwassenen, vinden de reacties van kinderen op dierenleed vaak sentimenteel en mensen die na het verstrijken van een bepaalde leeftijd daarover blijven protesteren een beetje 'kinderlijk'. Maar misschien is het verschil tussen een kind en een volwassene wel dat kinderen nog een oorspronkelijk moreel gevoel hebben, terwijl dat bij volwassenen is verstikt door conventie, sleur en verdringing. Niet voor niets wordt in Hans Christian Andersens prachtige sprookje over de keizer die geen kleren aanheeft alleen door een kind gezien waar de hele hofhouding geen oog voor had.

Overigens niet alleen kinderen spreken de waarheid, ook wetenschappers. Althans zeker op dit punt. Tal van ethologen hebben dieren in de bio-industrie geobserveerd, gemeten, bloed afgetapt, hormonen onderzocht, enzovoorts. De conclusie van al dit onderzoek is dat de wetenschap vrij exact kan bepalen dat vrijwel alle productiedieren een erbarmelijk leven hebben. Dr. Marc Brakke, van het onderzoekscentrum ID Lelystad, heeft een welzijnsindex ontwikkeld voor drachtige zeugen. Dat zijn de varkens die vaak de hoofdrol spelen in reportages over de bio-industrie omdat ze in overvolle stallen in stalen rekken opgesloten zitten. Deze welzijnsindex, die volgens de maker vrijwel al het wetenschappelijk onderzoek op dit gebied combineert, geeft per huisvestingsstelsel aan in hoeverre de dieren het naar hun zin hebben.

Voor vastgebonden drachtige zeugen, zeugen die hun leven grotendeels doorbrengen terwijl ze met een leren riem aan de grond vastgebonden zitten, scoort de index zeer laag. Voor zeugen die zijn vastgezet in stalen rekken met een minimale bewegingsruimte, scoort de index ook laag. Zeugen in groepshuisvesting op stro, een huisvestingssysteem dat gelukkig steeds meer voorkomt in Nederland, halen misschien net een voldoende. Kinderen komen waarschijnlijk tot precies dezelfde score: een 1 of 2 voor 'die hele zielige die vastgebonden ligt', een 2 voor 'dat varken dat een beetje kan bewegen', en een 5 of 6 voor 'die dikke die een beetje rond kan lopen door het stro'.

De zware verantwoordelijkheid van de mens voor dieren die hij voor eigen nut en vermaak aan zijn verlangens onderwerpt, zou moeten worden gecompenseerd door een sterke rechtspositie van het dier. Dat betekent dat dieren, net als met mensen eens gebeurd is, moeten worden erkend als dragers van rechten. Dieren moeten niet alleen worden beschouwd als voorwerp van rechten, zoals je bijvoorbeeld een hond in eigendom kunt hebben.

Dieren moeten ook niet alleen worden beschermd tegen de wreedste daden (zoals nu de wetgeving op het terrein van dierenbescherming beoogt), maar zelfstandige dragers van rechten worden. Dat is de grote morele stap voorwaarts die we nog moeten doen. Eens hebben we die ook gemaakt met allerlei andere levende wezens. Waarom dan niet met het dier? Een goede start zou zijn te beginnen met het productiedier.

Open brief van een inwoner van Amsterdam aan zijn burgemeester

Trouw, 20-3-2004

‘Door het apart zwemmen van jongens en meisjes van een islamitische basisschool te subsidiëren, legitimeert u de de onderdrukking van de moslimvrouw,’ schreef Ayaan Hirsi Ali in L&G van 6 maart aan burgemeester Job Cohen. ‘Liever geen gescheiden zwemmen, maar als het moet, dan wel, want ik heb liever dat kinderen kunnen zwemmen dan dat ze de kans lopen te verdrinken,’ antwoordde Job Cohen in L&G van 13 maart. Paul Cliteur vindt dat Cohen helemaal geen religieuze instellingen mag subsidiëren, maar, als burgemeester, neutraal moet zijn. ‘Subsidiëren is partijkiezen. Wie alleen een moskee subsidieert, discrimineert een synagoge. Wie alle kerken subsidieert, discrimineert ongelovigen.’

Geachte heer Cohen,

Zoals blijkt uit verschillende berichten in *Trouw* van vorige week (10 maart en 13 maart) houdt u vast aan uw opvatting dat het om pragmatische redenen is toegestaan religieuze groeperingen te subsidiëren uit algemene middelen. Tenminste, zo moet ik uw pleidooi voor het betalen van zwembles en taalles die vanuit de moskee worden gegeven toch begrijpen?

Opvallend is dat u in uw stuk van 13 maart over dit punt luchtigjes heen praat met terloopse opmerkingen die de kern van het debat niet raken. Er kan van u niet gevraagd worden dat u met een boog om kerken, synagogen en moskeeën heen loopt, zegt u.

Nee, maar dat vraagt ook niemand.

U wilt een dialoog tussen verschillende groeperingen in de stad. Geen mens die u dat recht zal ontzeggen.

U vindt het goed dat onze premier contact heeft met de Raad van Kerken. Ik ook. Wie niet?

Iedereen in Nederland, ook de moslim, staat het vrij om te geloven, te denken en te uiten wat hij of zij zelf wil zonder dat de overheid daarin interfereert, zegt u.

Niemand zal het met u oneens zijn, ook al vind ik het politieke stemmingmakerij te insinueren dat iemand het anders zou willen.

Het probleem dat u maar blijft miskennen, is dat u als burgemeester van Amsterdam geen publieke middelen mag gebruiken om religieuze overtuigingen financieel te faciliteren, ook niet indirect.

In *Trouw* van 10 maart 2004 formuleert u het als volgt: 'Wij willen in Amsterdam graag dat moslimvrouwen Nederlandse taallessen nemen. Waar bereik je ze? In de moskee! Dan kun je als gemeente wel met een "intermediaire organisatie" aan de slag, maar dan heb je een bereik van hooguit 20 procent. Gaat het via de moskee, dan komt er opeens 80 procent.'

Uw pragmatische, door uzelf zelfs als 'opportunistisch' gekwalificeerde benadering, ontnemt u het zicht op wat in Nederland toelaatbaar is.

Door niet met een intermediaire organisatie in zee te gaan, maar met een kerkgenootschap, synagoge of moskee, subsidieert de gemeente activiteiten van (in dit geval) de moskee. Het zou uitgezocht moeten worden op welke schaal deze verkeerde praktijk plaatsvindt, maar ik begrijp uit uw woorden (a) dat het voorkomt en (b) dat u het niet afwijst.

Daarover maak ik mij grote zorgen, die alleen maar toenemen omdat u telkens voorgeeft dit punt niet te begrijpen. Het overkoepelende bezwaar tegen deze indirecte religieuze subsidiering, is dat het in strijd is met de rol die de overheid in ons politieke bestel zou moeten spelen. De overheid dient neutraal te zijn. Men brengt dat ook wel tot uitdrukking met de woorden dat de overheid de scheiding van kerk en staat dient te respecteren.

Helaas heeft dat beginsel niet een duidelijke basis in de letterlijke tekst van de Grondwet (iets dat zou moeten veranderen, overigens). Maar het is wel een beginsel dat aan onze rechtsstaat ten grondslag ligt. Dit beginsel is de laatste tijd in toenemende mate relevant geworden, omdat Nederland een multiculturele samenleving is geworden.

Uit dat feitelijke gegeven van een multiculturele samenleving trekken veel mensen, net als u, de verkeerde conclusies. Zij trekken daaruit de conclusie van het 'multiculturalisme'. Dat is de stelling dat niet alleen de samenleving, maar ook de neutrale overheid zou moeten worden

getransformeerd in een multiculturele overheid.

Zo'n multiculturele overheid zou allerlei faciliteiten moeten bieden voor het ventileren van religieuze identiteiten. Bidruimtes op openbare scholen. Het dragen van religieuze symbolen bij de rechterlijke macht. Ja, waarom zou een rechter dan ook niet een button mogen opspelden met STEM VVD?

Dat is een heilloze weg. Juist wanneer de samenleving meer multicultureel wordt, moet de overheid als bemiddelende scheidsrechter meer neutraal worden. Een multiculturele samenleving vraagt om een monoculturele staat.

Men kan het ook zo zeggen: multiculturalisme en de multiculturele samenleving sluiten elkaar uit. Een multiculturele samenleving kan alleen goed functioneren wanneer de staat onpartijdig is.

Die monoculturele staat kan niet anders zijn dan een seculiere staat. Dat is niet hetzelfde als een atheïstische staat. Een seculiere staat wil zeggen dat de overheid geen partij kiest in religieuze en levensbeschouwelijke tegenstellingen. Subsidieren is ook partij kiezen. Het blijft zelfs partijkiezen wanneer de overheid alle religieuze groeperingen subsidieert (immers dan is het partijkiezen ten nadele van ongelovigen).

De Rotterdamse christen-democraat Anton Stapelkamp laat in *Trouw* van 13 maart zien dat de Nederlandse staat op dit moment niet consequent is ingericht volgens de door mij beleden beginselen. Giften aan kerk en moskee zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting. In enkele gemeenten wordt begonnen met ambtsgebed. Uw Rotterdamse collega Opstelten zingt lustig 'Ere zij God', zegt Stapelkamp.

Maar het feit dat ook anderen een loopje nemen met het beginsel van de scheiding van kerk en staat wil natuurlijk niet zeggen dat elke vorm van gesjoemel moet worden gedoogd. Helaas is dat wel de conclusie die door Stapelkamp getrokken wordt.

Gelukkig haalt hij zijn eigen betoog aan het eind weer onderuit door geheel tegenstrijdig aan de teneur van zijn bijdrage te beweren dat het 'misschien verdedigbaar' is bij rechters kledingeisen te stellen. Ook zegt Stapelkamp: 'En natuurlijk mag je van ambtenaren een zekere ingetogenheid verwachten, uit respect voor de burger die er misschien een andere opvatting op na houdt.'

Daar zijn wij bij des Pudels Kern. In strijd met zijn betoog onderkent dus ook Stapelkamp dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen iemands hoedanigheid als burger en iemands hoedanigheid als overheidsfunctionaris. Daar zou u een voorbeeld aan moeten nemen.

U bent erg tevreden over Milli Görüs die de islam in vrijzinnige richting interpreteert. Daar is toch niks mis mee? Nee, zeker niet. Maar u bent geen voorzitter van Milli Görüs, u bent burgemeester van Amsterdam. Dat wil zeggen: van alle Amsterdammers. Een burgemeester die zich met religieuze tekenen tooit, religieuze liederen meezingt (zoals Opstellen kennelijk doet), religieuze groeperingen uit de staatskas bekostigt (zoals u zelf kennelijk doet, zij het indirect) laat een aanzienlijk deel van de burgerij in de kou staan.

U vindt dit misschien principieënreiterij. Het gaat er toch om wat 'werkt'? Nee, sommige dingen die 'werken' kunnen toch niet. Bovendien kan het onder de gegeven omstandigheden van grote multiculturaliteit of pluriformiteit niet langer werken dat de overheid zijn onpartijdige rol steeds meer laat varen en zelf 'partijdig' of 'pluriform' wordt.

Het is verbazingwekkend hoe moeilijk mensen zicht krijgen op dit vraagstuk. Uw positie is wat dat betreft helaas niet uniek. 'Doen alsof de scheiding tussen kerk en staat vanzelfsprekend moet leiden tot verbanning van religie uit het politieke domein is misleidend,' schrijft de Amsterdamse historicus Jan Dirk Snel in hetzelfde nummer van *Trouw*.

Maar verbanning van religie uit het 'politieke domein' verwacht natuurlijk niemand. André Rouvoet kan in het politieke domein zich op bijbelteksten beroepen ter ondersteuning van zijn voorstellen. El Moumni kan zich op de koran beroepen. Maar de burgemeester van Amsterdam kan dat niet, omdat hij, net als de regering, boven de partijen moet staan en geen onderdeel moet zijn van de politieke strijd die in de samenleving plaatsvindt.

De positie van de ambtenarij en van de regering is dus een geheel andere dan die van volksvertegenwoordigers en politieke partijen. Net als de positie van de ambtenarij geheel verschillend is van die van de burgerij.

Een veelvoorkomende misvatting is ook dat de vrijheid van denken, geweten en godsdienst uit artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens een kerstening of sacralisering van het overheidsbeleid zou legitimeren. Dit artikel geldt voor het menselijk individu in zijn hoedanigheid van staatsburger. Op dat artikel kan het staatshoofd zich dus niet beroepen ter rechtvaardiging van christelijke kersttoespraken. U kunt zich daarop ook niet beroepen in uw hoedanigheid van burgemeester wanneer u religieuze belijdenis wilt afleggen wanneer u in functie bent. Als we dit artikel ongekwalficeerd van toepassing zouden verklaren op mensen die een publieke functie bekleden dan zou het neutrale over-

heidsgezag veranderen in een bonte verzameling van individuen die vrijelijk hun politieke, religieuze en etnische identiteiten gaan uitventen. De staat is geen kerk. Ook niet een verzameling van kerken.

U zult zeggen: maar ik subsidieer alleen zwem- en taalles vanuit de moskee. Meer niet.

Nee, maar ik probeer u de consequenties voor te rekenen van deze heilloze weg. Waarom zou u niet veel meer gaan subsidiëren via de moskee? Vanwege het grotere bereik van de moskee (geen 20 maar 80 procent) kun je ook de bijstandsuitkeringen wel via de moskee laten lopen. Of het onderwijs. Of de rechtsbedeling. Op basis van het heilloze pragmatisme kan men elke overheidstaak wel door een kerkgenootschap laten verrichten. Dat was de situatie in de Middeleeuwen, maar het hoort niet de situatie te zijn in een moderne democratische rechtsstaat.

U kunt uw privé-geld aan de moskee doneren, niet 'ons geld'.

Natuurlijk is denkbaar dat de gemeente zal proberen het geld voor de taalles of de zwemles te oormerken, maar men kan er niet omheen dat het de positie van de moskee versterkt. En wie de positie van de moskee versterkt met geld voor taalles en zwemles, versterkt ook de positie van de moskee als het aankomt op het overdragen van opvattingen over man-vrouwverhoudingen, homoseksualiteit en ongelof. Wie denkt alleen zwemles te subsidiëren, subsidieert dan in feite onderdrukking.

Een probleem is ook dat de overheid langs deze weg in feite discriminatie sanctioneert. Wie alleen een moskee subsidieert, discrimineert een synagoge. Wie alle kerken subsidieert, discrimineert ongelovigen.

In de Amerikaanse constitutie staat in het eerste amendement: Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof. (Het Congres zal geen wet maken betreffende de instelling van een godsdienst, of die de vrije uitoefening van een godsdienst verbiedt.) Eigenlijk zou Nederland ook die scheiding van kerk en staat duidelijk in de Grondwet moeten regelen.

Ten overvloede: deze bezwaren hebben niets te maken met een afkeer van religie. Zij beknotten ook niet de vrijheid van godsdienst. Evenmin hebben zij iets te maken met het stigmatiseren van groepen mensen. Zij zijn niet gebaseerd op een afkeer van de islam, het jodendom, het christendom of welke godsdienst ook. Zij zijn gewoon gebaseerd op een nuchtere analyse van de uitgangspunten van een democratische rechtsstaat.

Dat gemeenschappelijk erfgoed mag niet verloren gaan. En wel in de laatste plaats door een slordig redenerende overheid.

REGISTER

- Aartsen, J. van 67, 69, 200
 Abdulhamid, A. 145
 Abraham 53, 173, 199, 286
 Abram, R. 195
 Acton, H.B. 136
 Adam 77, 323-324
 Adorno, T. 91, 179
 Agt, A.A.M. van 39, 181, 237
 Albayrak, N. 48
 Alexander de Grote 167, 176-177
 Allego, J. 32
 Ambrosius, H. 146-147
 Ancona, H. D' 113
 Andersen, H.C. 99-100, 350
 Ankersmit, H.J. 143
 An-Na'im, A.A. 198
 Annan, Kofi 172
 Aquino, Th. van 331-332
 Aragón, Catharina van 220
 Aristoteles 100, 167, 178, 187, 199, 333
 Arkoun, M. 198
 Aron, R. 34
 Ashcroft, J. 50

 B., G. J. van 79, 83
 Baba, S. 292
 Babbitt, I. 236
 Balkenende, J.P. 28, 30-32, 35, 37, 42, 46, 65-67, 108-109, 261, 319
 Bauer, B. 32, 318
 Beatrix, koningin 46-48, 71, 85, 159, 161-162, 251-252, 337
 Becker, H.A. 138, 226
 Beeren, W. 82
 Benedict, R. 95-97, 189
 Bentham, J. 329, 335
 Berg, J. van den 49
 Berlin, I. 88, 90, 167-169, 259, 340
 Berlusconi, S. 18, 196-197
 Bernhard, prins 23, 43-44, 221
 Besten, G. den 161
 Beugel, E.H. van der 143
 Bianchi, H. 207
 Biesheuvel, P.J. 184
 Blaauw, J.D. 208
 Blair, T. 18, 34-35, 53, 56
 Boas, F. 189
 Bobbio, N. 235
 Bodar, A. 81, 184, 281-283
 Boeddha 161, 305, 328, 330-331, 338
 Boer, T. de 39, 41, 285-286
 Boetzelaer, baron G.L.O. van 300
 Boleyn, A. 220
 Bolkestein, F. 18-19, 39, 58, 135, 144, 153-156, 163, 192-193, 237, 273-275
 Bomers, bisschop H. 299, 300
 Bomhoff, E.J. 41-43
 Bonald, L. de 142
 Bono, S. 120
 Boom, D. 348
 Borghouts, J.F.F. 126, 236
 Bos, W. 44, 48-49
 Bouazza, H. 145, 149
 Bouterse, D. 23, 111, 235
 Bostel, R.H.L.M. van 20-21, 34-35, 44-45, 59, 200
 Braille, L. 84
 Brakke, M. 350
 Brandt Corstius, H. 114-115
 Brennan, W. 47
 Brimont, J. 179
 Brilman, P.M. 236
 Brinkman, L.C. 273
 Brozius, H.A. 347

- Brugman, J. 198
 Bruil, W. 348
 Bruno, G. 179, 220, 302, 304
 Buckley, W.F. 123
 Buikhuisen, W. 114-117
 Burgmans, A. 61-62
 Burke, E. 123-124, 137, 139-140, 142
 Bush jr., G.W. 18, 53, 56, 68, 140
 Butler, J. 102

 Caesar, J. 33, 46, 318
 Caligula, keizer Gaius 332
 Camp, W.G.J.M. van der 113
 Carotta, F. 33, 46, 318
 Carrington, lord 27
 Carter, J. 233
 Chamberlain, H.S. 53
 Chateaubriand, F.-R. 142
 Chirac, J. 34-35, 52, 316
 Churchill, W. 53
 Cicero 178, 199
 Clinton, B. 172
 Cohen, J. 47-50, 149, 311, 317, 353
 Condorcet, J.A. 331
 Confucius 305, 328
 Constandse, A. 131-136, 249
 Constant, B. 121-122
 Constantijn de Grote 161, 249
 Copernicus, N. 25, 99
 Cornielje, C.G.A. 59, 67, 69
 Couwenberg, S.W. 119, 124, 156, 192, 216-217, 295
 Couzy, H.A. 236
 Cuperus, R. 272, 273

 Dalton, T. 340
 Dam, M. van 20, 48, 197
 Damra, S. 287-288
 Darwin, Ch. 25, 99, 183-184, 188, 196, 259, 323-324, 326, 338, 340, 344
 Descartes, R. 99, 101, 145, 186
 Deursen, A.Th. van 164-165, 246-247, 249, 280-281
 Diana, prinses 246
 Dickens, Ch. 189, 293
 Dijke, L. van 87, 192, 238, 298
 Dijkstal, H. 23, 34-35, 44, 108
 Diogenes 166-167, 176-177

 Disraeli, B. 183
 Dittrich, B. 64-65, 112-113, 123, 126
 Donner, P.H. 40, 44
 Doorn, J.A.A. van 193, 233
 Dostojevski, F.M. 37, 276
 Dresselhuys, C. 255-257, 309
 Drimmelen, L.C. van 234-235
 Dunk, H.W. von der 136
 Durkheim, E. 189
 Duyvendak, J.W. 300
 Dworkin, R. 119

 Eichmann, A. 51, 70, 253-254, 316
 Eijzenga, H. 81
 Einstein, A. 99, 101, 259
 Elatik, F. 309
 Elders, F. 161
 Eliot, T.S. 129, 276
 Ellian, A. 145, 149
 Ephimenco, S. 145
 Epicurus 26, 161
 Erasmus, D. 294, 319
 Eskens, E. 175
 Eva 323
 Evers, R. 307, 338

 Faber, M.J. 218-219
 Fasseur, C. 252
 Fawaz, J. 37-38
 Fernhout, R. 225
 Fichte, J. G. 177, 179, 309
 Ficq, C.R.L.R.M. 88
 Filippus van Macedonië 167
 Fischer, J. 137
 Flint, L. 82
 Fontaine, P.F.M. 129, 131
 Fortuyn, P. 20, 27-28, 30, 33, 35, 36, 39-40, 42-43, 57-58, 140-141, 144, 192, 231-232, 261, 275, 315, 317
 Frank, A. 30, 261, 316
 Franks, generaal 56
 Frentrop, P. 310, 312-313, 316
 Freud, S. 260
 Fuchs, R. 79-83, 226
 Fukuyama, F. 16, 126-127

 G., Volkert van der 37, 57, 261, 349
 Galilei, G. 99, 101, 196, 220, 257, 259

- Gambetta, L. 84
 Gandhi, M. 127, 220, 305, 328
 Gaulle, Ch. de 34, 127
 Giesbers, J. 296-297
 Glastra van Loon, J. 93, 162-165
 Gobineau, graaf J.A. 340
 Goethe, J.F. 37
 Gogh, T. van 232
 Goldwater, B.M. 123-124
 Gombrich, E. 81
 Goncourt, E. en J. de 308
 Goodall, J. 328
 Görtis, Milli 266, 356
 Goud, J.F. 77
 Graaf, Th. de 30, 261
 Grave, F. de 59
 Gray, A. 326-327
 Griffioen, S. 225
 Grift, H.G. van de 226-227
 Grinten, W.C.L. van der 262
 Groen van Prinsterer, G. 124, 246
 Groenveld, K. 108
 Groot, H. de 100
 Gude, R. 175
 Guevara, Che 71
 Gümüş, familie 111

 Haar, G. ter 296
 Habermas, J. 167
 Haenen, M. 109
 Haider, J. 316
 Haks, F. 233
 Halsema, F. 210, 263
 Hammoerabi 199, 330
 Hare, R.M. 185-187
 Hart, M. 't 184
 Hartmann, E. von 249
 Hartmann, N. 165
 Haselhof, A. 20-21
 Havel, V. 180
 Hayek, F. 100, 142, 145
 Hazenkamp, G. J. 226-227
 Heerma, E. 273
 Hegel, G.W.F. 177, 179, 187, 259
 Heine, H. 69
 Heinsbroek, H. 39, 41-42, 43
 Hek, Y. van 't 85, 349
 Heldring, J.L. 124, 136, 142-145, 275-276

 Hendrik VIII 220, 257
 Heraclitus 171
 Herben, M. 37
 Hermans, L. 28, 31
 Hermans, W.F. 71, 94
 Herodotus 96
 Heyer, C.J. den 303
 Hessing, R. 40
 Hillen, A.H.W. 233
 Hirsch Ballin, E.M.H. 39, 156, 163, 273, 353
 Hirsi Ali, A. 40, 69, 145, 149-150
 Hitchcock, A. 184
 Hitler, A. 50-51, 316
 Hobbes, T. 340
 Hoek, W. van den
 Hoessein, Saddam 17, 53, 56, 68, 70, 110, 172
 Hoeven, M. van der 66, 149
 Hofstede, P. 289
 Homerus 248
 Honderich, T. 136
 Hoogstraten, H.-D. 306
 Hoop Scheffer, J. de 91, 242-244
 Hooven, M. ten 127, 142, 163-164, 272, 274-275
 Horkheimer, M. 91
 Houten, M. van 127
 Houwelingen, A. van 280
 Hufnagel, F. 49
 Hugo v 84
 Hume, D. 153
 Hutzen, A.G. van 339
 Huxley, Th.H. 188, 324-326

 Israel, J. 66
 Isha, D. 109-110, 173
 Izaäk 199, 286

 Jahjah, Abou 53-54
 James, W. 185
 Janmaat, J.G.H. 113
 Janssen van Raay, J. 39
 Janson, H.W. 81
 Jaurès, J. 84
 Jefferson, T. 56, 187, 330-332, 336, 343
 Jeremia 56
 Jesaja 56

- Jezus Christus 25-26, 32, 45-46, 71, 78,
 85, 90, 128, 133, 161, 176, 218, 245, 257,
 262, 276, 290, 296, 303-305, 317-318,
 328, 331, 339
 Jhering, R. von 100
 Job 63
 Jorritsma, A. 19, 28, 60
 Juliana, prinses 252

 Kabaktepe, A. 255, 257
 Kagan, D. 68
 Kalma, P. 107, 192-193
 Kalsbeek, E. 123, 126
 Kamp, H. 36
 Kant, I. 145, 153, 171, 182, 187, 199, 258,
 262, 303, 335, 344
 Kelly 62-63
 Kelsen, H. 100
 Kemper, G. 231
 Kennedy, D. 99
 Kierkegaard, S. 199, 305
 Kinneking, A.A.M. 125, 273
 Kipling, R. 98, 181
 Klammer, A. 100, 102
 Kloppenburg, J. 114-117
 Knevel, A. 32, 294
 Koekkoek, A. 93, 240-241
 Kohnstamm, J. 209
 Kok, W. 18-19, 33-34, 112, 194, 208, 214,
 311
 Koningsveld ten Spij, P.S. 198
 Koole, R. 29, 105
 Koons, J. 83
 Korthals, B. 22-23, 27, 42, 125-126, 163
 Korvinus, A. G. 236
 Kossman, E. 136
 Krabbe, H. 129
 Kristol, I. 123, 142
 Krygier, M. 136
 Kuhn, T. 99
 Kuiper, R. 121
 Kuitert, H.M. 77-78, 133, 282, 288, 303-
 305, 318
 Küng, H. 303
 Kunneman, H. 175
 Kuyper, A. 19, 58, 124, 338

 Lacan, J. 179
 Laden, Osama bin 17, 50, 197-198, 200
 Laurens, J.-P. 84
 Lawal, A. 60
 Lawrence, D.H. 37
 Lecky, W.E.H. 332
 Leopold, A. 334
 Lessing, G.E. 186
 Levy, L. 146
 Lightfoot, J. 324
 Linden, C. ter 38
 Linden, N. ter 38, 290, 291, 303
 List, G.A. van der 87, 124-125, 192-193,
 230-232, 238, 273
 Livestro, J. 136-137, 138
 Locke, J. 68, 145, 153
 Lodewijk xiv 245
 Loof, J.P. 349
 Lubbers, R. 251-252, 254
 Luther King, M. 98
 Luther, M. 99
 Luyn, bisschop A. van 315
 Lyotard, J.-F. 174, 175, 179

 Maihofer, W. 27
 Maij-Weggen, H. 135
 Maistre, J. de 142
 Mannheim, K. 136
 Maria 25, 32, 318
 Marijnissen, J. 19, 48, 123
 Marx, K. 95, 127
 Matze van de Meeberg, mevr. 77
 Máxima, prinses 15-16, 27-28
 McCaffrey, B. 229-230
 McTaggart, J. 170
 Melkert, A. 28, 34, 36, 40, 42, 261
 Michelangelo 61-62
 Mierlo, H. van 30, 53, 75-76, 92, 111,
 162, 164, 209
 Miles, J. 38
 Mill, J.S. 97, 231, 262
 Mohammed 161, 338
 Moller Okin, S. 149, 200
 Montaigne, M. 176, 199, 278
 Montesquieu, S. de Secondat 256
 Moore, M. 68
 Mooring, C. 205-206
 Mooring, J. 205-206

- More, P.E. 167, 236
 More, T. 219-221, 257
 Morris, D. 326
 Moulin, J. 84
 Moumni, Khalil el- 20-21, 38, 145, 200, 257-258, 313, 316
 Mourik, M. J. A. van 119-120
 Mozes 188, 199, 343
 Mulisch, H. 21, 51, 70
 Müller, A. 142
 Muskens, bisschop M.P.M. 282-283
 Mussolini, B. 30, 127

 Nagel, J. 43
 Napel, H.-M. ten 89
 Nasrin, T. 156, 158-159, 209
 Nawijn, H. 41, 261-262
 Nebukadnezar 56
 Nero 60, 332
 Newman, B. 79-80, 84
 Newton, I. 343
 Niederer, J. 237-239
 Nietzsche, F. 170, 246, 276, 279
 Nieuwenhuis, D. 58, 246
 Noordegraaf, J. 225
 Noordenbos, O. 132
 Nordholt, E.E. 236
 Novak, M. 176
 Novalis (pseud. van F. van Hardenberg) 301-302
 Nozick, R. 153

 Odysseus 334
 Oostlander, A. 149, 216
 Oplaat, G. J. 59
 Opstelten, I. 193-195, 355-356
 Otto, R. 248
 Oudkerk, R. 30

 Paine, T. 134
 Pascal, B. 187, 244, 246-247, 250, 285-286
 Patijn, S. 114, 224
 Pen, J.M. le 316
 Peper, B. 30, 133, 135, 216-217
 Philippart, M. 231
 Philipse, H. 282-283, 299
 Picornie, C. 224

 Pilatus, P. 32, 318
 Plaisier, 175-176
 Plasterk, R. 45, 67
 Plato 19, 100, 172-173, 178, 187, 199, 244, 295, 317, 330-333, 336
 Plautus 340
 Ploeg, R. van der 19
 Podhoretz, N. 142, 193
 Poole, F. le 235
 Popper, K.R. 142, 179
 Powell, C. 56
 Prodi, R. 18, 197
 Prometheus 286
 Protagoras 97
 Puvis de Chavannes, P.-C. 84
 Pythagoras 169-170

 Rabbae, M. 126
 Rachels, J. 347-348
 Rafsanjani, president H. 208
 Rawls, J. 153, 167, 340
 Reagan, R. 53, 140
 Ree, E. van 230
 Regan, T. 347-348
 Remkes, J. 40
 Reve, G. 21-22, 122, 158, 183, 223, 295
 Reve, K. van het 258
 Rijn, Rembrandt van 80
 Ritzen, J. 135
 Robertson, J.M. 32
 Roebaje, M. al- 70
 Roethof, G. 280
 Rolin, B. 348
 Romein, J.M. 136
 Roosevelt, F.D. 127, 192
 Rorty, R. 164
 Rosenmöller, P. 28, 36, 261
 Rousseau, J.-J. 39, 84, 134, 145, 167, 188, 236
 Rouvoet, A. 46, 123, 164-165, 319, 356
 Rowse, A.L. 118
 Rushdie, S. 158-159, 165, 209
 Russel, B. 199
 Rutenfrans, C. 81, 191-192, 295, 339, 348
 Rutten, F.W. 253

 Sacharov, A.D. 220
 Saladin 56

- Sap, J.W. 124
 Savigny, F.C. von 100
 Schalken, T. 223, 224
 Scheepbouwer, A. 61
 Scheffer, P. 192-193
 Schelling, F.W.J. 177, 303
 Schenk, L. 87
 Schepel, S. 281
 Scherrenburg, W. 41
 Schillebeeckx, E.C.F.A. 303
 Schmidt, H. 181, 237
 Schmitz, E.M.A. 111-112, 118, 219, 222
 Scholten, W. 300
 Schoo, H.J. 193
 Schopenhauer, A. 34, 61-62, 176-179, 182, 184, 294-295, 329, 344
 Schreuder, M. 210-212
 Schröder, G. 52, 316
 Schweitzer, A. 171, 305, 328
 Shakespeare, W. 123
 Shakira 44
 Silvester, C. 87
 Simon, C.H. 305
 Simonis, kardinaal A.J. 175-176, 184, 294, 296-298
 Singer, P. 323, 347-348
 Smith, W.B. 32
 Snel, D.J. 356
 Socrates 121, 166, 174, 176, 178, 199-200, 248, 257, 262, 278, 302, 305, 317, 331
 Soeteman, A. 197, 313
 Sokal, A. 179
 Sophocles 123
 Sorgdrager, W. 110-111, 163, 205, 224
 Spencer, H. 188-189
 Spinoza, B. 66, 165, 176, 277, 306
 Spong, G. 36, 206
 Spruyt, B.-J. 125
 Stace, W.T. 347
 Stam, J.J. 130
 Stapelkamp, A. 355
 Stasi, B. 71
 Steenhuis, D. 88, 173
 Stirner, M. 133
 Stoel, M. van der 94
 Störig, J. 178, 179
 Stuurman, S. 95-96
 Sumner, W.G. 188
 Taylor, C. 167, 259
 Taylor, Th. 334, 340
 Teeven, F. 35
 Terentius 125
 Terpstra, E. 35
 Teylingen, H. van 292, 295-296
 Thatcher, M. 140
 Thijn, E. van 111, 214-215
 Thorbecke, J.R. 19, 27, 135, 221, 253
 Tilich, P. 128
 Timmerman, B. 347-348
 Tjoelker, M. 114
 Ussher, J. 324
 Uyl, J. den 19, 193
 Vattimo, G. 177-178
 Veer, J. van der 61
 Veling, K. 32-33
 Ven, A.J. van de 198, 200
 Ven, P. van der 306
 Verburg, H.S. 294
 Verhagen, M. 42, 262
 Verhoeven, C. 185
 Verhofstadt, G. 18-19, 197
 Verhoogt, J.P. 225
 Verstift, T. 231
 Vestdijk, S. 22
 Vink, J. 242
 Visscher, G. 76
 Visser, M. 125
 Vloet, C. 209
 Voltaire 84, 88, 90, 149, 157, 199, 231, 276, 298, 316, 319
 Vorstenbosch, B. 177-178
 Vrakking, J.M. 224
 Vries, C.W. de 29
 Vries, J. de 30
 Wallage, J. 148
 Weber, M. 16, 33, 92, 100, 176
 Weisglas, F.W. 208
 Wells, G.A. 32, 318
 Wijkerslooth, J. de 22, 43
 Wijnbergen, S.J.G. van 236, 253
 Wilberforce, S. 325, 328
 Wilde, O. 122
 Wilhelmina, koningin 252

- Willem-Alexander, prins 246-247, 251, 337
Willels, D. 142
Willink, C. 79, 81
Wilting, K. 228-229
Wisse Smit, M. 64
Wissing, W. 81
Wits, J.-W. P. 83
Wittman, P. 246
Woldring, H.E.S. 124
Wolffensperger, G.J. 164
Wollstonecraft, M. 183, 334
Workum, Jh. van 279-280
Xenophanes 169
Xenophon 317
Zäid, A. 198
Zalm, G. 28, 36, 42-43, 48-49, 59, 69, 200, 263
Zanting, H. 78
Zeid Kailani, H. 224
Zoethout, C. 94
Zola, E. 84